

Impact Factor-7.675 (SJIF)

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

ISSUE No- (CCCV)305

July -2021

**Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society**

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Dr Nitin A. Mathankar
Executive-Editor
Principal,
Late Vasantao Kolhatkar
Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar
Editor
Organizing Secretary
,Department of Sociology
Late Vasantao Kolhatkar
Arts College, Rohana

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Impact Factor – 7.675

ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- 305 (CCCV)

**Impact of Race, Caste, Class and Religion on
Indian and International Society**

Prof. Virag.S.Gawande

Chief Editor :

Director

Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr Nitin A. Mathankar

Executive-Editor

Principal,

Late Vasanttrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Dr. Deoman S. Umbarkar

Editor

Organizing Secretary ,Department of Sociology

Late Vasanttrao Kolhatkar Arts College, Rohana

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

MESSAGE

I am indeed glad to know that our college Late Vasanttrao Kolhatkar Arts College, Rohana is organizing One Day Interdisciplinary International Conference on Impact of Race, Caste, Class and Religion on Indian and International Society on Friday, 23rd July 2021.

I welcome the initiative of the college in organizing the International Conference and the delegates and wish the conference a grand success.

Adv. Nitin V. Kolhatkar

President

Swami Vivekanand Bahuuddeshiya

Vikas Shikshan Sanstha, Rohana.

From the Principal Desk

I am very pleased for the full through response in the form of articles from the scholars and academicians who have shown eagerness for the research. The International Conference will be useful for the researchers to exchange and share their views on the relevant topics and the research experiences about the various aspects of Impact of Race, Caste, Class and Religion on Indian and International Society. The publication of the research journal is online.

The deliberations of the conference will play a pivotal role in disseminating the information in various areas of society regarding the Race, Caste, Class and Religion. I acknowledge my gratitude to all authors of research papers and participants.

I extend my best wishes for successful organization of the conference.

Dr. Nitin A. Mathankar
Principal
Late. Vasantrao Kolhatkar Arts
College, Rohana

संपादकीय मनोगत

स्वामी विवेकानंद बहुउद्देशीय विकास शिक्षण संस्था द्वारा संचालित, स्व. वसंतराव कोल्हटकर कला महाविद्यालय रोहणा हे नागपूर विद्यापीठाशी कायम संलग्नीत आहे. महाविद्यालयाची स्थापना १९९९ मध्ये झाली असून आर्वी तालुका व रोहणा परिसरातील ग्रामीण तसेच आर्थिक, औद्योगिक दृष्ट्या अविकसित भागातील विद्यार्थ्यांना जीवनाभिमुख, दर्जेदार शिक्षण देण्याचे ध्येय उराशी बाळगून ज्ञानदानाचे कार्य करीत आहे. महाविद्यालयाचे नॅक बंगलोरकडून मुल्यांकन झाले असून त्यामध्ये महाविद्यालयाने 'ब' दर्जा प्राप्त केला आहे.

महाविद्यालय दरवर्षी आंतरमहाविद्यालयीन चर्चासत्र, परिसंवाद तसेच प्रश्नमंजुषा स्पर्धा, वादविवाद व वक्तृत्व स्पर्धा, पर्यावरण, विद्यार्थी व्यक्तिमत्व विकास कार्यशाळा, मुलींसाठी कायदेशीर जाणीव जागृती कार्यक्रम, हेल्थ क्लब, युमेन सेल, करिअर गाईडेन्स, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन, दत्तक पालक योजना, शैक्षणिक साहित्य सहाय्यता योजना, व्हॅल्यु अॅडेड कोर्से, अॅड ऑन कोर्से, सर्टिफिकेट कोर्से, बेटी बचाओ बेटी पढाओ, स्वच्छता अभियान, वृक्ष लागवड अभियान, रस्ता सुरक्षा सप्ताह, खेळांच्या स्पर्धा, राष्ट्रीय सेवा योजना तसेच वार्षिक स्नेहसंमेलनाचे आयोजन करीत असते. महिला सबलीकरणाच्या अनुषंगाने चर्चासत्र, रॅली, स्वयं सुरक्षा प्रशिक्षण वर्ग, महिला बचत गट मार्गदर्शन, महिला साक्षरता, योगा प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यात येतात. शिवाय विद्यार्थींमध्ये आरोग्य, कायदा समुपदेशन, स्पर्धा परीक्षा या विषयी जागृती यावी यासाठी संबंधित क्षेत्रातील तज्ञ व्यक्तींची मार्गदर्शने, व्याख्याने आयोजित करण्यात येतात. समाजशास्त्र विभागद्वारे आयोजित या आंतरराष्ट्रीय परिषदेत वंश, जात, वर्ग व धर्माचा भारतीय व आंतरराष्ट्रीय समाजावर पडलेला प्रभाव या विषयावर चिंतन व्हावे हा हेतू डोळ्यासमोर ठेऊन प्राध्यापक, संशोधक व विचारवंतांचे संशोधन लेख मागविण्यात येऊन मान्यवरांचे मार्गदर्शन लाभणार आहे. वंश, जात, वर्ग व धर्म यामध्ये संपूर्ण समाज विभागला गेला आहे. यांचा समाजावर काय प्रभाव पडला याची जाणीव व्हावी म्हणून अभ्यासकांनी, संशोधकांनी यावर विचारमंथन करावे, लेख लिहून त्यांच्या जागृती प्रक्रियेचे ते साक्षीदार व्हावेत म्हणून आम्ही आयोजित केलेल्या या परिषदेला चांगला प्रतिसाद मिळाला याचा मनस्वी आनंद वाटतो.

मागील वर्षी महाविद्यालयाने घरगुती हिंसाचाराचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम या विषयावर राष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन १४ मार्च २०२० ला करण्यात आले होते परंतु कोरोनाच्या मुळे २८ एप्रिल २०२० ला ऑनलाईन कॉन्फरन्स घेण्यात आली.समाजशास्त्र ,राज्यशास्त्र व अर्थशास्त्र या विषयांच्या संयुक्त विद्यमाने घेण्यात आली.सदर परिषदेमध्ये ३५४ पेपर पब्लिश करण्यात आले.एप्रिल २०२१ मध्ये २ अंक प्रकाशित करण्यातआले. यावर्षी महाविद्यालयाने २३जुलै २०२१ ला जात,वंश,वर्ग आणि धर्माचा भारतीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झालेला परिणाम या विषयावर आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन केले आहे भारतातील विविध भागातून सुमारे ३५५ पेपर प्राप्त झालेले आहेत.त्यामुळे खऱ्या अर्थाने ही आंतरराष्ट्रीय परिषद आहे.हे आपल्याला नाकारता येत नाही. सदर परिषदेमध्ये ११ महाविद्यालयांनी सहकार्य केले त्याबद्दल त्यांचे व सहभागी झालेल्या आपल्या सर्वांचे आभार व्यक्त करतो..

आंतरराष्ट्रीय परिषदेच्या यशस्वी आयोजनासाठी संस्था अध्यक्ष अॅड.नितीन कोल्हटकर,संस्था सचिव श्री.प्रकाशदादा टाकळे,महाविद्यालयाचे प्राचार्य ,डॉ.नितीन माथनकर,विद्यापीठाचे प्रकुलगुरू उद्धाटक,डॉ.संजय दुधे, इंडियन सोसिओलोजिकल सोसायटी मॅबर व कार्यक्रमाचे प्रमुख डॉ.संजय तिवारी,कार्यक्रमाचे अध्यक्ष,समाजशास्त्र विभाग ,सेंट.पीटर्सबर्ग विद्यापीठ,रशिया,टेक्नीकल सेशन च्या मार्गदर्शक डॉ.सुलक्षणा चव्हाण,सांगली, टेक्नीकल सेशनच्या प्रमुख आझरा आबिदी जामिया मिलिया इस्लामिया सेन्ट्रल युनिवर्सिटी नवी दिल्ली यांचे अनमोल मार्गदर्शन व महाविद्यालयातील प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्याबद्दल आभार व्यक्त करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो.आधार इंटरनॅशनल पब्लिकेशन ई-ऑनलाईन पब्लिकेशनची जबाबदारी श्री.विराग गावंडे यांनी स्वीकारली याबद्दल त्यांचे मी ऋण व्यक्त करतो व अपेक्षा करतो की या आंतरराष्ट्रीय परीषदेतील शोधनिबंध संकलन रसिक-वाचक-अभ्यासक ,संशोधक व अखिल मानवजातीला उपयोगी व फायदेशीर ठरले म्हणून त्यांनाच विन्नमपणे समर्पित करतो.

धन्यवाद..!

डॉ.देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर

आयोजक व सचिव

आंतरराष्ट्रीय परिषद

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,

Director,

Aadhar Social Research &

Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

❖ **Dr. Dinesh W. Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,

Walgaon. Dist. Amravati.

❖ **Dr. Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage

Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

❖ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq-Akola.

❖ **Prof. Dr. Shabab Rizvi**, Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai

❖ **Dr. Udaysinh R. Manepatil**, Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,

❖ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**, Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur

❖ **Dr. Usha Sinha**, Principal, G.D.M. Mahavidyalaya, Patna Magadh University. Bodhgay Bihar

Review Committee -

❖ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)

❖ **Dr. Suhas R. Patil**, Principal, Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra

❖ **Dr. Kundan Ajabrao Alone**, Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.

❖ **DR. Gajanan P. Wader** Principal, Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel

❖ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]

❖ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.

❖ **Dr. Hrushikesh Dalai**, Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

Prof. Virag Gawande

Aadhar Publication, Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,

In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati

(M.S.) India Pin- 444604 **Email** : aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com **Mobile** : 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	जातीचा राजकारणावर होणारा परिणाम	प्रा.डॉ.बबीता मनिष थूल	1
2	जाती, धर्म आणि वर्गाचा सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम	प्रा. राजु बुरीले	7
3	जनसंपर्क प्रक्रिया में विज्ञापन विचारप्रसारण की व्यावसायिक भूमिका का अध्ययन	डॉ. आशीष गंगाधर उजवणे	14
4	अनुसूचित जातींच्या समस्या	प्रा.डॉ. निशा अशोक कळंबे	20
5	भीष्म साहनी के उपन्यास साहित्य में अभिव्यक्त सामाजिक चेतना	डॉ.श्यामप्रकाश आ. पांडे	24
6	निवडणूकिवर जात, वर्ग आणि धर्माचा परिणाम	प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	32
7	वंशश्रेष्ठत्व आणि दुसरे महायुद्ध	डॉ.दिगांबर द. कापसे	35
8	आर्यप्रणित वर्ण/आश्रम व्यवस्था व भारतीय समाजस्वास्थ्य	डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे	38
9	भारतीय राजकारणावर जातीचा प्रभाव	डॉ. पी.एस. लोखंडे	41
10	भारतातील परंपरागत पोशाख व वेशभूषा	डॉ. अर्चना आ. निखाडे	44
11	भारतीय फिल्म संगीत की उत्पत्ति, विकास एवं नाट्य संगीत का विकसित स्वरूप	किशोर चंद राठौड़	50
12	भारतीय जातीव्यवस्थेचे सामाजिक जिवनावर परिणाम	प्रा.डॉ.उल्हास रामजी राठोड	55
13	संगीत साधना मे घराने का योगदान येऊ महत्व गोलियर घराने के विशेष संदर्भ मे	डॉ. श्रीमती रूपाली गोखले	59
14	वसई प्रांतातील कुपारी समाजावरील (सामवेदी ख्रिस्ती) पोर्तुगीज संस्कृतीचा प्रभाव	नेहा किशोर सावंत भवन्स	63
15	बौध्ददर्शनाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन	डॉ.आंबटकर वृषाली ओंकार	69
16	जाती व वर्णव्यवस्थेचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम	प्रा. डॉ. नागोराव के. सोरे	72
17	आदिवासी महिला सरपंचाची ग्रामपंचायत कार्यविषयक जाणीव व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग	डॉ. दीपक मगरदे	76
18	भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में धार्मिक प्रभाव	डॉ.डिंपल सुरेश पाटिल	80
19	जेरेमी बेंथॅमची सुखवादी संकल्पना	प्रा. डॉ. सुनिलदत्त सोपान गवरे	83
20	पी. एन. पनिकर केरळ ग्रंथालय चळवळीचे पितामह	श्री. सखाराम बी. हारकळ /श्री. दत्तात्रय पी. पवार	87

21	प्राचीन विदर्भाचे सांस्कृतिक वैभव कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर)—एक ऐतिहासिक अध्ययन डॉ.स्मिता म.जाधव	92
22	जात,वर्ग आणि धर्माचा स्त्रियांवरील प्रभाव प्रा. रमेश एम. भगत	98
23	श्रीमंत मालोजीराजे यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीतील योगदान प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम	100
24	संगीतात कानसेनांचे महत्व प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपीलवार	104
25	सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रियामे महिला आंदोलन की भूमिका मनविंदर की भामरा /डॉ. म.वा.पी. डब्ल्यू	107
26	Kiran Desai's Identity Crisis In The Inheritance Of Loss Sushma Mahato /Dr. Omprakash Tiwari	111
27	Impact Of Cast,Class,And Religion On Secondary School Students In Amravati District. Ms.Manorama Pandurang Sanap	115
28	Impact of Caste, Class, and Religion on Women in India Dr. Nilesh Chaudhari	119
29	“Study Of Impact On Tax Revenue Before And After Gst (Goods And Services Tax) Implementation In Sangli District” Dr. Sharwari Sharad Kulkarni	124
30	Religion, Culture, and Caste impact of Modern India Dr.Nitin A.Mathankar	130
31	Dr. Babasaheb Ambedkar's Concept Of "Dhamma" Dr. Manohar Kumbhare	135
32	Role of Digital Erain Social Work Education Dr. Baba P. Shambharkar	139
33	Transformation of Regional Identities: A Study of Anita Nair's The Better Man Mrs.Rita Shewale	145
34	Impact of Caste,Class, And Religion On InterCaste Marriage Dr.Sucheta V. Parkar	148
35	Impact of Caste on National and International society Ms. Priya	154
36	Origin of Khayal Style And It's Development Mrs.Uttara Ratansing Tadavi	158
37	Role Of Yoga For Stress Management Prof.Dr. Shaikh Musabhai Imambhai	160
38	Socio-Economic Condition, Development and Reservation : A Case Study of Muslim Exclusion In The State of West Bengal Rakib Ali Molla	163
39	Literarture On Crises Caused By Nature Dr. Mamata Fuke	167
40	A Conceptual framework of e- Engineering the Library Services Sau. Meena A. Vaidya	175
41	Fresh Water Fishes of Tapi Region of Jalgon District Maharashtra Dr.Hanumant Gopalrao Sadafule/Dr. Sadashiv Hanamant Waghmare	174
42	The Traditional Equipments, Ornamentals & Utensils of Rural Area of Ramteerth Village (Ref. to Biloli Tahsil) Dr. Suresh V. Dhanwade	178

43	मेलघाट का बलई समाज—लोकसंगीत का भागीदार डॉ. सरिता संजीव इंगळे	183
44	अश्विनी भिडे देशपांडे द्वारा रचित राग छायाणट के बंदिश का सांगीतिक अध्ययन Amol Wasudeorao Gawande	190
45	माध्यमे आणि महिला सशक्तीकरण मोनाली यशवंत बहादूरे	196
46	स्त्रीभ्रूणहत्या— एक सामाजिक समस्या डॉ. सविता भा. चिवंडे	198
47	प्राथमिक शिक्षा पर जातियता का प्रभाव डॉ.सुनिल चव्हाण	206
48	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि लोकमान्य टिळक यांच्या विचारातील उत्सव साम्यता. डॉ .प्रशांत सूर्यवंशी	209
49	सायबर क्राईम मध्ये महिलांना सुरक्षित ठेवण्याकरिता डिझिटल सुरक्षा प्रा . डॉ . गणेश बोरकर	212
50	Impact Of Hindu Religion On Women's Significance Among Folk Theatre Of India M/S Geeta Mattu	215
51	Impact of Religion on Indian Women's Development. Dr.Madhu Prabhakar Khobragade	218
52	Impact of Caste, Class and Religion on Culture Reflected in Two Statesby ChetanBhagat Ratanlal L. Yeul	221
53	Impact of Cast, Class and Religion on life style An Attempt to Analysis of Relationship between Traditional Textiles and the Communitiesof Rajasthan State Dr Akanksha Pareek	224
54	Attitudes of female students in gulbarga city Smt. Kalpana Veerabhadrapa / Dr.V.B. Korishetti	227
55	Gender Discrimination And Infant Mortality Triveni R Pol /Prof. V. B. Korishetti	232
56	Impact of Caste, Class and Religion on Women in India Asst. Prof. Dr. Nita Rameshwar Kalaskar	238
57	Chhattisgarh: Uncorking the folk talents from Populace cinema and staging Dr.. Anuradha Shukla	243
58	Artificial Vision for Visually Impaired using YOLO detection Ms. Reena Urkande	248
59	Disparity In Access To Drinking Water And Sanitation: A Case Study Of A Remote Village Of Sundarban In West Bengal Gopal Roy / Dr. Nilanjana Das	255
60	ग्रंथालयीन संशोधन समस्याचे शोध आणि समस्यासुत्रण रीता श्रीमंतराव कदम	262
61	आल्मा कबुतर उपन्यास की शैली गत विवेचन प्रा.किसन गावित	267
62	डॉ. आंबेडकर जातीयवस्थेचे निर्मूलन विषयक विचार प्रा.बाळकृष्ण कारु रामटेके	270
63	Influence of Macro and Micro Nutrients on Medicinal Contents of Chlorophytum borivilianum Dr. V. P. Dakhane	271
64	देशभक्त, देशभक्ती व देशभक्तीगीत : एक वैचारिक मंथन डॉ. प्रसाद श्रीराम चौधरी	278

65	Analytical study of Causes and effect of Stress and Stress Management of Zilla Parishad employee with special reference to Gondia District Dr. Trupti K. Patel	282
66	Assessment on Eating Habits of College Going Adolescent Girl's Dr. G. Y. Dhoke (Dr. G. A. Bhalerao)	296
67	Impact of Caste, Class, Religion and Education on Inter-Caste Marriage in India Saurabh Thulkar	301

जातीचा राजकारणावर होणारा परिणाम**प्रा.डॉ.बबीता मनिष थूल**

सहाय्यक प्राध्यापिका,राज्यशास्त्र विभाग,

दयानंद आर्य कन्या महाविद्यालय,जरिपटका,नागपूर

मो.:९४२०८६६२२७,Email : babitathool@gmail.com

भारतातील समाज व राजकीय व्यवस्थेचा अभ्यास करतांना असे लक्षात येते की, इथे विविध सामाजिक घटकाचा समावेश झालेला दिसून येतो. येथे विविध भाषीक, विविध संस्कृतीचे लोक दिसून येतात. एवढेच नव्हे तर हे सर्व लोक केवळ भाषा व संस्कृती या संदर्भातच वेगळे नसून जाती, वर्ग व धर्माच्या नावावर देखिल एकदुसऱ्यांपासून वेगळे आहेत. असे असले तरी भारतीय संविधानाने त्यांना एकसंघ व एकत्र बांधून ठेवले आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेचा अभ्यास करित असतांना भारताने स्वीकारलेली लोकशाही व्यवस्था व राजकारणावर ज्या घटकांचा मोठ्या प्रमाणात परिणाम दिसून येतो त्याचा प्रामुख्याने अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

भारताने आज २१ व्या शतकात पदार्पण केले असले तरी आजही आपल्याला काही प्रमुख घटकांचा राजकारणावर मोठा परिणाम होतांना दिसून येतो. जसे क्षेत्रवाद, प्रांतवाद, भाषावाद, जातीवाद, वर्गवाद इत्यादी. औद्योगिकीकरणामुळे, शहरीकरणामुळे त्यात अनेक समस्यांची भर पडत आहे. त्यामुळे राजकारणावर देखिल त्याचा मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

भारताने संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला असून धर्मनिरपेक्ष या तत्वाचा भारतीय संविधानात स्वीकार केला आहे. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. समाज आधुनिकतेकडे वाटचाल करित आहे. तसेच भारत नवनविन क्षेत्रात प्रगती करित आहे. परंतु, भारतात विविध जाती, धर्माचे, वर्गाचे लोक राहत असल्यामुळे निवडणूकीच्या वेळी या घटकांचा राजकारणावर मोठ्या प्रमाणात प्रभाव दिसून येते. तसेच विविध राजकीय पक्षांद्वारे, नेत्यांद्वारे या घटकांना खतपाणी घातले जाते म्हणूनच समाजात निर्माण होणाऱ्या विविध समस्या, घटना व घडामोडीपेक्षा, जाती, वर्गाचा व धर्माचा प्रभाव हा राजकारणावर मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

राजकारणावर प्रभाव पाडणाऱ्या या घटकांचा अभ्यास करणे अगत्याचे ठरते. म्हणूनच प्रस्तूत शोधलेखात जाती, वर्ग व धर्म हे राजकारणाला कसे प्रभावीत करतात या संदर्भात चर्चा करण्यात आली आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

डॉ. आंबेडकरांनी जाती, वर्ग व धर्म या संदर्भात जे अध्ययन केले आहे त्याचा उल्लेख करणे आवश्यक ठरते.

जाती व राजकारणाच्या संदर्भात समजून घेतांना भारतीय जातीचे काय महत्त्व आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. भारतीय राजकारणावर प्रभाव टाकणारा जात अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक आहे म्हणूनच जातीची उत्पत्ती व तिचा विकास या संदर्भात ऐतिहासिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश राजवटी पूर्वी पासूनच भारतात सामाजिक मागासलेपणा दिसून येतो. याचे मुख्य कारण म्हणजे येथील सामाजिक भेदभाव होय. पण भारतातील विद्यमान जातीव्यवस्था ही पूर्वीच्या वर्णव्यवस्थेपेक्षा वेगळी होती. परंतु, प्रामुख्याने हिंदु धर्मातील वर्णव्यवस्थेच्या आधारावरच जाती निर्माण झाल्या असे दिसून येते. वर्णव्यवस्था ही वर्गावर आधारित होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशा चार वर्णांमध्ये विभाजीत होती. डॉ. आंबेडकरांच्या मते ही चतुर्वर्णव्यवस्था

नसुन अस्पृश्य समाजाला चार वर्णांच्या बाहेरचे स्थान असून पंचस्तरीय व्यवस्था होती. तसेच या वर्णव्यवस्थेनुसार व्यक्तीचे कार्य निश्चितच केले जात होते. मनुच्या आधारे केलेल्या या कार्यात्मक विभाजनामुळे समाजात चार श्रेणीची निर्मिती झाली आहे आणि इथे ब्राम्हणवर्गाला सर्वोच्च स्थानी, तर दुसऱ्या स्थानी क्षत्रिय, तर तिसऱ्या स्थानी वैश्य, व चौथ्या स्थानावर सर्वात खाली शुद्राला ठेवण्यात आले आहे. वर्णव्यवस्था ही जरी कर्मावर आधारित होती तरी देखील एका वर्णातून दुसऱ्या वर्णात सहजासहजी जाता येत नव्हते. यातूनच पूढे जातीची निर्मिती होवून जात ही जन्माने निश्चित केली जात होती. वर्णव्यवस्थेत ज्याप्रमाणे एका वर्णातून दुसऱ्या वर्णात जाण्याचे व्यक्तिला स्वातंत्र्य असते तसे मात्र जातीच्या व्यवस्थेत नसते. जीती व्यवस्थेत चारही वर्णांना एक दुसऱ्यात बंदिस्त केले होते. ज्या जातीत व्यक्तिका जन्म झाला तो आजीवन त्याच जातीत आपले जीवन जगतो तसेच त्याला जातीनुसारच काम दिले जाते. प्राचीन व मध्ययुगीन काळात भारतामध्ये जातीगत असमानता ही सामान्य बाब मानली जात होती. हिंदु धर्मातील या अनिष्ट जातीप्रथेच्या विरोधात बोलणारे व अध्ययन करणारे व त्यावर लिखाण करणारे डॉ. आंबेडकर हे पहिले विचारक व नेते होते. त्यांनी आपल्या अभ्यासपूर्ण ग्रंथातून जातीची उत्पत्ती कशी झाली तसेच तिचे सातत्य कसे टिकविले जात आहे, शुद्र व अतिशुद्र लोकांना समाजापासून, शिक्षणापासून कसे वंचित केले आहे याबद्दल भरपूर लिखाण करून समाज सुधारण्याचे काम केले. तसेच वेगवेगळे वृत्तपत्र काढून वंचित समाजाला समानतेची व न्यायाची वागणुक देण्याचे दृष्टीने समाज प्रबोधन केले.

समानता आणण्यासाठी घटनात्मक तरतूदी:

भारतीय समाजातील असमानता दुर करण्याच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वपूर्ण तरतूदी केल्या गेल्या. तसेच सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले. ज्या स्वतंत्र समाजाची कल्पना संविधान निर्मात्याने केली, ती न्यायसंगत समाजातल्या निर्मितीवर आधारित होती. डॉ. आंबेडकरांच्या मते कुठलीही व्यवस्था ही जातीय आधारावर बनविता येत नाही. मागासवर्गीय आणि अस्पृश्यांचे प्रश्न हे डॉ. आंबेडकरांसाठी महत्त्वाचे होते. आणि म्हणूनच सर्वसमावेशक तरतूदीचा समावेश डॉ. आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न केला. संविधानातल्या तिसऱ्या भागात नागरिकांना मुलभूत अधिकाराच्या माध्यमातून काही महत्त्वपूर्ण अधिकार बहाल करण्यात आले. त्यात कलम १४ ते १८ मध्ये समतेचा अधिकार, कलम १९ – २२ मध्ये स्वातंत्र्याचा अधिकार, कलम २५ – २८ धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार, त्यापैकी समतेचा अधिकार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यात कलम १४ ते १८ मध्ये विविध आधारावर भेदाभेद आणि ऐतिहासिक पद्धतीने चालत आलेली निरनिराळ्या क्षेत्रातील विषमता दुर करण्याच्या दृष्टीने काही तरतूदी करण्यात आल्या. या अंतर्गत कायद्या समोर सर्व व्यक्ती समान आहेत, सार्वजनिक ठिकाणी समानता व भेदभाव करण्यास मनाई करण्यात आली आहे. सर्वांना समान संधी देण्यात आली आहे. जसे अस्पृश्यता निवारण या तरतूदी नुसार अस्पृश्यता नष्ट करून कुठल्याही प्रकारची अस्पृश्यता पाळण्यास मनाई करण्यात आली आहे. ही तरतूद भारतामध्ये समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने म्हणजे सामाजिक विषमता नष्ट करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक समजली जाते.

सन १९९० मध्ये व्ही.पी. सिंग यांच्या नेतृत्वात मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु, त्याचा मोठ्या प्रमाणात भारतभर विरोध करण्यात आला. अशातच मागासवर्गीय वर्गाच्या राजकारणाला वेगळे वळण मिळाले. उच्चभू जातीच्या विरोधात पहिल्यांदा इतर मागासवर्गीय वर्ग संघटीत झाला. अशा सामाजिक स्तरावर होणाऱ्या ध्रुविकरणामुळे इतर मागासवर्गीयांचे भारतीय राजकारणात महत्त्व वाढले. कारण त्यांची संख्या जास्त होती. जनता दल व इतर पक्ष निवडणुकीत फायद्याच्या दृष्टीने अधिकाधिक मागासवर्गीय (ओबीसी) उमदेवारांना

उमेदवारी देवून निवडणूकीत उभे करू लागले. अशाप्रकारे जाती वर्गाचा सरळ प्रभाव राजकारणावर पडायला सुरुवात झाली. या जातीगत राजकारणामुळे संपूर्ण देशात विविध स्तरांवर विविध पक्षांच्या माध्यमातून राजकारणाला नवे वळण प्राप्त झाले. वेगवेगळ्या राज्यांमधून वेगवेगळे पक्ष तेथिल जातीच्या संख्यांच्या आधारावर राजकारण करू लागले. सर्वच राज्यांमध्ये उच्च व कनिष्ठ जातींमध्ये चढाओढ पहायला मिळते. त्यातूनच जातीच्या राजकारणाला सुरुवात होते. भारतातील काही प्रमुख राज्यांमध्ये जातीचे राजकारण कसे आहे हे पाहूया.

विविध राज्यांमध्ये जातीचे राजकारण:

तामिळनाडू :- दक्षिण भारतात ब्राम्हण व गैरब्राम्हण असा वाद पहावयास मिळतो. तामिळनाडू राज्यांचे देखिल विभाजन ब्राम्हण व गैरब्राम्हण आणि द्रविड व आर्य अशा स्वरूपात झाल्याचे दिसून येते. तामिळनाडू मध्ये डी.एम.के. व ए.आय.डी.एम.के. या प्रमुख राजकीय पक्षांचे वर्चस्व पहायला मिळते. काँग्रेस व भारतीय जनता पक्ष सारख्या मोठ्या राष्ट्रीय पक्षांना देखिल या पक्षांच्या मदतीशिवाय पूढे जाता येत नाही. पहिल्यांदा २०२१ विधानसभा निवडणूकीत भारतीय जनता पक्षाने जातीच्या आधारावर निवडणूक लढविण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरिता 'देवेंद्रकूला वेल्लुरे' नावाने सात अनुसूचित जातींना एकत्रित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. जरी हिंदुवादी संघटनांना कन्याकुमारी मध्ये जातीआधारावर लोकांना एकत्रित करण्यास मदत मिळाली असली तरी दुसऱ्या जिल्ह्यांमध्ये ही रणनिती यशस्वी होवू शकली नाही. त्यांची ही रणनिती का अपयशी ठरली हे समजून घेण्याकरिता कन्याकुमारी मध्ये हिंदु संघटनांनी कशाप्रकारे आपली मुळे मजबूत केली व समर्थन मतांमध्ये परावर्तीत झाले हे पाहायला मिळते.

पश्चिम जिल्ह्यांमध्ये सुद्धा जातीच्या आधारावर एकत्रिकरण करण्याचा प्रयत्न केला. ९० व्या शतकात देखिल 'अरूण दतियारो' आणि गोंडरो सोबत अशाच प्रकारची रणनीती केली गेली. भारतीय जनता पार्टीने जातीगत आधारावर लोकांशी जवळीक प्रस्थापित करून आपली शक्ती वाढविण्याचा प्रयत्न केला.

बिहार:- बिहार मध्ये हा घटक राजकारणामध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतो. येथिल राजकारण नेहमीच जातीच्या अवतीभवती फिरतांना दिसते. या संदर्भात अनेक उदाहरण देता येतील. पूर्व मुख्यमंत्री श्री लालुप्रसाद यादव तर आजचे मुख्यमंत्री नितीश कुमार निवडणूकीमध्ये विकासाच्या नावावर राजकारण करतात. परंतु, विकासाच्या राजकारणापेक्षा जातीचे राजकारण हे प्रभावी ठरतांना दिसते. म्हणूनच राजकीय पक्ष निवडणूकीत उमेदवारी देतांना जात हा घटक विचारात घेवूनच उमेदवारी देतात. बिहारच्या राजकारणासंदर्भात अभ्यासकांच्या मते, दर दशकात वेगवेगळ्या जाती निवडणूकींना दिशा देत असतात. १९७७ पर्यंत बिहारमध्ये सवर्णांचे वर्चस्व होते. परंतु, यानंतरच्या काळात दलित व मागासवर्गीय जातीने याची जागा घेतली. १९४६ ते १९७७ पर्यंत बिहारमध्ये सवर्ण जातीचेच मुख्यमंत्री होते. परंतु, १९७७ नंतर सवर्ण जातीचे वर्चस्व संपुष्टात आले. पूढे १९९० मध्ये लालुप्रसाद यादव मुख्यमंत्री झाले तेव्हा पासून तर आतापर्यंत बिहारमध्ये मागासवर्गीय व ओबीसी वर्गांचे वर्चस्व दिसून येते.

बिहारमध्ये सवर्णांची मतदार संख्या कमी होण्यामागे अनेक कारणे आहेत. शिक्षित वर्गाला अनेक वर्षे काम न मिळाल्यामुळे त्यांनी दुसऱ्या शहराकडे वाटचाल केली व ते तिथेच जावून स्थायिक झाले. परिणामी गावे रिकामी झालीत, तसेच मंडल आयोगाच्या शिफारशी नंतर सवर्णांची स्थिती खालावली. सवर्णांपेक्षा इतर मागासवर्गीय व ओबीसीची संख्या जास्त असल्यामुळे या जातीताच मुख्यमंत्री असावा असेच लोकमत तयार केले. लोकसभा व विधानसभा व राज्यसभा मध्ये सवर्ण समुदायातील लोकांची संख्या काही प्रमाणात आजही दिसत असली तरी आज त्यांची

संख्या अत्यंत कमी झाल्याचे दिसून येते. राजकारणात प्रत्येक मताला महत्त्व आहे. म्हणूनच ज्या क्षेत्रात ज्या जातीचे मत संख्या जास्त आहे अशा व्यक्तींनाच उमेदवारी दिली जाते.

बंगाल :- बंगालचे राजकारण हे देखिल जातीच्या राजकारणापासून वेगळे नाही. २०१९ मध्ये भा. ज.पा. ने बंगालमध्ये जातीच्या राजकारणाला खतपाणी घालायला सुरुवात केली. २००९ मध्ये मऊया जातीच्या बोरोमाँ गुरूच्या माध्यमातून जातींना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला. विधानसभा व संसदेमध्ये निवडून आणण्यासाठी मदत केली. “बंगाल मध्ये जातीचे राजकारण सत्ताधारी पक्ष आणि विरोधी पक्ष हे एकदुसऱ्याला पुरक आहेत. हिंदु तुकड्या—तुकड्या मध्ये विखुरले आहे तर मुस्लिमात देखिल एक नविन दलित मुसलमान समुह निर्माण झाला आहे. दोन्ही पक्षांच्या जातीगत राजकारणामुळे विविध समुदायात सौदेबाजीला वाव मिळाला आहे. जातीचा मुद्दा हा निवडणूकीतील घोषणापत्रापुरता मर्यादित नसून यामध्ये अधिक समस्या आहेत. सुरुवातीला शिक्षण व रोजगार पुरते आरक्षणाचा विचार केला जात होता. परंतु, आता यापलिकडे जावून जातीला राजकारणाचा कुठला लाभ मिळविता येईल याकडे लक्ष केंद्रित झाले आहे. ममता बॅनर्जीने आपल्या कारकिर्दित अनेक विकास कामांच्या अंतर्गत विकास व सांस्कृतिक मंडळाची निर्मिती केली. मागासवर्गीय कल्याण विभागाची निर्मिती केली. नगद—स्कम, एस.टी. वर्गासाठी, जय जौहर आणि एससी वर्गासाठी बंधुप्रकल्प योजनाचे लाभाध्यांना रूपये १०००/- वितरीत केल्या जाते. काही छोट्या जातीचा देखिल एससी, एसटी आणि ओबीसी श्रेणीमध्ये समावेश करण्यात आला. अशाप्रकारे अनेक योजना मुख्यमंत्री म्हणून ममता बॅनर्जीने राबविल्या. परंतु, निवडणूकीची संधी साधून भारतीय जनता पार्टीने जातीच्या राजकारणाला हवा देण्याचे कार्य केले व आपल्या निवडणूकात विविध जातीच्या संदर्भात घोषणापत्रातून अनेक घोषणा करून आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला. उदा. पौन्यक्षेत्रिय विकास मंडळ आणि महिदया, तेला इतर मागासवर्गीय जातींना ओबीसी सूची मध्ये समावेश करण्याचे आश्वासन दिले.

उत्तरप्रदेश :- जातीच्या राजकारणात उत्तर प्रदेश हे सुरुवातीपासूनच सक्रिय असल्याचे दिसून येते. या राज्यात अनेक बहुमत जातीसह हिंदु—मुस्लिम देखिल मोठ्या संख्येने आहेत. उत्तर प्रदेशमध्ये बहुजन समाज पार्टी व समाजवादी पार्टी यांची सत्ता विशिष्ट जाती वर्गाच्या आधारावर होती. बहुजन समाज पार्टीची स्थापना १९८४ मध्ये झाली. पण यापूर्वी मा. कांशीराम यांनी १९७८ मध्ये बॅकवर्ड अॅण्ड मायनारिटी क्लासेस एप्लॉईज फडरेशन (बामसेफ) ची स्थापना केली. बामसेफचा उद्देश अभिजात वर्गांना संघटीत करणे हा होता. बहुजन समाज पार्टीच्या स्थापनेनंतर अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती, इतर मागासवर्गीय, मुसलमान आणि ईसाईना संघटीत करणे हा मुख्य उद्देश होता. मा. कांशीराम यांच्या नंतर बहुजन समाज पार्टीची धुरा सुश्री मायावती यांनी सांभाळली. त्या १९९५ मध्ये उत्तरप्रदेशच्या मुख्यमंत्री झाल्या. दलित वर्गाला केंद्रस्थानी ठेवून केलेल्या राजकारणामुळे बहुजन समाज पार्टी सत्तेवर आली. पूढे या पक्षाला १९९७ निवडणूक आयोगाने राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा दिला. मुलायमसिंग यादव यांच्या नेतृत्वात आलेल्या सरकारने २००५ मध्ये १७ मागासलेल्या जातींना अनुसूचित जातीमध्ये समावेश व्हावा यासाठी आदेश दिला. परंतु, मुलायमसिंग यादव यांच्या आदेशाला हार्यकोर्टाने रोख लावली. यानंतर हा प्रस्ताव केंद्र सरकारकडे पाठविण्यात आला. परंतु, मनमोहनसिंग यांनी या प्रस्तावाकडे दुर्लक्ष केले. विधानसभा निवडणूकापूर्वी अखिलेश यादव यांनी देखिल डिसेंबर २०१६ मध्ये कॅबिनेट मधुन हा प्रस्ताव पारित करून घेतला. परंतु, या संदर्भात मा. हायकोर्टाने रोख लावली. त्यामुळे हा प्रस्ताव केंद्र सरकारच्या सामाजिक न्याय व अधिकार मंत्रालयात जावून रखडला. मुलायमसिंग, अखिलेश यादव यांच्या सरकारने देखिल १७ जातींना अनुसूचित जाती मध्ये समावेश करण्याचा डाव रोखला. जातीचे राजकारण इथेच थांबले नाही तर त्यानंतर भा.ज.पा. पक्षाच्या नेतृत्वात आलेल्या मुख्यमंत्री

आदित्यनाथ योगी सरकारने देखिल १७ जातींना मागासवर्गीयात समाविष्ट केले. ज्यामध्ये कदार, कश्यप, केवट, मल्लाह, निशाद, कुंम्हार, प्रजापती, ढिवर, बिंद, भर, राजभर, धिमर, वायम, बुरहा, गोडीया, मांझी आणि मकारा इत्यादी जातींचा समावेश आहे. याची एकूण टक्केवारी १३ टक्क्यापेक्षा जास्त आहे. राजकीय दृष्टिने १३ टक्के मतदार संख्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात. त्यातल्यात्यात केंद्रात आणि राज्यात भा.ज.पा. ची सरकार असल्यामुळे जातीच्या राजकारणाचा पूरेपूर फायदा घेण्याचा प्रयत्न उत्तर प्रदेश मध्ये सुरू आहे. जाटव, वाल्मिकी, धोबी या सारख्या ६६ उपजाती आहेत त्यांना २१ टक्के आरक्षण मिळत आहे. यामध्ये १७ मागासवर्गीय जाती मोडल्या तर याची संख्या ८३ इतकी होते. उत्तरप्रदेश मध्ये ओबीसी समाजाला २७ टक्के आरक्षण मिळत आहे. ज्यामध्ये ७९ जातींचा समावेश आहे. ओबीसी जातीची संख्या ५२ टक्के एवढी आहे. ज्यामध्ये मुस्लिम, ओबीसींचा समावेश आहे. जर योगी सरकारद्वारा १७ जातींच्या संदर्भातील शिफारशींना मंजूरी मिळाली तर १७ अती मागासलेल्या जाती वेगळ्या होतील तर ६२ उपजाती या शिल्लक राहणार. अशाप्रकारे ओबीसीच्या २७ टक्के आरक्षणामध्ये जिथे जातींची संख्या कमी होईल तिथे याउलट अनुसूचित जातीच्या आरक्षणात जातीची संख्या वाढेल. उत्तरप्रदेशमध्ये वरिल सर्व हे जातीचे राजकारण पूढे येणाऱ्या विधान सभा निवडणूकीमधिल केलेली रणनिती आहे असे म्हणता येईल.

महाराष्ट्र :- इतर राज्याप्रमाणेच महाराष्ट्रातही जातीचे राजकारण दिसून येते. राजकीय दृष्ट्या विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, पश्चिम महाराष्ट्र, उत्तर महाराष्ट्र, कोंकण या भागातून वेगवेगळ्या नेत्यांचे वर्चस्व दिसून येते. तसेच इथे मराठा, ब्राम्हण, मागासवर्गीय अशा विविध जातीच्या राजकारणाचा प्रभाव दिसून येतो. समाज हा शिवसेना, भा.ज.पा., राष्ट्रवादी काँग्रेस, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस या प्रमुख पक्षांमध्ये विभागलेला दिसून येतो. प्रत्येक राजकीय पक्ष सर्वच राजकीय पक्ष जाती वर्गाला हातशी घेवून राजकारण करतात. अलिकडे महाराष्ट्रातून मराठा आरक्षणाची मोठी चर्चा होतांना दिसत आहे. मराठा आरक्षणाच्या नावाखाली राजकीय पक्षांमध्ये तु-तु, मै-मै दिसून येते. महाराष्ट्रात महाविकास आघाडीचे सरकार सत्तेत असून मोठ्या संख्येने विजयी झालेला भा.ज. पा. हा पक्ष मात्र विरोधी पक्षाची भूमिका बजावत आहे. शिवसेना व भाजपा हे हिंदुत्वाच्या नावावर निवडणूकीत एकत्र लढून देखिल आज परस्पर विरोधात बोलतांना दिसून येतात. मराठा व ओबीसी आरक्षणाच्या नावाखाली महाराष्ट्रात जातीय राजकारणाला उथान आले आहे. या संदर्भात सर्वोच्च न्यायालयात देखिल याचिका सादर करण्यात आली होती. पाच न्यायादिशांच्या खंडपीठाने निर्णय दिला की, मराठा आरक्षण हे असंविधानिक घोषित केले तरी देखिल महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर सरकारला दोषी ठरवून आंदोलने केली जात आहेत.

निष्कर्ष : भारतातील जातीच्या राजकारणाचा अभ्यास केला असता असे लक्षात येते की, भारतात जाती व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून चालत आली असून ती गुंतागुंतीची व्यवस्था आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे या जातींमध्ये उच्च जातीचा व श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव केला जातो. जाती व्यवस्था ही व्यक्तीसमूहाची विशेष बाब म्हणून समजली जाते.

भारतीय समाज व्यवस्थेत जाती व्यवस्थेची मूळे इतकी खोलवर रूजल्या गेली आहेत की तिच्यापासून भारतीय समाज व्यवस्थेला वेगळे करणे कठीण होऊन बसले आहे. संपूर्ण भारतात विविध जाती असून जाती अंतर्गत उपजाती देखिल दिसून येतात. जाती व्यवस्थेचा अभ्यास केला असता उच्चभ्रु समजल्या जाणाऱ्या जातीकडून कनिष्ठ व निम्न जातीचे शोषण केल्याचे दिसून येते. जवळ-जवळ सर्वच राज्यात विशिष्ट जातींची मते निवडणूकीत आपल्याच पक्षाला मिळावी म्हणून सर्वच राजकीय पक्ष प्रयत्न करतांना दिसून येतात. त्याकरिता विविध जातींना वेगवेगळे प्रलोभने दिली जातात. राजकीय पक्षात देखिल विशिष्ट जातीचे प्रतिनिधी काही प्रमाणात घेतल्या जातात.

आमदार, खासदार व मंत्री देखिल केल्या जातात. जाट, मराठा, पाटीदार या सारख्या जाती देखिल आज आरक्षणाची मागणी करू लागली आहेत. परंतु, संविधानात काही ठराविक जातीवर्गांना आरक्षण देण्यात आले आहे. तरी देखिल आज विविध राज्यांमध्ये आरक्षण मिळावे म्हणून आंदोलने होतांना दिसून येतात. अलीकडे महाराष्ट्रात देखिल मराठा जातीतील लोकांना आरक्षण मिळावे म्हणून मोठ्या प्रमाणात आंदोलने सुरू आहेत. ज्या जातींकडे सामाजिक, राजकीय व आर्थिक पाठबळ आहे अशा जातींना अचानक आरक्षणाची गरज का भासू लागली आहे. ज्या जातींकडे जमिनी आहेत, ज्या जाती अनेक वर्षे राजकीय सत्तेत राहिलेल्या आणि आज त्या जाती आरक्षणाची मागणी करित आहे. या संदर्भात अभ्यास केले असता असे लक्षात येते बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळे तसेच औद्योगिकरण व शहरीकरणामुळे देखिल गावातून लोक शहराकडे येत आहेत. तसेच या घडामोडीमुळे सत्तेचे केंद्र शहराकडे केंद्रित झाले आहे. परिणामी गाव ओसाड पडत चालली आहेत. म्हणून या जातीतील लोकांना आज आरक्षणाची गरज भासू लागली आहे.

परंतु, संवैधानिक दृष्ट्या एस.सी., एस.टी. ला आरक्षण देण्यात आले आहे. हे आरक्षण याकरिता देण्यात आले आहे की, या जाती—जमातींना अनेक वर्षे अस्पृश्यतेच्या नावाखाली समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवण्यात आले. त्याचे शोषण व सामाजिक पिळवणूक देखिल अनेक वर्षांपासून झालेली आहे. अशा अनुसूचित जातींना सामाजिक न्याय मिळावा व त्यांना समतेची वागणूक देता यावी म्हणून संविधान निर्मात्यांनी मुलभूत अधिकारात आरक्षणाची तरतूद दिलेली आहे. तसेच ओबीसी आरक्षणांतर्गत अशा जातीचा समावेश करण्यात आला की ज्या शैक्षणिक व सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहेत ह्या जातींना समानतेचा दर्जा व शैक्षणिक सवलती मिळव्यात याकरिताच त्यांना आरक्षण देण्यात आले. वरिल आरक्षणाचा विचार केला तर हे सामाजिकस्तर उंचावण्याच्या दृष्टिने समाजात समानता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिने दिलेले आरक्षण आहे. पण समाजातील सर्वच जातींना आरक्षण दिले तर कुणालाच आरक्षण नाही असा त्याचा अर्थ होईल.

थोडक्यात जातीचे राजकारण हा मुद्दा वादग्रस्त मुद्दा असून तो गुंतागुंतीचा झालेला आहे. समाजात समता प्रस्थापित करणे हे जरी समाजहितक असले तरी सत्ता प्राप्तीसाठी राजकीय पक्ष जातीचे राजकारण करित आहे. भारताला संविधान लागू होऊन ७१ वर्षे पूर्ण होऊन देखिल आजही आपण जातीच्या राजकारणापासून स्वतःला वेगळे करू शकलो नाही. आता तर प्रादेशिक पक्षांबरोबर राष्ट्रीय पक्ष देखिल जातीच्या राजकारणात उतरले आहेत आणि ही बाब आपल्या लोकशाही व्यवस्थेला घातक ठरेल यात शंका नाही.

जाती, धर्म आणि वर्गाचा सामाजिक संबंधावर होणारा परिणाम**प्रा. राजु बुरिले**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

इ-मेल: burile.agc@gmail.com

गोषवारा

भारतातील सामाजिक स्तरीकरण हे जाती, धर्म तसेच वर्गव्यवस्थेच्या स्वरूपात निर्माण झाले आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेवर जातिव्यवस्थेचा विशेष प्रभाव आहे. भारतीयांची मानसिकता अजूनही जाती व धर्मव्यवस्थेला चिकटून आहे. किंबहुना समाज अजूनही जाती-धर्माच्या गुलामगिरीतून बाहेर पडल्याचे दिसून येत नाही. आधुनिक शिक्षण व शैक्षणिक अधिकारामुळे अलीकडील काळात जाती-धर्माची पाळेमुळे कमकुवत झाली आहे. आता युरोपियन देशांप्रमाणे भारतात देखील वर्गव्यवस्था निर्माण झाली आहे. जातीमध्ये सुद्धा वर्गव्यवस्थेचे स्वरूप निर्माण होत आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंधाच्या प्रतिमानात अनेक बदल झाल्याचे दिसून येत आहेत. भारतीय समाज धर्म व असंख्य जातीच्या नावावर विभागला गेला आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंधाची व्यवस्था ही जाती व धर्मसंस्कृतीबद्ध झाली आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वैवाहिक किंवा कौटुंबिक वर्तमानाचे प्रतिमान हे जातीय आणि धर्माय असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक समूह हा अंतर्समूहामध्ये अधिक सामाजिक संबंध ठेवताना आपल्याला दिसून येतात. त्यामुळे वर्ग, जाती व धर्मनिहाय, रूढी, प्रथा, परंपरा, श्रद्धा, विश्वास आणि मूल्ये निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. त्यामुळेच समाजामध्ये, जातीवाद धर्मवाद किंवा वर्गभावना निर्माण होऊन दुसऱ्यांच्या समुहाबद्दल समाजामध्ये द्वेष, मत्सर व हीनतेची भावना निर्माण झाली आहे. त्यामुळेच समाजामध्ये खंडात्मक विभाजन झाल्यामुळे समाजात कटुता निर्माण झाली आहे. समाजात वर्गभावना निर्माण झाल्यामुळे श्रेष्ठ वर्गाकडून कनिष्ठ वर्गाचे शोषण अधिक प्रमाणात होताना दिसते. जाती, धर्म व वर्गसंघर्षाची भावना निर्माण होऊन सामाजिक व राष्ट्रीय एकता धोक्यात येण्याची शक्यता जास्त असते. सामाजिक एकता व अखंडता टिकवून ठेवायची असेल तर सामाजिक-सांस्कृतिक सौहार्दता निर्माण करून जाती, धर्म व वर्गातील अंतर कमी करणे आवश्यक आहे. सर्व जाती-धर्मियांसाठी एक समान सोई सवलती उपलब्ध करून देणे. त्याचप्रमाणे समाजात साम्यवाद प्रस्थापित करण्यासाठी मूल्याधिष्ठित शिक्षण देणे आवश्यक आहे. सामाजिक-सांस्कृतिक एकता व समभाव निर्माण करण्यासाठी सांप्रदायिक सद्भावना मेळव्याचे आयोजन करणे सुद्धा आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

जातिव्यवस्था, वर्गव्यवस्था आणि धर्मव्यवस्था हे समाजव्यवस्थेचे प्रमुख पैलू आहेत. समाज व्यवहारात म्हणजेच सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये जात, धर्म आणि वर्गव्यवस्थेचा प्रभाव दिसून येतो. सामाजिक संबंधाचा विचार केल्यास बहुतांश सामाजिक व्यवहार हे जाती, धर्म आणि वर्गव्यवस्थेच्या प्रतिमानावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. भारतातील सामाजिक स्तरीकरण हे जाती, धर्म तसेच वर्ग व्यवस्थेच्या स्वरूपात सुद्धा दिसून येते. भारतीय समाजव्यवस्थेवर जातिव्यवस्थेचा विशेष प्रभाव आहे. भारतीयांची मानसिकता अजूनही जाती व धर्मव्यवस्थेला चिकटून आहे. किंबहुना समाज अजूनही जाती-धर्माच्या गुलामगिरीतून बाहेर पडल्याचे दिसून येत नाही. आधुनिक शिक्षण व शिक्षणाच्या अधिकारामुळे अलीकडील काळात जाती-धर्माची पाळेमुळे कमकुवत झाली आहे. आता युरोपियन देशांप्रमाणे भारतात देखील वर्गव्यवस्था निर्माण होत आहे.

जातीमध्ये सुद्धा वर्गव्यवस्थेचे स्वरूप निर्माण होत आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंधांच्या प्रतिमानात अनेक बदल झाल्याचे दिसून येत आहे. भारतीय समाज जाती, धर्माच्या नावावर विभागला गेला आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंधाची व्यवस्था ही जाती व धर्मसंस्कृतीबद्ध झाली आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वैवाहिक किंवा कौटुंबिक वर्तनाचे प्रतिमान हे जाती आणि धर्मनिहाय असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक समूह अंतर्समूहामध्ये अधिक सामाजिक संबंध ठेवताना आपल्याला दिसून येतात. त्यामुळे समूह, जाती व धर्मनिहाय, रूढी, प्रथा, परंपरा, श्रद्धा, विश्वास आणि मूल्ये निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. त्यामुळेच समाजामध्ये, जातीवाद, धर्मवाद किंवा वर्गवाद निर्माण होऊन दुसऱ्यांच्या गटाबद्दल (उदा. जात, धर्म, व वर्ग) समाजामध्ये द्वेष, मत्सर व हीनता अशा प्रकारची भावना निर्माण होते. त्यामुळेच समाजामध्ये दुरावा निर्माण होते. त्यामुळे सामाजिक—सांस्कृतिक सौहार्दता राहत नाही. वर्गवादाची भावना निर्माण झाल्यामुळे कनिष्ठ वर्गाचे शोषण अधिक प्रमाणात होताना दिसते. श्रेष्ठ वर्गाकडे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय शक्ती असल्यामुळे ते आपला वरचढपणा कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. त्याचप्रमाणे जाती व धर्माच्या बाबतीत सुद्धा प्रभुत्वशालीपणा निर्माण झाल्यास अल्पसंख्यांक किंवा वंचित समूहाचे विलगीकरण होऊन त्यांचे शोषण होते. जाती, धर्म व वर्गसंघर्षाची भावना निर्माण होऊन सामाजिक व राष्ट्रीय एकता धोक्यात येण्याची शक्यता जास्त असते.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून प्रकाशित पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे व वेबसाईटचा आधार घेण्यात आला आहे.

संशोधनाचा उद्देश

१. जाती व्यवस्थेचा सामाजिक संबंधावर होणारा प्रभाव अभ्यासने.
२. धर्म व्यवस्थेचा सामाजिक संबंधावर होणारा प्रभाव अभ्यासने.
३. वर्ग व्यवस्थेचा सामाजिक संबंधावर होणारा प्रभाव अभ्यासने.
४. सांप्रदायिक सहिष्णुता निर्माण करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.
५. निष्कर्ष

जातीव्यवस्था आणि सामाजिक संबंधाचे प्रतिमान

जातीव्यवस्था ही निसर्गनिर्मित नसून मानवाने जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली एक सामाजिक व्यवस्था होय. जाती ईश्वराने निर्माण केल्याचा भ्रम अनेक हिंदू धर्म ग्रंथात दिसून येतो. 'जातीप्रथा एक अशी सामाजिक व्यवस्था आहे की, जी हिंदू समाजाच्या अशा विकृत समुदायाची खोटी प्रतिष्ठा आणि स्वार्थाचे प्रतीक आहे. ज्यांचा सामाजिक दर्जा श्रेष्ठ होता. अशा लोकांनी जातीप्रथा प्रचलित केली आणि कनिष्ठ लोकांवर लादली गेली.' असे प्रतिपादन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेले आहे. जातीव्यवस्थेत श्रेष्ठ—कनिष्ठतेचा भेद आहे. इतकेच नाही तर कनिष्ठ जातीबाबत द्वेष व घृणतेची भावना दिसून येते. त्यामुळे समाजात विषमता पसरते. उच्च जाती ह्या उच्च दर्जाच्या जातीसमूहाशी आपले सामाजिक संबंध जोपासतात. तर कनिष्ठ जाती ह्या कनिष्ठ जातीसमूहाशी आपले सामाजिक संबंध जोपासण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे जातिव्यवस्थेत सामाजिक आर्थिक, राजकीय व नागरी सत्ता आणि अधिकाराचे विषम वितरण झाल्याचे दिसून येते. उच्च जातीच्या लोकांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व नागरी सत्ता आणि अधिकार देण्यात आलेले. म्हणून त्यांचा दर्जा श्रेष्ठ तर शूद्र आणि अतिशूद्र यांना सर्व प्रकारची सत्ता व अधिकार नाकारल्यामुळे वंचितता निर्माण होऊन त्यांच्या कनिष्ठ दर्जा निर्माण झाला. आजही अशा जातीव्यवस्थेचा प्रभाव समाजावर दिसून येतो. अनेक दलित समूहावर अन्याय, अत्याचार झाल्याच्या बातम्या प्रसार माध्यमांवर झळकतात.

जातीव्यवस्थेतील धार्मिक अधिकार व आचरण:

प्राचीन काळात वैदिक धर्मानुसार व वेदपठणाचा अधिकार ब्राह्मण वर्णाला देण्यात आला होता. शूद्रांना वेदाचे अध्ययन करण्यावर बंदी होती. वेदाचे अध्ययन करणे हा शिक्षणाचा भाग असल्यामुळे याचे अधिकार फक्त ब्राह्मण वर्णाला तत्कालीन समाजव्यवस्थेत प्राप्त झाले होते. शूद्रांना मात्र वेद अध्ययनाचा अधिकार नाकारण्यात आला होता. त्याचबरोबर शिक्षणाचा अधिकार नसल्यामुळे शूद्र धार्मिक व शैक्षणिक कार्यापासून वंचित राहिले. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मनुस्मृति ग्रंथाच्या आधारे आपले विचार व्यक्त केले. त्यामुळे ब्राह्मण वर्ण—जाती व शूद्र वर्ण—जाती यांच्यातील सामाजिक संबंधांमध्ये दुरावा निर्माण झाला होता. ब्राह्मण जातींना धार्मिक व शिक्षणाचा अधिकार असल्यामुळे शूद्र जातीवर अनेक प्रकारे अन्याय झाला. पवित्र—अपवित्र, पाप—पुण्य, शुभ—अशुभ, स्वर्ग—नरक अशा प्रकारच्या कल्पना धार्मिक ग्रंथाच्या माध्यमातून समाजामध्ये पसरविल्या गेल्या होत्या. शिक्षणाचा अधिकार नसल्यामुळे आणि शुद्ध जातीतील लोक अज्ञानी राहिले. अशा प्रकारचा सामाजिक प्रभाव आजही कमी अधिक प्रमाणात दिसून येतो. उच्च शिक्षण, व्यवसाय आणि नोकरीमध्ये उच्च पदस्थ अधिकारी यामध्ये आजही ब्राह्मण जातीचे वर्चस्व दिसून येते. धार्मिक क्षेत्रात होम, हवन, पुजा—पाठ, अनुष्ठान यात अजूनही त्याची मक्तेदारी कायम आहे.

जातीप्रथा व सामाजिक वर्तन प्रकार:

समाजामध्ये जातीप्रथा ह्या अधिक प्रमाणात रुजल्यामुळे त्याचे पालन करणे म्हणजेच धर्माचे पालन करणे होय. असा समज समाजामध्ये पसरला आहे. त्यामुळे प्रत्येक वर्णातील व जातीतील लोकांनी आपल्या जातीदर्जानुसार आचरण करावे असे अभिप्रेत होते. जाती नियमाचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा होत असे. त्यामुळे जातीव्यवस्था अधिकच बळकट होत गेली. समाजातील सामाजिक व्यवहार, सण—उत्सव साजरे करणे, अंतर ठेवून आचरण करणे, खान—पाण करण्यासंबंधीचे नियम, धार्मिक आचरण पद्धती, विवाह आणि व्यवसायातील कठोर नियम समाजात तयार झाले होते. म्हणजेच जातीव्यवस्थेला व प्रथेला समाजाची मुक संमती होती असे लक्षात येते. मनुस्मृती ग्रंथामध्ये शूद्रांवर अति बंधने लादण्यात आल्याचे डॉ. आंबेडकरांनी प्रतिपादन केले आहे. मनुच्या मते शूद्र हा सन्मानित व्यक्ती नव्हता. त्याचा सामाजिक दर्जा अतिशय निम्नस्तराचा होता. त्यामुळेच त्यांना उच्च जातीतील कोणत्याही स्त्री सोबत विवाह करण्यावर निर्बंध घातले होते. जर कोणताही शूद्र जार कर्म करीत असेल तर, त्या अपराधाकरिता मृत्युदंड देण्याची व्यवस्था मनुने केली होती (मनुस्मृती ११.२४). उच्चवर्णीय लोकांशी बोलताना शूद्रांचा व्यवहार विनम्र असावा. असे तत्कालीन समाजात अपेक्षित होते. प्रत्येक व्यक्तीने आपापल्या जातीतील व्यक्ती सोबत सहसंबंध ठेवावेत असे अपेक्षित होते. धार्मिक, आर्थिक आणि सामाजिक अशा प्रकारचे वर्तन त्यांनी त्यांच्या समुहात करावे. अशा रूढी—परंपरामुळे जातीव्यवस्था अधिकच बळकट होत गेली. त्यामुळे समाजात जाती विषमता व जातीवादाची भावना अधिकच तीव्र होत गेली. त्यामुळे जाती संघर्ष व जातीचा अभिमान अशा भावना समाजात निर्माण झाल्या. त्या आजही समाजात पाहावयास मिळते. लोकशाही मूल्यव्यवस्थेमुळे यात बदल झाला असला तरी उच्च जातीच्या मनातील भावना मात्र कायम असल्याचे चित्र बघावयास मिळते.

जातीव्यवस्था: आर्थिक व्यवहार आणि सामाजिक संबंध

भारतीय समाजात वर्णव्यवस्था व त्यावर आधारित जातीव्यवस्था निर्माण झाली. कुठल्याही प्रकारे आर्थिक कार्य करताना त्यांनी त्यांच्या जातीच्या आधारावर किंवा दर्जानुसार कार्य करावे असे समाजाला अपेक्षित होते. उच्च वर्णातील जातीचे व्यवसाय हे उच्च दर्जाचे व अधिक उत्पन्न मिळवून देणारे होते. तर कनिष्ठ जातीतील व्यक्तीचे व्यवसाय हे कनिष्ठ स्वरूपाचे व कमी

उत्पन्नाचे होते. जसे विवाहविषयक निर्बंध होते तसेच व्यवसायविषयक निर्बंध सुद्धा समाजात होते. प्रत्येक जातीने आपला परंपरागत व्यवसाय करावा. असे कडक निर्बंध होते. कुणीही कुणाच्या व्यवसायात हस्तक्षेप करणार नाही. याची दक्षता सुद्धा घेतली जात असे. मनुस्मृती नुसार ब्राह्मणाने क्षुद्रांकरिता एकच व्यवसाय निश्चित केला होता. तो म्हणजे क्षुद्रांनी इतर तीन वर्णातील लोकांची विनम्रतापूर्वक सेवा करावी (मनुस्मृती १.११). क्षुद्रांनी कोणत्याही प्रकारच्या धन किंवा संपत्तीचा संग्रह करू नये. कारण नीच व्यक्ती संपत्ती आल्यामुळे घमंडी बनतो (मनुस्मृती १०.१२९). ब्राह्मण अडचणीत असेल तर उदरनिर्वाहाकरिता निसंकोचपणे शूद्रांची संपत्ती घ्यावी (मनुस्मृती ८.४१७). अशा प्रकारचे विविध निर्बंध जातीव्यवस्थेत होते. त्यामुळे प्रत्येक जाती समूहामध्ये जातीबंधुता ही भावना वाढीस लागली. त्यामुळे जातीमध्ये समांतर पातळीवर सामाजिक व आर्थिक व्यवहार होऊ लागले. अशा प्रकारचे व्यवहार आजही मागास व अशिक्षित समाजात पाहावयास मिळते. लोकशाही मूल्यामुळे जातीव्यवस्था डळमळीत झाली आहे. व्यवसायचे बंधन नसल्यामुळे कुणी कोणताही व्यवसाय करू शकतात. ग्रामीण क्षेत्रात मात्र जातिगत व्यवसाय टिकून असल्याचे सुद्धा दिसून येते.

वर्गव्यवस्था आणि सामाजिक संबंधाचे प्रतिमान:

वर्गव्यवस्था हा मुक्त सामाजिक स्तरीकरणाचा प्रकार प्रामुख्याने पाश्चिमात्य देशात आढळून येतो. साधारण सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिक क्रांतीची सुरुवात झाली होती. त्यातून वर्गव्यवस्था उदयास आली. उद्योगपतीचा म्हणजेच भांडवलदारांचा वर्ग आणि कामगारांचा वर्ग निर्माण झाला. त्यालाच मालक व मजूर वर्ग असे म्हणतात. त्याच बरोबर एक मध्यम वर्ग जो व्यापार व सेवा कार्यात गुंतलेला असे. अठराव्या शतकामध्ये औद्योगिक क्रांती झपाट्याने झाली. त्यामुळे अस्तीत्वात असलेली 'इस्टेट' सारखी बंद स्तरीकरणाची व्यवस्था काळाच्या ओघात नष्ट झाली आणि तेथे वर्गव्यवस्थेचा उदय झाला.

भारतामध्येही एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून औद्योगिककरणाची सुरुवात झाली. त्यामुळे आधुनिकीकरण व पाश्चिमात्यीकरण प्रक्रियेमुळे वर्गव्यवस्थेचा जन्म झाला. वर्गव्यवस्था ही जातिव्यवस्थेप्रमाणे बंदिस्त नाही. वर्गव्यवस्था हा मुक्त स्तरीकरणाचा एक प्रकार आहे. यामध्ये व्यक्तीचा दर्जा हा व्यक्तीच्या जन्मावर आधारित नसून व्यक्तीचे शिक्षण, व्यवसाय आर्थिक स्थिती, गुण कौशल्य, व्यक्तिमत्व या वैशिष्ट्यांवरून ठरत असतो. 'सामाजिक वर्ग एखाद्या समुदायाचा असा भाग होय. जो सामाजिक दर्जामुळे इतर भागापासून पृथक असतो.'— मॅक आयव्हर आणि पेज. वर्गासंबंधी विचार केल्यास असे लक्षात येते की, वर्ग हा समान प्रतिष्ठा असलेल्या कुटुंबाचा एक समूह आहे. तसेच तो अंतर्विवाही गट आहे. प्रत्येक वर्गातर्गत त्या समूहाच्या सदस्यांचे आंतरसंबंध दिसून येतात. समाजामध्ये समान दर्जाच्या आधारे समाजाचे वेगवेगळे स्तर दिसून येतात त्या सर्व स्तरात स्थायी स्वरूपाचे सामाजिक संबंध असतात.

वर्गव्यवस्थेतील आढळणारी वैशिष्ट्यात्मक सामाजिक संबंध:

१) श्रेष्ठ—कनिष्ठता: वर्गव्यवस्थेमध्ये सुद्धा जातीप्रमाणे उच्च—नीचता किंवा श्रेष्ठ—कनिष्ठतेचा प्रभाव आढळतो. प्रत्येक वर्गाला विशिष्ट सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेला असतो. उदा. श्रेष्ठ, मध्यम, आणि कनिष्ठ वर्ग. समाजामध्ये प्रत्येक वर्गानुसार त्यांच्यात सामाजिक आंतरक्रिया आढळतात. इतर वर्गातील आढळणारे आंतरसंबंध हे केवळ औपचारिक पद्धतीचे असते. तशा संबंधात सातत्य नसते. श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असा सामाजिक भेदभाव निर्माण झाल्यामुळे समाजातील व्यक्तींमध्ये परस्परांमध्ये व्यक्ती किंवा समूह भेदभावाची भावना आढळते. त्यामुळे आंतर संबंधात सहजता दिसून येत नाही.

२) वर्गजाणीव: समाजामध्ये व्यक्तीच्या मनात वर्गजाणीव निर्माण होते त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपल्या सामाजिक दर्जानुसार वर्तन करण्याचा प्रयत्न करतात. वर्गजाणीवेच्या भावनेतून वर्गमूल्ये,

अभिवृत्ति आणि वर्तन प्रतिमानातील सारखेपणातून वर्गजाणीव निर्माण होते. त्यामुळेच वर्गांतर्गत आत्मीयता निर्माण होते. दुसऱ्या वर्गातील व्यक्तीच्याप्रती परकेपणाची भावना निर्माण होते. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या वर्गातील सदस्यांशी अंतःसंबंध प्रस्थापित करतात. जसे व्यापारीवर्ग व्यापारीवर्गाशी, मजूरवर्ग मजूरवर्गाशी तर उद्योगपतीवर्ग उद्योगपतीवर्गाशी आपापले सहसंबंध निर्माण करतात. त्यांना त्यात कुठलाही संकोच वाटत नाही.

३) अंतर्विवाही समूह: वर्ग हा जातीप्रमाणे अंतर्विवाही समूह आहे. प्रत्येक वर्ग आपल्याच वर्गातील सदस्यांशी वैवाहिक संबंध प्रस्थापित करतात. ज्या वर्गसमूहातील कुटुंबाची प्रतिष्ठा समान असते. त्यांच्याशीच वैवाहिक संबंध जोडले जातात. श्रेष्ठवर्ग श्रेष्ठवर्गाशी, मध्यमवर्ग मध्यमवर्गाशी तर कनिष्ठवर्ग कनिष्ठवर्गाशी वैवाहिक संबंध जोडतात. समान वर्गामध्ये अधिक सहजतेने सामाजिक आंतरक्रिया किंवा सहसंबंध निर्माण होत असतात. इतर वर्गाशी असलेले संबंध हे केवळ औपचारिक असतात. असा वर्तन प्रकार आपल्याला समाजामध्ये सहज बघावयास मिळते. यातून संस्कृतिक साधर्म्य साधला जातो. त्यामुळे कौटुंबिक संबंधाची व नाते संबंधाची घट्टता अधिक काळ टिकून राहते.

४) वर्गाची विशिष्ट जीवनशैली: प्रत्येक वर्गाची विशिष्ट जीवनशैली असते. सामाजिक, कौटुंबिक, वैवाहिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा विविध सामाजिक संस्थेतील जीवनशैली ही त्या त्या वर्गामध्ये समान असल्याचे दिसून येते. समान भाषा, संस्कृती, राहणीमान, सामाजिक—सांस्कृतिक व आर्थिक व्यवहार आणि त्यांच्या गरजा समान पद्धतीच्या असल्यामुळे त्यांच्यात स्वाभाविक आंतरसंबंध निर्माण होणे सहज शक्य आहे. समाजातील, जन्म—मृत्यू, विवाह किंवा विविध सण—उत्सव प्रसंगी प्रत्येक व्यक्ती आपल्या वर्गातील लोकांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न करतात. ज्या वर्गात सांस्कृतिक विभिन्नता असेल त्यांच्याशी फारसे संबंध ठेवले जात नाही. त्यामुळे भिन्न वर्गातील लोकांशी घनिष्ठ संबंध निर्माण होत नाही. वैवाहिक संबंध सुद्धा समान जीवनशैली असणाऱ्या वर्गाशीच निर्माण केले जात असतात.

५) सहकार्य भावना: प्रत्येक व्यक्ती समान दर्जा असणाऱ्या व्यक्तीशी सामाजिक संबंध ठेवत असल्यामुळे त्यांच्यात सहकार्य भावना वाढीस लागते. प्रत्येकाच्या मनात वर्गजाणीव भावना असल्यामुळे प्रत्येक वर्गाची त्यांच्या अंतर्गत गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता असते. त्यांच्यातील सांस्कृतिक साधनेही समान पद्धतीची असल्यामुळे समान वर्गातील व्यक्तीच्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम असतात.

६) सामाजिक गतिशीलता आणि सामाजिक: वर्गव्यवस्था ही जातिव्यवस्थेसारखी बंदिस्त व्यवस्था नाही. त्यामुळे वर्गव्यवस्थेत गतिशीलता आढळते. त्यामुळे समाजामध्ये परिवर्तन होत असते. कुठल्याही प्रकारचे बंधन नसल्यामुळे प्रत्येक वर्ग हा त्यांच्या पेक्षा अधिक वरचा दर्जाचा निर्माण व्हावा यासाठी प्रयत्न करतात. सोबतच ते आपला समान दर्जा असणाऱ्या लोकांना मदतही करतात. कारण यात व्यावसायिक निर्बंधाचे दडपण नसते. त्यामुळे बऱ्याच व्यक्ती आपल्यापेक्षा वरच्या दर्जाच्या व्यक्तीची मदत व मार्गदर्शन घेतात. त्यामुळे गतिशीलता निर्माण होऊन सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास मदत होते.

धर्म: सामाजिक संबंधाचे प्रतिमान

धर्मव्यवस्था ही सर्वच समाजात आढळते. धर्मसंस्था ही समाजाची प्राचीन संस्था होय. तसेच धर्म हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. मानवी समूहाच्या भौतिक आणि जीवनाचा एकमेव नैतिक मूलाधार यादृष्टीने धर्माचे स्थान महत्त्वाचे आहे. आपले दैनंदिन सामाजिक जीवन धर्माने नियंत्रित केलेले आहे. आधुनिक काळात बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत धर्माचे स्थान आणि महत्त्व बदलत जाण्याऐवजी ते मानवी जीवनातील अधिकाधिक संघर्षाचे व समस्यांची मूलभूत स्रोत

बनले आहे. एकीकडे आधुनिक पौरात्य व पाश्चिमात्य विचारसरणीचा वाढता प्रभाव आणि दुसरीकडे विविध राजकीय डावपेचातून कळत किंवा नकळत उमटत जाणारे धार्मिक जातीयवादाचे पडसाद अशा संमिश्र सामाजिक स्थित्यंतराच्या वातावरणाच्या कोंडीत आजचा समाज अडकलेला आहे. त्यामुळे मानवी सामाजिक जीवनाला व्यापून राहिलेल्या व मानवी सामाजिक व्यवहारांचे नियंत्रित करणाऱ्या धर्मसंस्थेचे स्वरूप मात्र आधुनिक काळामध्ये सामाजिक व राजकीय समस्या निर्मितीची मूळ स्थान झाले आहे की काय? अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

जात व धर्माचरण:

जात हे हिंदू धर्मातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक विषमता निर्माण करणारे धर्ममूल्य आहे. त्यातूनच श्रेष्ठ—कनिष्ठतेची एक बंदिस्त श्रेणी उत्पन्न झाली आहे. अखिल भारतात या मूल्याचा अविष्कार दिसून येतो. जातीमागे एक भक्कम चौकट असल्याचे दिसून येते. त्यात स्पृश्य—अस्पृश्य, पवित्र—पवित्र, शुभ—अशुभ अशा ब्राह्मणांच्या धार्मिक अन् विधीनिष्ठ कल्पना होत्या. जातिसंस्थेचा धार्मिक स्तर व रचना हिंदू समाजातील एक असाधारण संस्था आहे. या विधानाला विरोध म्हणून जपानमधील अस्पृश्यतेचा नेहमी उल्लेख करण्यात येतो. पण शुद्ध अशुद्ध कल्पनेचा आरपारपणा संबंध समाजरचनेचा मूलभूत आणि मध्यवर्ती पाया, पोटजाती, उपजाती असे शतशः शकलीकरण या महत्त्वाच्या निकषांवर हिंदू जातिसंस्था वेगळी आहे. हिंदूधर्म हा जातीव्यवस्थेवरच आधारलेला आहे. त्यामुळे जातीआचरण व धर्माचरण यात फारसा भेद करता येत नाही.

आपल्या देशात जगातील सर्वच प्रमुख धर्मांचे लोक राहतात. प्रत्येक धर्मातील विश्वास, प्रथा, परंपरा, श्रद्धा या भिन्न आहेत. प्राचीन काळापासूनच आपल्याला धार्मिक स्वातंत्र्य आहे. राज्यघटनेने राज्यघटनेने धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल केलेला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने धार्मिक आचरण, अभिव्यक्ती आणि मानवाधिकार याचे समर्थन केले आहे. त्यामुळे प्रत्येकाला आपापल्या धर्मानुसार आचरण करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. प्रत्येक व्यक्तीने धर्मसहिष्णुता बाळगली पाहिजे. परंतु धर्माभिमान भावनेमुळे काही लोक धार्मिक संघर्ष घडवून आणतात. आमचा तो धर्म योग्य, चांगला आणि इतरांचा वाईट अशा प्रवृत्तीमुळे समाजात धार्मिक दंगली घडून येतात. इतर धर्मातील विश्वास, श्रद्धा, प्रथा, परंपरा आणि आचार—विचार यांना स्वीकृती दिली जात नाही. उलट त्यांचा विरोध केला जात असतो. त्यामुळे समाजात धार्मिक संघर्ष निर्माण होतात. त्यामुळे धर्माधर्माच्या लोकसमूहात दुरावा निर्माण होत असतो. एका धर्माचा व्यक्ती दुसऱ्या धर्माच्या व्यक्तीकडे द्वेष व घृणीत भावनेने बघतो. त्यामुळे समाजातील सर्वधर्मसमभावाची भावना संपुष्टात येते. जातीवाद, धर्मवाद अशा भावनेमुळे राष्ट्रवादाच्या भावनेला तडा जाते. धार्मिक दंगली निर्माण झाल्यास समाजात फूट पडते. परिणामी प्राणहानी, वित्तहानी होत असते. त्यामुळे एकता, बंधुता आणि राष्ट्रभावना या संकल्पनेला हानी पोहोचते. अशा प्रकारच्या जाती, धर्म व वर्गाच्या असहिष्णुतेच्या भावनेतून राष्ट्रीय अखंडतेला धोका पोहोचतो आणि विकासाला देखील खीळ बसते. असे असहिष्णुतेचे वातावरण आपल्या भारतामध्ये निवडणुकीच्या काळामध्ये अधिक प्रमाणात दिसून येते.

उपाययोजना

- सामाजिक—सांस्कृतिक सौहार्दता निर्माण करण्यासाठी, जाती धर्म आणि वर्गातील विषमता नष्ट केली पाहिजे.
- सर्व जाती, धर्मियांसाठी एक समान सोई—सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.
- समाजात साम्यवाद प्रस्थापित करण्यासाठी मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे.

- राष्ट्रवादाची भावना निर्माण करण्यासाठी विविध शासकीय आणि निमशासकीय संस्थाद्वारे सद्भावना मेळाव्याचे आयोजन केले पाहिजे.
- सामाजिक—आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी शासकीय स्तरावरील विविध उपाययोजना करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे.

निष्कर्ष

भारतीय समाजाच्या संदर्भात, जात, धर्म आणि वर्गव्यवस्था फार महत्त्वाच्या सामाजिक संकल्पना आहे. सामाजिक आंतरक्रियेच्या संदर्भात ह्या संकल्पना अधिकच महत्त्वपूर्ण ठरतात. भारतीय समाज जाती, धर्माच्या नावावर विभागला गेला आहे. त्यामुळे सामाजिक संबंधाची व्यवस्था ही जाती व धर्मसंस्कृतीबद्ध झाली आहे. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, वैवाहिक किंवा कौटुंबिक वर्तमानाचे प्रतिमान हे जातीय आणि धर्मीय असल्याचे दिसून येते. प्रत्येक समूह हा अंतर्समूहामध्ये अधिक सामाजिक संबंध ठेवताना आपल्याला दिसून येतात. त्यामुळे वर्ग, जाती व धर्मनिहाय, रूढी, प्रथा, परंपरा, श्रद्धा, विश्वास आणि मूल्ये निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. त्यामुळेच समाजामध्ये, जातीवाद धर्मवाद किंवा वर्गभावना निर्माण होऊन दुसऱ्यांच्या समुहाबद्दल समाजामध्ये द्वेष, मत्सर व हीनतेची भावना निर्माण झाली आहे. त्यामुळेच समाजामध्ये खंडात्मक विभाजन झाल्यामुळे समाजात कटुता निर्माण झाली आहे. समाजात वर्गभावना निर्माण झाल्यामुळे श्रेष्ठ वर्गाकडून कनिष्ठ वर्गाचे शोषण अधिक प्रमाणात होताना दिसते. जाती, धर्म व वर्गसंघर्षाची भावना निर्माण होऊन सामाजिक व राष्ट्रीय एकता धोक्यात येण्याची शक्यता जास्त असते. सामाजिक एकता व अखंडता टिकवून ठेवायची असेल तर सामाजिक—सांस्कृतिक सौहार्दता निर्माण करून जाती, धर्म व वर्गातील अंतर कमी करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ/ई—स्रोत

१. आगलावे, प्रदीप आणि सरोज. (२०१७). मूलभूत समाजशास्त्रीय विचार: पाश्चिमात्य आणि भारतीय. नागपूर, श्री साईनाथ प्रकाशन
२. पुंडलिक, विद्याधर. (२००३). धर्माचे समाजशास्त्र. पुणे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
- 3- <https://www-jagran-com/blogs/sanjayparate> accessed on 05/07/2021
- 4- <https://wwwkailasheducationcom/2020/10/varg&arth&paribhasha&visheshtaye-html> accessed on 05/07/2021

जनसंपर्क प्रक्रिया में विज्ञापन विचारप्रसारण की व्यावसायिक भूमिका का अध्ययन

डॉ. आशीष गंगाधर उजवणे

असि. प्रोफेसर महालक्ष्मी जगदंबा कॉलेज ऑफ लाइब्रेरी एंड इंफॉर्मेशन साइंस,
भगिनी मंडल, नागपुर

(9881713290),Ujawane.ashish@gmail.com

सारांश

व्यवसायिक द्वारा अपने विकास एवं संवर्धन हेतु अपनाने जाने वाले विभिन्न तरीकों में विज्ञापन के द्वारा विचार प्रसारण कर जनसंपर्क करने का आज सबसे महत्वपूर्ण तरीका है। यह जनसंपर्क विभिन्न माध्यमों से किया जाता है। वर्तमान समय में सफल व्यवसाई अपने शुद्ध लाभ को उसी समय अधिकतम करने की स्थिति में होता है जब वह विज्ञापन का जनसंपर्क अभियान चलाने के लिए सहारा लेता है। विज्ञापन का अभिप्राय शुद्ध लाभ से है। वस्तुतः उच्चतम स्तर पर विचारों को प्रसारण करने से संबंधित है यही उसका उद्देश्य होता है। यह व्यक्तियों तथा उत्पादक के मध्य संपर्क स्थापित करने के प्रमुख साधन, माध्यम के रूप में कार्य करता है। उपभोक्ता जन को विज्ञापन संपर्क कर उनको क्रय करने के लिए प्रेरित करता है उनकी मानसिक स्थिति बनाता है। आज समूचे विश्व में जनसंपर्क करने के लिए विज्ञापन प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, इंटरनेट के जरिए समाज माध्यमों का उपयोग करता है।

मूल शब्द : विज्ञापन, विचार प्रसारण, जनसंपर्क, उत्पादक, उपभोक्ता माध्यम, व्यवसाय,

प्रस्तावना

प्राचीन काल से व्यापार यह वस्तु विनिमय की विधि थी। फिर यह पैसे के रूप में होने लगा। जैसे-जैसे व्यापार का विस्तार हुआ, वैसे-वैसे आर्थिक विकास के क्षितिज भी बढ़े। प्राचीन काल से यूनान, फारसी, चीनी, सुमेरियन, ब्रिटिश आदि भारत के साथ व्यापार करते थे। उस समय व्यापार आर्थिक और सांस्कृतिक विकास का वास्तविक साधन था। प्राचीन भारत पूरे विश्व का आर्थिक और सांस्कृतिक केंद्र था। इस देश से कीमती हीरे, माणिक, पाचू, रेशमी कपड़े, तांबा, मसाले इस क्षेत्र में यूरोप, एशिया, फारस (ईरान) आदि को निर्यात किए जाते थे। विभिन्न कारक व्यापार के संवाहक और नियंत्रक के रूप में कार्य करते हैं। जब ये कारक ठीक से परस्पर जुड़े होते हैं और ठीक से समन्वित होते हैं, तभी व्यापार चक्र ठीक से चल सकता है। दो सबसे महत्वपूर्ण कारकघटक "संदेश और जनसंपर्क" हैं जो योगदान करते हैं।

उद्देश्य:- जनसंपर्क प्रक्रिया में विचार प्रसार की व्यावसायिक भूमिका का अध्ययन करना।

परिकल्पना:- विचारों का प्रसार गुप्त रूप से जनसंपर्क प्रक्रिया में व्यावसायिकता का विस्तार करता है और ग्राहकों को बनाने में मदद करता है,

शोध प्रविधि:- प्राचीन विज्ञापन विचारप्रसारण का अध्ययन कर तथ्यों को प्रस्तुत करना।

जनसंचार क्या है?

जनसंचार समूह संचार का एक रूप है। यह संचारक और श्रोता के बीच सीधा संचार स्थापित नहीं करता बल्कि जनसंचार माध्यमों के माध्यम से होता है। संचार की परिभाषा में 'चेहरे के भाव, हावभाव, संकेत और बोली जाने वाली भाषा के माध्यम से सूचनाओं का आदान-प्रदान' शामिल है।

“एक व्यक्ति द्वारा किसी अन्य व्यक्ति या व्यक्तियों के समूह को एक प्रतीक के माध्यम से सूचना का प्रसारण या प्रक्षेपण।”

जब संचार विभिन्न माध्यमों का उपयोग करके किया जाता है और संदेश बड़ी संख्या में लोगों तक पहुँचाया जाता है, तो इसे जन संचार कहा जाता है। मानव जीवन में संचार का बहुत महत्वपूर्ण स्थान है। संचार मानव जीवन का एक बहुत ही महत्वपूर्ण हिस्सा है। बातचीत से विचारों का आदान-प्रदान होता है।

समूह संचार में, जब दो से अधिक व्यक्तियों का समूह बनता है, तो संख्या समूह की आवश्यकताओं पर निर्भर करती है। यह संचार एक नियंत्रित वातावरण में होता है द्विदलीय संचार की कम संख्या में सुविधाओं का अस्तित्व समूह संचार की एक प्रमुख विशेषता है।

जनसंचार समूह संचार का एक रूप है। यह संचारक और श्रोता के बीच सीधा संचार स्थापित नहीं करता बल्कि जनसंचार माध्यमों के माध्यम से होता है। चूंकि यह सीधा संवाद नहीं है, संचारक और श्रोता एक-दूसरे को नहीं जानते हैं, इसलिए संवाद का श्रोता पर वांछित प्रभाव नहीं पड़ता है और श्रोता की प्रतिक्रिया भी संचारक तक देर से पहुँचती है।

विचार प्रसारण क्या है?

दृश्य संचार से तात्पर्य चित्रों, प्रतीकों, संकेतों, दृश्य कल्पनाओं आदि का उपयोग करके सूचना और विचारों के प्रसारण से है। दृश्य संचार मौखिक संचार और गैर-मौखिक संचार के साथ संचार के तीन मुख्य प्रकारों में से एक है।

एक दूसरे को फोटो और वीडियो भेजना दृश्य संचार का एक रूप है। ग्राफिक डिजाइन, टाइपोग्राफी, फिल्म आदि दृश्य संचार का माध्यम है। दृश्य संचार संचार के साधनों में सबसे विश्वसनीय है, क्योंकि यह प्रत्यक्षता पर आधारित है।

आमतौर पर विचार प्रसारण को विज्ञापन कहा जाता है। हमें उसकी परिभाषा को समझना होगा।

किसी उत्पाद अथवा सेवा को बेचने अथवा प्रवर्तित करने के उद्देश्य से किया जाने वाला जनसंचार विज्ञापन (Advertising) कहलाता है। ... आशय यह कि उत्पादित वस्तु को लोकप्रिय बनाने तथा उसकी आवश्यकता महसूस कराने का कार्य विज्ञापन करता है। विज्ञापन अपने छोटे से संरचना में बहुत कुछ समाये होते हैं।

दरअसल, विज्ञापन में उपभोक्ता द्वारा वस्तुओं और सेवाओं को पेश करने और उन्हें इन वस्तुओं और सेवाओं को खरीदने के लिए प्रेरित करने के लिए उद्यम द्वारा की गई सभी गतिविधियाँ शामिल हैं। यह संचार का गैर-व्यक्तिगत रूप है, जो अपने माल और सेवाओं को बढ़ावा देने के लिए बाजार (प्रायोजक) द्वारा भुगतान किया जाता है। “विज्ञापन” शब्द को कई प्रतिष्ठित लेखकों द्वारा परिभाषित किया गया है विलियम जे। स्टैटन के अनुसार, “विज्ञापन में एक समूह, एक गैर-व्यक्तिगत, मौखिक या दृश्य प्रस्तुत करने में शामिल सभी गतिविधियाँ शामिल हैं, किसी उत्पाद या सेवा या विचार के बारे में खुले तौर पर प्रायोजित संदेश, इस संदेश को विज्ञापन कहा जाता है, के माध्यम से प्रसारित किया जाता है। एक या अधिक मीडिया और पहचान प्रायोजक द्वारा भुगतान किया जाता है।

”अमेरिकन मार्केटिंग एसोसिएशन के अनुसार, “किसी भी प्रायोजक द्वारा गैर-व्यक्तिगत प्रस्तुति और विचारों, वस्तुओं और सेवाओं को बढ़ावा देने का कोई भुगतान किया गया रूप। उपयोग किए गए माध्यम प्रिंट ब्रॉडकास्ट हैं, और प्रत्यक्ष “। इस प्रकार, विज्ञापन विचार प्रसारण को उत्पाद या सेवा या विचार के गैर-व्यक्तिगत प्रस्तुति के भुगतान किए गए रूप के रूप में परिभाषित किया जा सकता है।

व्यावसायिक विकास

दी फ्यूचर मनेजर:- ए व्हॅल्यू बिल्डर ऑफ टुमारोज ऑर्गनायझेशन पुस्तक में श्री सतीश खन्ना ने विकास की पांच लहरों के बारे में विस्तृत विचार दिए हैं।

१) **कृषिवस्था (कृषि युग):-** पंद्रहवीं शताब्दी तक मानव विकास में कृषि क्षेत्र विश्व पर राज कर रहा था।

२) **औद्योगिक विकास का युग :-** इस युग में मशीनरी, चक्र और परिवहन के नए साधन इस युग की ताकत थे। उत्पाद और उपभोक्ता के बीच संबंध मजबूत हो रहे थे

३) **सेवा उद्योग युग :-** इस युग में बैंकिंग, बीमा, शिक्षा और चिकित्सा सेवाओं जैसे नए क्षेत्रों ने आर्थिक विकास की दिशा बदल दी है। उपकरण बदल गए।

४) **सूचना का युग:-** इस युग ने विश्व चिंतन की दिशा और दृष्टि बदल दी। उपकरण छोटा हो गया। तेजी से चलने वाला कंप्यूटर आया। जैसे-जैसे कारखानों की क्षमता बढ़ती गई, काम करने के तरीकों में महत्वपूर्ण परिवर्तन लाना संभव हो गया।

५) **नैनो टेक्नोलॉजी का युग:-** नैनो टेक्नोलॉजी का युग कंप्यूटर को नैनो टेक्नोलॉजी और बायोटेक्नोलॉजी और यूनैटी का जोड़ मिला है। इंटरनेट का दायरा और व्यापार बढ़ा। आज की तेजी से भागती और तेजी से बदलती दुनिया में, व्यवसाय का विकास व्यापार समृद्धि, संचार और संदेश के फार्मूले पर निर्भर करता है। इस नए माध्यम में आज वेब पर वर्चुअल कम्युनिकेशन अपने चरम पर है।

जनसंपर्क का वैश्वीकरण और व्यावसायीकरण :: -

आज वैश्वीकरण जनसंपर्क प्रक्रिया में विचार क्रांति का सबसे महत्वपूर्ण चरण है। इंटरनेट, कंप्यूटर, दूरसंचार, ऑडियो-विजुअल मीडिया के विस्तार ने वैश्वीकरण की प्रक्रिया को और भी आसान कर दिया है। इंटरनेट ने दुनिया भर में एक वर्चुअल नेटवर्क बनाया है। इसने कई लोगों के लिए बिना किसी नियंत्रण के सोशल मीडिया के माध्यम से एक साथ संदेश को पूरी दुनिया में फैलाना संभव बना दिया। संचार के माध्यम पर एकाधिकार समाप्त कर दिया गया और न्यू मीडिया ने लोगों के संपर्क में रहकर अपने जनसंपर्क का विस्तार किया।

न्यू मीडिया ने संदेश को प्रसारित करनेकी लागत को काम कर दिया। दुनिया के इन माध्यमों ने व्यावसायीकरण किया और दुनिया को एक बाजार का रूप दिया। दुनिया भर से नागरिक उपभोक्ता इंटरनेट के दुकानों पर आने लगे। कोविड -१९ महामारी में, ये व्यवसाय उच्चतम स्तर पर पहुंच गया है। उत्पाद की गुणवत्ता और वैश्विक समुदाय में बदलाव को व्यक्त करने के लिए यह एक महत्वपूर्ण उपकरण है।

व्यावसायिक जनसंपर्क आवश्यकताएँ: -

किसी भी व्यवसाय के लिए, जनसंपर्क विकास प्रगति और छवि निर्माण का आधार है। यह एक कॉर्पोरेट कंपनी की छवि अस्तित्व और स्वतंत्र पहचान को व्यक्त करने के लिए एक महत्वपूर्ण उपकरण है।

लोकमत एक सापेक्ष विचार है जिस पर लोग विश्वास करते हैं। यह तय करना मुश्किल है कि किस बिंदु पर उनकी राय प्रतिकूल रही। और इसलिए लोगों की राय और दिमाग किस चीजों से बने होते हैं इसे समझना उतना ही जरूरी है। किसी भी सच्ची घटनाओं और वास्तविकताओं से अवगत होना भी महत्वपूर्ण है, यही कारण है कि कंपनी के व्यावसायिक संबंध जनसंपर्क छवि निर्माण, प्रतिष्ठा और प्रचार के तीन मुख्य कार्यों के लिए आवश्यक हैं।

विचार प्रसारण और जनसंपर्क—

मोटे तौर पर बोल सकते हैं की एक दूसरे के साथ संवाद करने का मतलब जनसंपर्क है। यह संचार मौखिक या गैर—मौखिक हो सकता है। संचार में दोनों विधियों का उपयोग किया जाता है। विचार संचरण का सबसे शक्तिशाली रूप विज्ञापन है। विज्ञापन कई प्रकार के होते हैं। मुंह से चिल्लाना या चिन्होंद्वारा संवाद करना।

चिल्लाना यह मौखिक संचार तथा चित्रों और इशारों वाला गैर—मौखिक संचार होगा। अखबारों, पत्रिकाओं, पोस्टरों, पोस्टरों आदि प्रिंटिंग मीडिया है। आकाशवाणी एक श्राव्य माध्यम है जबकि दूरदर्शन एक श्राव्य—दृश्य माध्यम है। और इंटरनेट संचार का एक प्रभावी नया माध्यम है। सामाजिक रूप से मान्यता प्राप्त कॉर्पोरेट व्यवसाय को भी छोटे और बड़े विज्ञापन विचार प्रसारण माध्यमों पर निर्भर रहना पड़ता है। नतीजतन, इसके उत्पादों और सेवाओं को आसानी से बेचा जाता है। एक ग्राहक—उन्मुख उद्योग समूह या एक ऐसे उद्योग के लिए बड़े पैमाने पर विज्ञापनों द्वारा ग्राहकों को आकर्षित करने की आवश्यकता नहीं है, जो एक सामाजिक मंच की स्थिति का आनंद लेते हैं, न कि केवल एक लाभकारी व्यावसायिक प्रतिष्ठान क्योंकि इसकी अद्भुत पूर्ण जनसंपर्क दृश्य शक्ति इसके पीछे काम करती है।

विज्ञापन विचार प्रसारण व्यवसाय के लिए एक छवि बनाता है। कंपनी के जनसंपर्क का मुख्य उद्देश्य कंपनी की सार्वजनिक छवि बनाना है। विचार प्रसार और जनसंपर्क एक ऐसी छवि बनाते हैं जो निवेशक और हितधारक व्यवसाय के प्रति एक दृष्टिकोण बनाता है। कंपनी नियमित उत्पादों या सेवाओं का उत्पादन करके और उत्पाद के अनुकूल विचार फैलाकर विभिन्न संदेशों के माध्यम से लोगों के दिमाग में कंपनी की छवि बनाती है।

एक बार किसी विषय या वस्तु और सेवाओं के बारे में समाज में लोगों की विश्वसनीयता बन गई या तो यह लोकप्रिय हो गयाया लोग इसके बारे में अंतरंग हो गए कि भले ही कंपनी ने अपना उत्पाद पेश नहीं किया बल्कि केवल कंपनी के नामब्रैंड को पेश किया या जानकारी प्रदान कीया कंपनी की सेवा के बारे में बताया गया फिर भी ग्राहकलोग आंखों पर पट्टी बांधकर उत्पाद.....सेवाओंकी खरीदी कर लेते हैं।

उदाहरण के लिए:— टाटा इंडस्ट्रीज ग्रुप, इस तरह के उद्योगों की सामाजिक प्रतिबद्धता और नैतिक मूल्यों को समझता है। इसकारण लोगोंको इस टाटा इंडस्ट्रीज ग्रुप के विषय में उनके अंतरंग में स्नेह..... अपनापन भरा हुआ है. —अब यह नाम न केवल पेशेवर लगता है बल्कि आम लोगों के स्नेह, पहचान और विश्वास का प्रतीक भी लगता है।

टाटा इंडस्ट्रीज ग्रुप, उनके उत्पाद और सेवाएं गुणवत्तापूर्ण हैं और गुणवत्ता हमेशा समीकरण रहा है।

जनसंपर्क और विचारों का प्रसार में संबंध :-

जनसंपर्क और विज्ञापन निकटता से जुड़े हुए हैं। विज्ञापन विचारों के प्रसार का एक बहुत ही प्रभावी और शक्तिशाली साधन है। इन माध्यमों का कार्य संदेशों, विचारों और सूचनाओं को प्रसारित करना है। इसके माध्यम से लोगों की मानसिकता में बदलाव लाने के लिए कई अभियान चलाए गए हैं। विज्ञापन को सार्वभौमिक रूप से विचारों के वाहक और नए विचारों को उत्पन्न करने के एक महत्वपूर्ण साधन के रूप में स्वीकार किया जाता है। प्रारम्भिक दिनों में जनसंपर्क का कार्य विज्ञापन विभाग, पत्रक के प्रकाशन, विभिन्न माध्यमों में विज्ञापनों के प्रकाशन के आधार पर किया जाता था।

निष्कर्ष

अंत में हम कह सकते हैं कि विज्ञापन विचार प्रसारण व्यावसायिक उत्पादक के हाथ में एक ऐसा जबरदस्त हथियार है जिसका प्रयोग हमेशा उत्पादक के पक्ष में ही होता है। उत्पादक अपने जनसंपर्क के दायरे को बनाने विज्ञापन का व्यावसायिक उपयोग करता है। उत्पादक को अपने वस्तु, सेवा को बेचना होता है। इसलिए वो जाने अंजाने लोगों को अपने उत्पादन तथा सेवा के पहचान लोगो से करने हेतु विज्ञापन के जरिये अपने वस्तु सेवाओंके वैशिष्ट्यपूर्ण विचारोंको प्रसारित कर अपनी फर्म की ब्रैंडिंग करता है। इसमें आज करोड़ों का आर्थिक व्यवहार हो रहा है और विज्ञापन विचार प्रसारण व्यावसायिक उत्पादन के ब्रैंडिंग करता है। वस्तु, सेवा को जनसंपर्क कर पहचान देता है। मतलब यह कि जनसंपर्क प्रक्रिया में विज्ञापन विचार प्रसारण महत्वपूर्ण व्यावसायिक भूमिका अदा करता है। कर रहा है। क्योंकि यह विचार प्रसारण मुफ्त में नहीं होता बल्कि करोड़ों रुपए का यह आज साम्राज्य बन चुका है।

१) जनसंपर्क की दृष्टि से, प्रचार के संदर्भ में सबसे उपयोगी और महत्वपूर्ण मीडिया में से एक का प्रभावी उपयोग करके कई उद्देश्यों को प्राप्त किया जा सकता है।

२) जनसंपर्क की मदद से कंपनी के उत्पादों और सेवाओं को बड़े पैमाने पर विज्ञापन अभियान चलाकर लोकप्रिय बनाया जा सकता है। नए उत्पादकों और सेवाओं को बाजार में पहचाना जा सकता है।

३) उद्यमी को व्यवसाय के तत्वों को संतुष्ट करने के लिए उनसे संपर्क करना होता है, उनके दिमाग में एक छवि बनाने के लिए, सभी को आकर्षित करने के लिए, उन्हें सही संदेश और जानकारी देने के लिए, सही चीज का प्रसार और प्रचार करना होता है।

बेशक, कहा जा सकता है..... जनसंपर्क प्रक्रिया में विज्ञापन की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। उदाहरण के लिए, फेसबुक, इंस्टाग्राम, गूगल, व्हाट्सएप, सोशल मीडिया ने छोटे व्यवसायों को एक बड़ा व्यवसाय बनाने और सोचने की सुविधा प्रदान करने में मदद की है। विज्ञापन विचार प्रसारण आम तौर पर निम्नलिखित जनसम्पर्क प्रणाली में कार्य करता है:

१। फर्म की वस्तुओं और सेवाओं को बढ़ावा देना और जिससे फर्म की बिक्री बढ़े।

२। नए उत्पाद के बारे में संभावित खरीदार में जागरूकता पैदा करना।

खरीदने को उन्हें प्रेरित करता है

३। एक अनुकूल सार्वजनिक छवि बनाना और इस तरह बाजार में ब्रांड छवि।

४। बड़े पैमाने पर उत्पादन सुविधाएं और इस तरह फर्म के संसाधन का इष्टतम उपयोग।

संदर्भ सूची—

१) सिंह रामगोपाल — वैश्वीकरण मीडिया और समाज—नेशनल पब्लिकेशन हाउस, जयपुर

२) भारद्वाज नंदू — संस्कृति जनसंचार और बाजार — सामयिक प्रकाशन, दिल्ली

३) दुबे अभयकुमार— भारत का भूमंडलीकरण — वाणी प्रकाशन, दिल्ली

-
- ४) रेगे ग.म. — जाहिरात कला आणि कल्पना — आशुतोष प्रकाशन, मुंबई
५) श्री सतीश खन्ना — दी फ्यूचर मॅनेजर:— ए व्हॅल्यू बिल्डर ऑफ टुमारोज ऑर्गनायझेशन
६) दोषी एल.एल. — आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता एवं नव समाजशास्त्रीय सिद्धांत
— रावत पब्लिकेशन, जयपुर
७) गायकवाड़ बि.र., कदम विश्वास, काले वि.टी. — आर्थिक अरिष्ट कारण और परिणाम
— कैलाश पब्लिकेशंस, औरंगाबाद
८) डॉ. रेणु सिंह सरकारी योजनाएँ, विज्ञापन और जागरूकता — वर्धा

अनुसूचित जातींच्या समस्या**प्रा.डॉ. निशा अशोक कळंबे**

सहयोगी प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

इंदिरा गांधी कला—वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

nishakalambe20@gmail.com

सारांश

अनुसूचित जातींच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि राजकीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. स्वातंत्र्यानंतर सर्वांना समान अधिकार देण्यात आले असले तरी रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, विश्वास, धार्मिक विचारसरणी, शिक्षणाचा अभाव, वैज्ञानिक विचारांचा अभाव इत्यादी कारणांमुळे अनुसूचित जातींच्या लोकांमध्ये विशेष परिवर्तन झाले नाही. आज २१ व्या शतकांमध्ये अस्पृश्यतेच्या आणि जातीव्यवस्थेच्या स्वरूपात बराच बदल झालेला आहे. अनेक जाती मिळून मिसळून एकत्र जेवण करतील. आपल्या घरी जेवायला बोलावतील. जातीची पूर्वीसारखी कडक बंधने राहिली नाहीत. परंतु याचा अर्थ लोकांच्या मनातील अस्पृश्यता, जातीयता नष्ट झाली असा होत नाही. लोक अजुनही जातीविरहित भावनेने विचार करू शकत नाही. आधुनिक काळात जातीवादाची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात जातीवाद आढळतो. जातीवाद हा अस्पृश्यतेचे आधुनिक काळातील नवे रूप आहे. विशेष म्हणजे आजही इतर लोकांच्या मनात अनुसूचित जातींच्या लोकांविषयीची कटूतेची भावना आहे. याकरिता आपण सर्व भारतीय लोकांनी अनुसूचित जातींच्या समस्यांची दखल घेऊन या समस्या सामंजस्याने सोडविण्याची काळाची गरज आहे. या देशातील प्रत्येक माणूस भारतीय आहे. म्हणून प्रत्येकाने एकमेकांशी बंधुभावाने वागले पाहिजे आणि आपल्या राष्ट्राचा विकास करण्यासाठी कटिबद्ध असले पाहिजे. त्याकरिता जातीवादी मानसिकतेचा त्याग करून वस्तुनिष्ठ आणि मानवतावादी विचारांचा पुरस्कार करण्याची गरज आहे.

कि वर्ड — अनुसूचित जातींच्या समस्या.**प्रस्तावना**

अनुसूचित जातींच्या समस्यांचा विचार करित असतांना त्यांच्या समस्या का निर्माण झाल्या या प्रश्नांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. अनुसूचित जातींमधील बहुतांशी जाती या पुर्वाश्रमीच्या अस्पृश्य जाती होत. जगात कुठेही अस्पृश्यतेसारखी मानवी समाजाला कलंक असणारी प्रथा आढळत नाही. अस्पृश्यतेच्या संदर्भात आतापर्यंत जे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्यात आले. त्या अध्ययनातून असा निष्कर्ष निघतो की, 'अस्पृश्यता ही हिंदूधर्माशी संबंधीत आहे. हिंदू धर्माशिवाय इतर कोणत्याही धर्मात ही प्रथा आढळत नाही.' अस्पृश्यतेसारख्या क्रूर आणि अमानवी प्रथेस हिंदू धर्मशास्त्राने मान्यता दिली आहे. त्या संबंधीचे उल्लेख मनुस्मृती या ग्रंथात येतात. अस्पृश्यता पाळणे हे पवित्र असे कार्य मानले जात होते. त्यामुळे अनुसूचित जातींच्या समस्या या फक्त भारतीय समाजातच आढळतात. अनुसूचित जातींच्या समस्यांचे मुळ कारण हिंदू धर्मातील अस्पृश्यता होय. अस्पृश्यतेमुळे त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लावण्यात आले होते. अस्पृश्यांवर सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक इत्यादी निर्बंध लावून त्यांना मुलभूत अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. म्हणून ते मागासलेले राहिले. अनुसूचित जातींच्या समस्या निर्माण

होण्यासाठी हिंदू धर्माने लावलेले निर्बंध कारणीभूत आहेत. अनुसूचित जातींच्या पुढील काही प्रमुख समस्या आहेत.

१) सामाजिक समस्या

भारतीय जातीय व्यवस्थेनुसार अनुसूचित जातींच्या सामाजिक दर्जा अत्यंत निकृष्ट होता. त्या जातींना अपवित्र हीन मानण्यात आले होते. भारतीय समाजात व्यक्तींचा सामाजिक दर्जा हा जातीवर आधारित आहे. सर्वात श्रेष्ठ जात ब्राम्हण, त्या खालोखाल क्षत्रीय, मराठा व इतर खुल्या समुदायातील जाती. त्याखालोखाल व्यापारी जाती आणि नंतर इतर मागासवर्गीय जाती. त्यामध्ये तेली, कोळी, साळी, माळी इ. त्यानंतर भटक्या विमुक्त जाती, आदिवासी जमाती आणि मग अनुसूचित जाती यांचा क्रम सर्वात शेवटी आहे. अस्पृश्य जातींचा दर्जा निकृष्ट मानण्यात आल्यामुळे त्यांना स्पर्श करणे निषिद्ध मानले गेले. तसेच त्यांची सावली सुद्धा अपवित्र समजली जात होती. कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट करण्यात आली असली तरी लोकांच्या मनातील अस्पृश्यतेची भावना नष्ट झाली नाही. आजही अनुसूचित जातींच्या लोकांकडे हीनतेच्या भावनेने बघितले जाते. अनुसूचित जातींतील माणूस कितीही शिकला आणि मोठ्या पदावर कार्यरत असला तरीही त्याला जाती व्यवस्थेत उच्च दर्जा दिला जात नाही. आजही अनेक वाईट सामाजिक चालिरीती, प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, हिंदू लोकांमध्ये आढळतात. अजूनही अनुसूचित जातींच्या लोकांवर सामाजिक निर्बंध आहेत. विशेषतः ग्रामीण भागात सामाजिक निर्बंधाची प्रचिती अधिक येते. सामाजिक निर्बंध झुगारण्याचा प्रयत्न केल्यास इतर जातींचे लोक त्यांच्यावर बहिष्कार टाकतात. त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले करतात. घरे जाळणे, अनुसूचित जातींच्या स्त्रियांवर अत्याचार करणे, लोकांना मारून टाकणे, सार्वजनिक विहिरींवर पाणी भरू न देणे, इत्यादी कृत्ये स्वतःला उच्च समजणारी लोक करतात.

२) आर्थिक समस्या

अनुसूचित जातींच्या लोकांचे व्यवसाय हे गावकिची कामे करणे. मेलेली गुरे ओढणे, चामडे काढणे, वाजंत्री वाजविणे, चपला-जोडे बनविणे, साफ-सफाई करणे, इत्यादी प्रकारची कामे अनुसूचित जातींचे लोक करत होते. त्यांना जाती व्यवस्थेच्या नियमानुसार चांगला व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते. अनुसूचित जातींच्या लोकांनी वरील सर्व व्यवसाय केले पाहिजे असे जातीव्यवस्थेचे निर्बंध होते. जेणेकरून त्यांनी नेहमीकरिता दारिद्र्यातच रहावे. अशा प्रकारची व्यवस्था जाती व्यवस्थेने केली होती. अनुसूचित जातींमधील बहुसंख्य लोक हे भूमिहीन आहेत. ज्यांच्याकडे शेती आहे ती शेती पुरेशी नाही. ते अल्पभुधारक आहेत. त्यांच्याकडे भांडवलांचा अभाव असल्यामुळे ते लहान मोठे उद्योग किंवा व्यवसाय सुरू करू शकत नाही. याबाबत अभ्यासू शोर विचारवंत असे म्हणतात की, “गरिबाला मोफत वा स्वस्त धान्य, स्वस्त वीज, मोफत घरे, मोफत पाणी देण्याची जबाबदारी सरकारची नाही. ज्यांच्या मनगटात बळ असेल तो जगेल. आणि जो जगण्याला अपात्र असेल तो मरून जाईल. हाच खाजगीकरणाचा सिद्धांत आहे. मुळात हा सिद्धांतच असंख्य माणसांना जगण्यास अपात्र ठरवितो. हे ही कधी तरी समजून घेतले पाहिजे. कितीतरी हजार वर्षांनी दलित समाज आता कुठेतरी जगण्याचा वाटेवर येत होता, जगण्याची साधने धडपड करून मिळवत होता आणि अशातच जागतिकीकरणाच्या नावाने खाजगीकरणाचा बुलडोझर येऊन धडकला आहे. त्याच्याकडे शेती राहिली नाही. नोकरी मिळण्याची शक्यता नाही. या दोन्ही गोष्टी नसल्याने त्याला प्रतिष्ठा लाभण्याचीही शक्यता नाही.

औद्योगिकीकरण आणि नागरीकरणाच्या प्रभावामुळे अनुसूचित जातींचे अनेक लोक रोजगार आणि कामाकरिता शहरात स्थलांतरित झालेले. परंतू ते अकुशल कामगार असल्यामुळे मोठमोठ्या उद्योगात केवळ मजूर म्हणून काम करतात. शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये अनुसूचित जातींचे लोक

मोठया प्रमाणात वास्तव्य करतात.औद्योगिक क्षेत्रात केवळ मजूर किंवा श्रमिक म्हणून कार्य करतात. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे ते चांगल्या वस्त्यांमध्ये राहू शकत नाही. मजुरीशिवाय उत्पन्नाचे कोणतेही साधन त्यांच्याजवळ नाही. म्हणून अनुसूचित जातींच्या लोकांच्या विविध आर्थिक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. ते त्यांच्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. त्यामुळे अनुसूचित जातींचे बहुसंख्य लोक हे दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. आजही रोजगाराच्या अभावामुळे अनुसूचित जातींचे लोक आर्थिक प्रगतीपासून वंचित आहेत.

३)शैक्षणिक समस्या

प्राचीन काळी अनुसूचित जातींच्या लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. वेद शिकण्याचाही अधिकार नव्हता. तसेच नुसते वेद ऐकण्याचाही अधिकार देखील नाकारण्यात आला होता. इंग्रजांनी भारतात शाळा सुरू केल्यानंतर अस्पृश्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश दिला जात नव्हता. थोर क्रांतीकारक ज्योतीराव फुले यांनी १ जानेवारी १८४८ मध्ये शुद्रातिशुद्रांच्या मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. १८५६ मध्ये 'महार' या अस्पृश्य जातींच्या मुलांना शाळेत प्रवेश देण्याचे नाकारले होते. त्यानंतर १८५८ मध्ये ब्रिटिश सरकारने अस्पृश्य जातींच्या मुलांना प्रवेश देण्यासंबंधी निर्देश काढला होता.त्यामुळे अस्पृश्यांच्या मुलांना शाळेत प्रवेश द्यायला सुरूवात झाली. परंतु अस्पृश्यतेमुळे त्या विद्यार्थ्यांना वेगळे बसावे लागत होते. अशा प्रकारे अनुसूचित जातींना शेकडो वर्षांपासून शिक्षणाच्या अधिकारापासून वंचित ठेवण्यात आले होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेमध्ये तरतुदीनुसार शिक्षणाचा अधिकार देण्यात आला. परंतु गरिबीमुळे आजही अनुसूचित जातींतील लोक शिक्षणाचा विशेष लाभ घेऊ शकलेले नाहीत. आज खाजगीकरणामुळे आरक्षणही व राखीव जागा नाहिशा होत असलेल्या दिसून येत आहेत. त्यामुळे संपूर्ण भारतातील अनुसूचित जातींच्या शिक्षणाच्या संदर्भात विचार केल्यास आजही फार मोठया प्रमाणात हे लोक निरक्षर असल्याचे आढळून येते. शिक्षणाच्या अभावामुळे हे लोक मागासलेले राहिलेले आहेत.

४)धार्मिक समस्या

अनुसूचित जातींना कोणत्याच प्रकारचा धार्मिक अधिकार नव्हता. हे लोक हिंदू धर्मिय असून देखील त्यांना मंदिरात जाण्याचा, पूजा करण्याचा अधिकार नव्हता.अस्पृश्य मंदिरात आले तर मंदिर अपवित्र होते अशी हिंदू लोकांची समजूत होती. कोणत्याही प्रकारचे धार्मिक विधी करण्याबाबत या जातींना मनाई होती. गावातील स्मशानभूमीत त्यांना अंतिमसंस्कार करता येत नव्हता, ब्राम्हण त्यांचे पौराहित्य करीत नव्हते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्वांना आपापल्या धर्मानुसार विधी करण्याचे अधिकार मिळाले असले तरी अनुसूचित जातींच्या धार्मिक निर्बंधाबाबत विशेष परिवर्तन झालेले आढळून येत नाही. अजूनही रूढी, परंपरा, कर्म, पुर्नजन्म, अंधविश्वास इत्यादींचा त्यांच्यावर पगडा आहे. एकीकडे त्यांना धार्मिक अधिकार नाहीत. तर दुसरीकडे त्यांना धार्मिक रूढी — परंपरांनी जखडून ठेवले आहे. त्यामुळे या धार्मिक बंधनातून ते स्वतःची सूटका करू शकले नाहीत.त्यांनी धार्मिक रूढी, परंपरा आणि अंधविश्वासाला चिकटून रहावे असे इतरांना वाटते. त्यामुळेच त्यांच्या अनेक धार्मिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, 'अनुसूचित जातींच्या लोकांनी हिंदूच्या धार्मिक गुलामीतून मुक्त व्हावे, त्याशिवाय त्यांची प्रगती होवू शकणार नाही, असे विचार मांडले होते.

५)सांस्कृतिक समस्या

हिंदू धर्माची संस्कृती महान आहे असे म्हटले जाते. हिंदू धर्माच्या संस्कृतीने जवळपास १७ टक्के अनुसूचित जातींच्या लोकांना अत्यंत हिन, दीन परिस्थितीत राहण्यास भाग पाडले आहेत. अनुसूचित जातींची संस्कृती म्हणजे त्यांच्या जातीची असलेली वंशपरंपरागत संस्कृती होय. ही परंपरागत संस्कृती त्यांना वर्षानुवर्षे गुलाम ठेवणारी आहे. आजच्या विज्ञान युगात प्रत्येक जातींचा

लोकांनी आपल्या जातीनुसार जीवन जगले पाहिले असेच विचार वारंवार मांडले जातात. जेणेकरून अनुसूचित जाती लोकांनी नविन संस्कृतीचा आणि सांस्कृतिक मुल्यांचा स्विकार करू नये. त्यामुळेच अनुसूचित जातींच्या सांस्कृतिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

६)राजकीय समस्या

अनुसूचित जातींना कोणत्या प्रकारचे राजकीय अधिकार नव्हते. सुहास पळशीकर यांच्या मते 'त्यांची अवस्था गुलामापेक्षाही वाईट होती. उच्च वर्णीयांनी निर्णय द्यावा, आदेश द्यावा आणि त्याचप्रमाणे अस्पृश्यांनी वर्तन करावे अशी परिस्थिती होती.' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा देवून दलित समाजाचे संघटन घडविले. राजकीय सत्तेतील दलितांच्या वाटयासाठी आग्रह धरला. तरीही केवळ अस्पृश्यता आणि दलित समाज एवढ्यापुरते त्यांचे तत्वज्ञान आणि राजकारण मर्यादित नव्हते. जातीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी सर्वांगीण विचार केला आणि समता व बंधुता या तत्वांचा पाठपुरावा करण्यासाठी गौतमबुद्धांचा विचार स्विकारावा या निष्कर्षाप्रत ते येऊन पोहचले. त्यांच्या मृत्युपूर्वी काही महिने आधि त्यांनी औपचारिकपणे बौद्ध विचार आणि धम्म यांचा अंगिकार केला. त्यांची ही कृती केवळ व्यक्तिगत नव्हती. बुद्ध विचाराचा प्रसार करून त्यांनी लाखो अनुयायांना धम्म दिक्षा घेण्यास प्रवृत्त केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीचा परिणाम म्हणून महाराष्ट्रातील दलित समाजात मोठ्या प्रमाणावर जागृती निर्माण झाली. तसेच ऐक्य भावना वाढीला लागली. दलित समाजात राजकीय महत्वाकांक्षा निर्माण झाली. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या राजकारणात दलित राजकारण हा एक महत्वाचा घटक बनला. दलित सामाजिक वास्तवाबद्दल आणखी एक बाबीची नोंद घेणे आवश्यक आहे. राजकीय कृतीचे एकक जेवढे मोठे असेल तेवढा राजकीय हस्तक्षेप प्रभावी ठरू शकतो. विधान सभा किंवा लोकसभा मतदार संघात दलित मतांचा प्रभाव पडतो किंवा राज्यपातळीवर प्रचंड मोर्चा काढून दलित शक्तींचा अविष्कार करून दाखविता येतो. पण तालुका अथवा गाव पातळीवर सामान्यपणे दलितांची संख्याही लहान असते. आणि राजकीय पुढाकार मर्यादित असतो. त्यामुळे दलित राजकारणाचे जे अस्तित्व राज्यपातळीवर जाणवते ते गांव पातळीवर कधीच जाणवत नाही. राखीव जागांच्या तरतुदीमुळे ग्रामपंचायतीपासून सर्वत्र प्रतिनिधीत्वाचा आभास निर्माण होतो. पण ते प्रतिनिधीत्व प्रतिकात्मक असते. बहुतेकवेळा गावातील मुख्य गटांचा राजकारणाचा भाग एवढेच स्थानिक दलित प्रतिनिधीत्वाचे स्थान असते. राज्य पातळीवर चालणाऱ्या दलित राजकारणाशी स्थानिक दलित कार्यकर्ते पुरेसे जोडले गेलेले नसतात. यातून दलित राजकारणाचे स्वरूप मोकळे बनते. अशा प्रकारे दलित नेते एकत्र नसल्यामुळे व समाजही एकत्र नसल्यामुळे दलितांच्या राजकारणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येत नाही. दलित प्रतिनिधी हा देखील प्रस्थापित पक्षांच्या कोशातच निवडणूक लढवत असल्यामुळे अपेक्षित यश आजपर्यंत निवडणूकीच्या राजकीय रिंगणात दलित समाजाला मिळालेले दिसून येत नाही.

संदर्भग्रंथ सूची

१. लोटे रा. ज. , 'भारतीय समाज—आव्हाने आणि समस्या', पिंपळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, २०११.
२. विकिपीडिया, भारतातील जाति व्यवस्था, हिंदू समाजातील वर्गवारीची व्यवस्था
३. मराठी विश्वकोश, प्रथमावृत्ती, जाति संस्था
४. भारतीय जाती व्यवस्था, लोकसत्ता, २ मे २०१६.
५. कन्हाडे बी.एम., 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', पिंपळपुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर २००९.
६. लोटे, रा. ज., 'भारतातील सद्यकालीन सामाजिक समस्या,' पिंपळपुरे अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, २०१८.

भीष्म साहनी के उपन्यास साहित्य में अभिव्यक्त सामाजिक चेतना

डॉ.श्यामप्रकाश आ. पांडे

सहायक प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष,

कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, जि. वर्धा -442201

मनुष्य को प्रकृति ने प्रज्ञा प्रदान की है। अपनी इसी प्राकृतिक प्रज्ञा का उपयोग करते हुए सृजन की दिशा में मनुष्य ने प्रयाण किया और समूह के रूप में एकत्रित रहना आरंभ किया। 'समूह जब एकत्रित होकर अस्मिता कायम कर लेता है तो एक ऐसे समाज में बदल जाता है जो मनुष्य-चेतना और जीवन-चेतना के साथ-साथ, भाव-चेतना से बंधा रहता है।¹ समाज में रहनेवाला प्रत्येक व्यक्ति उस चेतना से जुड़ा हुआ होता है। साहित्यकार भी समाज का ही अंग होता है तथा समाज में निरंतर होने वाले परिवर्तनों से प्रभावित होता है। अपने निजी अनुभव तथा समाज में होने वाली घटनाओं को अपनी संवेदना के माध्यम से ग्रहण करके रूपक के माध्यम से अथवा सीधे कल्पना तथा यथार्थ के मिश्रण द्वारा जब शाब्दिक बाना पहना कर कृति के रूप में अभिव्यक्ति प्रदान करता है, तो वही कृति साहित्यिक कृति के रूप में समाज को प्राप्त होती है। यह कृति अनेक रूपों में हो सकती है। जब कृति पाठक/दर्शक/श्रोता के समक्ष आती है, तब सर्वसामान्य पाठक भी समाज के संदर्भ में अपने अनुभवों का प्रत्यक्षीकरण उससाहित्य द्वारा करता है तथा उन सभी अंधकारमय कोनों से भी परिचित होता है, जिनसे वह हमेशा अपरिचित था। इस प्रकार से समाज भी साहित्य से बहुत कुछ प्राप्त करता है। मानव समाज के साथ साहित्यकार और साहित्य का संबंध अटूट है तथा ये एक-दूसरे से घनिष्ठ रूप से जुड़े हुए होते हैं। हिंदी में साहित्य सृजन करने वाले अनेक साहित्यकार हैं, जिनके साहित्य ने केवल भारतीय जनमानस के हृदय में ही स्थान प्राप्त नहीं किया बल्कि विश्व जनमानस को उद्वेलित किया है। ऐसे ही मूर्धन्य साहित्यकारों में भीष्म साहनी का नाम सर्वपरिचित है।

भीष्म साहनी का व्यक्तित्व भी ऐसा था कि व्यक्ति उनके व्यक्तित्व से प्रभावित हुए बिना नहीं रह पाता था। दुबला-पतला, गोरा सा बदन, तीखी नाक, नुकिली आँखें, आँखों पर मोटे फ्रेम का चश्मा, चेहरे पर सौम्य-स्निग्ध मुस्कान मानो प्रत्येक को अपनी ओर आने की लिए आमंत्रित करती थी, यह था उनका बाह्य व्यक्तित्व। और आंतरिक व्यक्तित्व इससे भी सुंदर और मोहक, विनम्रता से भरे-पूरे, भावुक और संवेदनशील, संकोची स्वभाव के किंतु विद्रोही और दृढ़ मनोबल के धनी, सहनशील, आतिथ्यशील, खुशमिजाज और निरंतर कार्यशील।² वे अपने साहित्य के संदर्भ में उतने ही सजग कलाकार थे, जितने जीवन के संदर्भ में। भीष्म साहनी ने स्वयं इसके बारे लिखा है कि-“साहित्य के क्षेत्र में मेरे अनुभव वैसे ही सीधे और सपाट रहे जैसे जीवन में समझता हूँ। अपने से अलग साहित्य नाम की कोई चीज नहीं होती। जैसा मैं हूँ वैसी ही मैं रचनाएँ भी रच पाऊँगा। मेरे संस्कार, अनुभव, मेरा व्यक्तित्व, मेरी दृष्टि सभी मिलकर रचना की सृष्टि करते हैं। इनमें से एक भी झूठी हो तो सारी रचना झूठी पड़ जाती है। प्रत्येक रचना मेरी समझ में, एक इकाई होती होती है, संक्षिप्त एवं अटूट जिसमें से कुछ भी अलग नहीं किया जा सकता। न विचार, न शिल्प, न शब्द - सभी के सामंजस्य में ही उसका अस्तित्व बनता है। इनमें न कोई साध्य होता है, न साधक यह इकाई जीवन की कोख से निकलकर आती है।³ इस प्रकार भीष्म जी का जीवन और साहित्य एक दूसरे से अत्यंत निकट है। साहित्यकारों में प्रेमचंद की उपन्यास परंपरा में, भीष्म साहनी जी का नाम साहित्य के पाठकों के लिए

अपरिचित नहीं हैं, बल्कि साहित्यकार के रूप में प्रेमचंद से भी आगे दिखाई देते हैं। कमलेश्वर के शब्दों में कहे तो –“भीष्म साहनी ने अपने कथा-साहित्य में जीवन की सच्चाई को बहुत गहराई और सघनता से पेश किया है। संवेदना भरे चरित्र और स्थितियों में छिपे हुए इतिहास और समाज के दंभ को उद्घाटित किया है। सांप्रदायिक वैमनस्य को लेकर जो कुछ अनुभव भीष्म के हैं। वे प्रेमचंद से ज्यादा गहरे हैं। भीष्म ने उस भयानक नरसंहार को खुद देखा है, सहा है, जिया है, जबकि प्रेमचंद के सामने वे अनुभव नहीं थे।”⁴ इस प्रकार से भीष्म साहनी का साहित्य अनुभवों का निचोड़ ही है। आपको अपने साहित्यिक योगदान के लिए भारत सरकार ने पद्मश्री पुरस्कार से नवाजा है।

साहित्य की अनेक विधाएँ हैं, उनमें से उपन्यास, कहानियाँ, नाटक, जीवनी, निबंध, बाल-साहित्य इत्यादि लगभग सभी प्रकार के साहित्य विधाओं में भीष्म साहनी जी का योगदान है। यहाँ हम उपन्यास साहित्य में अभिव्यक्त सामाजिक चेतना पर चर्चा करेंगे। भीष्म साहनी के कुल सात उपन्यास हैं - झरोखे (1967), कड़ियाँ (1970), तमस (1973), बसंती (1980), मौयादास की माडी (1988), कुंतो (1993), नीलू, नीलिमा और नीलोफर (2000)। जिनमें सर्वाधिक चर्चित और प्रसिद्ध तमस उपन्यास है। उनके उपन्यासों में मानवीय संबंधों, आर्थिक गतिविधियों, राजनीतिक जीवन, धार्मिक आस्थाएँ तथा समाज को बनाने वाले मानवीय संबंधों के विविध उपादानों का चित्रण मिलता है। भीष्म साहनी ने अपने उपन्यासों के माध्यम से अनेक प्रकार की समस्याओं की ओर अंगुली निर्देश किया है, जिनके समाधान करना भारतीय समाज के लिए आवश्यक ही नहीं अनिवार्य नजर आता है।

उपन्यासों में सामाजिक चेतना : -

‘झरोखे’⁵ भीष्म साहनी का सर्वप्रथम उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास के प्रारंभ में लेखक लिखते हैं कि –“जिंदगी के कुछेक झरोखे, लगता है अपने हाथों से खोल रहा हूँ।” उपन्यास में एक बेनाम बालक के माध्यम से आत्मकथात्मक रूप में संपूर्ण कथानक पिरोया गया है। उपन्यास में घटनाओं और परिस्थितियों के माध्यम से अनेक समस्याओं का स्वरूप स्पष्ट होता चला जाता है। भारतीय समाज की अपनी एक संस्कृति है। भारतीय संस्कृति ने जगत को मिथ्या और मृत्यु को अंतिम सत्य मानने के कारण मनुष्य जीवन जीने में कम और मृत्यु के इंतजार में अधिक समय बिताता दिखाई देता है। बारहमासा के माध्यम से इसकी ओर संकेत किया है। मुख्य पात्र बालक के अस्वस्थ होने पर माता पडोस में बैठकर बाहरमासा गाती है, जब माँ मोतीराम का यह बारहमासा सुनाती है -

“चेतर चित बिच समझ पियारे/ दुनिया झूठा भाषा।

जिन्हा नाल तुझ लायी दोस्ती/ उन्हीवी चला जाणा हूँ।”

जिसमें यही भाव है कि यह संसार मिथ्या है और जिन्हें तू अपना मानता है वे भी एक दिन यहाँ से चले जाएंगे। जिस पर बालक के पिता की प्रतिक्रिया ही समस्या से रुबरू कराती है। बालक के पिता कहते हैं कि –“ये निराशा के गीत है, बच्चों को अच्छे-अच्छे आशा के गीत सुनाने चाहिए। इनके कानों में वेदमंत्र पढ़ने चाहिए। तू विराग के गीत ले बैठती है। शाम के वक्त ये गीत गाओ तो बच्चों के दिल पर बुरा असर पड़ता है।”

भारतीय समाज में आज भी यौन-क्रियाओं संबंधी चर्चा गुप्त रखा जाने का आग्रह निश्चित रूप से अपने आप में ही एक अत्यंत दुविधा का विषय बन गया है। लंबे समय से भारतीय शिक्षाविदों में चर्चा हो रही है कि यौन-शिक्षा को पाठ्यक्रम में स्थान मिलना चाहिए अथवा नहीं। एक तरफ तो ब्रह्मचर्य की शिक्षा दी जाती है तथा दूसरी तरफ संचार माध्यमों में लगातार अश्लीलता परोसी जा रही है। दोनों के बीच फंसा युवा वर्ग सही मार्ग का चुनाव कैसे करे। इससे युवाओं में ग्लानि तथा हीनता

की भावना पैदा होती है तो कई बार दिशाहीनता की स्थिति में फँस जाते हैं। युवा सामान्य से वीर्यपात अथवा स्वप्नदोष से आंतकित होकर जीवन से विमुख होने की तरफ बढ़ जाते हैं। झरोखे उपन्यास का पात्र बालक अपने मित्र को वीर्यपात के संबंध में बताता है तो उसका मित्र कुलदीप उसे समझाते हुए कहता है कि- “तू हँसे जा रहा है। तुझे नहीं मालूम कि वीर्य कितनी कीमती चीज है। इसे इसी कारण अमृत बिंदु कहते हैं।” इसी प्रकार जब वह स्वप्नदोष के संदर्भ में अपने मित्रों और सहपाठियों से चर्चा करता है तो एक मित्र कहता है कि –“अगर वीर्य गिरने लगे तो रीढ़ की हड्डी कमजोर पड़ जाती है। सारा शरीर कमजोर पड़ जाता है।” साथ ही पंडित जी द्वारा दी गई स्त्री स दूर रहने की सीख भी कुंठा का कारण बन जाती है। इस समस्या के संबंध में बालक बड़े भाई से चर्चा करता है तो भाई कहता है कि –“मैं अपने प्रोफेसर साहब से पूछूँगा। जैसा वे कहेंगे, वैसा ही करूँगा। इन छुट्टियों में तेरा वीर्यपात बंद करके ही जाऊँगा।” इस प्रकार वे केवल युवापन की दहलीज पर कदम रखते वर्ग की सर्व सामान्य समस्या की ओर ही अँगुली-निर्देश नहीं करते, उसका समाधान भी सुझाते हैं। उसके अलावा तुलसी नामक नौकर के माध्यम से निरक्षरता की समस्या पर प्रकाश डाला गया है।

‘कड़ियाँ’⁶ उपन्यास महानगरीय जीवन में बदलती संवेदना तथा पारिवारिक जीवनमानों की ओर से बदल रही मानवीय दृष्टि की कथा है। कथानायक महेन्द्र, पत्नी प्रमिला, पुत्र पप्पू, महेन्द्र के दसर में ही कार्य करने वाली प्रौढ़ स्त्री सुषमा के माध्यम से घटनाओं का ताना-बाना बुना गया है तथा शहरी जीवन में आनेवाली पारिवारिक बाधाओं पर प्रकाश डाला गया है। वर्तमान में पारिवारिक विघटन तथा नैतिक मूल्यों के निरंतर टूटने की समस्या समाज की एक बहुत बड़ी समस्या बन चुकी है। दूसरी ओर आधुनिकता के नाम समाज के कुछ लोगों ने नैतिक मूल्यों का सरेआम मजाक बनाना आरंभ कर दिया। हर कोई दूसरों को आईना दिखलाने तथा स्वयं को इनसे परे मानने का दंभ पालते हुए अपना जीवन बिताने का काम करना चाहता है। यह भारतीय समाज की एक ऐसी समस्या है जिसका समाधान आसान नहीं दिखाई पड़ता है।

पति और पत्नी के बीच नैतिक रिश्ते तथा विश्वास का एक ऐसा महीन-सा बंधन होता है, जिसकी ओर अनदेखा करना व्यक्ति, परिवार तथा समाज तीनों के लिए नुकसानदेह साबित होता है। लेकिन नैतिक बंधनों पर लगते निरंतर प्रश्न-चिह्नों के मध्य सामान्य व्यक्ति इस बारे में गहराई से विचार नहीं कर पाते, परिणामस्वरूप स्वयं के साथ ही परिवार के जीवन को भी बर्बाद कर देते हैं। इसमें सर्वाधिक पीसती है स्त्री, स्त्री ही स्त्री के लिए समस्याओं को पैदा करने का कारण भी बन जाती है। महेन्द्र जैसा व्यक्ति अपनी पत्नी प्रमिला के साथ संतुष्ट जीवन नहीं बिता पाता है, तो दफ्तर में काम करने वाली सुषमा उसे अपनी ओर आकर्षित करने का प्रयत्न करती है और वह आकर्षित भी हो जाता है, यद्यपि मन से कही वह भी इसे उचित नहीं मानता और संशय में जीवन बिताते हुए स्वयं को बार-बार समझाने का प्रयत्न करता है कि –“मैंने कोई गुनाह नहीं किया है। एक छोटी-सी बात को तूल दिए जा रहा हूँ।” इतना ही अपने मन पर अवैध प्रेम का बोझ नहीं सह पाता है और अपनी पत्नी प्रमिला के समक्ष इस बात को कह देता है कि –“हमारे दफ्तर में एक लड़की है। वह....वह मुझ पर डोरे डाल रही है और मैं.... उससे मिलता रहा हूँ।” लेकिन सुषमा उसकी वैवाहिक स्थिति को जानते हुए भी उससे कहती है कि- “मैं तुमसे कुछ नहीं मांगती महेन्द्र। केवल कभी-कभी तुम्हारे साथ दो घडियाँ बिताना चाहती हूँ। बस, इसमें किसी को क्या एतराज होना चाहिए।” और नैतिक मूल्यों पर प्रश्नचिह्न लगने लगते हैं। महेन्द्र सोचता है कि –“मैं क्यों सुषमा से परहेज करूँ? मैंने कुछ भी बुरा नहीं

किया है। ये मेरे संस्कार हैं, जो मुझे परेशान कर रहे हैं, जवानी के पाँच-सात साल बाकी रह गये हैं और जिन बातों में मेरा विश्वास नहीं है, मैं उनसे चिपटा नहीं रहूँगा, जहाँ से प्रेम मिलेगा लूँगा।“ यही से शुरु होती पारिवारिक जीवन की कड़ियों के बिखरने का सिलसिला। लेखक ने इसी को रेखांकित करने का प्रयास किया है। साथ ही प्रमिला द्वारा अंत में महेन्द्र का त्याग करके मुक्ति प्राप्त करना, स्त्री-जीवन-चेतना का महत्वपूर्ण भाग है।

‘तमस’⁷ भीष्म साहनी का बहुचर्चित उपन्यास है। तमस में भारत के विभाजन के दौरान होने वाले भीषण सांप्रदायिक दंगों की करुण कहानी प्रस्तुत की गयी है। प्रस्तुत उपन्यास में एक कट्टर मुसलमान मुराद अली द्वारा नथू चमार के माध्यम से एक सूअर को मरवाने की धटना से लेकर शहर में दंगे होने की धटनाओं तथा अंगरेज शासकों द्वारा चुप्पी साधकर दंगों को फैलने देने, शहर की आग को गाँवों तक जाने देने की पाँच दिनों तक की घटनाओं का वर्णन है।

धर्मांधता संपूर्ण विश्व में एक श्राप के रूप में सामने आई है। अलग-अलग धर्मों तथा संप्रदायों के मध्य कट्टरता की एक मानसिकता निरंतर रहती है, जो उनसे जुड़े प्रतीकों से जुड़ी होती है। इन प्रतीकों के माध्यम से कट्टरता की मानसिकता को कभी भी मनोग्रंथी में परिवर्तित किया जा सकता है और निर्दोषों को इसकी सजा भुगतनी पड़ती है। भारत में अंगरेजों ने भारतीय समाज को बाँटने के लिए जिन बातों का सहारा लिया था। स्वतंत्रता के पश्चात् हमारे राजनीतिज्ञों ने उसे समाप्त करने की दिशा में कार्य करने की बजाय, वोट बैंक को मजबूत करने में उन्हीं बातों का सहारा लिया है। भारतीय धर्मभीरु जनता लगातार राजनीतिज्ञों का ग्रास बनती रही हैं। भय का सामाजिक मनोविज्ञान लगातार अपना कार्य करता रहा है, और आज भी कर रहा है, ‘तमस’ हमारे समाज के उसी अंधकारमय कोनों को तलाश कर एक बहुत बड़ी समस्या के रूप में प्रस्तुत करती है। दंगा-फसाद के ठंडा पड़ने के पश्चात् रिफ्युजी कैंप में कार्यकर्ता जो कहता है कि –“हमें आँकड़े चाहिए, केवल आँकड़े, आप समझते क्यों नहीं? आप लंबी हॉकने लगते हैं, सारी रामकहानी सुनाने लगते हैं, मुझे राम-कहानी नहीं चाहिए। मुझे केवल आँकड़े चाहिए। कितने मरे, कितने घायल हुए, कितना माली नुकसान हुआ?” प्रस्तुत कथन से हमारी संवेदनशीलता जान पड़ती है। हमें केवल आँकड़ों का खेल खेलना है। हमारे लिए बाकी सब कुछ कोई मायने नहीं रखता। भारत को इस समस्या से निजात केवल चेतना के प्रवाह के माध्यम से संभव है, इसकी ओर लेखक ने बार-बार उपन्यास में अंगुली-निर्देश किया है।

‘बसंती’⁸ उपन्यास बसंती नामक युवती की कथा है, जो अपने परिवार के साथ में गाँव से शहर में रहने आयी है। नाई का काम करनेवाला आहीर चौधरी अपने छः संतानों के साथ दिल्ली रहने आया था, उसके तीन लड़के और तीन लड़कियाँ हैं, जिनमें से बड़ा अपने परिवार के साथ अलग रहता है। बीच वाला पुत्र रेल के नीचे आ जाने के कारण कटे पैरों से कहीं भीख मांगता है। दो बच्चियों का बेमेल विवाह करके उनके घर भेज दिया है। अब बसंती और रामू ही उसके साथ रहते हैं।

गाँवों से शहर में कमाई करने के लिए जाने की परंपरा बहुत पुरानी है। शहर जब महानगरों में तब्दील होते जा रहे हैं तो गाँवों से लगातार आनेवाले लोगों को बसाने की आवश्यकता होती है। भारत में योजनाओं में कहीं भी ऐसी व्यवस्था नहीं है कि शहरों में कहीं कम दामों में एक रहने का छोटा-सा अच्छा ठिकाना मिल जाए, फलस्वरूप झोपड़-पट्टियों की संख्या निरंतर बढ़ती जा रही है। ऐसे शहरी जीवन की समस्याओं को बसंती उपन्यास में देखा जा सकता है। पूंजीवादी अर्थव्यवस्था में पूंजीपतियों का बोलबाला होता है। कानून उनसे साथ होता है। पुलिस, प्रशासन, राजनीतिज्ञों की सहायता से बस्तियों से लोगों को हटाने की कार्यवाही होती है। उन्हें हटाने की कार्यवाही करते हुए यह

आदेश दिया जाता है- “तुम्हें निकलना होगा, बस्ती खड़ी नहीं रह सकती, अब बहस करने की कोई जरूरत नहीं है?” इस प्रकार से लगातार स्थान बदलते रहने से जीवन दूभर होता जाता है। शहरों में गरीबी का जीवन बिताते हुए बसंती जैसी हजारों युवतियों का जीवन बर्बाद हो जाता है। बसंती को विवाह के नाम पर बेचने का कार्य स्वयं उसका पिता ही करता है। चौधरी और लंगड़े वृद्ध बुलाकी राम के बीच होने वाली बातचीत का एक नमूना हम देख सकते हैं –“बारह सौ रुपया होंगे। कहेगा तो आज ही उसके हाथ पीले कर दूँगा। चार सौ पेशगी दे दें। पूरे एक हजार हो जाएँगे, दो सौ लुगाई के घर आने पर दे देना। च्बारह सौ क्यों ?” “किस बात के बारह सौ? आठ सौ पर तैने जबान की थी।” “जबान दे चुका हूँ इसलिए कह रहा हूँ। चौदह बरस की भी नहीं है छोरी, अब चौदहवे में पैर रखा है और तेरे जैसे के हाथ में दे रहा हूँ। नहीं तो दस आदमी रोज इसे पूछते हैं।” “बुलाकी के डर से बसंती अपना घर छोड़कर भाग निकलती है। दीनू नामक एक युवक के साथ उसका प्रेम संबंध बन जाता है। वह भी बरडू नामक व्यक्ति को तीन सौ रुपये में बेच कर भाग जाता है। बरडू के डर से उसके जीजा के घर में जाती है, वहाँ से भी उसे भागना पड़ता है। अँत में वह दिनूके साथ ही रहने लगती है। किंतु दिनु की पहली पत्नी को बच्चा होते ही बसंती की स्थिति दुय्यम स्तर की हो जाती है। श्यामा बीबी उसे जीवन के हर मोड़ पर बार-बार समझाने का प्रयत्न करती है। किंतु बसंती का हर का एक ही उत्तर च्तो क्या बीबीजी? छ सुनकर वह चुप रह जाती है। स्त्री चेतना का गुणगान करने वाली पीढ़ी के मध्य गरीब, कम पढ़ी-लिखी युवतियों को अपने जीवन में कितनी ठोकरे खानी पड़ती है। एक बार बदनामी का दाग लगने पर सभ्य समाज उन्हें अछूत मानकर उनके साथ व्यवहार करता है। यह लंबे समय से चली आ रही समस्या व्यक्तिवादी समाज में दिनों-दिन बढ़ती ही जा रही है।

“मैयादास की माड़ी”⁹ उपन्यास का आधार एक कस्बाई भूमि है। दीवान मैयादास की माड़ी (हवेली) को लेकर कथानक का ताना-बाना रचा गया है। चार पीढ़ियों में संपूर्ण कथा का विस्तार है। यह माड़ी कभी मंथरादास नामक सरकारी अधिकारी ने बनवायी थी, खालसा दरबार में वे कारदार थे। दुर्भिक्ष काल में जनता की सेवा करते हुए अपना जीवन त्याग देने के पश्चात् उनके बड़े पुत्र मैयादास को खालसा दरबार द्वारा कारदार का पद सौंपा जाता है, जिनकी जनसेवा से प्रभावित होकर काबुल में उन्हें ऊँचे पद पर नियुक्त किया जाता है, उन्होंने ही सामान्य से पुश्तैनी घर से हवेली के रूप में माड़ी का जीर्णोद्धार कराया था। बाद में यह माड़ी मैयादास के पुत्र गोकुलदास की रखैल से जन्मी संतान धनपतराय के हाथों में आती हैं। मैयादास ने जिस जमीन पर जीवित रहते कभी अंग्रेजों की गुलामी स्वीकार नहीं थी। वहीं धनपतराय अंग्रेजों के कचहरी में जाकर सनद प्राप्त करता है। पंजाब में अंग्रेजों के द्वारा अपने सत्ता विस्तार तथा इस सत्ता विस्तार में अपना योगदान करने वाले उन जमींदारों की कहानी है, जिन्होंने अपनी धन-लोलुपता, पद-लोलुपता तथा चाटुकारिता के चलते भारत में अंग्रेजों को अपनी सत्ता सौंपकर निश्चित भोगविलास भरा जीवन जीने की भूमिका बनाई। जीवन भर अंग्रेजों की गुलामी करते रहे। जिनके सामंती संस्कार आज भी समाज को दुःख पहुँचाये जा रहे हैं। दूसरी ओर दीवान गोकुलदास का सगा बेटा लेखराज खालसा फौज के साथ में मिलकर अंग्रेजों की खिलाफत करता है, और अपने देश के लिए के कार्य करता है। धनपतराय डिप्टी कमिश्नर के साथ मिलकर लेखराज को पकड़वा देता है। उपन्यास के संदर्भ में लेखक का स्वयं यह लिखना कि –“सवाल देशप्रेम या देशभक्ति का भी नहीं था, सवाल नमक हरामी का भी नहीं था, वफादारी का भी नहीं था। सवाल केवल अपने हित का था। किस ओर कदम बढ़ायें कि बच भी जाएँ और कुछ प्राप्ति भी हो जाएँ।” स्वतंत्रता के पश्चात् भारतीय राजनीति में अनेक मोड़ आएँ हैं, कौन सही है और कौन गलत,

बतलाना मुश्किल हो गया है। लेखक ने इतिहास के माध्यम से वर्तमान की कथा ही प्रस्तुत की है। भारत को कितने समय तक भारतीय राजनीति के अंधकारमय पक्ष से लड़ना पड़ेगा। कहना मुश्किल है। लेखक के शब्दों में कहे तो –“कथा किसी कालखंड का ऐतिहासिक दस्तावेज न होकर मानवीय संवेदनाओं, करवट लेते परिवेश और मानव नियती के बदलते रंगों की ही कहानी कहता है।” आज एक बार इन समस्याओं पर फिर से सोचने की आवश्यकता है कि -

हम क्या थे, क्या हैं और क्या होंगे अभी,
आओं, साथ में मिलकर विचारे सभी।

‘कुंतो’¹⁰ उपन्यास बदलते हुए मानवीय रिश्तों की कथा है। उपन्यासकार स्वतंत्रता के परिवेश में पूरी कथा ढालते हैं। प्रतीक रूप में देखा जाए तो जहाँ देश अपनी स्वतंत्रता के लिए संघर्षरत है। वहीं मानव समुदाय उन अनजाने संबंधों और रुढ़ियों के विरुद्ध संघर्ष कर रहे हैं, जो समाज ने निर्धारित कर दिए थे, परंतु वे आज काल-सापेक्ष नहीं दिखाई देते हैं। परिवार और गृहस्थी के बारे में सामाजिक सोच निरंतर बदल रही है। लड़का-लड़कियों में प्रेम के आधार पर विवाह करने का चलन बढ़ने लगा है तो अनेक प्रकार की पारिवारिक, जातिगत, साम्प्रदायिक, धार्मिक तथा आर्थिक बाधाएँ उन विवाहों के मार्ग में आज भी खड़ी हैं। ये संस्कार मानवीय जीवन को असुरक्षित करते हैं। इच्छा के विपरीत विवाह करके दाम्पत्य जीवन को ठीक से न जी पाने का अभिशाप पुरुषों के लिए तथा अविश्वास भरा जीवन स्त्रियों के लिए निर्धारित हो जाता है। मनुष्य जीवन को उचित प्रकार से चलाने के लिए समाज ने कुछ नियम विभाग बनाये थे, किसी काल विशेष में उचित थे क्योंकि जातियाँ सामान्यतः व्यवसाय के आधार पर तय होती थी। पुरुषों के लिए बहु-पत्नी तथा स्त्रियों के लिए बहु-पति विवाह की मान्यता थी। किंतु औद्योगिकरण के आने के बाद से व्यवसायों का जातिगत वर्गीकरण धीरे-धीरे समाप्त हो गया। वर्तमान समाज में तो जाति तथा व्यवसाय का एक-दूसरे से संबंध लगभग विच्छेद हो चुका है। ऐसे समय में सामाजिक संबंधों में होने वाले बदवालों के कारण अनेक धर्मों तथा संस्कृतियों का अतिक्रमण एक-दूसरे की सीमा में होकर एक नयी मानवीय संस्कृति की ओर समाज को बढ़ना था। परंतु यह संभव नहीं हो पाया है। मनुष्य के संस्कार आसानी से उसका पीछा नहीं छोड़ रहे हैं, बल्कि दिन-प्रतिदिन वे अधिक रुढ़ हुए जा रहे हैं। आज संपूर्ण विश्व में एक बहुत बड़ा संघर्ष केवल इसी कारण से दिखाई दे रहा है। भारत में तो इसके संबंध में बोलना भी बहुत कठिन है। विवाह से मनुष्य अकेलेपन से मुक्त हो एक जीवनसाथी का वरण करता है, उससे उसके जीवन में खुशियों का प्रवेश होना चाहिए परंतु कुंतों उपन्यास की कुंतो-जयदेव, धनराज-थुलथल, सुषमा-गिरीश, जयदेव की बहन विद्या में से कोई भी अपने वौवाहिक संबंधों से खुश नहीं है। हमारे जीवन की ओर समाज की यह कमी है कि अपना जीवन साथी चुनने की स्वतंत्रता भी अनेक परिवारों, जातियों, संप्रदायों तथा धर्मों में नहीं है। यह भारत में एक बड़ी समस्या भी है। लेकिन क्या उसके विपरीत यह सही है कि स्वतंत्रता का अर्थ स्वैराचार हो जाए। इसी संदर्भ में प्रोफेसर साहबजयदेव से कहते हैं कि – “आकर्षण का होना स्वाभाविक है, परंतु आकर्षण पर अपना बस होना चाहिए। किसी की सुन्दर पत्नी है, मैं उसके सौंदर्य की ओर खींचा जाता हूँ, पर गाय-बैल होकर उसका पीछा नहीं करता। मनुष्य की वृत्तियों पर उसका विवेक होना चाहिए।”

‘नीलू, नीलिमा और नीलोफर’¹¹ उपन्यास में नीलू उर्फ नीलोफर तथा नीलिमा नामक दो लड़कियों के प्रेम के माध्यम से कथानक का ताना-बाना बुना गया है। सारे विश्व में सांप्रदायिकता एक बहुत बड़ी समस्या के रूप में उभरी है। भारतीय में जीवन में भी यह सांप्रदायिकता की मानसिकता

कोई नई चीज नहीं है। धार्मिक कट्टरतावाद के कारण अनजाने ही मानव-मानव के बीच भेद-भाव की एक दीवार खड़ी कर दी गयी है। समाज के नवयुवक-नवयुवतियाँ एक-दूसरे के निकट आकर वैवाहिक संबंध बनाकर ऐसी दीवारों को ध्वस्त कर सकते हैं। वर्तमान समाज में एक उदारवादी तबका ऐसा है जिनके अनुसार, मनुष्य को अपनी पसंद के अनुसार बिना किसी भी प्रकार के भेद-भाव के अपनी पसंद के जीवन-साथी को चुनने की स्वतंत्रता प्राप्त होनी चाहिए। जबकि धार्मिक कट्टरतावाद की बेडियों में जकड़ा एक तबका ऐसा भी है, जिसे यह पसंद नहीं, यह संघर्ष अनेक बार सांप्रदायिक दंगों की स्थिति तक भी जा पहुँचता है। ऐसी सांप्रदायिक सड़ी-गली सोच समाज को स्वस्थ नहीं रहने दे सकती है।

नीलू उर्फ नीलोफर मुस्लिम धर्म में जन्म लेती है और सुधीर के साथ प्रेम विवाह कर लेती है। लेकिन नीलू का भाई तथा सुधीर के पिता दोनों ही इस विवाह के खिलाफ हैं। बावजूद इसके वे अपना जीवन साथ जीने का फैसला लेते हैं तथा अपने पूर्व परिचित डॉ. गणेश के यहाँ जाकर रहने लगते हैं। वहाँ डॉ.गणेश के परिचित बुद्धिजीवी लोग उन्हें आकर इस प्रकार देखते हैं, मानों वे इस धरती के निवासी ही न हो। उनकी संकीर्ण बुद्धि की सोच इस प्रकार से सामने आती है, एक उनमें एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से कहता है कि - "मैं सोचता हूँ डॉ. गणेश को सावधान कर देना चाहिए। इन्हें ज्यादा दिन अपने यहाँ न ठहराएँ। उस पर एक हिन्दू एक मुसलमान। देख तो रहे हो, जमाना कैसा चल रहा है। इन्हे जल्दी चलता करें। क्यों तुम्हे ये दुल्हा-दुल्हन नजर आ रहे हैं ? इनके कपड़े तो देखो ? लडकी के बदन पर जेवर का नाम नहीं। यह पुलिस का मामला भी बन सकता है। गणेश को इन्हें अपने पास नहीं ठहराना चाहिए।" कुछ समय पश्चात् उसका भाई उसे घर में ही कैद कर लेता है, और कहता है कि वह सुधीर से कहे कि वह उनका दीन कबूल कर ले। मौलवी भी नीलू के पिता को यही सलाह देता है। इस प्रकार से समाज का बुद्धिजीवी तबका भी इस समस्या को वृद्धिगत करने के लिए जिम्मेदार है। इसी तरह, नीलिमा नामक एक अन्य लडकी जो अल्लाफ नामक मुस्लिम युवक से प्रेम करती है। अपने परिवार के विरोध के कारण न चाहते भी सुधीर नामक एक अपनी जाति के लडके से विवाह करती है, जो सरकारी अफसर होने के बावजूद अत्यंत रुढ़िवादी विचारों का है। बड़ी मुश्किल में वह अपना जीवन गुजारती है।

निष्कर्ष यही है कि भीष्म साहनी का उपन्यास साहित्य अपने समय की धार्मिक कट्टरतावाद, सांप्रदायिकता, स्त्री-समस्या, मूल्यों के टूटने की समस्या, शहरी जीवन की समस्याएँ, युवा-वर्ग की समस्याएँ आदि ज्वलंत प्रश्नों से जूझते हुए उनके समाधानों को ढूँढने के लिए बाध्य करता है, ताकि समाज इन पर विचार करे और परिवर्तन की दिशा में अग्रेसर हो सके। समय के साथ समस्याओं का स्वरूप थोड़ा-बहुत परिवर्तित हो भी जाए तब भी वर्तमान समाज उनसे से मुक्ति पाने का मार्ग खोजने की आवश्यकता है।

संदर्भ-ग्रंथ

1. दवे, रमेश - आलोचना : समय और साहित्य, पृ.37, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली-53
2. पटेल, शर्मिष्ठा, भीष्म साहनी के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प, पृ.14, श्रीनिवास पब्लिकेशन्स, वैशाली नगर, जयपुर-1
3. पटेल, शर्मिष्ठा, भीष्म साहनी के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प, पृ.18, श्रीनिवास पब्लिकेशन्स, वैशाली नगर, जयपुर-1

4. पटेल, शर्मिष्ठा, भीष्म साहनी के उपन्यासों में संवेदना और शिल्प,पृ.16, श्रीनिवास पब्लिकेशन्स, वैशाली नगर, जयपुर-1
5. साहनी, भीष्म, झरोखे (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
6. साहनी, भीष्म, कड़ियाँ (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
7. साहनी, भीष्म, तमस (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
8. साहनी, भीष्म, बसंती (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
9. साहनी, भीष्म, मैयादास की माडी (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
10. साहनी, भीष्म, कुंतो (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6
11. साहनी, भीष्म, नीलू, नीलिमा और नीलोफर (उपन्यास), राजकमल प्रकाशन, दिल्ली-6

निवडणूकिवर जात, वर्ग आणि धर्माचा परिणाम**प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.**

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

नवगण कला व वाणिज्य महाविद्यालय परळी वै. जि.बीड

मो.९४२३७९६११४

प्रस्तावणा :-

धर्म, जात, वर्गाचा विचार करतांना धर्म आणि राजकारण या विषयामध्ये व्यख्येच्या संदर्भात विचार केला तर फार कठिण आवस्था आहे. याचे कारण असे कि, वर्षानुवर्षे माणस धर्म हा शब्द वेगवेगळ्या अर्थानी वापरत आलेली आहेत आणि वादामध्ये नेहमी अस होत. थोडा वेळ एकमेकांशी बोलल्यानंतर तूम्ही म्हणता तो धर्माचा अर्थ नाही मग आपण म्हणायचे आपल्याला हे अभिप्रेत होत. बऱ्याच वेळा हे वादाच्या कौशल्यासाठी केले जात मग धर्माचा राजकारणावर काय परिणाम होतो हे लक्षात येत तो मांडताना काय करावं असा एक प्रश्न उभा राहतो.

मला स्वतःला अस वाटत की, धर्म हि कल्पना आपण अनेक पातळ्यावर, इतिहासामध्ये, मानववंशाच्या इतिहासामध्येही पहात आलेलो आहोत. थोडा त्यांनी स्पर्श केला मग वस्तुस्थितीकडे वळल तर कदाचित आपल्याला काय म्हणायचे आहे. आपण कूठल्या भुमीवर उभ राहून हे म्हणतो आहोत याच स्पष्टीकरण देता येईल. कारण आपल्याच देशात हे घडत असं नाही तूमच्या लक्षात येईल की जगभर धर्म आणि धर्मनिरपेक्षता याचे वेगवेगळे अर्थ लावले जातात. कधी प्रामाणिकपणे कधी सोयीसाठी वेगवेगळे अर्थ लावले जातात. तुमची आणि माझी भुमीका काहीही असली तरी इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर अस लक्षात येत की, माणूस जेव्हापासुन आहे. तेव्हापासुन कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात धर्म आहे.

आपल्याला नेहमी अस सांगण्यात येत आणि मानववंशासाठी त्या पध्दतीने मांडणी करत आपण शाळेत तेच शिकतो की, पारंभी माणसाला आदिम अवस्थेमध्ये निसर्गाच भय वाटत, कारण हे त्याला निसर्ग उमजत नव्हता, आणि हे जे भय होत या भयापोटी काही गोष्टि घडल्या पण मला स्वतःला हे कारण पुरेसं वाटत नाही.

ब्रिटीशांना हिंदूस्थानावर राज्य करता यावे म्हणुन त्यांनी ज्याप्रमाणे आपल्या लष्करी व दिवाणी पेशाच्या साहाय्याने ब्राम्हणेत्तर लोकांना आपल्या कवेत ठेवण्यासाठी त्यांच्यावर मेहेरनजर ठेवली आणि बाकि सत्ता गाजवण्याचा हक्क ही तर आपली वाजवी देवदत्त मिरास आहे. अशी त्याची प्रामाणिक समजूत आहे. यामध्ये धर्म, जात व वर्गाचा काही संबध नसतांना सूध्दा भारतीय लोकांवर त्यांनी अनेक वर्षे सत्ता गाजवलेली आपणास दिसते.

निवडणूका: लोकशाहीत राज्याची अंतिम सत्ता जनतेच्या हाती असते व जनता सार्वभौम असते हे तत्व निवडणूकांच्या माध्यमातून प्रस्थापीत होते म्हणुन लोकशाहीत निवडणूका महत्वाच्या असतात नव्हे लोकशाही व्यवस्थेचा अविभाज्य भाग असतो. आधुनिक काळात राज्यांनी प्रातिनिधीक लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. लोकशाहीत लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी जात, धर्माशी संबधीत असतात लोकांच्या वतीने राज्यकारभार चालवितात निवडणूकामुळे नागरिकांना आपले प्रतिनिधी निवडून राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. नागरिक राजकियदृष्ट्या जागरूक व जबाबदार बनतात.

धर्म, जात यांच्या बाबतीत पूणे कराराचे मूल्यांकन करतांना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारधारेच्या त्यांनी आपल्या दृष्टिकोनातून घेतलेल्या निर्णयानुसार केलेल्या कृतीचा आणि त्याच्या परिणामाचा विचार करणे अगत्याचे आहे.

२३ आक्टोबर १९२८ रोजी सायमन कमिशनला दिलेल्या साक्षीत स्पष्ट सांगितले की, अस्पृश्य समाज शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला, आर्थिकदृष्ट्या गरिब, सामाजिकदृष्ट्या गूलाम आणि राजकीयदृष्ट्या अनेक बाबतीत गंभीररित्या दूर्बल आहे. अशा स्वरूपाचे दूःख इतर कोणत्याही समाजाच्या वाटयाला आले नाही. परंतु आमची अशा प्रकारची अल्पसंख्याक म्हणून असलेली विशेष लक्षणे हिंदू धर्माचा घटक दर्शवून गूत ठेवली आहेत. म्हणूनच जात, धर्म यामुळे लोकाची म्हणावी तेवढी प्रगती होत नाही कारण निवडणूका घ्या जात, वर्ग व धर्माशी संबधीत व त्यांच्या मदतीशिवाय निवडणूका त्यांना अर्थ प्राप्त होत नाही.

विविध राजकीय पक्ष जे असतात ते सूद्धा या जात, वर्ग व धर्माशी संबधीत असून प्रत्येक पक्षात विशिष्ट जातीचे व धर्माचे प्राबल्य आपणास पहावयास मिळते.

सूमारे सव्वा अब्ज लोकसंख्येच्या आणि वंश, भाषा, धर्म, जात आणि असंख्य घटकांनी विखंडीत असलेल्या व समाजात लोकशाही ही ७० वर्षांहून अधिक काळ सलगपणे केवळ टिकून राहिली आहे. इतकेच नव्हे तर केवळ शेतीप्रधान आणि आयातप्रधान अशी ख्याती असलेला तसच साप — गारूडयांचा रस्त्यावर फिरणाऱ्या गायीचा देश असे कुत्सित हिणवणे वाटयाला आलेला आणि उत्पादकता सेवाक्षेत्र आणि तंत्रज्ञानापर्यंत अनेक क्षेत्रात मोठी झेप घेवू शकला आहे. यामागे या भक्कम लोकशाहीचा मोठा हात आहे.

धर्मापासून सर्वस्वी अधार्मिक असलेल्या राजकारक व सत्ताकारणातले व्यवहारीक रूप यात बराच फरक आहे. प्रत्यक्ष अमलबजावणीला व्यवहारीक बंधनाच्या अन्य व्यवस्थाशी जाणाऱ्या छेदामुळे जास्तीच्या मर्यादा पडतात. त्याच प्रमाणे लोकशाहीची पुस्तकी व्याख्या जरी लोकांची लोकांनी लोकासाठी चालवलेले राज्य अशी असली तरी त्यांचे राज्य यंत्राचे रूप अधिक व्यवहार्य असावे लागते. भारता सारख्या संसदीय लोकशाहीमध्ये तिचे स्वरूप लोकशाही ऐवजी लोक प्रतिनिधी शाहीचे आहे. आणि हे प्रतिनिधी निवडण्याचे यंत्र अथवा प्रक्रिया म्हणून निवडणुकीचे महत्व आहे.

लोकशाही आपले प्रतिनिधी निवडण्यासाठी समाजील प्रत्येक सज्ञान व्यक्तीला आपले मत नोंदवण्याचा अधिकार देते. निवडणूका हे लोकशाही यंत्रणा उभी करण्याचे एक साधन मात्र तिच्या मात्र निवडलेले प्रतिनिधी हे जनतेचे प्रतिनिधी मानले जाऊन त्यांनी देशातील जनतेच्या प्रगतीसाठी सर्वांगीन प्रगतीसाठी केवळ आर्थिक नव्हे आवश्यक ती धोरणे नितीनियम कायदे दंड व्यवस्थे सारख्या अन्य उपव्यवस्था इत्यादींची निर्माती आणि नियमन करणे अपेक्षित आहे. आणि अनेक स्तरीय योजनेमध्ये प्रत्येक शासन प्रतिनिधी यांच्या जबाबदाऱ्यांची व्याप्ती अधिकार आणि कर्तव्य वेगवेगळी असतात त्यामुळे त्या त्या स्तरावर निवडल्या जाणाऱ्या प्रतिनिधीकडे आवश्यक असणारे ज्ञान, कौशल्य वेगवेगळी असू शकतात.

जात, धर्म व वर्ग याशी संबधीत जे लोक प्रतिनिधी निवडून जातात देशाच्या सर्वोच्च सभागृहात कायदे बनवताना सुद्धा जाती व धर्माचा संबध येत असतो ज्या जातीची, धर्माची, वर्गाची मक्तेदारी असते त्यांच्याच बाजूने कायदे सुद्धा समंत केले जातात.

धर्म आणि राजकारण या अगदी भिन्न गोष्टि आहेत. धर्म ही संपुर्णः वैयक्तिक बाब आहे व्यक्तीचा आत्मिक व मानसिक विकास घडवणे हे धर्माचे कार्य आहे. जो मानसांना एकत्र आणतो तो धर्म अशी धर्माची व्याख्या करण्यात आलेली आहे.

धर्म ही गोष्ट भावनीक आहे. आणि राजकारण हे प्रत्यक्ष लोक जिवनाशी संबधीत आहे. राजकारणात एक जिवनातील सुख सुयीचा विचार केला जातो काही महत्वाचे निर्णय घेणे विशिष्ट परिस्थिती निर्माण झालेले गुंते सोडवणे या साऱ्या गोष्टी धर्माचा पगडा असलेले मणुष्य काटेकोरपणे करू शकेल असे नाही. व्यक्तीला अधिकार किंवा व्यक्तीच्या वागण्याचा निवाडा त्या व्यक्तीचा धर्म नव्हे तर त्या व्यक्तीचे नागरिकत्व लक्षात घ्यावे लागते.

धर्माच्या शिकवणूकीमुळे व्यक्तीच्या अंगात बारीक गुण चांगल्या राजकारणाला पोषक ठरतील परंतु तरीही ' धर्मकारण आणि राजकारण ' या गोष्टि स्वतंत्र असणे इष्ट होईल. फार तर असे म्हणता येईल तर धर्म आणि राजकारण यात सुयोग्य असा समन्वय साधला जावा पण धर्माची राजकारणाची सांगड घालण्यात अयोग्य आहे.

काही दिवसापुर्वी पार पडलेल्या लोकसभा निवडणूका मध्ये हिंदुत्व आणि विकास यांच्या दुहेरी किमयेमुळे जातीचे महत्व कमी झाले असे दोंबळ आणि कल्पनारम्य विश्लेषण पहायला मिळाले परंतु वास्तवात आपण जातीपलीकडे न जाता जातीत आजुन घट् रूतुन बसलो आहोत अशीच चिन्हे आहेत यानिमित्ताने उत्तरप्रदेश व महाराष्ट्रातील जात वास्तव्य आणि भाजपची खेळी यांचे विश्लेषण करणे अगत्याचे ठरते.

१. एन.जी.कांबळे — पुणेकरार उज्वल भविष्याचा आरंभ
२. डॉ.आशोक चौसाळकर — धर्म, समाज आणि राजकारण
३. डॉ. एकनाथ खांदवे — महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण
४. लक्ष्मण माने — खेळ साडेतीन टक्याचा
५. बी.यूवराज — राजकिय असंतोषाचा कालखंड व आजची आव्हाने
६. डॉ.बी.आर. आंबेडकर — हिंदूत्वाचे कोडे
७. M.Marathi Thewire - in <http://brtktopecollege/in-pol-node>

वंशश्रेष्ठत्व आणि दुसरे महायुद्ध**डॉ.दिगांबर द. कापसे**

सहयोगी प्राध्यापक, समर्थ महाविद्यालय, लाखनी, जि.भंडारा (म.रा.)

besy :- kapseddk@gmail.com , मोबाईल :- ९९२१४८३०१५

प्रस्तावना :-

मानव समुह हा सुरवातीपासूनच स्वअस्तित्वासाठी, संरक्षणासाठी, प्रगतीसाठी सातत्याने संघर्षरत राहिला आहे. या संघर्षासाठी वेगवेगळी साधने, उपाययोजना, नवनवीन कल्पनांचा मानवाने आश्रय घेतलेला आहे. जसे वर्ण, रंग, वंश यासोबतच प्रदेश, देश, खंड यालाही आधार बनविण्यात आले तर या आधाराशिवाय मानवाने अर्थ स्थितीला अनुसरून “ आहे रे नाही रे ” (जेम भंअम — जेम भंअम छवज) ला अनुसरूनही संघर्षाला नवीन आयाम दिलेला आहे एकंदरित , मानवाचा संघर्ष हा अव्याहतपणे व निरंतर चालणारा असल्याने त्याची वेळोवेळी नोंद घेणे निकडीचे ठरते. सोबतच कालप्रवाहाला अनुसरून मानवाने आपल्या कल्पकतेतून नवीन नवीन कल्पना शोधून काढून या संघर्ष लढ्याला नवा आयाम प्राप्त करून दिला आहे. यातीलच एक म्हणजे “वंशवाद” याच वंशवादाच्या शस्त्राने/साधनाने संपूर्ण जगाला दुसऱ्या महायुद्धाच्या खाईत ढकलले.

वंशश्रेष्ठत्व आणि दुसरे महायुद्ध

जगाने महाविनाशकारी अशी पहिले महायुद्ध (१९१४ ते १९१८) आणि दुसरे महायुद्ध (१९३९ ते १९४५) अनुभवलेली आहेत. आजही या दोनही महायुद्धांच्या परिणामातून जग बाहेर पडलेले नाही. पहिल्या महायुद्धाची देण म्हणजे विमानातून होणारी बॉम्ब फेक तर दुसऱ्या महायुद्धाने दिलेली देण म्हणजे “ अणुबॉम्ब ” ची निर्मिती आणि प्रत्यक्ष दि. ६ ऑगस्ट १९४५ रोजी हिरोशिमा आणि दि. ९ ऑगस्ट १९४५ रोजी नागासाकी या दोन जपानी शहरावर झालेला “ अणुबॉम्ब ” स्फोट या दोन “ अणुबॉम्ब ” स्फोटांमुळे दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट झाला जपानने दि. १४ ऑगस्ट १९४५ रोजी युद्धबंदीची घोषणा केली. अणुबॉम्बची विनाशकारी शक्ती पहिल्यांदाचा जगाने अनुभवली तसेच परिणामाची जाणिव झाल्याने आत्मचिंतन, आत्मसंयमाची गरज सर्वांना होउन आता पुन्हा “ अणुबॉम्ब ” स्फोट नको या विचारधारेला बळकटी आली. तेव्हापासून “ अणुबॉम्ब ” निर्मिती करिता प्रयत्न छोट्या राष्ट्रापासून ते महाशक्तीशाली राष्ट्रांनी यशस्वी प्रयत्न केले मात्र “ अणुबॉम्ब ” बनविले सुद्धा मात्र “ अणुबॉम्ब ” स्फोट करायचा नाही अशी खुणगाठही प्रत्येक राष्ट्राने बांधलेली दिसते. एकंदरित “ अणुबॉम्ब ” तंत्र आणि विनाशकारी शस्त्राने सर्व जगावर आपले नियंत्रण, धाक, प्रभाव स्थापन केलेला आहे हे मात्र निर्विवाद.

दोन महाविनाशकारी महायुद्धातून जग बाहेर पडले खरे परंतु या दोनही महायुद्धाची कारणे, पार्श्वभूमी, व्याप्ती, परिणामकारकता, अनुषंगिक सर्वच अंगाने चिकित्सक अभ्यास होऊ लागला. यातून अनेक आश्चर्यचकित आणि अदभुत बाबी पुढे आल्या. पहिले महायुद्ध हे युरोपियन विकसित राष्ट्रांच्या साम्राज्यवादी धोरणाचा परिणाम होता यामुळे जग दोन गटात विभागल्या गेले याच दोन गटात पहिले महायुद्ध उदभवले. मात्र दुसऱ्या महायुद्धाच्या अनुषंगाने विचार केल्यास दुसऱ्या महायुद्धास “ वंशश्रेष्ठत्व ” हा सिद्धांत मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरलेला दिसतो. या वंशश्रेष्ठत्वाच्याच सहायाने जर्मनीत हिटलर पुढे आला तो जर्मनीचा सर्वेसर्वा बनला आणि याच हुकुमशाहा हिटलरने जगाला दुसऱ्या महायुद्धाच्या खाईत ढकलविले या दुसऱ्या महायुद्धापासून

जगातील कोणतेही राष्ट्र स्वतःला अलिप्त ठेवू शकले नाही, दुसऱ्या महायुद्धाची झळ बसली नाही असे कोणतेही राष्ट्र उरले नाही.

हिटलरने मोठया धुर्ततेने आणि कल्पकतेने “वंशश्रेष्ठत्वाच्या तत्वाचा ” उपयोग करून घेतला. हिटलरचा जन्म ऑस्ट्रीयात झाला मात्र तो सर्वेसर्वा बनला जर्मनी या राष्ट्राचा, हिटलर मुळात रंगरंगोटी करणारा परंतु त्याने पहिल्या महायुद्धात जर्मनीच्या बाजूने एक सैनिक म्हणून भाग घेतला याकरिता तो कैसर विल्यम दुसऱ्याच्या “ जगात प्रभुत्व किंवा विनाश ” या घोषणेमुळे प्रभावित झाला होता. त्यामुळे जगावर प्रभुत्व स्थापन करण्याची मनिषा हिटलर बाळगून होता मात्र पहिल्या महायुद्धात जर्मनीचा पराभव झाला, कैसर विल्यम दुसऱ्याला जर्मनी सोडून पलायन करावे लागले, पहिल्या महायुद्धातील जर्मनीच्या पराभवाने हिटलरला अतिव दुःख झाले मात्र जगावर राज्य करण्याचे हिटलरने आपले स्वप्न सोडले नाही. आता हिटलर नवा प्रयोग करण्यास सज्ज झाला हा नवा प्रयोग म्हणजे हिटलरने केलेला “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” पुरस्कार.

पहिल्या महायुद्धात आलेल्या अपयशाने जर्मन जनता मनातून खड्डू झालेली होती त्यात विजेत्या राष्ट्रांनी जर्मनीवर लादलेला अपमानास्पद असा, “व्हर्सायचा तह ” यामुळे तर पुन्हा युद्ध करून आत्मघात करून घ्यावा असे जर्मन जनमत बनले होते. विजेत्या राष्ट्रांनी केलेल्या अपमानाचा सुड घेण्यास जर्मन जनता टपुन बसली होती मात्र त्यांना मार्ग सापडत नव्हता. जर्मन जनमत गोंधळात सापडले होते. एक प्रकारचे अराजक निर्माण झाले होते. जर्मन जनतेत भ्रमनिराशा आली होती, नैराश्य पसरले होते, अंधकारमय परिस्थिती निर्माण झाली होती, त्यांनी सर्व आशा सोडून दिल्या होत्या अशा प्रतिकूल परिस्थितीत हिटलरने जर्मनांमध्ये आशावादाची फुंकर फुंकली आणि सर्व जर्मन हिटलरच्या पाठिशी उभी राहिली. हिटलरने सर्व जर्मनांच्या गळी “ वंशश्रेष्ठत्वाचा सिध्दांत ” उतरविला आणि हिटलरचा प्रवास सुरु झाला. “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” आधार घेऊनच हिटलरने जर्मनीची संसद “ रिचस्टॅग ” च्या निवडणुका लढविल्या. तत्पुर्वी हिटलरने “माझा लढा” (डमपद जंउचि) नावाचा ग्रंथ लिहिला. यात “ वंशश्रेष्ठत्वाच्या सिध्दांताचा ” पुरस्कार केला. यानुसार हिटलरने असे प्रतिपादन केले की, “ आर्य हे सर्व जगात श्रेष्ठ असा वंश आहे. ”, “ आर्यांचा जन्म मुळात जगावर राज्य करण्यासाठी झाला आहे. ”, “ आर्यांनी सर्व जगावर राज्य करावे. ”, “ आर्य हे युद्धाचा पुरस्कार करणारा वंश आहे. ”, “ जगावर राज्य करावयाचे असल्यास युद्ध अनिवार्य आहे. ”, “ युद्ध करण्यास आर्यांनी सदैव तयार असावे. ”, “ जर्मन हे आर्यवंशीय आहेत. ”, “ जर्मनांनी जगावर राज्य करावे. ”, “ जगावर राज्य करण्यासाठी जगाला जिंकून घ्यावे. ”, “ युद्धासाठी जर्मनांनी तयार राहावे. ”, “ युद्धात सर्वस्वी बलिदान करण्यास सज्ज असावे. ”, “ युद्ध हा पुरषार्थ आहे. ” असा प्रचार हिटलरने केला. जर्मन हे आर्यवंशीय असल्याने त्यांनी युद्ध केले पाहिजे, जग जिंकून घेतले पाहिजे, जगावर राज्य केले पाहिजे याचा पुरस्कार केला. हिटलरच्या “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” सिध्दांताला जर्मन जनता बळी पडली आणि ते हिटलरच्या पाठिशी भक्कमपणे उभी राहिली. संपूर्ण जर्मनांनी हिटलरला आपला “ देव ” मानून त्याचे आदेश बिनदिक्कीतपणे पाळण्यास सुरवात केली. हिटलर म्हणून ती पुर्व दिशा अशी स्थिती जर्मनीची झाली. एवढी पकड हिटलरने जर्मनीवर मिळविली ती केवळ “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” सिध्दांताच्या आश्रयाने...

“ वंशश्रेष्ठत्व ” ला प्रतिपादन करून हिटलर जर्मनीत निरंकुश सत्ताधीश बनला आणि त्याने आपल्या महत्वाकांक्षेपायी जगावर दुसरे महायुद्ध लादले. दुसऱ्या महायुद्धात “ न भुतो न भविष्यती ” नुकसान जगाचे झाले. याकरिता केवळ हिटलरने पुरस्कृत केलेला “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” सिध्दांत कारणीभूत होता.

निष्कर्ष :-

हिटलर “ वंशश्रेष्ठत्वाचा ” सिध्दांताच्या आश्रयाने जर्मनीचा सर्वेसर्वा बनल्यानंतर त्याने आपल्या जगावर राज्य करण्याच्या राक्षसी महत्वाकांक्षेपायी जगाला दुसऱ्या महायुद्धाच्या खाईत ढकलेले दुसऱ्या महायुद्धात ६ कोटी लोक सैन्यासह मारली गेली, ४.५ कोटी लोक जायबंदी झालीत, अणुबॉम्बच्या हल्ल्यात १ लाख ७० हजार लोक काही सेकंदात मारल्या गेली अशी जिवीत मानवहानी जगाच्या इतिहासात प्रथमच घडून आली.या महायुद्धात जवळजवळ ७० राष्ट्रांची सैनिक प्रत्यक्ष सहभागी झाली होती. युद्धात गुंतलेल्या सर्व राष्ट्रांचे एकूण १०० लक्ष कोटी रुपयांचा खर्च झाली. तर मानवाच्या आर्थिक,सामाजिक,सांस्कृतिक तसेच राजकीय जिवनावर मोठा परिणाम घडून आला.एकंदरित जगाचे जे सर्वांगीन नुकसान झाले यामुळे पुढील अनेक पिढ्यांचे अपिरिमित नुकसान झाले व मानवाच्या जिवनाची घडी पार विस्कटून गेली.हे सर्व हिटलरने चुकीच्या पध्दतीने प्रतिपादन केलेल्या आणि जर्मनांच्या गळी उतरविलेल्या “ वंशश्रेष्ठत्वाच्या सिध्दांतामुळे ” घडून आले.

संदर्भ :-

- १) आधुनिक युरोप का इतिहास — सावित्री महाजन
- २) आधुनिक युरोपचा इतिहास — डॉ.श.गो.कोलारकर
- ३) नाझी भस्मासुराचा उदयास्त — वि.ग. कानिटकर
- ४) आधुनिक जगाचा इतिहास — डॉ.सुमन वैद्य,डॉ.शांता कोठेकर

आर्यप्रणित वर्ण/आश्रम व्यवस्था व भारतीय समाजस्वास्थ्य**डॉ. निलिमा दिगांबर कापसे**

सहायक प्राध्यापक, विदर्भ महाविद्यालय, लाखनी, जि.भंडारा (म.रा.)

इमेल :-kapsendk@gmail.com ,मोबाईल :- ९९२१४२४३९७

प्रस्तावना :-

प्रत्येक राष्ट्राला ज्याप्रमाणे स्वतंत्र भौगोलिक स्थान,विस्तीर्ण वा सिमीत भुभाग लाभला आहे त्याच प्रमाणे एक स्वतंत्र सामाजिक,सांस्कृतिक,आर्थिक,राजकीय पार्श्वभूमी सुध्दा आपसुकच प्राप्त झालेली आहे.या पुर्वापार लाभलेल्या ठेव्यावर त्या त्या देशाला जगात ओळख प्राप्त झालेली आहे.यातुनच त्या त्या देशांचा इतिहास घडत गेला आहे.भारतीय संस्कृती तर अतिप्राचीन काळापासुन समृद्ध झालेली असल्याने आजही भारताच्या वर्तमानावर या प्राचीन संस्कृतीचा प्रभाव स्पष्टपणे अधोरेखित होतो. या प्राचीन परंपरानी भारतीयांचे जिवन व्यापुन टाकलेले आहे. अश्या अनंत परंपरा आपल्याला सांगता येतील याठिकाणी भारतीयांचे समाजस्वास्थ्य आणि प्राचीन काळापासुन चालत आलेली “ वर्णव्यवस्था व आश्रमव्यवस्था ” याविषयी साकल्याने चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

आर्यप्रणित वर्ण/आश्रम व्यवस्था व भारतीय समाजस्वास्थ्य

भारतात सिंधु संस्कृती पासुन मानवी इतिहासाला प्रारंभ झाला. हा काळ सुमारे ४५०० हजार वर्षापूर्वीचा आहे. सिंधु संस्कृतीनंतर साधारणपणे इ.स.पू.१००० मध्ये भारतात आर्यांचे आगमन झाले. आर्य भारतात स्थायी होत असतांनाच आर्यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेला अनेक आयाम बहाल केले.भारतीय जिवनाला शैक्षणिक,राजकीय,सामाजिक,आर्थिक,सांस्कृतिक आदी सर्वच अंगाने आर्यांनी आपला प्रभाव प्रस्थपित केला.सर्व प्रथम आर्यांनी बौद्धिक पातळीवर अजरामर असे “ वेद वाडःमय ” निर्माण केले. हे वेद म्हणजे जगातील सर्वप्रथम साकार झालेला बौद्धिक अविष्कार. या वेदातुनच आर्यांचे मानवी जिवनाविषयीचे आदर्श प्रस्थापित झालेले दिसतात. यातुनच पुढे आर्यांचे राजकीय,सामाजिक, आर्थिक,सांस्कृतिक,बौद्धिक जिवन साकार झाले. आर्यांनी केवळ चार वेद निर्माण केले नाही तर चार वर्णांची वर्णव्यवस्था आणि मानवाला १०० वर्ष आयुष्यमान गृहित धरुन आदर्श जिवन कसे असले पाहिजे त्याकरिता “ आश्रमव्यवस्था ” निर्माण करुन मानवाने सुरवातीची २५ वर्षे अध्ययानाकरिता खर्च केली पाहिजे याला ब्रम्हचर्याश्रम असे नाव दिले, पुढील २५ वर्षे गृहस्थश्रमात म्हणजे संसारात घालविली पाहिजे,त्यानंतरची २५ वर्षे तटस्थ किंवा अलिप्त जिवनासाठी, संसारापासुन विरक्ती मिळविण्यासाठी वानप्रस्थाश्रमाकरिता राखुन ठेवली पाहिजे तर शेवटची २५ वर्षे एकांतवासामध्ये म्हणजे संसाराचा त्याग करुन मोक्ष मिळविण्यासाठी संन्यासाश्रमा करिता ठेवलेली होती. याप्रमाणे मनुष्याने आपले व्यक्तिगत आयुष्य व्यतित केल्यास त्याच्या जिवनात संघर्षाला जागाच उरणार नाही परिणमतः समाजस्वास्थ्य खऱ्या अर्थाने सुदृढतेने जपल्या व जोपासल्या जाणार होते. या “ आश्रमव्यवस्था ” मुळे मानवाच्या आयुष्याचे चार भाग करुन आदर्श समाजस्वास्थ्य जपण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

आर्य केवळ “ आश्रमव्यवस्था ” निर्माण करुन थांबले नाही तर सखोल विचार करुन ही “ आश्रमव्यवस्था ” टिकुन राहण्याकरिता अजुन एक व्यवस्था निर्माण करुन ठेवली ती म्हणजे, “ वर्णाश्रमव्यवस्था ” आर्यांनी सर्वप्रथम “सर्वे सुखीन निरामय” याला अनुसरुन सर्वांना सुखी राहता आले पाहिजे,सर्वांची प्रगती झाली पाहिजे,सर्वांना आध्यात्मिक मार्ग सापडला पाहिजे,

समाजव्यवस्थेत कोणताही कलह,वाद उदभवु नये, शांततामय वातावरण टिकून राहण्यासाठी “ श्रमविभागणीचे तत्व ” अमंलात आणले. प्रत्येकाला आपल्या बौद्धिक,मानसिक,शारिरिक क्षमतेनुसार श्रम करता आले पाहिजे यामुळे प्रत्येकाकडे असलेले “ कौशल्य ” विकास साधल्या जाईल याची जाणिव ठेवुन “ श्रमविभागणीच्या तत्वा ” चा अंगिकार केल्या गेला. याकरिता जी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली तिला, “ वर्णव्यवस्था ” असे नामानिधान प्राप्त झाले. समाजात जी लोक बौद्धिक दृष्या सक्षम,लायक आहेत त्यांच्याकडून बौद्धिक कार्य व्हावे याकरिता असलेल्या मानव समुहातुन बौद्धिक दृष्या सक्षम असलेल्यांचा एक गट वेगळा करण्यात आला त्याला समाजपुरुषाचे “ मुख ” म्हणुन मान्यता देण्यात आली व या वर्गाकरिता “ ब्राम्हण ” वर्ण तयार झाला. आणि मानवी समाजव्यवस्थेत वर्णव्यवस्थेचा अविष्कार झाला.

ब्राम्हण या पहिल्या वर्णानंतर तयार झालेला दुसरा वर्ण म्हणजे, “ क्षत्रिय ” तत्कालिन परिस्थिती ही सातत्याने युध्दसादृष्य असलेली स्थिती होती. केव्हा आक्रमण होईल,केव्हा युध्द उदभवेल याची शाश्वती नव्हती आणि जर युध्दात पराभव वाटायला आला तर सर्वस्व गमावुन बसावे लागे त्यामुळे युध्दातील विजयाला आतोनात महत्व होते. जर युध्दात विजय मिळवायचा असेल तर तयारी आवश्यक होती या तत्कालीन आवश्यकतेमधुन दुसरा वर्ण “ क्षत्रिय ” निर्माण करण्यात आला. शत्रुपासुन होणारी हानी टाळणे,किंवा होणाऱ्या क्षती,नुकसानीपासुन आपल्या समुहाचे संरक्षण करणे हा या वर्ण निर्मिती मागील हेतु जर युध्द जिंकावयाचे असेल तर शक्तिवान,धडधाकट,ताकदवान लोकांचा एक गट निर्माण करण्यात आला. ज्यांच्याकडे केवळ युध्द करणे, युध्दात विजय मिळविणे,शत्रुने हल्ला केल्यास तो परतवुन लावणे,सातत्याने आपल्या समुहाचे संरक्षण करणे त्याकरिता निरंतर युध्दास तयार राहाणे अश्या जबाबदाऱ्या या दुसऱ्या वर्णावर म्हणजे, “ क्षत्रिय ” यांच्यावर होत्या.

आर्यांनी मोठया चपखलपणे समाजस्वास्थ्याकरिता वरील “ ब्राम्हण ”, व “ क्षत्रिय ” वर्ण तयार केले. आता समुहात उरलेल्या लोकांनाही समाजस्वास्था करिता जबाबदारी देणे आवश्यक होते. बौद्धिक आणि संरक्षणासाठी व्यवस्था झाल्यानंतर आता सर्व समुहाच्या पालनपोषणा करिता स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे असल्याने वरील दोन वर्णांत ज्यांचा समावेश झाला नाही अश्या सर्वाकरिता “ वैश्य ” हा वर्ण आर्यांनी तयार केला. या वर्णातील लोकांनी शेती करावी,व्यापार करावा हे कार्यक्षेत्र त्यांच्याकरिता राखुन ठेवण्यात आले.यामुळे सर्व आर्यांना त्यांच्या बौद्धिक,शारिरिक क्षमतेनुसार कार्यवाटप करण्यात आले. आता मात्र जे उरलेले “ अनार्य ” आहेत त्यांनाही या वर्णव्यवस्थेत स्थान देण्यात आले.त्यांच्याकडे वरील आर्यांच्या तीनही वर्णांची “ सेवा ” करणे ही जबाबदारी सोपविण्यात आली. आणि अनार्यांचा “ शुद्र ” वर्ण तयार झाला. अश्याप्रकारे “श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार ” आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यात आर्यांना यश आले. या “श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार ” वरिष्ठ तीन वर्णांतील सदस्यांना आपले वर्ण बदलविता येत असत. मात्र काळाच्या ओघात स्वार्थबुद्धीने ही वर्णबदल पध्दत रद्दबादल झाली.

आर्यांनी “श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार ”, “ ब्राम्हण ”, “ क्षत्रिय ”, “ वैश्य ” व “ शुद्र ” वर्ण तयार करुन आर्दश समाज व्यवस्था निर्माण करुन समाजस्वास्थ टिकविण्याचा प्रयत्न केला.मात्र यात दोष शिरल्याने आर्यांनी पाहिलेल्या आर्दश जिवन व्यवस्थेला तडा गेला. भारतीय समाजव्यवस्थेवर याचा विपरित परिणाम घडुन आला. वर्णव्यस्थेमुळे आपआपसात कलह,मतभेद,वादविवाद निर्माण झाले.त्याचे दिर्घकालीन परिणाम झाल्याचेच निदर्शनास येते. सुरवातील वर्णव्यवस्था ही शुध्द श्रमविभागणीच्या तत्वाला अनुसरुन होती मात्र त्यात दोष शिरल्याने तिचे स्वरुप दृढ अश्या जातीव्यवस्थेत झाले पुढे अनेक उपजाती निर्माण झाल्या दुर्दैवाने

ही जातीव्यवस्था पक्की होउन ती भारतीय समाजव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग बनली त्यातुनच वर्तमान काळात “ आरक्षण ” विषय गुंतागुंतीचा आणि जटिल बनला आहे. जोपर्यंत श्रमविभागणीच्या तत्वाचे आपण पालन करणार नाही तोपर्यंत बिघडलेले समाजस्वास्थ्य पुर्ववत होणार नाही.

निष्कर्ष :-

आर्य संस्कृतीने आदर्श समाजस्वास्थ्य निर्माण करणे हेतु व्यावहारिक दृष्टीकोनातुन आणि समाजहित जोपासण्याच्या भुमिकेतुन मानवाच्या कल्याणाकरिता वर्ण/आश्रम व्यवस्था हेतुपुरस्सर निर्माण केल्या. यातुन सुरवातीस हेतु साध्य झालाही मात्र आर्यांमधीलच दुष्ट प्रवृत्तींनी निर्माण केलेल्या व्यवस्थांना मोडतोड करण्यात धन्यता मानली, याचे दुष्परिणाम भारतीयांना वर्षानुवर्षे, पिढीमागील पिढ्यांना भोगावे लागत आहेत. वर्णव्यवस्थेतील दोषांमुळे 'जातीव्यवस्था' पुढे आली. पलिकडे भारतात घट्ट झालेली जातीव्यवस्था त्यामुळे बिघडलेले समाजस्वास्थ्य हा त्याचाच परिपाक होय. नव विकसित भारताच्या निर्मितीत आजही श्रमविभागणीचे तत्व महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

संदर्भ :-

- १) भारताचा प्राचीन राजकीय इतिहास — हेमचंद्र रायचौधरी
- २) प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता — डी.डी. कोसंबी
- ३) प्राचीन भारत इतिहास आणि संस्कृती — वसंत दीनानाथ राव
- ४) भारतीय संस्कृतीदर्शन — डॉ.जी.एन. शर्मा, डॉ.अ.रा. कुळकर्णी
- ५) भारतीय इतिहास — एक विश्लेषण — मणिकांत सिंह

भारतीय राजकारणावर जातीचा प्रभाव

डॉ. पी.एस. लोखंडे

राज्यशास्त्र विभाग श्री शिवाजी महाविद्यालय परभणी-४३१४०१

lokhaps@gmail.com, मो.-९५०३४२३९२४

भारतामध्ये सुरुवातीपासूनच जात व राजकारण यांचा अत्यंत जवळचा संबंध राहिला आहे. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. जगाच्या पाठीवर भारताएवढी विविधता कोणत्याही देशामध्ये आढळून येत नाही. कारण जगातील सर्व प्रमुख धर्मांचे अस्तित्व आहे आणि त्या त्या धर्मा अंतर्गत येणाऱ्या असंख्य जातीसुद्धा आहेत. त्यामुळेच या देशामध्ये असंख्य जाती व पोटजातींचे अस्तित्व दिसून येते. साधारणपणे भारतामध्ये प्रत्येक घटक राज्यांमध्ये एखादी विशिष्ट जात प्रभावी आहे. उदा. आंध्र प्रदेशमध्ये व तेलंगणामध्ये रेड्डी, उत्तर प्रदेशमध्ये यादव, राजपूत कर्नाटकमधील लिंगायत, महाराष्ट्रामध्ये मराठा इ. निश्चितपणे प्रत्येक घटकराज्यांमध्ये राज्याच्या राजकारणावर या जातीचा विलक्षण प्रभाव जाणवतो. त्याचबरोबर काही विशिष्ट मतदार संघामध्ये एखाद्या जातीची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे राजकीय पक्षांकडून सुद्धा त्या विशिष्ट जातीचाच उमेदवार देण्याचा प्रयत्न केला जातो. घटनाकर्त्यांनी जरी राज्यघटनेमध्ये धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना स्वीकारली असली तरी, भारतीय राजकारण हे जाती भोवतीच फिरत असल्याचे स्पष्टपणे दिसते. वास्तविक पाहता संविधान निर्मात्यांच्या अपेक्षा या वेगळ्या होत्या. जात व धर्माच्या पलीकडे जाऊन राष्ट्रहितासाठी व जनतेसाठी कार्य करण्याची अपेक्षा त्यांना होती. परंतु स्वातंत्र्यानंतर राजकीय लाभ प्राप्त करण्यासाठी राजकीय पक्षांकडून संकुचित भूमिका स्वीकारण्यात येऊ लागली.

भारतीय संविधानाची निर्मिती व जातीय दृष्टिकोन :-

इ.स. १९४२ च्या 'चलेजाव आंदोलनात' मध्येच हे स्पष्ट झाले होते की, भारताला लवकरच स्वातंत्र्य मिळणार आहे. कारण हे आंदोलन ब्रिटिश सरकारच्या विरोधामध्ये झालेल्या आत्तापर्यंतच्या आंदोलनामध्ये सर्वात मोठेव निर्णायक आंदोलन होते. या आंदोलनामध्ये ज्येष्ठ नागरिक, महिला, विद्यार्थी, तरुण वर्ग मोठ्या प्रमाणात मध्ये रस्त्यावर उतरले होते. त्याच वेळेला ब्रिटिश सरकारच्या हे लक्षात आले होते की, जनमत हे पूर्णपणे आपल्या विरोधामध्ये गेलेले आहे, त्यामुळे आता फार काळ भारतावर अधिराज्य गाजविणे शक्य नाही. म्हणूनच सरकारने भारताला लवकरच स्वातंत्र्य बहाल करण्याचे आश्वासन दिले. त्यामुळेच इ.स. १९४६ मध्ये संविधान समितीच्या निवडणुका घेण्यात आल्या व त्यानुसार संविधान समिती निर्माण करण्यात आली. या संविधान समिती अंतर्गत अनेक उपसमित्या सुद्धा निर्माण करण्यात आल्या. डॉ. सच्चिदानंद सिन्हा यांच्याकडे संविधान समितीचे हंगामी अध्यक्षपद देण्यात आले. त्यानंतर संविधान समितीचे अध्यक्षपद डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांच्याकडे आले, अशाप्रकारे ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान समितीची पहिली बैठक भरविण्यात आली आणि स्वतंत्र भारतासाठी संविधान निर्मितीचे कामकाज सुरू झाले. संविधानाचा मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी ही मसुदा समितीकडे देण्यात आली. या समितीचे अध्यक्षपद ज्येष्ठ कायदेतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडे देण्यात आले. घटनाकर्त्यांनी देशातील मागास जातींना आरक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. ज्या जाती शेकडो वर्षांपासून बहिष्कृत होत्या, सार्वजनिक जीवनामध्ये त्यांना कोणत्याही प्रकारचे अधिकार व हक्क नव्हते. त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. परंतु, हे आरक्षण एकूण जागेच्या ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक देता येणार नाही, अशा प्रकारची तरतूद संविधानामध्ये करण्यात आली. या पाठीमागे घटना निर्मात्यांचा एक उदात्त व व्यापक हेतू होता. वर्षानुवर्षे ज्या समाजाच्या वाट्याला काहीही मिळाले नाही, सार्वजनिक जीवनामध्ये ज्यांना कुठेही स्थान नव्हते अशा समाजाच्या उन्नतीसाठी एका विशिष्ट ध्येयाने हे आरक्षण देण्यात आले होते. परंतु दुर्दैवाने इ.स. १९९० दशकापासून भारतामध्ये आरक्षणाचे राजकारण करण्यात आले. केवळ राजकीय लाभ प्राप्त करण्यासाठी

विशेष जातींच्या आरक्षणाचा विषय उचलण्यात आला. वेगवेगळी आंदोलने मोर्चे काढण्यात आले. जाती- जातींमध्ये तेढ निर्माण करण्यात आली. यामधून एक प्रकारे समाजामध्ये द्वेषाचे आणि भीतीचे वातावरण निर्माण झाले. परंतु राजकीय पक्षांना अत्यंत पध्दतशीरपणे या गोष्टींचा विसर पडला. दुर्दैवाने यास कोणताही राजकीय पक्ष अपवाद नाही. कारण प्रत्येक राजकीय पक्षाला आपले अस्तित्व टिकवून ठेवणे आणि सत्ता प्राप्त करणे महत्त्वाचे वाटू लागले. परिणामस्वरूपी संपूर्ण देशामध्ये जातीवर आधारित गट निर्माण झाले. या सर्व गोष्टींचा परिणाम निश्चितच राजकारणावर झाला. इ.स.१९९० नंतर अनेक राज्यांमध्ये प्रादेशिक पक्ष शक्तिशाली बनले आणि या पक्षांनी सातत्याने प्रांतवादाला खतपाणी घालण्याचे काम केले. राज्य विधानसभा किंवा लोकसभेच्या निवडणुकीमध्ये पक्षांकडून यश प्राप्त करण्यासाठी उघडपणे जात व धर्माचा आधार घेण्यात येऊ लागला. राजकारणातील अनेक निर्णय जात व धर्म विचारात घेऊन घेतले जातात ही वस्तुस्थिती आपणास नाकारता येणार नाही. उदा. शाहबानो प्रकरण.

इ.स.२००४ महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणूक :-

इ.स.२००४ मध्ये महाराष्ट्र राज्यांमध्ये विधानसभेच्या निवडणुका पार पडल्या. या निवडणुकीमध्ये काँग्रेस व राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची आघाडी होती तर दुसरीकडे शिवसेना -भाजप युती होती. काँग्रेस -राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडी सरकारने आपला ५ वर्षांचा कार्यकाळ इ.स.१९९९ ते २००४ दरम्यान पूर्ण केला होता. या पाच वर्षांच्या कार्यकाळामध्ये महाराष्ट्राला दोन मुख्यमंत्री लाभले होते. विलासराव देशमुख आणि सुशीलकुमार शिंदे इ.स.१९९९ मध्ये काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते विलासराव देशमुख यांच्या नेतृत्वाखाली आघाडी सरकारची स्थापना झाली. इ.स. २००३मध्ये पक्ष काँग्रेस पक्षश्रेष्ठींनी राज्यांमध्ये नेतृत्व बदल करण्याचा निर्णय घेतला. कारण पुढील वर्षी विधानसभेच्या निवडणुका होऊ घातल्या होत्या. त्या पाश्चभूमीवर महाराष्ट्राचे दलित नेते सुशीलकुमार शिंदे यांना महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून पाठविण्यात आले. इ.स.२००४ च्या विधानसभा निवडणुका तत्कालीन मुख्यमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांच्या नेतृत्वाखालीच काँग्रेस पक्षाने लढविल्या. या निवडणुकीमध्ये काँग्रेस पक्षाकडून उमेदवारी देण्याचा निर्णय सुद्धा श्री शिंदे यांनीच घेतला. अशाप्रकारे २००४ विधानसभा निवडणुकीमध्ये काँग्रेस राष्ट्रवादी आघाडी आणि भाजप शिवसेना युती असा थेट सामना झाला होता. परंतु सुशीलकुमार शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली आघाडीने दुसऱ्यांदा सत्ता राखण्यामध्ये यश प्राप्त केले. या निवडणुकीमध्ये काँग्रेसपेक्षा राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला अधिक जागा प्राप्त झाल्या होत्या. तरीही मुख्यमंत्रीपद काँग्रेसला सोडण्यासाठी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष तयार झाला. त्या बदल्यामध्ये साधारणपणे तीन ते चार कॅबिनेट मंत्रिपद त्यांनी अधिक प्राप्त केली. काँग्रेस पक्षश्रेष्ठींनी असे सांगितले होते की, महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून श्री सुशीलकुमार शिंदे हेच कायम राहतील. विधिमंडळाच्या बैठकीमध्ये दिल्लीवरून काँग्रेसचे तीन निरीक्षक पाठवण्यात आले. ज्यामध्ये प्रणव मुखर्जी, गुलाब नबी आणि ए.के.एनटोनी हे जेष्ठ सदस्य होते. मुंबईमध्ये काँग्रेस विधिमंडळाची बैठक सुरू असताना प्रसार माध्यमातून अशा प्रकारच्या बातम्या आल्या की, महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रिपदावर सुशीलकुमार शिंदे यांच्या नावावर शिक्कामोर्तब झाले आहे. परंतु थोड्याच वेळामध्ये मुख्यमंत्रीपदाची माळ विलासराव देशमुख यांच्या गळ्यामध्ये पडल्याची बातमी अचानकपणे समोर आली. त्यावेळेला सर्वांनाच आश्चर्याचा धक्का बसला. परंतु, नंतर हे स्पष्ट झाले की, काँग्रेस पक्षाच्या विधिमंडळाच्या बैठकीमध्ये श्री शिंदे यांच्या नावाला बहुतांश आमदारांनी विरोध दर्शविला होता आणि मुख्यमंत्री म्हणून श्री विलासराव देशमुख यांच्या नावाला पसंती दर्शविली होती. निश्चितपणे या संपूर्ण घटनाक्रमाला जातीय पाश्चभूमी लाभलेली होती. त्यानंतर काँग्रेस पक्षश्रेष्ठींनी श्री शिंदे यांना आंध्र प्रदेशचे राज्यपाल म्हणून पाठविले. महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री सुशीलकुमार शिंदे यांच्यावर अन्याय झाला आहे, अशा प्रकारची भावना पक्षश्रेष्ठींची झाली होती. त्यावेळेला केंद्रामध्ये संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकार होते. या सरकारचे नेतृत्व डॉ. मनमोहनसिंग करत होते. डॉ. मनमोहनसिंग सरकारमध्ये श्री शिंदे यांना केंद्रीय ऊर्जामंत्री म्हणून संधी देण्यात आली. नंतर या संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारमध्ये श्री शिंदे देशाचे गृहमंत्री झाले. २६/११ प्रकरणातील सापडलेला एकमेव दहशतवादी अजमल कसाब यास फाशी देण्याचा निर्णय त्याचबरोबर २००१ मधील संसद हल्ला प्रकरणातील मुख्य आरोपी अफजल गुरू याच्या फाशीच्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्याचा निर्णय श्री शिंदे यांच्याच कार्यकाळामध्ये झाला. अशाप्रकारे भारतीय राजकारणावर जातीचा प्रचंड पगडा राहिलेला आहे. ही

वस्तुस्थिती आपणास नाकारता येणार नाही. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून सातत्याने मंत्रिमंडळामध्ये मराठा समाजाचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या मंत्र्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याचबरोबर राज्य विधिमंडळामध्ये सुद्धा मराठा समाजाचे सदस्य सर्वाधिक आहेत. त्यामुळेच अनेक मराठा संघटनांकडून सातत्याने अशाप्रकारचा आरोप करण्यात येतो की, मराठा समाजाला आरक्षण मिळवून देण्यामध्ये मराठा समाजाचे राजकीय नेते पूर्णतः अपयशी ठरले आहेत. राजकीय पक्षांकडून विशिष्ट जातींची मते प्राप्त करण्यासाठी रणनीती आखण्यात येते. दुर्दैवाने आज भारतीय लोकशाही समोरील **जातीयवाद** हे एक मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. जर भारतीय राजकारणामधील जातीयवाद समूळ नष्ट झालानाहीतर भारतीय लोकशाहीसमोरील हा एक सर्वात मोठा धोका समजावा लागेल. कारण संविधानानुसार आपण धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना स्वीकारली आहे. त्यामुळे सरकारसाठी सर्व धर्म व जाती समान आहेत. या ठिकाणी निवडणूक आयोगाने सुद्धा राजकीय पक्षांच्या जातीयवादाला पोषक असणाऱ्या धोरणावर कठोर निर्बंध लावणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर सर्व राजकीय पक्षांनी सुद्धा अत्यंत जबाबदारीने आपले ध्येयधोरण निश्चित केले पाहिजे.

संदर्भ :-

१. भारतीय गणराज्याची शासन पद्धती -----डॉ. भा. ल. भोळे
२. भारत की राज्यव्यवस्था ----- एम. लक्ष्मिकांत
३. Caste ----- Suvira Jaiswal

भारतातील परंपरागत पोशाख व वेशभूषा

डॉ. अर्चना आ. निखाडे

गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख स्व. एन. पी. डब्लू कला व विज्ञान महाविद्यालय, मुरमाडी/ तूप.

ता. लाखनी जि. भंडारा

मो. : ९६८९५१२९३७, ई मेल : archanagaidhane81@gmail.com

सारांश :

एखाद्या लोकसमूहाच्या पेहराव किंवा पोशाख पद्धती ही त्यांच्या समकालीन सामाजिक व आर्थिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, स्वभाव, अभिरुची, सौंदर्यदृष्टी, सौंदर्यभावना, कला व भौतिक व भौगोलिक परिस्थितीशी समायोजन करण्याचे कौशल्य या सर्वांचे प्रतिबिंब असते.

कोणत्याही पोशाखातील भिन्नता ही लिंग, वय, वर्ग, जात, धर्म, प्रदेश, व्यवसाय व प्रासंगिकता यावर आधारलेली असते. व्यक्तीला पोशाख करताना सामाजिक नियम पाळणे बंधनकारक असते. हे सर्व त्या समाज संस्कृतीवर अवलंबून असते व त्यातूनच त्या विशिष्ट समाजाचा पोशाख पद्धतीची निर्मिती होते.

मानवाच्या पोशाख पद्धतीवर त्या वापरणाऱ्याच्या मानसिकतेचा, नव्या गरजा. रुची, बदलत्या फॅशनचा, आधुनिक काळातील विकसित तंत्रज्ञानाचा, भौगोलिक परिस्थितीचा, ऋतूमानाचा, समाज संस्कृतीचा आणि चित्रपटातील नायक नायिकांच्या वेशभूषेचे अनुकरणाचा इत्यादींचा प्रभाव व परिणाम नक्कीच होत असतो. आणि हा बदल नव्या नव्या पिढीमध्ये जास्त प्रमाणात होताना दिसून येतो.

भारतातील परंपरागत पोशाख व वेशभूषा याचा अभ्यास करताना भारत देशाच्या विविध प्रांतातील लोकांच्या पोशाख शैलीचा / पेहरावाचा अभ्यास या शोध पत्रात करण्यात आलेला आहे. या मधून त्या राज्यातील, प्रांतातील लोकांच्या पोशाख पद्धतीत विविधता असलेली दिसून येते.

कीवर्ड :

पोशाखाची संज्ञा, पोशाख वापरण्यामागील प्रेरणा, पोशाख व वेशभूषे विषयीचा इतिहास, भारतातील परंपरागत पोशाख व वेशभूषा.

पोशाखाची संज्ञा :

सामान्यपणे स्त्री-पुरुष जे कपडे वापरतात, त्यांना पोशाख म्हटले जाते. कपडे, पेहेराव, वस्त्रे किंवा वस्त्रप्रावरणे हे शब्द याच अर्थाचे आहेत. वेशभूषा म्हणजे पोशाखपद्धतीचे एक विशिष्ट स्वरूप, ही विशिष्टता म्हणजे एकूण पेहेरावपद्धतीला हेतुपूर्वक व योजनापूर्वक दिलेला उठाव होय. इंग्रजीतील 'कॉस्च्युम' किंवा 'ड्रेस' हा शब्द एकाच अर्थाचा आहे. प्रत्यक्षात पोशाख व वेशभूषा हे शब्द पुष्कळदा पर्यायी म्हणून वापरले जातात.

पोशाख वापरण्यामागील प्रेरणा :

पोशाख वापरण्यामागील प्रेरणांचा अभ्यास आधुनिक मानवशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. शरीराचे संरक्षण, लज्जारक्षण, सौंदर्यवर्धन व प्रतिष्ठाप्रदर्शन यांसारख्या विविध प्रेरणा वस्त्रपरिधानामागे असतात, असे म्हटले जाते. स्त्रियांची वेशभूषा ही पुरुषांना आकृष्ट करण्यासाठी केली जाते तर पुरुष वेश हा सामाजिक स्थान व दर्जा सुचविणे ही त्या मागील महत्त्वाची प्रेरणा असू शकते. 'फॅशन' ही आधुनिक काळातील एक महत्त्वाची प्रेरणा मानली जाते. तथापि ती सर्वकाळी व सर्वत्र सारखीच अस्तित्वात राहिल. असे म्हणता येणार नाही.

पोशाख व वेशभूषेचा इतिहास :

पोशाखनिश्चितीच्या या विविध घटकांचा ढोबळ ऐतिहासिक दृष्टीने विचार करताना काही गोष्टी लक्षात येतात. उदा., अगदी प्राचीन काळी आदिम समाजात जनावरांच्या कातड्याचा तसेच झाडांच्या साली, पाने, गवत यांचाही वस्त्रप्रावरणासाठी उपयोग केला जाई. अंगावर गुंडाळून घेण्याची वस्त्रे ही शेतीच्या उदयकाळी वापर करीत असत. प्राचीन व्याधसंस्कृतीच्या काळात हाडांच्या सुयांचा वापर करून कातडी कोट किंवा पायजमे शिवण्याची प्रथा उदयास आली. पुढे हातमाग आले व त्यांतून कापडाचे लहान अरुंद तुकडे विणले जाऊ लागले. शरीराचे मोजमाप

घेऊन त्यानुरूप कापड कापून आणि हालचालीस सुकर असे तुकडेजोड हातशिवणीने करून कपडे तयार करण्याची प्रथा पुढे सुरू झाली. सोळाव्या शतकात मोजे तयार करण्याचे यंत्र (स्टॉकिंग प्रेम) व एकोणिसाव्या शतकात शिवणयंत्र प्रचारात आले आणि वस्त्रनिर्मितीत वेगाने बदल झाला. अगदी सूरवातीच्या काळात इजिप्तमध्ये लिनन चा, भारता मध्ये सुती व ग्रीस मध्ये लोकरीच्या कपड्याच्या उपयोग केला जात होता. विसाव्या शतकात नवनवीन कुत्रिम धाग्याचा शोध लागला. नॉयलॉनसारख्या संश्लिष्ट कापडाची निर्मिती होऊ लागली. आंतरराष्ट्रीय दळणवळण व संपर्क वेगाने वाढल्याने त्यांचा जगभर प्रसार झाला. शिवणकलेचे तंत्र व यंत्र यांतही फार मोठी प्रगती घडून आली. विविध फॅशनचे कपडे लोक परिधान करायला लागले. म्हणजेच आधुनिक पोशाखपद्धतीवर या सर्व घटकांचा फार मोठा परिणाम झालेला आहे.

नवीन पिढीचा व्यक्ती या पारंपारिक कपड्यांचा फारसा स्वीकार न करता त्यामध्ये सुधारणा करताना दिसतात. हे सर्व बदलांचे संकेत जरी असले तरीही भारतात असलेल्या विविध राज्य, प्रांत व प्रदेशाच्या वस्त्र प्रावरणात विविधता असलेली दिसून येते. अशा विविधांगी नटलेल्या भारतामधील विविध प्रांतातील पोशाखाची शैली किंवा पेहराव पद्धतीचा अभ्यास पुढील प्रमाणे स्पष्ट होते.

१) **कश्मीर** :- कश्मीर प्रदेशातील पोशाखांचा पद्धतीमध्ये गेल्या लागोपाठच्या कालखंडामध्ये वेगवेगळ्या घटकांची सरमिसळ झालेली दिसत येते. येथील स्त्री व पुरुष दोघांच्या पोशाखाचा पद्धतीमध्ये पूर्णत्वाने दोन वस्त्र प्रावरणाचा समुच्चय दिसतो. तो म्हणजे फिरन व सलवार. फिरन हे शरीराच्या वरील भागाचे वस्त्र असून ते लोकरीच्या शर्टसारखे व गाऊन सारखे गुडघ्यापर्यंत लांब असते. स्त्रियांच्या बाबतीत ते सैलसरे घड्यांमध्ये बरेचशे लोंबते ठेवलेले असते. तर पुरुषांसाठी मात्र जास्त खाली लोंबते ठेवलेले नसते. फिरन हे वस्त्र प्रावरण वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने शरीराभोवती व बाह्यामध्ये सैलसर असते. काही प्रसंगी फिरनवर भरतकाम केलेल्या बाह्या नसलेल्या वेलवेटच्या कापडाचा जॅकेटचा वापर केला जातो. सलवार हे शरीराच्या खालच्या बाजूचे वस्त्रप्रावरण असून ते ट्राऊजर सारखे घातले जाते. मात्र ते सैलसर सर घड्यांमध्ये व थोडेसे गुडघ्याजवळ उभ्या घड्या असलेले आढळते. आधुनिक काळातील कश्मीरी सलवार ला गुडघ्याजवळ सुंदर भरत काम केलेले दिसून येते. तसेच डोक्यावर आकर्षक असे भरत काम केलेले पदरा सारखे किंवा टोपी सारखे प्रावरण घातले जाते. स्त्रियांकरिता ओढणी सारखे असलेले कापड त्यांच्या पोशाखात पूर्णत्व देते. ही ओढणी टोपी मध्ये अडकवलेली असते. लग्नसमारंभाच्या वेळेस वधु हि टोपी सोबत सुंदर असे भरत काम केलेले पूर्ण बुरखा घालते.

२) **हिमाचल प्रदेश** : या प्रदेशातील भूभाग हे भौगोलिक व हवामानातील भिनातेमुळे एकमेकापासून विलग झाले आहेत, व त्यांचे स्वतःचे असे विविध पोशाख विकसित झाले आहेत. तिबेटच्या सीमारेषे जवळ लाहुल व स्थिपी हे दोन उत्तरेच्या शेवटच्या टोकाशी असते. विविध पर्वतीय प्रदेश असून लहुली पुरुष तिबेटी पद्धती लांबसर लोकरी गाऊन व लोकरीचा पॅट असा पोशाख करतात. आतमध्ये पूर्ण बाह्याचा सुती शर्ट असतो. व गाऊनच्या वरून जॅकेट घालून कमरेवर पट्टा बांधला जातो. स्त्रियांचा पोशाख हा पुरुषांप्रमाणे असतो. परंतु त्यांच्या गाऊनला उजव्या बाजूला बटन असतात. तर स्त्रियांचा गाऊनला दोन दोऱ्या किंवा बंद असतात. तपकिरी रंगाची कुलू टोपी हे डोक्यावरील प्रावरण म्हणून वापरले जाते. कांग्रा व चंबा प्रदेशातील पुरुष हे शर्ट, कोट, लोकरीच्या पायजमा व पांढरा पटका (फेटा) किंवा पगडी घालतात.

स्त्रियांचे शर्ट हे जवळपास १ मीटर लांबीचे असून त्याला कॉलर व कप्स असल्यामुळे त्याला बंगाली कुरता म्हणतात. तसेच सुथान म्हणजेच पायजमा वापरतात. वदुपट्ट्याचा ओढणीसारखा उपयोग डोके झाकण्यासाठी करतात. स्त्रिया अंगाभोवती लोकरीच्या शाल गुंडाळतात ज्याला चद्रू असे म्हटले जाते.

३) **पंजाब** : येथील पुरुष 'चुडीदार' पायजमा किंवा सैलसर पण घोड्याजवळ एकत्रित केलेला उभ्या चुण्यांचा पायजमा व सलवार किंवा लांब बाह्यांचा डाव्या बाजूच्या बटनांचा कुर्ता घालतात. समारंभप्रसंगी विशिष्ट प्रकारचा सदरा व त्यावर लांब कोट (अचकन) घालतात. फार कमी लोक धोतर हे लुंगीप्रमाणे नुसते गुंडाळून नेसतात. ब्राह्मण वगैरे लोक मात्र धोतराला थोड्या निऱ्या घालून पुढे मध्यावर खोचतात. स्त्रिया घोड्याजवळ एकत्रित केलेल्या उभ्या चुण्यांची पायघोळ भपकेदार सलवार (सुथन) व अर्ध्या मांडीपर्यंत लांबीचे आणि मनगटापर्यंतच्या तंग बाह्यांचे अंगाबरोबर बसणारे खमीस घालून त्यावर रंगीत दुपट्टा घेतात.

वधूची सलवार (सुथन) लांब असून घोड्याजवळ तिच्यावर भरगच्च नक्षीकाम केलेले असते. ओढणी जरीकाठी व लाल रंगाची असून सर्व पोशाखावर लांब कोटासारखा शिवलेला गळ्यापासून घोड्यापर्यंत येणारा लाल 'चोला' तिला घालावा लागतो. हे वस्त्र भारी व झिरझिरीत असते. नववधूने विवाहप्रसंगी वा अन्य स्त्रियांनी सणसमारंभाच्या वेळी अंगावर फुलकारी वा 'बाग' घेण्याची प्रथा फार जुनी आहे. सिंधी ब्राह्मण व बनियाखेरीज इतर सिंधी लोक चुणीदार पायजमा (सुथन), डाव्या बाजूच्या बटणांचा, रुंद बाह्यांचा कमरेपर्यंत किंवा त्याहून लांब असा नक्षी

असलेला सदरा (पेहेरान) वापरतात. तसेच डोक्याला घट्ट बसणारे, अरुंद किनार सभोवार असलेले आणि जाती व प्रदेशानुरूप आकार, रंग आणि बनावट यांत थोडाफार फरक असलेले असे पागोटे घालतात. सर्वजण समारंभप्रसंगी एक फूट उंचीची, सिलेंडरच्या आकाराची सिराई टोपी वापरतात.

४) **राजस्थान** : गुडघ्यापर्यंत धोतर, आखूड व बंद असलेला 'बांदिया' नामक वैचित्र्यपूर्ण सदरा, डोक्याला आकर्षक पद्धतीने बांधलेला रुमाल (पोटिया) व खांद्यावर उपरण्याची घडी, अशी येथील सर्वसामान्य पुरुषांची वेशभूषा आहे. पोटीया काहीजण छातीच्या खाली जवळजवळ उभ्या चुण्या असलेला 'पाशाबंदी' (केडियू) नामक अंगरखा घालतात. श्रीमंत लोक तलम धोतर नेसतात. डावीकडील शेवाचा पाठीमागे काचा घालून उजवीकडील भागाच्या निऱ्या पुढे खोवतात. मारवाडी लोक 'पागरी' नामक निरनिराळ्या नमुन्याची पागोटी घालतात. हे लोक कधी कधी गळ्याभोवती दुपट्टा घेऊन त्याचा बाकीचा भाग कमरेला बांधतात तर कधीकधी पागोट्याभोवती व हनुवटी किंवा मानेभोवती हातरूमालदेखील गुंडाळतात.

राजस्थानी स्त्रियांचा घागरा म्हटलं की चालीस कली वाला घागरा डोक्यासमोर येतो. स्त्रिया बराच मोठा घोळदार लेहंगा (घागरा), उघड्या पाठीची पाठीमागे बांधण्याची चोळी (काचलीवो) आणि डोकीवरून नक्षीदार काठाची ओढणी (बांधणी) वापरतात. ओढणीचा एक पदर पुढे खोवून दुसरा पदर डाव्या बाजूने छातीवरून व डोक्यावरून घेऊन पाठीमागे सोडतात किंवा पुढे घेऊन छातीजवळ वा पुढे कमरेला डावीकडे खोचतात. उच्च स्तरातील स्त्रिया बाहेर जाताना घागऱ्याच्या मध्यावर समोर एक अरुंद वेगळ्या रंगाचे व नक्षीचे 'फेटिया' नामक वस्त्र (सौभाग्यचिन्ह) नेसतात आणि त्या सर्व पेहेरावावर एक पांढरी चादर (थिरमा) लपेटून घेतात.

५) **सौराष्ट्र व कच्छ** : या भागातील पुरुष गुडघ्याच्या खाली तंग असलेला पायजमा, सुरवार (सुरवाल), अंगात विशिष्ट प्रकारचे जाकीट, त्यावर रुंद बाह्यांचा अंगरखा आणि वरून उपरण्यासारखे एक वस्त्र लपेटून घेतलेले तसेच कमरेभोवती नक्षीदार फितीने बांधलेले व त्याची दोन टोके पुढे त्रिकोणाकृती झालेली आणि डोक्यावर मोठे पागोटे, अशी वेशभूषा करतात तर शेतकरी-कामकरी 'पाशाबंदी' (केडियू) नावाचा अंगरखा घालतात, वर दुपट्टा व डोक्यावर पगडी किंवाफेटा बांधतात.

६) **गुजरात** : बहुतेक पुरुष सौराष्ट्रातील पद्धतीप्रमाणे धोतर, अंगात दुहेरी छातीचा तंग व गळ्याबरोबर बसणारा, अरुंद बाह्यांचा, चार बंदांचा (चौबगला) आणि कमरेपर्यंत लांबीचा बंडीवजा सदरा घालतात. येथे पायजम्याचा वापर कमीच. ब्राह्मण लोक मात्र ब्राह्मणी पद्धतीने धोतर नेसतात. सणसमारंभप्रसंगी प्रतिष्ठित लोक यावर लांब अंगरखा (जामा-वागो) व डोक्यावर पगडी किंवा फेटा आणि अंगावर उपरणे असा वेश करतात.

स्त्रिया परकर किंवा घागऱ्यावर पाच-सहावारी साडी गोल पद्धतीने नेसतात पण पदर महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या उलट व तो डावीकडे पाठीमागे नेऊन कंबरेला खोचलेला असतो. त्यामुळे पदराचे डिझाईन समोरील भागावर दिसते. त्या बाहेर जाताना डोक्यावरून पदर घेतात. सौराष्ट्रीय पद्धतीची चोळी त्या वापरतात.

काही जातींत वधूची साडी लाल रंगाची, रेशमी व रुपेरी पानांच्या काठपदरांची (पानेतर) किंवा रेशमी लाल रंगाची, पण काठपदर वेगळ्या रंगाचे असलेली (घरचोल) अक्षी असते. काही ठिकाणी वधूचा मामा वधूला लाल रंगाची लोकप्रिय रेशमी पटोला पद्धतीची हातमाग साडी देतो.

७) उत्तर प्रदेश :

वेगळ्या तऱ्हेने धोतर नेसून छातीच्या मध्यावर खालच्या बाजूला एक बंदजोडी असलेली बंडी घालतात. बाहेर जाताना हे लोक खांद्यावर उपरणे आणि शिरोवस्त्र वापरतात. श्रीमंत लोक समारंभप्रसंगी 'चुडीदार', 'बोरदार' (वरून खालपर्यंत समान रुंदीचा) इ. वेगवेगळ्या नमुन्यांचे पायजमे (सुरवार), लांब, अर्ध्या वा बिनबाह्यांचा, मध्यावर किंवा कडेला बटनांचा किंवा बंदाचा कुडता आणि वरती 'जामा' घालतात. काही लोक फेटा बांधून त्याचा उरलेला शेवटचा भाग दुपट्ट्याप्रमाणे अंगावर घेतात.

स्त्रिया कळीदार पायजमा (लेहंगा), चोळी (अंगियापुरती किंवा सलुका) घालतात. या अंगियावर जरीच्या फुलांची सजावट करून अंगियावर त्या ओढणी घेतात. प्रतिष्ठित स्त्रिया बाहेर जाताना अंगभर पांढरी चादर लपेटून घेतात.

८) **मध्यप्रदेश** : येथील लोकांचा पेहराव हा उत्तरप्रदेश व बिहार सारखाच असतो. येथील बहुतेक पुरुषांचा मुख्य पोशाख म्हणजे बिनकाठाची पांढरी धोतर, बंडी , कुर्ता व पागोटे किंवा फेटा घालतात. येथील पश्चिम भागातील स्त्रिया लेंगा, चोली व कांचली लुगडे घालतात. किंवा साडी व चोळी घालतात. छत्तीसगड मधील ओरओन जमातीतील पुरुष ४.६ मी. लांब व ३६ से.मी. रुंद कपडा कमरेला गुंडाळतात व स्त्रिया लांब साडी घालतात. परंतु कमरेच्या भोवताली तिचा थोडाच भाग असतो.

९) **महाराष्ट्र** : येथील पुरुषांचा मुख्य पोशाख म्हणजे धोतर आहे. एकोणिसाव्या शतकात बारीक काठाचे धोतर, अंगात बाराबंदी, डोकीला पगडी, पागोटे किंवा फेटा आणि अंगावर उपरणे अशी महाराष्ट्रीय पुरुषाची एकंदर वेशभूषा असे. . ब्राह्मण वर्गैरे उच्च वर्गीय लोकांच्या धोतराचा पाठीमागे खोचलेला काचा थोडा डावीकडे झुकलेला असतो. समोरील भागावरील निःश्या नाभीजवळ खोचल्यानंतर परत खाली उरलेले टोक वर घेऊन त्याच्या बारीक चुण्या करतात व त्या नाभीजवळ थोडेसे डाव्या बाजूला खोवतात.

महाराष्ट्रीय लोकांची धोतर नेसण्याची पद्धत खास वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तसेच धोतर सोबतच सदरा म्हणजे हॉल्फ शर्ट घातला जातो. किंवा गंजी फ्राक वर पैरण घालतात. जुन्या फॅशनच्या व नवीन प्रौढ व्यक्ती या सर्व पेहरावाबरोबरफेट्याच्या उपयोग करतात. तसेच खांद्यावर उपरणे घेतली जाते.फेटा बांधण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एक म्हणजे पटका बांधणे, पटका हा सामान्यतः एक फूट रुंद वा बावन्न फूट लांब असतो. यात एका बाजूच्या घड्या दुसऱ्या बाजूच्या घड्यांपेक्षा उंच झालेल्या असतात. संबंध फेट्याचा आकार थोडा एका बाजूला झुकलेला व दुसरी बाजू बसकट असून त्याने एक कान झाकला जातो. त्याचा एक शेव तुऱ्यासारखा वर ठेवतात किंचा आत खोचतात. दुसरी पद्धत म्हणजे रुमाल बांधणे. विशेष प्रसंगी जरीकाठी पांढरा किंवा रंगीत रुमाल वापरला जातो. भारी फेट्याला जरीचा आकर्षक चौकडादेखील असतो.

येथील महिलांचा पेहराव म्हणजे साडी व चोळी होय. महाराष्ट्रीय महिलांची नऊवारी साडी नेसण्याची पद्धत खास वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्यात सर्वांग कलात्मक पद्धतीने झाकले जाऊन शरीरसौष्टव दिसून येते. या पद्धतीत कटीला बांधलेल्या पदरात (नाभीजवळ) गुंडाळलेल्या निःश्यांना केळासारखा आकार येतो. अलीकडे काही स्त्रिया त्या आत खोचून टाकतात. साडीचा वरचा पदर उजव्या काखेखालून घेऊन तो पुढून छातीवरून डाव्या खांद्यावर पाठी मागे टाकला जातो. एकीकडेचे काठ छातीवरून गळ्याभोवती व नंतर पाठीमागे जातात, तर दुसरीकडेच्या काठाची पट्टी साधारण उजव्या गुडघ्याखालून वर तिरकी जाऊन डाव्या खांद्यावरून ती पाठीमागे जाते व पाठीमागे पदरावरील आकृतिबंध दिसतो. हा पदर स्त्रिया आपल्या इच्छेनुसार कमीजास्त घेतात. खालच्या बाजूला पावलाजवळ निःश्यांना काठ असतात. पाठीमागे मध्यावर कमरेपासून घोट्याच्या खालपर्यंत कासोट्याची दुहेरी किनारपट्टी येते. काही स्त्रिया, विशेषतः मराठमोळ्या स्त्रिया मधल्या भागाचे किंवा पट्टीचे दोन भाग करतात आणि ते जरा दोन्ही बाजूंना थोड्या चुण्या करून खोचून टाकतात. अशा सुंदर चुण्या पडून दोन किनारपट्ट्या दिसतात. येथील चोळीचे वैशिष्ट्य असे की, ज्यामुळे मागचा वरचा अर्धा भाग झाकला जातो. व समोरच्या बाजूला गाठ बांधली जाते.

येथे बहुतेक जातींतील वधू लग्नाच्या वेळी मामाने दिलेली नवीन जरीची व पिवळ्या रंगाची साडी गोल नेसते. व्लाऊजही त्याच रंगाचा असतो. वधू अंगावर कोणत्याही रंगाची रेशमी शाल किंवा भरजरी शेला पांघरते.

१०) **बंगाल** : येथील बहुतेक पुरुषांचा मुख्य पोशाख म्हणजे बिनाकाठाची पांढरी धोती नेसणे व अंगावर चादर पांघरणे हे होय. येथील पुरुष धोतर व पंजाबी कुर्ता घालतात . या धोतराला धुती असे संबोधले जाते . धोतराच्या चुण्या समोरच्या बाजूला असलेल्या चुण्याच्या काचा किंवा माल्कोंचा म्हणतात. काचा हा उजवीकडून घेतला जातो व समोरच्या बाजूला लोंबता ठेवला जातो. कार्यालयात जाणारे बंगाली बाबू पायजामा, अंगात बंडी व अधूनमधून त्यावर लांब अंगरखा घालून वरून चादर पांघरतात.

बंगाली स्त्रिया ह्या गोलपद्धतीने सहावारी साडी नेसतात.येथील सर्वसामान्य स्त्रिया गोल पद्धतीने सहावारी साडी नेसतात व पदर महाराष्ट्रीय स्त्रियांप्रमाणेच घेतात, पण तो लांब काढून डोक्यावरून घेऊन परत पाठीमागून उजव्या काखेखालून पुढे घेऊन डाव्या खांद्यावरून पाठीमागे सोडतात आणि त्याच्या टोकाला किल्ल्यांचा जुडगा बांधतात. साडीला काठ असणे सौभाग्याचे समजतात. त्यांच्या साड्यांची नावे 'नीलांबरी', 'मेघडंबर', 'मयूरकंठिया' अशी असतात. बंगाली वधूच्या साडीवर दुर्गेचे नाव लिहिलेले असते.

११) **बिहार** :येथील पुरुष बिनकाठाची पांढरी धोतर नेसतात. काही लोक अंगात पैरण घालतात . शेतकरी कामकरी लोक अंगावरील उपरणे म्हणजे गमचा हा काम करताना कमरेला बांधतात आणि उन्हाचा वेळी तो डोक्यावर

गुंडाळतात . बिहारी वधू रेशमी किंवा स्याटीनचा घालतात.बिहारी वधू रेशमी किंवा सॅटिनचा भरजरी घोळदार घागरा नेसून त्यावर जरीबुट्यांची चोळी व चुनरी (लांब ओढणी) घेते. काही चुनरींना रुपेरी जरीची छोटी छोटी गोल पाने अंतराअंतरावर शिवून लावलेली असतात. मखमलीवर परंपरागत पद्धतीने जामदानी कलाकाम केलेल्या व रेशमी पटावर बालुचार बुटीदारकामयुक्त साड्यांचा वापर पूर्वी बराच केला जाई.

१२) ओरिसा : ओरिसातील लोक महाराष्ट्रीयनपद्धतीने धोतर नेसतात. धोतराच्या खाली येनाऱ्या चुन्याना ओरिसामध्ये फेटा म्हणतात . या चुण्या खालच्या बाजूला कमरेपासून एक फुट खाली असतात . त्यांचा पेहेरावाचा एक महत्वाचा घटक म्हणजे स्कार्फ त्याला उत्तरियो असे म्हणत असून तो लाम्बीतून व्यवस्थित घडी केला जातो. व डाव्याखांद्यावर ठेवला जातो.

येथील स्त्रिया ५ मीटर लांबीच्या साड्या वापरतात . साडीचा चुण्या या पुढच्या भागाला व उजवी कडे म्हणजेच बंगाली स्त्रिया च्या साड्याप्रमाणे रुंद व सुंदर अशा किनारीअसतात तिला ओरिसा मध्ये धाडीया असे म्हणतात .

१३) आसाम : येथील पुरुषांचा सर्वसाधारण पेहराव धोतर ,कुर्ता किंवा शर्ट असतो . धोतर हे बंगाली पद्धती सारखीच आहे . त्याला लेंगटी असे म्हणतात . या बरोबरच एक मोठी शाल ,कोट , किंवा जॉकेट वापरला जातो. ग्रामीण भागातील धोतर गुडच्यापर्यंत किंवा त्या खालीच घातले जाते. आसाममधील स्त्रियांचा परंपरागत पोशाख म्हणजे मेखला, ब्लाउज व चादर असा असते मेखला हा कमरेवर खालच्या पावलापर्यंत लांब असते . चादर यावर भरतकाम कडून शालीप्रमाणे अंगाभोवती गुंडाळले जाते . विवाह झाल्यानंतर स्त्रिया आपल्या कमरेभोवती एक वस्त्र गुंडाळतात त्याला रिहा असे म्हणतात.

१४) मणिपूर : मणिपुरमधील पुरुषांचा पोशाख बंगालच्या लोकांसारखाच असतो . मणिपुरी स्त्रियांचे मुख्य पेहेराव म्हणजे एक वस्त्र ज्याला फानेक म्हणतात . प्रौढ स्त्रिया हे वस्त्र हे वरपासून अंगाला गुंडाळतात जेणेकरून छातीचा भाग झाकला जाईल व बगलेच्या खालून घेतले जाते . त्याच्या वरचा भाग बाजूने शिवलेला असतो . ब्लाउज बरोबर एक पांढरी चादर डोके झाकण्यासाठी वापरतात . फनेक हे एकाच रंगाचे किंवा काळ्या , पांढऱ्या , लाल किंवा निळ्या रंगाचे पट्टे असतात.

१५) नागालँड : येथील पुरुषांचा पोशाख म्हणजे गुडच्यापर्यंत असणारे फिक्या निळ्या किंवा काळ्या रंगाचे क्लीट होय . प्रतिष्ठीत व्यक्तींच्या क्लीटला २-३ ओळीमध्ये लावलेल्या कवड्यानी पूर्ण लांबीच्या ठिकाणी व काठावर सजावट केलेला असते .हे क्लीट विशेषतः स्वतः घालणारे पुरुष शिवतात . आणि ते पट्ट्याने बांधले जाते . तसेच येथील पोशाखाचा प्रमुख घटक म्हणजे शाल किंवा चादर असते . येथील स्त्रिया कमी उंचीचे मेखला व प्रसंगी शालदेखील वापरतात .

१६) कर्नाटक : येथील पुरुष धोतर, अंगावर शेला (शल्ये) व डोक्याला पांढरा रुमाल (उरुमाली) बांधतात. येथे फेटादेखील प्रचारात आहे. काही लोक अंगात तंग बंडी घालतात. ब्राह्मण स्त्रियांखेरीज इतर स्त्रिया कासोटा न घालता नऊवारी साडी नेसतात. मात्र धार्मिकप्रसंगी सर्वच जातीतील विवाहित स्त्रिया न दिसेल असा आतून कासोटा घालतात. पदर महाराष्ट्रीय स्त्रियांच्या पदरासारखाच घेतात. साड्यांचे काठपदर बरेच रुंद असतात. त्या अंगात चोळी व पोळके घालतात.ब्राह्मण, रजपूत वगैरे स्त्रिया 'फुलफगरनो' (नागमोडी), 'पाचपटानो' (पाच रंगांचा) असा विविध नमुन्यांचा १८ मीटर कापडाचा खूप घोळदार घागरा, उघड्या पाठीची पाठीमागे बंदाला घुंगरे असलेली व छातीच्या भागावर बहुधा मोराचे भरतकाम केलेली चोळी व 'नवरंग', 'सौरंग', 'शालू', 'कीर' अशा नमुन्यांची ओढणी वापरतात. पतिगृही जाताना नववधू बहुधा 'दखनी कीर' नेसते.

१७) आंध्र प्रदेश : पुरुष ३ मीटर लांबीचे धोतर बहुधा 'पंचकट्टू' पद्धतीने म्हणजे पुढे थोड्याशा निऱ्या, एका पदराचे वरचे टोक व काही भाग डावीकडे खोचलेला असे नेसतात. यालाच गोपीपंचा असेही म्हणतात. अंगावर उपरणे घेतात. जव्वा एक प्रकारचा कुर्ता म्हणून वरच्या भागाचे वस्त्र आवरण म्हणून घालतात. थरातील लोक धार्मिकप्रसंगी महाराष्ट्रीयप्रमाणे धोतर नेसतात. डोक्याला काहीच नसते. ब्राह्मण स्त्रियांखेरीज अन्य स्त्रिया आठवारी साडी लुंगीप्रमाणे नेसतात. ब्राह्मण स्त्रिया साडीच्या निऱ्या पाडून त्या अंगात पुढील गाठीची चोळी वापरतात. येथील कलमकारी पद्धतीने रंगविलेल्या छापील वस्त्रांचा अंतर्भाव पूर्वीपासूनच वेशभूषेत करण्यात येतो.

१८) तमिळनाडू : तामिळ मध्ये धोतराला वेस्टी असे म्हणतात. हे मागे खोचून तीन प्रकारे घातले जाते. बहुतेक पुरुष रंगीत काठाचे पांढरे धोतर नेसतात. ब्राह्मण लोक नेहमी धोतर दुहेरी करून लुंगीप्रमाणे गुंडाळून त्याची दोन्ही टोके दोन बाजूंना खोचतात. क्वचित नाडी व पट्टा वापरतात. मात्र बहुतेक लोक धार्मिकप्रसंगी महाराष्ट्रीय पद्धतीप्रमाणे

म्हणजे 'पंचगञ्जो' (पाचदा खोचून) धोतर नेसतात. 'त्रीगञ्जो' (तीनदा खोचून) ही पद्धतही येथे रूढ आहे. उच्च थरातील लोक अंगावर उपरणे (अंगवस्त्रम्) वापरतात. ब्राह्मणांखेरीज इतर लोक फेटा बांधतात.

तमिळ स्त्रिया ६ मीटर ते ९ मीटर, लांबरुंद काठपदराच्या साड्या नेसतात. नेसण्याची पद्धत जातिपरत्वे व वयपरत्वे भिन्न असते. येथे मुख्यतः डाव्या खांद्यावरून पदर घेण्याची पद्धत आहे. या स्त्रिया आतून कासोटा घालून वरून गोल पद्धतीने साडी नेसतात. बराच मोठा पदर काढून व कमरेभोवती गुंडाळून तो पाठीमागे डावीकडे खोचतात.

१९) केरळ : तुटपुंजा पोशाख हे येथील वैशिष्ट्य असून पुरुष पंचाप्रमाणे आखूड पांढरे धोतर (मुंडी) वापरतात. पुरुषांचे परंपरागत वरचे वस्त्र म्हणजे तोरथू किंवा तोरथूमुंडू हे असते. ब्राह्मण लोक फक्त धार्मिकविधीच्या वेळी लहान रंगीत काठाचे लांबरुंद धोतर ब्राह्मणी पद्धतीने नेसतात. क्वचित कोणी लहान वस्त्र डोक्याला गुंडाळतात. स्त्रियादेखील आखूड साडी पुरुषाप्रमाणे लुंगी पद्धतीने नेसतात व बाहेर जाताना मांडीपर्यंत पोचेल असे दुसरे पांढरे वस्त्र काखेखालून छातीवर गुंडाळून घेतात. ब्राह्मण स्त्रिया चारी वार साडी पाठीमागे व पुढे मध्यावर निःश्या करून नेसतात.

या वरून असे दिसून येते की, स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय पेहेरावपद्धतीत प्रदेशविशिष्ट विविधता आणि वैचित्र्य टिकून असले, तरी विशेषतः तरुण सुशिक्षित स्त्री-पुरुष पेहेरावपद्धती बरीचशी एकसारखी होत चालल्याचे दिसून येते. ग्रामीण समाजातही नवी पिढी ही आधुनिक शहरी पोशाखच पसंत करते. तथापि पारंपरिक वेशभूषा ही लग्नकार्यादी समारंभ, धार्मिक सण व उत्सव, कुलाचार यांसारख्या प्रसंगी आवर्जून केली जाते तर विशिष्ट वेशभूषेची काही व्यावसायिक क्षेत्र व क्रीडा क्षेत्रही दिसून येतात. यापैकी काही आंतरराष्ट्रीय खेळांत तर पोशाखाचे बाबतीत जागतिक एकसारखेपणाच दिसून येतो.

वेशभूषेतील नवनव्या कल्पना प्रसृत करणारी केंद्रस्थाने म्हणजे देशांतील मोठी शहरे होत. अभिनव फॅशनपद्धती या केंद्रांतून निर्माण होवून त्यांचा अवलंब करत असल्याचे दृष्टीस येते.

संदर्भ :

- १) वस्त्रशास्त्राची संकल्पना व फॅशन डिझाईनिंग , डॉ. उज्वला वैरागडे व प्रा. अन्विता अग्रवाल शशिकांत पिंपळापुरे, विद्या बुक्स पब्लीशर्स औरंगाबाद २०१४
- २) वेबसाईट – मराठी विश्वकोश : पोशाख व वेशभूषा , <https://vishwakosh.marathi.gov.in>
- ३) वस्त्रशास्त्र – प्रा. सौ. सुनिता काळे (पवार) पवन प्रकाशन परभणी जून २००५
- ४) मोतीचंद डॉ. प्राचीन भारतीय वेशभूषा, प्रयाग १९५७
- ५) संशोधन पद्धती – प्रदीप आगलावे

भारतीय फिल्म संगीत की उत्पत्ति, विकास एवं नाट्य संगीत का विकसित**स्वरूप****किशोर चंद राठौड़**

शोधार्थी (संगीत—विभाग) बरकतउल्लाह विश्वविद्यालय भोपाल (म.प्र.)

E mail ID-rathodkishorsing@gmail.com

सार—

वर्तमान युग में संगीत की हर एक शैलियों के प्रचार का सर्वोत्तम माध्यम सिनेमा है। इसके अत्यंत लोकप्रिय होने के कारण यह अपने में विहित संगीत को जनसाधारण तक सरलता से पहुंचा देता है। वर्तमान में सिनेमा के अतिरिक्त रेडियो, टेलीविजन, ग्रामोफोन, टेप रिकार्ड व मोबाईल इत्यादि द्वारा भी प्रचार—प्रसार होता है किंतु सिनेमा की बात कुछ और ही है। सिनेमा में गीतों के साथ—साथ नृत्य, चित्रकला, नाट्य—कला, काव्यकला, कथा—साहित्य तथा अभिनय द्वारा विभिन्न स्वरूपों में भावाभिव्यक्ति होती रहती है जिसमें दर्शकों पर व्यापक प्रभाव पड़ता है अतः यह कहना अनुचित नहीं है कि सिनेमा संगीत प्रचार—प्रसार का सर्वोत्तम साधन है। भारतीय सिनेमा संगीत का सर्वप्रथम आरम्भ १४ मार्च १९३१ ई. में बम्बई के मैजेस्टिक सिनेमाघर से माना जाता है इसी के पूर्व सन् १९१२—१३ के आस—पास मूक फिल्मों का निर्माण विशेष कर भारत के पंजाब, महाराष्ट्र, बंगाल व मद्रास इत्यादि राज्यों में हुआ करता था तथा मूल फिल्मों से भी पूर्व देश में आंचलिक संगीत की परंपराओं में मुख्य रूप से लोक संगीत, शास्त्रीय संगीत, नाट्य संगीत, रवीन्द्र संगीत, गजल, कव्वाली तथा टप्पा, ठुमरी इत्यादि विधाओं का प्रचलन था जैसे कि मानव में स्वभाव से ही अनुकरण करने की प्रवृत्ति पाई जाती है। यहां प्रवृत्ति मनुष्य के अतिरिक्त वानर एवं कुछ अन्य पशुओं में भी मानी गई है, इस प्रवृत्ति का एकमात्र लक्ष्य आनंद प्राप्त करना है अर्थात् मनुष्य की इसी प्रवृत्ति से नई शैली के रूप में संगीत की शुरुआत हुई जिसे फिल्म—संगीत कहा जाने लगा तथा तब से लेकर आज फिल्म संगीत का क्षेत्र अत्यधिक विकसित हुआ है जिसमें हजारों फिल्में एवं लाखों गीत बन चुके हैं। वर्तमान युग में चर्चित फिल्म—संगीत का जन्म मुख्य रूप से लोक संगीत तथा शास्त्रीय का ही परिवर्तित स्वरूप है जो आज प्रत्येक संगीत की शैलियों के प्रचार प्रसार में फिल्म संगीत का माध्यम अन्य विकल्पों की अपेक्षा अत्यधिक लोकप्रिय सिद्ध हुआ है।

प्रस्तावना—

भारतीय संगीत सबसे प्राचीन कला है जब मानव ने भाषा भी नहीं सीखी थी तो भी किसी न किसी रूप में संगीत था। आदि मानव भी अपने उदगार खुशी आदि भी गुनगुनाकर ही व्यक्त करता रहा होगा जैसे— पक्षियों को कोई चहचहाना कोई नहीं सिखाता, शिशु को रोना—हंसना कोई नहीं सिखाता उसी प्रकार मानव को गाना—नाचना, आदि स्वतः ही आता है। यह बात अलग है कि इसका रूप परिष्कृत न हो किंतु आज के वर्तमान युग में प्रचलित हर तरह का सांगीतिक नाद मनुष्य ने ही निर्मित किया है। प्राचीन संगीत से लेकर आज तक जाति, भाषा—बोली, संस्कृति एवं स्थानीय परंपराओं के आधार पर संगीत का विभिन्न रूपों में विकास हुआ एवं संगीत की इन्हीं विधाओं के बिना उसका जीवन अधूरा है। खुशी के क्षणों में भी मनुष्य गीत गुनगुनाता है और दुःख के क्षणों में भी संगीत उसका मन बहलाता है। विश्व में अनेक प्रकार का संगीत विद्यमान है परंतु भारतीय संगीत की अपनी बात ही निराली है। भारतीय संगीत परंपरा में मुख्य रूप से लोक

संगीत, सुगम संगीत तथा शास्त्रीय संगीत ये तीनों विशेष तौर पर प्रचलित है। लोकसंगीत अर्थात् किसी विशेष क्षेत्र में प्रचलित जो जनसाधारण की भावनाओं को सरलता से अभिव्यक्त करने वाला होता है और इसमें किसी भी प्रकार की कृत्रिमता नहीं रहती है। सुगम संगीत भी जनसाधारण का संगीत है परंतु इसमें शहर और गांव का कोई भेद नहीं है इसलिए इसकी कोई भाषा या कोई विशेष क्षेत्र नहीं होता। संगीत में जहां सादगी होती है वहीं सुगम संगीत में विभिन्न सौंदर्यपूर्ण अलंकारों का प्रयोग किया जाता है तथा शास्त्रीय संगीत विधा एक विशिष्ट वर्ग के लिये रही है इसलिए इसे अभिजात संगीत भी कहते हैं।

फिल्म संगीत की उत्पत्ति—

भारतीय संगीत की परंपरा सदा से ही परिवर्तनशील रही है जिसका उल्लेख हमें प्राचीन ग्रन्थों के आधार पर मिलता है इस विषय पर साहित्य ग्रन्थों का अध्ययन करने से ज्ञात होता है कि प्राचीन समय के भरतकालीन संगीत के आरम्भिक काल में ध्रुवा गायन की परंपराओं का प्रचलन था तथा उससे भी पूर्व जाति गायन की परंपरा मानी जाती थी। कुछ कालान्तर पश्चात् मध्ययुग के आरम्भ से ही जाति गायन व ध्रुवा गायन में परिवर्तन स्वरूप प्रबन्ध गायन के रूप में संगीत की परंपरा आरम्भ हुई तथा भारतीय संगीत में प्रबन्ध गायन की परंपरा भी सत्रहवीं सदी के आसपास तक परिवर्तन स्वरूप शास्त्रीय गायन में परिणित हो गई तब से लेकर आज तक वर्तमान संगीत में शास्त्रीय गायन के अतिरिक्त लोकसंगीत सुगम संगीत व नाट्य संगीत इत्यादि शैलियों का प्रचार प्रसार सर्वाधिक रूप से हुआ है। भारतीय संगीत में परिवर्तन स्वरूप एक ओर संगीत की परंपरा आरंभ हुई है अर्थात् जिन शैलियों को शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत व लोकसंगीत के रूप में जाना जाता है इन्हीं शैलियों से आधुनिक समय में संगीत के तीनों प्रकारों को मिलाकर एक नया संगीत तैयार हुआ है जिसे चित्रपट या फिल्मी संगीत कहते हैं।

भारतीय फिल्म संगीत की उत्पत्ति के प्रारंभिक काल में १५ अप्रैल १९११ का दिन एक ऐतिहासिक दिन था क्योंकि इस दिन दादासाहब फाल्के — जो कि त्रयम्बक मुंबई के रहने वाले थे। इन्होंने बंबई में अमेरिका इंडिया सिनेमा नाम के सिनेमाघर में लाईफ आफ क्राइस्ट फिल्म देखी और ठान लिया कि भारत में फिल्म बनाना है। ४ फरवरी १९१२ को दादा साहब फाल्के इंग्लैंड गये और वहां उन्होंने सिनेमा निर्माण कला का गहराई से अध्ययन किया। दादा साहब फाल्के वहां के कैमरा प्रिंटिंग मशीन लेकर भारत आये और सितम्बर १९१२ में भारत की प्रथम फिल्म राजा हरिश्चंद्र का निर्माण कर दिया। ८ महीनों तक बहुत कठिनाइयों का सामना करते हुए दिनांक २१ अप्रैल १९१३ को इस फिल्म का ओलम्पिया थियेटर में विशेष प्रदर्शन हुआ जिसमें देश के बड़े-बड़े उद्योगपति, वकील तथा जज इत्यादि उपस्थित थे। इस प्रकार दादा साहब फाल्के द्वारा फिल्म निर्माण की क्रान्ति ने युग परिवर्तन कर दिया। इसके उपरांत ही भारतीय सिनेमा जगत में चित्रपट संगीत या फिल्म संगीत का इतिहास सवाक हिन्दी फिल्म आलमआरा से शुरू होता है जो १४ मार्च १९३१ ई. को प्रथम बार मैजैस्टिक सिनेमाघर बंबई के पर्दे पर प्रदर्शित हुई। इसके पूर्व सन् १९१२-१३ के आस-पास मूक फिल्मों का निर्माण विशेषकर भारत के पंजाब, महाराष्ट्र, बंगाल व मद्रास आदि राज्यों में हुआ करता था। मूक फिल्मों के स्वरूपों की बात करें तो इसके प्रदर्शन के समय एक व्यक्ति बोलकर समझाता रहता था कि दृश्य में अमुक चीज दिखाई जा रही है। इस फिल्म के प्रदर्शन स्वरूप एक हारमोनियम वादक और एक तबला वादक लोगों का मनोरंजन करने के लिए इन्हें रखा जाता था तथा इस प्रकार वे दृश्य के भाव के अनुसार वादन करके पार्श्व-संगीत की कमी पूरी कर देते थे किंतु धीरे-धीरे मूक फिल्मों में श्रोता-दर्शकों की रुचि कम होने से आकर्षण हटता गया और अंततः मूक फिल्मों का सिनेमा युग से विदाई हो गई तत्पश्चात् नवीनतम परिवर्तन स्वरूप बोलती फिल्म संगीत का निर्माण आरंभ हुआ।

फिल्म संगीत का विकास—

भारतीय फिल्म संगीत के आरंभिक काल में शास्त्रीय संगीतकार ही फिल्म संगीत की रचना करते थे और प्रत्येक फिल्मी संगीतकार किसी न किसी सांगीतिक घराने का शिष्य हुआ करता था। इनके समय में घरानेदार व शास्त्रीयता पर आधारित संगीत का खूब प्रचलन था। विशेषकर सन् १९४० से १९६२ तक के फिल्मों के गीत—संगीत शास्त्रीय संगीत पर आधारित है जैसे— बैजूबावरा, झनक—झनक पायल बाजे, गूज उठी शहनाई, मुगलेआजम, संगीत सम्राट तानसेन इत्यादि। भारतीय फिल्म संगीत के इन गीतों में जिन संगीतकारों ने शास्त्रीय संगीत का स्वरूप निर्मित किया उनमें मुख्य रूप से नौशाद, रोशन, बसंत देसाई, सी.रामचन्द्र, एस.डी.बर्मन, शंकर—जयकिशन, एस.एन.त्रिपाठी, ओ.पी.नैयर और मदन मोहन आदि का नाम विशेष रूप से उल्लेखनीय है। भारतीय फिल्म संगीत के शुरुआती दौर में सन् १९१३ के आस—पास जब बोलती फिल्में शुरू हुईं तो कथा, संवाद और संगीत तीनों प्रयोग की दृष्टि से विकसित होने लगे थे। लोक संगीत, शास्त्रीय संगीत के विविध रूपों से फिल्मों में जान पड़ गई। फिल्मों का जनमानस में रूचि बढ़ने से निरंतर दिन—प्रतिदिन विकास बढ़ता गया। एक—एक फिल्म में १०—१० गीत आने लगे। धीरे—धीरे फिल्म संगीत के विकसित होने से संगीत का निर्माण करने वाले संगीतकार भी बढ़ने लगे। अलग—अलग प्रांतों से जो संगीत निर्देशक फिल्मों में आए उन सबने अपने—अपने घराने और अपने प्रान्त के संगीत से फिल्मी धुनों को चटकीला बनाया इससे फिल्म संगीत इतना समृद्ध होता गया कि छोटे—छोटे बच्चे भी उसे गलियों में गाने लगे। एच.एम. वी., टिवन कोलम्बिया, हिन्दुस्तान और यंग इण्डिया कम्पनी के डिस्क रिकार्ड लाखों की संख्या में बिकने लगे जिससे फिल्म संगीत का विकसित होता गया।

भारतीय फिल्म संगीत के इसी दौर में प्राचीन संगीत परंपरा की प्रमुख गायन शैलियों में ध्रुपद, धमार, तराना, कव्वाली, गजल, दादरा, भजन और लोकगीत फिल्मी दायरे में आकर ऐसे सज उठे कि लोग उन्हें सुनकर आनंद से झूम उठे एवं तब से लेकर आज तक फिल्म संगीत में विशेष प्रगति के साथ—साथ आमजनमानस में मनोरंजन व शिक्षा संस्कार के रूप में इसमें अत्यधिक रूचि बढ़ी है। वास्तव में फिल्म संगीत ने हमारे देश में जैसा तहलका मचाया है उसकी मिसाल विश्व में कहीं नहीं मिलती है। चित्रपट संगीत जिंदगी के उतार—चढ़ाव से परेशान, मायूस एक आम इंसान को भी भावना और कल्पना के समुद्र में डुबकियां लगाना सिखाया है। यह कहना अतिशयोक्ति नहीं होगी कि फिल्म संगीत ही है जिसने शास्त्रीय संगीत को जनसाधारण तक पहुंचाया तथा भारतीय संगीत जगत पर अपना एक अमिट प्रभाव छोड़ा है।

नाट्य संगीत का विकसित स्वरूप—

नाट्य संगीत से आशय—नाट्य संगीत पर भरतमुनि ने नाट्य संबंधी सूत्रों का एक ग्रंथ तैयार किया जिसे नाट्यशास्त्र कहा जाता है। भरत के अनुसार ऐसी कोई विधा या ऐसा कोई शिल्प नहीं जिसका समावेश, नाट्य संगीत में न किया जा सके अतः इसलिये नाट्य या नाटक ज्ञानियों को ज्ञान प्रदान करता है मूर्खों को उपदेश देता है और साधारण जनों को आनंदित करता है। नाट्य को पंचम वेद की संज्ञा दी गई है और गीत को नाट्य की शैया कहा गया है अर्थात् नाटक की एकरूपता से थके हुए मन को विश्राम देने के लिये नाटके के बीच में गीत, वाद्य और नृत्य का आयोजन किया जाता है और जब तक यह संगीत चलता है उतने काल तक नाट्य को भी विश्राम प्राप्त होता है। नाटक के अनेक तत्व हैं जिनमें संवाद एवं अभिनय को प्रमुख माना गया है।

नाट्य संगीत का स्वरूप— भारतीय फिल्मों से पहले समाज में नाटकों का प्रचार था। पारसी, गुजराती और बंगाली नाट्य मंडलियों के साथ मराठी नाट्य मंडलियों की धूम मची हुई

थी। जिस प्रकार आज फिल्मों में मनोरंजन होता है उसी प्रकार नाटक दिन भर के थके मांटे समाज को कलाजन्य आनंद प्रदान करते थे। संगीत नाटक का एक अभिन्न अंग था। केवल संगीत के लंबे कार्यक्रम श्रोताओं को उबा देते थे और संगीतविहीन नाटक बड़ा रूखा प्रतीत होता था इसलिए नाटकों के साथ संगीत और नृत्य घुलने—मिलने लगे थे। किसी नाट्यसंगीत के विकास में बंगाली नाटकों में रवीन्द्र संगीत ने प्रश्रय पाया। पारसी नाटकों में गजल, उत्तर भारतीय नाटकों में लोकसंगीत, कव्वाली, दादरा और गजल तथा मराठी में भजन और भाव—गीतों ने स्थान बना लिया है। नाट्य संगीत के बढ़ते जा रहे प्रचार प्रसार ने समाज की स्थितियों, परंपराओं और संस्कारों के अनुसार नाटक ने संगीत का अपना अलग स्थान बनता गया तथा संबंधित विषय के कलाकारों द्वारा उसका संवर्धन होने से महाराष्ट्र में नाट्य संगीत का अभ्युदय होता गया क्योंकि उसे बड़े—बड़े शास्त्रीय गायक, वादकों का सहयोग मिलता रहा जो उस काल में अधिकांशतः उसी प्रान्त में थे। मराठी जनता में अध्यात्मपरक भावना का अत्यधिक विकास हुआ इसलिए लोग जितनी रूचि नाट्य में लेते थे उतनी ही संगीत में भी इसके फलस्वरूप बड़े—बड़े गायकों को संगीत के साथ अभिनय भी अपना पड़ा जिनमें मास्टर दीनानाथ मंगेशकर, बालगंधर्व राममराठे, सवाई गंधर्व, शांता आपटे, हीराबाई, बड़ोदकर जैसे बड़े कलाकारों के नाम प्रमुख हैं जो कलाकार अभिनय के अतिरिक्त केवल भावगीतों का गायन करते थे उनका भी मराठी नाट्य संगीत के मंच पर बहुत स्वागत हुआ। बसंतराव देशपाण्डे, कुमार गंधर्व, कृष्ण राव चोणकर, प्रभाकर काव्हेकर, जितेन्द्र अभिषेकी, सुधीर फडके, रामदास कामत, मास्टर कृष्णराव और भालचन्द्र प्रोठारकर जैसे संगीतकारों को नाट्यसंगीत के कारण ही इन्हें विशेष ख्याति प्राप्त हुई।

नाट्य संगीत के इसी कालांतर में भावगीत और भक्तिगीतों के नवसृजन से नाट्यसंगीत का मंच समृद्ध होने लगा जिसका प्रभाव आज चित्रपट संगीत के युग में भी कम नहीं हुआ है। उत्तर भारत में मुस्लिम प्रभाव के कारण गजल, दादरा और तुमरी का विकास हुआ तो महाराष्ट्र में अभंग कीर्तन और भावसंगीत विकसित हुये। महाराष्ट्र के बड़े—बड़े संगीताचार्य शास्त्रीय गायन के बाद नाट्य संगीत का प्रदर्शन करने लगे। इस प्रकार मराठी नाट्य संगीत भारतीय संगीत में गजल, तुमरी की भांति स्वतंत्र अस्तित्व लेकर उभरा और इसी से नाट्य संगीत की एक नयी शैली का जन्म हुआ जिसे संत परंपरा की देन माना जा सकता है। वर्तमान में नाट्य संगीत शास्त्रीय संगीत की समस्त विशेषताओं से अलंकृत है और भावप्रधान होने के कारण मानवमन को उत्कर्ष की ओर ले जाती है इसीलिए संगीत जगत में उसने बहुत शीघ्र अपना सम्मानपूर्ण स्थान बना लिया है।

निष्कर्ष— भारतीय फिल्म संगीत का इतिहास आज से सैकड़ों वर्ष पुराना है जो वर्तमान में भी समाज में मनोरंजन, शिक्षा—संस्कार व सामाजिक सौहार्द की दृष्टि से सर्वप्रमुख लोकप्रिय साधन बना हुआ है। फिल्म संगीत के आरंभिक काल में इसके निर्माण की संरचना में अनेक उतार—चढ़ाव आते जाते गये इसके शुरूआती दौर में संगीत का स्वरूप प्राचीन संगीत की परंपराओं के अनुसार यह लोकसंगीत, शास्त्रीय संगीत, नाट्यसंगीत, गजल, कव्वाली इत्यादि रूपों में हुआ करता था जो कि इन शैलियों का प्रचलन मध्यकालीन समय में भी था और आज भी है। इन्हीं संगीत की शैलियों से एक नई शैली के रूप में संगीत का जन्म हुआ जिसे वर्तमान में फिल्म संगीत के नाम से जाना जाता है। इसकी आरंभिक संरचना में भारतीय फिल्म जगत में एक ऐसे महान व्यक्ति का जन्म हुआ जिनका नाम पितामह दादा साहब फाल्के के रूप में जाना जाता है इनका जन्म ३० अप्रैल १८७० ई. में त्रयम्बक महाराष्ट्र में हुआ था इन्होंने ही भारतीय फिल्मों की सर्वप्रथम नींव रखी। इनके द्वारा ही भारतीय फिल्म जगत में पहली बार सन् १९१२ में राजा हरिश्चन्द्र नामक फिल्म पर्दे पर प्रदर्शित हुई तथा इस फिल्म के बाद भारत के विभिन्न भागों में मूक फिल्मों का निर्माण आरंभ हुआ किंतु जनमानस में मूक फिल्मों के प्रदर्शन से रूचि कम होने

व आकर्षण हटने से बोलती संवाक हिन्दी फिल्मों का नवयुग आरंभ हुआ एवं एक के बाद एक हिन्दी फिल्में बनती गई तथा फिल्म के किरदार के अनुसार संगीत का निर्माण भी विभिन्न स्वरूपों में होता गया इस प्रकार फिल्म संगीत के आरंभिक काल से आज तक हजारों फिल्में एवं असंख्य लोकप्रिय गीतों का निर्माण हो चुका है। वर्तमान भारतीय संगीत में फिल्म संगीत सबसे पसंदीदा कार्यक्रम है जो कि मनोरंजन, शिक्षा—संस्कार इत्यादि के विकास के लिए यह एक अत्यंत बेहतरीन माध्यम है। इसके अतिरिक्त फिल्म संगीत द्वारा एक गुणी कलाकार या व्यक्ति विशेष को मंच मिलने से उसकी पहचान और मान प्रतिष्ठा बढ़ी है तथा इसी सिनेमा संगीत में स्वर, ताल, नृत्य, संवाद, नाट्य संगीत एवं अभिनय इत्यादि में श्रेष्ठ योग्यता रखने वाले कलाकारों ने फिल्म संगीत के माध्यम से भारत का विश्व स्तर पर मान—सम्मान बढ़ाया है जिसके कारण अन्य देशों के साथ हमारे संबंध मजबूत हुये हैं तथा साथ ही हमारा देश वर्तमान में विकास की राह पर एक बढ़ी अर्थव्यवस्था के साथ उभरा है अतः सार शब्दों में कहा जा सकता है कि भारतीय फिल्म संगीत की आरंभिक शुरुआत एवं विकास में पितामह दादा साहब फाल्के का सर्वश्रेष्ठ योगदान रहा है। भारतीय फिल्म संगीत जगत इनके महान कृतित्व को सदैव श्रद्धासुमन स्मरण करता रहेगा।

संदर्भ ग्रन्थ सूची—

- १—बसंत—संगीत विशारद, प्रकाशन—संगीत कार्यालय हाथरस उ.प्र. सन् २०१०, पृष्ठ सं—६३०,६३१,६३५,७२०,७२१,७२३,७२४
- २—शर्मा, भगवतशरण—हाईस्कूल संगीतशास्त्र, प्रकाशन— संगीत कार्यालय हाथरस उ.प्र. सन् १९८९, पृष्ठ सं—१७७,१७८
- ३—गर्ग, डॉ लक्ष्मीनारायण— संगीत निबन्धावली, प्रकाशन— संगीत कार्यालय हाथरस उ.प्र. सन् २००६, पृष्ठ सं—८४,९४
- ४—स्नेही शिखा व आकांक्षा सारस्वत—संगीत नेट, प्रकाशन—अरिहंत पब्लिकेशन्स इण्डिया लिमिटेड सन् २०१४ पृष्ठ सं.३५८—३५९
- ५—गर्ग, डॉ लक्ष्मीनारायण—फिल्मी शास्त्रीय गीत अंक भाग—१, प्रकाशन—संगीत कार्यालय हाथरस उ.प्र. सन् १९७३, पृष्ठ सं—७,१०,१४,१५,१६

भारतीय जातीव्यवस्थेचे सामाजिक जिवनावर परिणाम**प्रा.डॉ.उल्हास रामजी राठोड**

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)नारायणराव काळे स्मृती मॉडेल कॉलेज कारंजा (घा.)

जि. वर्धा ,dr.ulhas_rathod@rediffmail.com ,9421693458

भारतीय समाजव्यवस्था ही जगातील इतर समाज व्यवस्थेपेक्षा वेगळी आहे. याचे कारण म्हणजे भारतीय समाजव्यवस्थेची रचना जातीव्यवस्थेनुसार झालेली आहे. 'जात नाही ती जात' या पासून तर समान कुल गोत्र, आचारधर्म असलेल्या व्यक्तींचा समुह म्हणजे जात. रीस्ले हा समाजशास्त्रज्ञ जातीची व्याख्या अशी करतो. पुराणकाळातील दैवी किंवा मानवी पूर्वजांचा वंश म्हणून सांगणारा, परंपरागत एकूणच व्यवसाय करणारा, एक विशिष्ट नांव धारण करणारा, अनेक कुटुंबांचा एकजिनसी गट म्हणजे जात होय. जातिची व्याख्या करणे तसे अवघड आहे. परंतु त्या व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये वेगवेगळ्या विचारवंतांनी वेगवेगळ्या पध्दतीने मांडली आहे.

प्रत्येक समाजाचे विभाजन व स्तरीकरण हे व्यावसायिक किंवा आर्थिक घटकांवर अवलंबून असते तसेच सामाजिक स्तरीकरण हे सामाजिक नियंत्रणासाठी आवश्यक आहे. स्तरीकरणातून सामाजिक नियंत्रण प्रस्थापीत होवून समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण केल्या जावू शकते पण हिंदू समाजाचे विभाजन हे पितृक आधारावर आहे. हिंदू समाज हा चार वर्णांमध्ये विभाजित असून ते ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र असे आहेत. सुरुवातीच्या काळात आर्यांमध्ये कोणतेच विभाजन नव्हते पण जेव्हा भारतात आले आणि अनार्य त्यांच्या संपर्कात आले तेव्हा हा आर्य समाज दोन भागात विभागल्या गेला ते विभाग म्हणजे —

(१) वेदांना जाणणारा आर्य समाज

(२) वेदांना न जाणणारा अनार्य समाज.

असे दोन विभाग झाले आहे. नंतर कार्याच्या आधारावर ब्राम्हण जे शिकवते व शिकते आणि धार्मिक कार्य करते ते लोक समाविष्ट करण्यात आले. क्षत्रिय यामध्ये युध्द आणि शासन करणारे लोक समाविष्ट होते वैश्य या मध्ये व्यापार व शेती करणारे लोक समाविष्ट होते शुद्र यामध्ये अनार्य व अन्य तीन वर्गांची सेवा करणारे लोक समाविष्ट होते सुरुवातीला या व्यवस्थेला वर्ण व्यवस्था संबोधल्या जायचे व वैदिक काळापर्यंत ही चातुर्वर्ण व्यवस्था लवचिक होती कारण हा कर्मावर वर्ण बदल करणे शक्य होते. तसेच शुद्र सोडून अन्य सर्व वर्णांमध्ये परस्पर संबंध होते कार्याच्या आधारावर अधिकार सुध्दा परिवर्तित होत होते. वैदिक काळानंतर वर्णव्यवस्थेचे समर्थन धर्म व तर्क या आधारावर केले जावू लागले पुरुषसुक्तामध्ये असे म्हटले आहे की, ईश्वराने आपल्या शिलेतून ब्राम्हण, भुजांमधून क्षत्रिय, कटिकेमधून वैश्य आणि चरणातून शुद्रांना जन्म दिला कपीलने या वर्णव्यवस्थेचे समर्थन मानव आणि निसर्गाच्या विधीन आधारावर केले आहे. यामध्ये अनेक सात्विक गुणांनी युक्त व्यक्तीला ब्राम्हण संबोधले राजस गुणांनी युक्त व्यक्तीला क्षत्रिय व वैश्य आणि तामस गुणांनी युक्त व्यक्तीला शुद्र संबोधले. तसेच तर्काच्या आधारावर सुध्दा या व्यवस्थेचे समर्थन केले आहे. आत्म्याच्या आवा—गमणाच्या सिध्दांतानुसार आत्मा वेळोवेळी जन्म घेतो त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचा वर्ण हे मागील जन्माचे कर्म—कर्माचे फळ आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या धर्माचे पालन केले पाहिजे.

आर्यांची चातुर्वर्ण व्यवस्था उदारता व व्यावहारिक उपयोगीतेवर आधारित असून त्यावेळी विजयी व्यक्ती पराजयी व्यक्तीला नष्ट करत होता किंवा दास बनवत होता भारतीय आर्यांना मात्र

पराजीत व्यक्तीला आपल्या समाजात स्थान दिले तसेच जेव्हा चार्तुवर्ण व्यवस्था निर्माण झाली तेव्हा भारतीय अनार्याना सुध्दा त्यामध्ये सामील केले गेले. तसेच सुरवातीला वर्णव्यवस्था कार्यावर आधारित होती म्हणजेच चार्तुवर्ण व्यवस्था ही उदारतापूर्वक निर्माण झाली त्याच बरोबर अनार्याला आर्य समाजात स्थान देवून व्यावहारिक उपयोगिता सुध्दा निर्माण झाली म्हणजेच आर्य व अनार्य मिळून समाज निर्माण झाला. त्यामुळे प्रगती शक्य झाली त्यातून समाजात स्थिरता, सुरक्षितता निर्माण झाली पर्यायाने विकास घडून आला.

अशा प्रकारे चार्तुवर्ण व्यवस्थेची निर्मिती उदारता व सामाजिक वर्गाद्वारे देण्याघेण्याच्या भावनेच्या आधारे झाली. एकीकडे योग्यतेनुसार स्थान प्राप्त करण्याची संधी व्यक्तीला मिळाली तर दुसरीकडे सामाजिक सदस्यांना एका साखळीत घेवून उच्चशृंखला प्रवृत्तीच्या मतांनी मर्यादित केले त्यामुळे सामाजिक एकता मिर्माण होण्यास मदत मिळाली. तसेच वर्णव्यवस्था जोपर्यंत जाती व्यवस्थेमध्ये रूपांतरित झाली नाही तोपर्यंत ती भारतीय समाजात एकात्मता — अखंडता व सुरक्षितता निर्माण करण्यात प्रभावी ठरली होती कालांतराने चार्तुवर्ण व्यवस्थेचे परिवर्तन झाले व सुत्र काळात धर्म व तर्कस्थानावर आधारित व्यवस्था कठोर झाली हळुहळु वर्ण बदल करणे कठीण झाले तसेच विभिन्न वर्णांमध्ये विवाह, खाणपान संपुष्टात आले विविध वर्ण छोट्या छोट्या वर्णांत विभाजीत झाले तसेच ही वर्ण व्यवस्था आधुनिक जातीव्यवस्थेत परावर्तित झाली. ज्यामध्ये चार प्रमुख जातीच्या अंतर्गत हजारो उपजाती निर्माण झाल्या. जातीय व्यवस्थेमध्ये भारताची विशालता— विभिन्नता व्यवसायाच्या आधारावर नविन जातीची निर्मिती झाली विदेशी व्यक्तींना हिंदुत स्थान देणे तसेच वेगेवेगळ्या जातीमध्ये पारस्पारीक स्पर्धा संकुचित मनोवृत्ती समाज नियम निर्माण करणाऱ्या कायद्याच्या शक्तीचा अभाव मुंसलमानांचे आक्रमण इ. कारणामुळे आधुनिक हिंदू समाज तीन हजार पेक्षाही अधिक जातीमध्ये व उपजातीमध्ये विभाजित झाला आहे व त्यामध्ये कोणताही सामाजिक संपर्क शक्य नाही त्याचबरोबर प्रत्येक जात आपल्याला इतरापेक्षा श्रेष्ठ समजते त्यामुळे हिंदू समाजामध्ये अस्पृश्यता निर्माण झाली. अशा अस्पृश्यांना आर्य समाजात कोणतेच स्थान नव्हते.

जातीयव्यवस्थेचा उगम कसा झाला याबाबतही वेगवेगळे मतप्रवाह आहेत या व्यवस्थेनुसार जात ही जन्मावरून निश्चित होते ही एक श्रेणीबद्ध समाजव्यवस्था असून एका जातीतून दुसऱ्या जातीत जाता येत नाही. जाती व्यवस्थेच्या श्रेणीनुसार उच्च जातींना जादा सवलती तर कनिष्ठ जातींना कमीत कमी सवलती देण्याची तरतूद आहे या व्यवस्थेनुसार जातीच्या बाहेरच्या व्यक्तीशी रोटी—बेटी व्यवहार वर्ज्य असतात ही विषमता भेदभावावर आधारित असून या व्यवस्थेच्या तळाशी असलेले शूद्र— अतिशूद्र यांना अमानवी वागणूक दिली गेली समाज सुधारकांनी ही व्यवस्था नष्ट व्हावी म्हणून अनेक प्रयत्न केले महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या व्यवस्थेवर प्रहार केले. या व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये अशा प्रकारे विशद करता येईल.

- (१) प्रत्येक जात हा समाजाचा विभक्त गट असतो.
- (२) जाती जातीत उच्च नीचता पाळली जाते.
- (३) रोटी—बेटी व्यवहारावर बंदी असते.
- (४) व्यवसाय स्वातंत्र्यावर बंदी असते.

जातीय व्यवस्थेने हिंदू समाजाला वर्तमान काळामध्ये हजारो खंडात विभाजीत केले आहे. त्यामुळे सामाजिक एकता व अखंडता धोक्यात आली आहे सैनिकी दृष्टीने देखील भारत दुर्बल बनला आहे. कारण सैनिकांसाठी क्षत्रियच असावे हे त्यांचेच काम आहे. असे समाजनिष्ठ घटक समजतो. आज उच्च जातीकडून निम्न जातीचे शोषण वाढले आहे. राष्ट्रीय एकता धोक्यात आली आहे जातीय व्यवस्था व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या विरोधी आहे बौध्दीक आणि आर्थिक प्रगतीत अडथळा

निर्माण करणारी आहे. पारस्परिक द्वेष व घृणा निर्माण करणारी आहे. आधुनिक समाजामध्ये जातीय व्यवस्था दुर्बल होत आहे. ते पूर्णपणे संपूष्टात येणे हिंदू धर्माच्या हिताचे आहे. जातीय भेदभावाचे समर्थन धर्म— कर्म इतिहास सामाजिक न्याय या कोणत्याही आधारावर करता येत नाही 'श्रीकृष्णाने गीतेमध्ये असे म्हटले आहे की, योग्यता व कर्माच्या आधारावर विभिन्न वर्णांची निर्मिती केली, याचाच अर्थ असा होतो की, जन्माच्या आधारावर समाज विभाजन हे त्यानाही अमान्य हाते. के.एम. पनीकरांनी विभाजनाचा मुळ आधार संयुक्त कुटुंब मानले आहे. त्यांच्या मते धर्म व तर्क या आधारावर या जातीय व्यवस्थेचे समर्थन करणे शक्य नाही.

❖ जातीप्रथेची निर्मिती

(१) रंगाच्या (वर्णाच्या) आधारावर काही — काही विचारवंतांच्या मते, भारतात जातीय प्रथेच्या निर्मिती मागे वर्णभेद प्रमुख कारण आहे. गौर वर्णाचे लोक आर्य समजल्या जाते. तर शाम (काळ्या) वर्णाचे लोक अनार्य किंवा दास समजल्या जाते.

(२) पुरुष सुक्ताच्या आधारावर ईश्वराने मुखातून ब्राम्हण, भुजेतुन क्षत्रिय, जांगेतुन वैश्य, आणि पायाच्या आंगठयातून शुद्रांची निर्मिती केली असा उल्लेख आहे.

(३) श्रमविभाजनाच्या आधारावर, आधुनिक विचारवंतांच्या मते जातीप्रथेची सुरुवात श्रमविभाजनाच्या आधारावर झाली असून जे लोक देशाच्या रक्षणाचा भार उचलतात ते क्षत्रिय, जे लोक शिक्षण देण्याचे कार्य यज्ञ पुजापाठ करण्याचे कार्य, धार्मिक संस्कार करण्याचे कार्य करते ते ब्राम्हण, शेती आणि व्यापार करण्याचे काम करतात ते वैश्य आणि या तिन्हीची सेवा करणारे लोक शुद्र समजल्या जावू लागले. पुरातन काळापासून चालत आलेल्या जातीप्रथेचे परिणाम आधुनिक काळातही जाणवते.

❖ जाती—व्यवस्थेचे गुण—

१. जातीव्यवस्थेमुळे प्रत्येक व्यक्तीला स्थिर सामाजिक वातावरण उपलब्ध करून देते.
२. जातीव्यवस्थेमुळे एका जातीतील सदस्यांमध्ये सहकार्य व सद्भावनेचा विकास होतो.
३. जातीव्यवस्थेमुळे आर्थिक व्यसायाचे निर्धारण होते.
४. जातीव्यवस्थेमुळे प्रजातीय शुध्दता टिकून राहते.
५. जातीव्यवस्थेमुळे मानसिक निर्मिती प्रभावित होते तसेच बौध्दिक क्षमता सुध्दा प्रभावित होते.
६. जातीव्यवस्थेमुळे समुहात समानतेच्या भावनेचा विकास होतो.
७. जातीव्यवस्थेमुळे देशाचे एकीकरण करण्यास मदत होते.
८. जातीव्यवस्थेमुळे स्विकृत श्रम विभाजन व कार्य विभाजन घडून येते.
९. जातीव्यवस्थेमुळे सांस्कृतिक सहवहन/हस्तांतरण चांगले घडून येते.
१०. जातीव्यवस्थेमुळे सामाजिक व राजनितीक जिवनाची पृथकता दिसून येते.

❖ जाती—व्यवस्थेचे दोष—

१. जातीव्यवस्थेमुळे श्रम गतिहीनता निर्माण होते.
२. जातीव्यवस्थेमुळे अस्पृश्यता निर्माण होते.
३. जातीव्यवस्थेमुळे एक्याला धोका निर्माण होतो.
४. जातीव्यवस्थेमुळे आर्थिक प्रगतीत बाधा निर्माण होते.
५. जातीव्यवस्थेमुळे राष्ट्रएकता धोक्यात येते.
६. जातीव्यवस्थेमुळे सामाजिक प्रगतीत बाधा निर्माण होते.
७. जातीव्यवस्थेमुळे अप्रजातंत्रिय व्यवस्था निर्माण होते.
८. जातीव्यवस्थेमुळे जातीयवाद निर्माण होवून राष्ट्रातील डावलून निर्णय घेतले जातात.

❖ आधुनिक काळात जाती व्यवस्था कमजोर होण्याची कारणे

- (१). पाश्चात्य विचारसरणी
- (२) नवीन आर्थिक व्यवस्था
- (३) राजनैतिक आंदोलन
- (४) विविध सामाजिक व राजकीय विचारधारा.
- (५) औद्योगिक विकास
- (६) नागरीकरण / शहरीकरण
- (७) वैज्ञानिक दृष्टीकोन
- (८) सामाजिक न्याय

वरील कारणामुळे आधुनिक काळात जातीय व्यवस्था दुर्बल होवून समाजाची प्रगती होत आहे. आणि समारात्मक बदल मानवी हिताच्या दृष्टीने समाजात दिसून येत आहे. यामुळे सामाजिक सुरक्षितता मानवतावाद निर्माण होण्यास मदत मिळत आहे आणि आशावादी दृष्टीकोन मानव समुहामध्ये निर्माण होत आहे. एकोणीसाव्या शतकामध्ये सर्व हिंदू धर्मावलंबित व समाजसुधारकांनी या व्यवस्थेचा विरोध केला होता स्वामी विवेकानंदानी — गौतम बुद्धा पासून तर राजा राममोहन रॉय यांच्या काळापर्यंत सर्व व्यक्तींनी जाती प्रथेला धार्मिक संस्था मानण्याची चूक केली आहे. विसाव्या शतकात महात्मा गांधींनी जातीय व्यवस्था निर्मूलनाकरिता प्रयत्न केले आज देखील जाती प्रथा निर्मूलनाकरिता शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करणे आवश्यक आहे.

भारतात इस्लामच्या शिकवणुकीच्या व ब्रिटीशांनी बरोबर आणलेल्या आधुनिकतेचा प्रभाव येथील सामाजिक सुधारणांवर होवून त्यांनी जातिभेदाविरुद्ध परिणामकारकपणे कार्य केले. भारतीय राज्यघटनेने तर जातीभेद अमान्य करून अस्पृश्यता मानणे हा कायद्याने गुन्हा ठरविला आहे तरी देखील राजकारण, अर्थकारण व समाजकारण यात जातीव्यवस्थेचा प्रभाव कमी झालेला दिसत नाही.

❖ संशोधन विषयाची उद्दिष्ट्ये :

- (१). जातीयव्यवस्थेच्या उत्पत्तीचा शोध घेणे.
- (२) जाती व्यवस्थेच्या आधारावर सामाजिक लाभांचा अभ्यास करणे.
- (३) जातीयव्यवस्थेमुळे झालेल्या सामाजिक हानीचा अभ्यास करणे.
- (४) जाती व्यवस्थेसंबंधी सुधारणात्मक दृष्टीकोनातून उपाय सुचविणे.
- (५) देशाची सुव्यवस्था, अखंडता टिकवून ठेवण्यासाठी उपाय सूचविणे.

❖ अभ्यास पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलनाचा वापर करण्यात आला आहे तथ्य संकलनासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, शासकीय अहवाल, विविध लेख, मासिके, वृत्तपत्रे यांचा आधार घेतला आहे.

❖ संदर्भग्रंथ सूची :

- (१) भारतीय सामाजिक व्यवस्था — डॉ सुधीर राजाराम देबरे
- (२) प्राचीन भारत का सामाजिक इतिहास — रश्मि पाठक
- (३) प्राचीन भारत का इतिहास — व्ही. डी. महाजन
- (४) प्राचीन भारत का इतिहास — राजगिर शास्त्री
- (५) भारतीय सामाजिक समस्या — डॉ. एस. चंद्रकुमार राय
- (६) आधुनिक भारत के सामाजिक परिवर्तन — डॉ. संजीव महाजन
- (७) समाजशास्त्र विश्वकोश — हरिकृष्ण रावत
- (८) सर्वधर्मकोश — डॉ. रामस्वरूप राशीकेश

संगीत साधना में घराने का योगदान एवं महत्व (ग्वालियर घराने के विशेष संदर्भ में)

डॉ. श्रीमती रूपाली गोखले

सहायक प्राध्यापक (संगीत विभाग)

माधव महाविद्यालय, नई सड़क जीवाजी विश्वविद्यालय, ग्वालियर (म.प्र.)

Email - rg03021975@gmail.com, Mobile No. 9993148480

शोध सारांश :-

‘‘येषां न विद्या न तपो न दानं, ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः
ते मर्त्यलोके भूवि भारभूताः मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥’’

अर्थात् अशिक्षित मनुष्य पशु के समान माना गया है। शिक्षा या विद्या मनुष्य को सुसंस्कृत सामाजिक प्राणी बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती हैं। अवलोकन से ज्ञात होता है कि हमारी संस्कृति में शिक्षा का स्वरूप गुरुकुल पद्धति से प्रारंभ होता है। यहाँ सभी प्रकार की शिक्षा का समावेश दिखायी देता है। जैसे— वेदाभ्यास के साथ-साथ सांगितिक शिक्षा भी सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन को उत्कृष्ट बनाने हेतु महत्वपूर्ण रूप में उल्लेखित है। अतः चरित्र निर्माण के लिए आमने-सामने की तालीम ही हमारी संस्कृति का मूल मंत्र है और यह मूल मंत्र हमारी संगीत जैसी पावन कला या विद्या में घरानेदार शिक्षण पद्धति के माध्यम से झलकती है।

घराना गुरु-शिष्य परंपरा का निर्वाह करता है। गुरु अपनी साधना एवं अथक प्रयासों से अपने शिष्यों को हूबहू अपनी मुर्ति रूप में प्रस्तुत करने की कोशिश करता है और यह प्रयास ही एक परंपरा का निर्वाह करता है जो घरानों द्वारा प्रतिपादित होता है। सांगितिक घरानों में सबसे महत्वपूर्ण एवं प्रथम घराना ‘‘ग्वालियर घराना’’ है। इस घराने ने अनेक शैलियों का निर्माण किया एवं इमानदारी एवं निष्ठापूर्ण रूप में संगीत को अभ्यासपूर्वक क्रमबद्ध तरीके से प्रसारित एवं पल्लवित करते हुये अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है। संरक्षित करने की यह संस्कृति ही घराने को महत्वपूर्ण बनाती है।

प्रस्तावना:-

‘‘भारतीय सभ्यता एवं संस्कृति का अवलोकन करने पर ज्ञात होता है कि शिक्षा का प्रारंभिक स्वरूप गुरुकुल पद्धति के रूप में था । इस पद्धति के अन्तर्गत सभी विषयों की शिक्षा दी जाती थी । शिक्षा को ईश्वरतुल्य तथा संगीत का योग के समान, ईश्वर प्राप्ति के श्रेयस मार्ग पर चलने का श्रेष्ठतम माध्यम माना जाता था । प्राचीन कालीन शिक्षा में वेद तथा षट्वेदांगों की शिक्षा के साथ-साथ संगीत शिक्षा का भी अन्तर्भाव था ।’’^१

क्रमशः.....२

॥ २ ॥

प्राचीन काल में हमारी भारतीय संस्कृति एवं विद्या को जिसमें चार वेद, छः शास्त्र, अठारह पुराण आदि को हमारे ऋषि मुनियों ने अथक एवं घोर तपश्चर्या करके देवी-देवताओं द्वारा इन विद्याओं को सीखा एवं प्राप्त किया और अपने पुत्र एवं शिष्य वर्ग को उसी नियम पद्धति के आचरण तप करवाते हुए आगे सिखाया और अपनी गुरुकुल परम्परा एवं शिष्य परम्परा को समृद्ध किया, आगे बढ़ाया जिसका प्रमाण हमें आज भी मिलता है । ‘‘प्राचीन काल से वर्तमान समय तक संगीत शिक्षा के अनेक रूप भारत में प्रचलित रहे, जिनमें प्रमुख गुरुकुल शिक्षा पद्धति, या घरानेदार व्यक्तिगत शिक्षा पद्धति, संस्थागत शिक्षा पद्धति तथा विश्वविद्यालयीन पद्धति रही है ।’’^२

अतः स्पष्ट होता है कि किसी भी विधा को सीखने के लिए विशेष गुरु के मार्गदर्शन की आवश्यकता होती है। यही कार्य घरानेदार शिक्षा पद्धति का है, जो समाज में विद्या को योग्य शिष्यों द्वारा हस्तांतरित अथवा प्रसारित कर सदियों तक कायम रहे। गुरु—शिष्य परंपरा के अन्तर्गत संगीत शिक्षा प्रणाली भी बाकी विषयों की तरह महत्वपूर्ण रही है जिसका प्रशिक्षण संसार में सबसे पहले हुआ था। संगीत सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन का उत्कर्ष है। अतः मानव जीवन के चरित्र निर्माण में इसकी महत्वपूर्ण भूमिका देखी जा सकती है। सीना ब सीना तालीम प्राप्त करना ही भारतीय संस्कृति का मूल मंत्र है। भारतीय परंपरा में विद्या को साधना के बल पर प्राप्त करने की परंपरा रही है न कि उसे साधन के रूप में। जहाँ साधना करने की बात आती है उसमें मार्गदर्शन की आवश्यकता होती है। अतः यह मार्गदर्शन एक गुरु के द्वारा ही प्राप्त होता है। सांगीतिक बंदिशों में इसका उल्लेख मिलता है —

‘गुरु बिन कैसे गुण गाये

गुरु न मानें तो गुण नहीं आवै ॥’^३

इस प्रकार गुरु के बिना विद्या, कला को उसकी विशेषताओं के साथ प्राप्त नहीं कर सकते। ‘घराना उसी आचार परंपरा का नाम है जो किसी युगपुरुष के कर्तृत्व के कारण आरंभ होता है।’^४ इस प्रकार समाज में कोई बुद्धि के बल पर, कोई शारीरिक सामर्थ्य के द्वारा, कोई भावनात्मक शक्ति इत्यादि के द्वारा साध्य करने की कोशिश कर अपना जीवन सफल बनाने का प्रयास करता है। क्रमशः.....३

॥ ३ ॥

इन्हीं प्रयासों के परिणामस्वरूप ही परंपरा, पंथ, घराना का निर्माण होना स्वाभाविक लगता है। संगीत साधना भी नादब्रह्म की उपासना में मग्न होकर अपना तथा दूसरों के जीवन को पवित्र बनाना यही संगीत साधक का मुख्य उद्देश्य कह सकते हैं। ‘संगीत साधना अप्रत्यक्ष रूप से नाद योग या नाद की साधना ही है।’^५

संगीत अनुकरणशील कला है। संगीत में सुर—ताल का महत्व है अतः वही राग, वही नियम, वही ताल इत्यादि के पश्चात् भी रचना या गायन पद्धति की भिन्नता के कारण अनेक गायन—प्रकारों का निर्माण हुआ। यहीं से घरानों की उत्पत्ति हुयी ऐसा कह सकते हैं। ‘इन्हीं परंपराओं को जब कुछ बंधन, प्रमाणबद्ध स्वरूप नियम और कोई महत्व तथा परिणामकारी आदर्श की प्राप्ति हो जाती है, तभी इन उपलब्धियों का रूपांतर घराना में हो जाता है।’^६ अर्थात् विशेष नियमों के परिणामस्वरूप ही संगीत साधना की सार्थकता झलकती है।

मध्यकाल में आक्रमणकारी ताकतों की वजह से अनेक सामाजिक एवं राजनैतिक उथल—पुथल होने से संगीत में अनेक परिवर्तन हुए। लगभग सन् १८०० ई. के बाद एक बार पुनः संगीत के विकास को नई दिशा प्रदान होने लगी, जिसके चलते महान संगीतज्ञों ने अपनी साधना के बल पर भारतीय शास्त्रीय संगीत को उच्चता प्रदान करने का महत्वपूर्ण कार्य किया। इस काल में संगीत की विभिन्न विशेषताओं एवं शैली के कारण अपनी अलग—अलग पहचान बनाना शुरू कर दिया और यहीं से ‘घराना’ इस शब्द का प्रादुर्भाव हुआ। वर्तमान भारत में प्रचलित घरानों में ‘गवालियर, आगरा, दिल्ली, जयपुर, किराना अतरौली, बनारस, विष्णुपुर, पंजाब इत्यादि उल्लेखनीय है।’^७

‘गवालियर में संगीत का स्वर्ण युग १९वीं शताब्दी में उस्ताद हस्सू—हद्दू—नत्थू खाँ इन त्रयबंधु ने अपने जीवनकाल में कठोर संगीतोपासना से गवालियर परंपरा को चरम सीमा तक पहुँचाया। देश के कोने—कोने से स्वर—ताल के साधक इनसे प्रत्यक्ष तालीम लेने के

क्रमशः.....४

॥ ४ ॥

उद्देश्य से ग्वालियर आते रहे । इस कारण इनकी एक विशाल शिष्य परंपरा का निर्माण हुआ ।^{१८} अतः ग्वालियर की संगीत परंपरा पूरे भारतवर्ष में फैली है इसलिए ग्वालियर घराना सबसे प्राचीन घराना माना जाता है । इस घराने में संगीत की तालीम या संगीत साधना की परंपरा उसी प्रकार रही है जैसी वैदिक परंपरा में वेद पठन—पाठन की । ‘वेदोच्चार की ‘संथा’ (रटंत) इस प्रकार साँचे में बंद कर रखी है कि किसी भी समय कितनी ही क्यों न कही जाय, तो भी स्वर, लय तथा उच्चरण के उसके अंगभूत गुणों में तनिक भी अंतर नहीं होगा । हमारी संगीत कला विषयक ग्वालियर घराने की भूमिका वैसी निष्ठापूर्ण और साँचे में बंद है । एक—एक राग के विविध स्वरूपों तथा अंगों की चीजों की ‘संथा’ देना और लेना इस घराने की विशेषता है । हर राग के ख्याल और द्रुत लय की १५—२० चीजों का संग्रह की आवश्यकता मानी जाती है । हर राग की पद्धतियों का इतना बड़ा संग्रह करने का रिवाज अन्य किसी घराने में नहीं है ।^{१९} अर्थात् निष्ठापूर्ण व ईमानदारी संगीत साधना का महत्वपूर्ण भाग है जो ग्वालियर घराने में विशेष रूप से दिखायी देता है । चीजों को संग्रहीत एवं संरक्षित करना इस घराने के संगीतज्ञों द्वारा उच्चता को प्रदर्शित करता है ।

ग्वालियर घराने के मूर्धन्य गायक पं. शंकरराव पंडित जी के शिष्य स्व. राजा भैया पूछवाले जी ने शुद्धतापूर्ण संगीत साधना को गायक के चरित्र निर्माण में महत्वपूर्ण माना है। ‘अनुशासनबद्धता और राग की शुद्धता उनकी दृष्टि से गायक के चरित्र का निदर्शन करता है । परंपरानुगत वजन का रियाज जैसा गुरु ने सिखाया वैसा ही करना होता था । स्वर स्थान का अभ्यास खर्ज साधना और स्वर पहचानने आदि उनकी संगीत शिक्षा में मुख्य बातें थीं । यह साधना केवल संगीत शिक्षा के समय ही नहीं वरन् स्थापित कलाकार होने पर भी नियमित करनी चाहिए ऐसा वे आग्रहपूर्वक बताते थे ।^{२०} इस प्रकार विद्यार्थी एवं कलाकार दोनों को ही इस घराने ने स्वर साधना की विशेषता पर बल दिया है साथ ही एकाग्रता के साथ गुरु के मार्गदर्शन में किये गये अभ्यास को महत्वपूर्ण माना है क्रमशः.....५

॥ ५ ॥

स्व. राजा भैया पूछवाले जी के शिष्य पं. आरोलकर जी ने भी अभ्यास प्रक्रिया को ही संगीत साधना का एक महत्वपूर्ण मार्ग बताया है — ‘अभ्यास इस प्रक्रिया से किया जाता है जिसमें संपूर्ण कला स्वरूप सामने रहता है । राग की मूर्ति, राग की अन्तर्निहित भावना और बंदिश का सौंदर्य अनुभव कर अभ्यास करना ही स्वस्थ मार्ग है ।^{२१} अर्थात् इस घराने ने संगीत के अभ्यास को मुख्य बिंदु माना है । शायद यही कारण है कि ग्वालियर घराना ख्याल गायकी के प्रमुख मूर्धन्य गायक हस्सू—हद्दू, नत्थू खाँ (त्रय बंधु) की सुंदर एवं अद्वितीय गायकी के लिए संगीत पंडित इन्हे ‘पीशे मुर्शिद’^{२२} के नाम से पुकारते थे । आपने सांगितिक शिक्षा का शिष्य वर्गों में फैलाने का महत्वपूर्ण कार्य किया । ‘अपने परिवारजनों को तो उन्होंने कला—कुशल बनाया ही साथ ही उनके प्रयासों से सुशिक्षित सुसंस्कृत घरों में भी संगीत साधना चल पड़ी । कहा जाता है कि इन्होंने अपने शिक्षा काल में ऐसी मेहनत की थी कि जिस जगह बैठकर अभ्यास करते थे, वहाँ इनके बैठने से गड्ढे बन गये थे ।^{२३} इन त्रय बंधुओं के शिष्य पं. शंकरराव पंडित जी को इसी अभ्यास एवं लगन के कारण उनका ‘कौतुक’^{२४} खाँ साहब द्वारा होता था एवं ‘हमारा शंकर तो शक्कर है’ इस प्रकार का शुभाशीर्वाद प्राप्त था । इस प्रकार ग्वालियर घराने की गौरवमयी संगीत परंपरा पूरे भारतवर्ष में मशहूर थी ।

निष्कर्ष रूप में हम यह कह सकते हैं कि संगीत साधना पूर्ण रूप से तभी सार्थक होती है जब हमें अच्छा मार्गदर्शन मिले । मार्गदर्शन के लिए गुरु शिष्य परंपरा की आवश्यकता होती है जो घराना द्वारा प्रतिपादित होती है । वर्तमान में आज संचित गायकी का ही बोलबाला है ऐसा

कहना गलत नहीं होगा । इसी संचयन, संवर्धन के कारण ही ग्वालियर की गौरवमयी संगीत परंपरा पूरे भारतवर्ष में मशहूर है । अतः संगीत संस्कार के लिए घराने की आवश्यकता एवं उसकी उपयोगिता सदैव रहेगी ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. डॉ. मधुबाला सक्सेना, भारतीय शिक्षण प्रणाली एवं उसका वर्तमान स्तर, पृ. २१६ हरियाणा साहित्य अकादमी १९९०
२. श्रीखण्डे डॉ. सुरेश गोपाल, हिंदुस्तानी शास्त्रीय गायन की शिक्षा प्रणाली, पृ. २६७ अभिषेक पब्लिकेशंस, चंडीगढ़, १९९३
३. श्री विष्णु नारायण भातखण्डे, क्रमिक पुस्तक मालिका, प्रथम भाग, पृ. २७, एल.एन. गर्ग, संगीत कार्यालय हाथरस १९६४, ६९
४. डॉ. नार. मारूलकर, अनुवादक ना.रा. शेजवलकर, संगीत के घराने, पृ. ४२ १२ क, सदाशिव पेठ, पुणे १९६२
५. डॉ. सतीश वर्मा, संगीत चिकित्सा, पृ. ४२, राधा पब्लिकेशंस नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २००४
६. डॉ. नार. मारूलकर, अनुवादक ना.रा. शेजवलकर, संगीत के घराने, पृ. ४६, १२ क, सदाशिव पेठ, पुणे
७. सीमा जौहरी, संगीतायन, पृ. १९१-९२, षष्ठ-१३ : ९७८८१७४८७२८३८, ओम पब्लिकेशंस, नई दिल्ली २०१८
८. पं. शंकर पंडित, लेखक तुषार पंडित, भारतीय संगीत के महान संगीतकार : पृ. ४ कनिष्का पब्लिशर्स, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण २००२
९. डॉ. नार. मारूलकर, अनुवादक ना.रा. शेजवलकर, संगीत के घराने, पृ. ११२ १२ क, सदाशिव पेठ, पुणे १९६२
१०. पं. बाला साहब पूछवाले, प्रभाकर गोहदकर, पं. राजाभैया पूछवाले—स्वरांग दर्शन, पृ. ९, रवींद्र संगीत महाविद्यालय, थाटीपुर ग्वालिर, प्रथम संस्करण १९९९
११. उस्तादों के विचार आरोलकर जी के विचार, संगीत अभ्यास अंक, पृ. ११०, संगीत कार्यालय हाथरस, जनवरी १९८४
१२. पं. शंकर पंडित, लेखक तुषार पंडित, भारतीय संगीत के महान संगीतकार पृ. ५, कनिष्का पब्लिशर्स, नई दिल्ली
१३. कु. निर्मला जोशी, विलायत हुसैन खाँ, संगीतज्ञों के संस्मरण, पृ. १४८, सचिव संगीत नाटक अकादमी, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण १९५९
१४. संगीत अंक, पृ. ६७, संगीत कार्यालय हाथरस, अक्टूबर १९४९

वसई प्रांतातील कुपारी समाजावरील (सामवेदी ख्रिस्ती) पोर्तुगीज संस्कृतीचा प्रभाव

नेहा किशोर सावंत भवन्स

महाविद्यालय , अंधेरी — मुंबई

9920180183,nehasawant603@gmail.com

भारत देश हा सुजलाम् सुफलाम् मलयज शीतलाम् म्हणून गौरवला जातो. निसर्ग संपन्नतेचे वरदान या देशाला जसे लाभलेले आहे तसेच धर्म, भाषा, संस्कृतीचे वैविध्यही या देशाला लाभलेले आहे . असे असूनही विविधतेत एकता हे या भारत भूमीचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. भारतीय संस्कृती ही विविधतेमुळे विलोभनीय झाली आहे असे म्हणायला हरकत नाही . येथे राहणा-या अनेक धर्मीयांच्या साहचर्यातून , संकरातून प्रत्येक समाजाची संस्कृती आकाराला आलेली दिसते .

संस्कृतीमध्ये लोकांचे आचार,आहार, वेशभूषा, आभूषणे, व्यवसाय आणि भाषा यांचा समावेश होतो. आहार, वेशभूषा, आभूषणे, भांडीकुंडी, गृहचरणा यातून भौतिक संस्कृती आकाराला येत असते , तर धार्मिक रूढी परंपरा, आचार-विचार , श्रद्धा यांच्या साहाय्याने अभौतिक संस्कृती आकाराला येत असते. भौतिक व अभौतिक संस्कृतीतून विशिष्ट समाजाची सांस्कृतिक धारणा सिद्ध होत असते .

सदर शोधनिबंधातून ठाणे जिल्ह्यातील, उत्तर वसई भागातील कुपारी समाजाच्या संस्कृतीचा परामर्श घेणार आहोत.

ठाणे जिल्ह्यातील, उत्तर वसई भागातील भुईगाव ते आगाशी या परिसरात राहणारा ख्रिस्ती समाज हा 'कुपारी' समाज म्हणून ओळखला जातो. उत्तर वसई भागातील भुईगाव ते आगाशी या सुमारे 15 कि.मी. लांबी व 4 कि.मी. रुंदी असलेल्या या चिंचोळ्या पट्ट्यात हा समाज वसलेला आहे. या पट्ट्यातील आगाशी, वटार, कोफराड, बोळीज, उमराळे, नाळे, राजोडी, वाघोली, मर्देस, नवाळे, गास व भुईगाव या बारा गावांमध्ये 'कुपारी' समाज वसलेला आहे. कुपारी ख्रिस्ती हे खरे तर 'सामवेदी ख्रिस्ती' म्हणून ओळखले जातात. या ख्रिस्ती समाजाच्या बोलीला सामवेदी बोली असे म्हटले जाते , तसेच कुपारी किंवा कादोडी या नावानेही ही भाषा ओळखली जाते . उत्तर वसईत राहणारा कुपारी समाज म्हणजेच 'सामवेदी ख्रिस्ती समाज' हा पूर्वीचा 'सामवेदी ब्राम्हण समाज'. परंतु पोर्तुगीजांच्या आगमनानंतर सामवेदी ब्राम्हणांचे व सवर्णांचे धर्मांतर करण्यात आले. हा धर्मांतरित झालेला सामवेदी समाज 'सामवेदी ख्रिस्ती समाज' म्हणजेच कुपारी समाज म्हणून ओळखला जाऊ लागला. मूळचे ब्राम्हण असलेल्या या समाजाने ख्रिस्ती उपासनामार्ग जरी स्वीकारला तरी मूळ बोली भाषा आणि रूढी, परंपरा पूर्वीच्याच जतन केलेल्या दिसतात. शिवाय पोर्तुगीजांच्या सानिध्यामुळे काही नव्या, रूढी, पद्धती आत्मसात करून स्वतःची अशी स्वतंत्र 'कुपारी संस्कृती' घडवलेली दिसते . त्यामुळे या समाजातील चालीरितींवर सामवेदी ब्राह्मण व पोर्तुगीज संस्कृतीचा प्रभाव असलेला दिसतो. किंबहुना सामवेदी हिंदू संस्कृती व पोर्तुगीज संस्कृती यांचा संकर सामवेदी ख्रिस्ती संस्कृतीत झालेला दिसतो असे म्हणणे अधिक संयुक्तिक ठरेल. ही संस्कृती समजून घेण्याआधी मूळ सामवेदी ब्राम्हण समाजाची पूर्वपिठीका समजून घेणे आवश्यक आहे. सामवेदी ब्राह्मणांची पार्श्वभूमी वेदकालीन आहे. ऋग्वेद, सामवेद,यजुर्वेद आणि अथर्ववेद अशा चार वेदांपैकी एक सामवेद. सामवेद हा प्रार्थनागीतांचा बनलेला असून यज्ञविधीप्रसंगी गावयाची गाणी यात समाविष्ट केलेली असतात. धार्मिक विधीप्रसंगी किंवा यज्ञविधीप्रसंगी हे सामवेदी ब्राह्मण सामवेदाचे गायन करीत असत. हे सामवेदी ब्राह्मण उत्तरेकडून निघून कालांतराने वैतरणा नदीच्या आश्रयाने वसईच्या निसर्गसंपन्न, सुपीक अशा प्रदेशात स्थिरावले. हा कालखंड इ.स. पूर्व 700 ते इ.स. 300 असावा. फादर फ्रान्सिस कोरिया यांच्या म्हणण्यानुसार वैतरणा व उल्हास या दोन नद्यांनी तयार झालेल्या सुपीक प्रदेशात सामवेदी

ब्राम्हणांनी आपली वस्ती केली. यज्ञहवनाच्या प्रसंगी केले जाणा-या सामगायनाचा मूळ पेशा सोडून शेती, बागायती हा आपला व्यवसाय निवडला, व हातात कायमचा नांगर (हल) घेतला. अशा 'हलधारी' सामवेदी ब्राम्हणांना पुढे 'हालू ब्राम्हण' असेही संबोधू लागले. 'हालू' ही त्यांची प्राचीन देवता होती. गायन करणारा हा समाज एकसुरावर 'हालू' हा शब्द वारंवार उच्चारित असत. (तर दुसरीकडे) ख्रिस्ती बांधव गायन करताना (परमेश्वराला उद्देशून) 'हाल्लेलुया' हा ग्रीक शब्द उच्चारतात. हे दोन शब्दांमधील साधर्म्य हा मोठा योगायोग आहे.तर सामवेदी ब्राम्हणांचा संबंध गुजरात प्रांताशीही असल्याचे काही प्राचीन पुरावे सापडतात. लोकहितवादींनीही या सामवेदी ब्राम्हणांच्या अस्तित्वाची दखल घेतलेली दिसते. वसई तालुक्यात सामवेदी ब्राम्हण म्हणून आहेत हे पूर्वी कधी गुजराथेतून येऊन वसले. ते हल्ली शेतीभाती करतात. हे जानवी घालतात. यांचे उपाध्ये पळशे ब्राह्मण आहेत. असा उल्लेख केला आहे. यावरून सामवेदी किंवा कुपारी बोलीत गुजराती भाषेतील शब्दांचा प्रभाव का आहे, याचे कारण स्पष्ट होते. गुजराती भाषेप्रमाणेच सामवेदी ख्रिस्ती समाजावर व त्यांच्या बोलीवर पोर्तुगीजांचा प्रभाव विलक्षण दिसून येतो , यामागची पार्श्वभूमी समजून घेणे योग्य होईल.

सन 1534 पासून 1739 पर्यंत सुमारे 205 वर्षे पोर्तुगीजांनी वसईवर राज्य केले. या घटनेनेच वसईच्या सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक संक्रमणाला किंवा स्थित्यंतराला सुरुवात झाली असे म्हणायला हरकत नाही. पोर्तुगीजांनी आपल्या राजवटीमध्ये वसईच्या परिसरात मोठ्या प्रमाणात धर्मांतर घडवून आणले. शेकडो ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. या धर्मांतरित लोकांमध्ये प्रामुख्याने उत्तर वसईतील सामवेदी ब्राम्हण व दक्षिण वसईतील सोमवंशी क्षत्रिय म्हणजे पानमाळी, शेषवंशी क्षत्रिय म्हणजे भंडारी, आगरी, कोळी आणि काही प्रमाणात अस्पृश्यही होते. या धर्मांतरानंतर अनेक सवर्णांनी, ब्राम्हणांनी स्वेच्छेने ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला. अशा ख्रिश्चनांना सुरुवातीच्या काळात किरीस्तावं म्हणत होते, तर वसईच्या ख्रिस्ती लोकांना मुंबईत बॉम्बे पोर्तुगीज या नावाने संबोधले जाते. कारण त्यांची नावे पोर्तुगीज सरदारांप्रमाणे होती. उदा. कोलासो, कार्व्हालो, डिमेलो ही आडनावे पोर्तुगालमधील धर्मग्रामांची किंवा उमरावांची होती. याचाच अर्थ मूळ सामवेदी ब्राम्हण ही ओळख पुसली जाऊन या नवख्रिस्तांना ज्या व्यक्तिगत नावांनी ओळख मिळाली ती नावेदेखील पोर्तुगीजांनीच दिलेली दिसून येतात. या धर्मांतराचे काही तोटे झाले तसेच काही लाभही झालेले दिसतात. शिक्षण, व्यवसाय या संदर्भात पोर्तुगीजांनी चांगले बदल घडवून आणले. 1506 ते 1542 या काळात ख्रिस्तीधर्म स्वीकारलेल्या जनतेसाठी 12 ख्रिस्तमंदिरे उभारली ठिकठिकाणी अनाथालये स्थापन करून प्रेषित कार्यासाठी स्थानिक ख्रिस्ती बनलेल्या लोकांमधून धर्मगुरूही बनविले. इतकेच नाही तर नवीन धर्मांतर केलेल्या ख्रिस्ती जनतेसाठी पोर्तुगीजांनी व्यवसायाची योजनाही आखली होती. गलबते बांधण्याचा कारखाना काढला. काही लोक आपला पूर्वीचाच शेतीचा आणि भाजीपाला पिकवण्याचा व्यवसाय करून उत्पन्न मिळवत होते, तर काही लोक शेतीबरोबर सुतारकामही करीत होते. तसेच लाकडाची घरे बांधून देण्याचा व्यवसायही करीत होते. एकंदरीत पाहता पोर्तुगीजांच्या आगमनानंतर उत्तर वसईत विकास झालेला दिसतो. पारंपरिक व्यवसायाबरोबर इतर जोड व्यवसाय करून आर्थिक दृष्ट्या हा धर्मांतरित समाज विकसित झालेला दिसतो.

पोर्तुगीजांनी धर्मांतर करवून आणलेल्या सामवेदी ब्राम्हणांना 'सामवेदी ख्रिस्ती' अशी नवी ओळख मिळाली. याच सामवेदी ख्रिस्तींना 'कुपारी' असेही संबोधण्यात येऊ लागले. 'कुपारी' हा शब्द लॅटीनमध्ये Cumpater असा उच्चारला जातो. तर पोर्तुगीजमध्ये Cumpadre (कुम्पाद्रे)असा उच्चारला जातो. Comp म्हणजे सान्निध्य, जवळीक आणि Padre म्हणजे धर्मगुरू (पाद्री) म्हणजे जो धर्मगुरूच्या सान्निध्यात आहे तो. या 'कुम्पाद्रे' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन कुपारी हा शब्द तयार झाला. अशा त-हेने मूळ सामवेदी ब्राम्हण असलेला व नंतर धर्मांतरित झालेला ख्रिस्ती समाज सामवेदी ख्रिस्ती किंवा कुपारी या नावाने ओळखला जाऊ लागला. सहाजिकच या समाजावर पोर्तुगीजांचा प्रभाव असणे अपरिहार्यच आहे. धर्मांतरापूर्वीचे सामवेदी ब्राम्हण असलेल्या लोकांना सामगायनाची परंपरा टिकवण्याची संधी मिळाली, आणि ते ख्रिस्ताच्या कृपेचे, ख्रिस्ताच्या प्रेमाचे म्हणून लाडके झाले, या दृष्टीने धर्मांतरानंतरची ओळख, जी

पोर्तुगीजांनी दिली म्हणूनच कुपारी समाज असा शब्दप्रयोग करणे अधिक संयुक्तिक ठरेल असे वाटते. डॉ. रेजीन डिसिल्वा यांच्या म्हणण्यानुसार या समाजावर पोर्तुगीज संस्कृतीचा प्रभाव दिसत असला तरी या कुपारी समाजाने गोव्याप्रमाणे कोकणी किंवा मराठी भाषेचा त्याग करून पोर्तुगीज भाषेचा स्वीकार केलेला नाही, आपल्या मूळ सामवेदी बोलीचाच स्वीकार केला. परंतु जवळजवळ 205 वर्षांच्या पोर्तुगीजांच्या सहवासाचा परिणाम भाषेवर व संस्कृतीवर होणे अपरिहार्यच आहे हे ही विसरून चालनार नाही. संस्कृती या शब्दाची थोडक्यात व्याख्या करायची झाली तर असे म्हणता येईल की संस्कृती म्हणजे मानवी जीवनाला सुसंस्कारित करणारी, मानवाच्या भौतिक जीवनासोबत त्याचे अभौतिक, आध्यात्मिक, कलात्मक जीवन व्यक्त करणारी पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या रूढींना, सर्व त-हेच्या संस्कारांना सोबत घेऊन चालणारी पर्यावरणपूरक, निसर्गाधिष्ठित जीवनशैली म्हणजेच संस्कृती होय. पेहराव, खाद्यसंस्कृती, धार्मिक विधी याबाबतीत कुपारी ख्रिस्ती समाजावर पोर्तुगीज संस्कृतीचा विशेषत्वाने प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

कुपारी समाजाचा पेहराव –

पुरुष वर्गाचा पेहरावही साधाच, शेतकरी वर्गाला शोभेल असा. गुढ्यापर्यंत पोहोचणारे मांजरपाटाचे जाड धोतर. त्यावर गळ्यापासून कंबरेपर्यंत पोहोचणारी सुती बटणांची सफेद कापडाची संपूर्ण बाह्याची बंडी तिला दोन बाजूला खिसे. डोक्यावर लाल/काळी टोपी आणि खांद्यावर एक लहानसे पांढरे उपरणे. इतका साधा दैनंदिन पोषाख असे. पुरुषांच्या धोतरासाठी 'पोन्या' असा शब्द योजला जातो तर बाराबंदी किंवा बंडीवर जे जाकीट घातले जाते त्याला 'कबजा' असा शब्द वापरला जातो. कानात बाळी देखील घातली जात असे. पूर्वी काळी टोपी वापरण्याची पद्धत होती आता मात्र लाल टोपी वापरली जाते. धोतरावर घातल्या जाणार्या बंडीला 'खमीस' असे म्हणतात. पोन्या, कबजा, खमीस, टोपी असा पुरुषांचा पारंपरिक पोषाख कुपारी समाजात दिसून येतो. पोन्या, कबजा, खमीस हे शब्दही पोर्तुगीज प्रभावातूनच आलेले दिसतात. स्त्री-पुरुषांचा पारंपरिक पोषाख कुपारी समाजात दिसून येतो. स्त्री-पुरुषांच्या या पेहरावाबाबत डॉ. रेजीन डिसिल्वांनी एका लेखात आपले विचार मांडताना असे म्हटले आहे की, "पोर्तुगीजांच्या आगमनापूर्वी लोक परंपरागत. कपडे घालीत. म्हणजे पुरुष धोतर, पंचा, अंगरखा वगैरे तर स्त्रिया व मुली नऊवारी पातळ पोलके, चोळी इत्यादी कपडे वापरत असत. परंतु धर्मांतरानंतर पोर्तुगीजांनी गोवा वसईकडील लोकांचा वेष बदलला. हे वेषांतर 'बाप्टिस्मा' घेतानाच करून घेण्यात येत असे. त्यामुळे धर्मांतरित माणसाचे नाव व पेहराव एकाच वेळी बदलत असे." डॉ. डिसिल्वा पुढे असेही म्हणतात की "त्याकाळात पुरुषांना धोतर नेसण्यास मनाई करण्यात आली होती परंतु त्याकाळी बहुसंख्या लोक शेती व्यवसाय करीत असत. धर्मांतरित झालेल्या ख्रिस्ती लोकांनी आपला व्यवसाय बदलला नव्हता. त्यामुळे व्यवसायाला पूरक असणारे धोतर शाबूत राहिले. मात्र डोक्यावरची पूर्वीची सफेद किंवा काळी टोपी जाऊन तेथे लाल टोपी आली. तर स्त्रियांच्या लुगड्याचा रंग लालभडक ठेवण्यात आला. कुपारी स्त्री-पुरुषांना असा पोषाख देण्यामागे पोर्तुगीजांचा खास उद्देश होता. एकतर आपल्या कळपात आलेले म्हणजे धर्मांतरित झालेले लोक त्यांच्या सहज लक्षात यावे आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अशाप्रकारच्या लोकांना स्वजातीमधील लोकांनी तात्काळ ओळखावे." असे असले तरी पोषाखाबाबत म्हणायचे झाले तर पूर्वीच्या पोषाखापेक्षा हा पोषाख फार वेगळा नव्हता. फरक असलाच तर तो रंगाचा होता. बाकी शेतीकामासाठी सुटसुटीत असणारा असा पोषाख कुपारी समाजाची ओळख होती. पुरुषांच्या पोषाखाबाबत एक संदर्भ असाही सापडतो की, "पोर्तुगीजांनी शेंडीवर कर लावला होता, हे सर्वांनाच विदित आहे. पोर्तुगीजांचा रोष ओढवून घेऊ नये म्हणून सोपारा सामवेदियांमध्ये शेंडी झाकण्यासाठी लाल टोपी आणि जानवे झाकण्यासाठी जाकीट आले आणि त्यांच्या पोषाखाचा एक भाग होऊन गेले."

स्त्रिया पोषाखाबाबत हौशी होत्या लालरंगाचेच लुगडे सर्वांना सक्तीचे होते. इतर रंगाची निवड करता येत नसे. अर्थात चोळीचा रंगही लालच असे. आज अत्यल्प वयोवृद्ध स्त्री पुरुष या पारंपरिक

पोषाखाचा पेहराव करताना दिसतात . परंतुआजच्या काळात लग्न समारंभात काही वेळापुढे किंवा एका दिवसापुरते का होईना हौसेने हा पारंपरिक पेहराव करताना दिसतात.

खाद्य संस्कृतीवरील पोर्तुगीज प्रभाव –

कुपारी समाजात पोर्तुगीजांचा प्रभाव हा केवळ भाषेवर नसून खाद्य संस्कृतीवरही झालेला दिसतो. कुपारी लग्नसमारंभात केले जाणारे अनेक खाद्यपदार्थ पोर्तुगीजांकडूनच आलेले दिसतात. (अलीकडच्या काळात या पदार्थांचे इकडच्या घरगुती मसाल्यांमुळे व पाककृतीत थोडा फरक होऊन त्याचे स्वरूप बदलले आहे. परंतु पदार्थांची नावे मात्र पोर्तुगीजच राहिलेली दिसतात. उदा. इंदयाल (Vindelo) सर्पतेल (Sarpotel) टेपरात (Teporato) इ. ही भाषा संस्कृतीची सरमिसळ कशी झाली याबाबत डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो यांनी एका लेखात असे म्हटले आहे. की 'धर्मातरित ख्रिस्ती समाज चर्चमधील धार्मिक विधीच्यावेळी केल्या जाणार्या प्रवचनांवर विसंबून असल्यामुळे तसेच समुहाने एकत्रित राहत असल्यामुळे चर्चमध्ये वापरले जाणारे धार्मिक स्वरूपाचे पोर्तुगीज व स्पॅनिश शब्द समाजात अगदी सहज प्रचलित झाले. (त्यावेळी बरेचसे धर्मप्रसारक हे पोर्तुगाल मधून आलेले होते.) पोर्तुगीज, स्पॅनिश धर्मगुरू जे वसईत कार्यरत होते त्यांनी स्वयंपाक करण्यासाठी स्थानिक मराठी भाषिक पण धर्मातरित झालेले ख्रिस्ती पुरुष (मेरनी) ठेवल्यामुळे त्यांच्याकडून पोर्तुगीज, स्पॅनिश मिश्रित मराठी भाषा बाजारात पोहोचली. बाजारहाट करण्यासाठी हे धर्मातरित झालेले आचारी(स्वयंपाकी) जात असल्यामुळे त्यांच्याकडून हे शब्द, बाजारात येणार्या जाणार्या महिलांकडून ती घराघरांत पोहोचले. (स्वयंपाकाशी संबंधित असणारे पदार्थही असेच भाषिक आदानप्रदानातून पोहोचले असावेत.) म्हणूनच कॅथलिक ख्रिस्तींची मराठी भाषा ही संमिश्र स्वरूपाची आहे.'

कुपारी समाजातील लग्नसमारंभातील नव-यामुलाच्या घरातील भोजन समारंभाला पोर्तुगीज परंपरेनुसार ' जंतरा' असे म्हटले जाते. (अलिकडच्या काळात हा शब्दप्रयोग फारसा वापरात नाही.) मात्र लग्नसमारंभानंतर अगदी जवळच्या मित्रमंडळींना किंवा नातेवाईकांना , ज्यांनी या लग्नसमारंभात वेगवेगळ्या त-हेची मदत केली, कष्टाची कामे केली अशांना श्रमपरिहाराचे खास मांसाहारी जेवण देऊन त्यांचे आभार व्यक्त करण्याची एक रीत साजरी केली जाते , या भोजनावळीला 'सवदी ' असे म्हटले जाते. "सवदी" हा शब्द व ही प्रथाही पोर्तुगीज प्रभावातून आलेली दिसते. "सवदी" हा शब्द **Saudar** या पोर्तुगीज शब्दावरूनच आला आहे . **Saudar** या शब्दाचा पोर्तुगीज भाषेतील अर्थ अभिन्नंदन करणे किंवा आभार मानणे असा होतो. हाच अर्थ कुपारी समाजातील सौदी या प्रथेमागेही असलेला दिसतो. धार्मिक रूढी परंपरांवरील पोर्तुगीज प्रभाव –

कुपारी समाजातील धार्मिक रूढी तसेच धार्मिक विधींवर पोर्तुगीजांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. या ख्रिस्तीसमाजातील धार्मिक विधींची नावेही पोर्तुगीज असलेली दिसतात,किंबहुना कुपारी समाजाने ती जशीच्या तशी स्वीकारलेली दिसतात. या ख्रिस्ती समाजाचे बहुतांशी धार्मिक विधी हे चर्चमध्येच होतात. चर्चच्या आवाराला पोर्तुगीज भाषेत ' Adro' आदरु असे म्हणतात , या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन कुपारी समाजात " लादर " असा शब्द रूढझालेला दिसतो. या आदरु शब्दावरूनच कुपारीसमाजात आजही ईश्वराच्या आराधनेला " आद्रेसांव " असे म्हटले जाते. किंवा कोणत्याही धार्मिक मिरवणूकीला " पिरसांव " हा पोर्तुगीज शब्दच कुपारी समाजात योजला जातो .तसेच धर्मगुरू जे प्रवचन देतात त्यालाही पोर्तुगीजांप्रमाणे " शेरमांव" असेच म्हटले जाते, तर प्रवचन देण्याची जी जागा असते तिला 'कुल्पू' असे म्हटले जाते. हा कुल्पू शब्द 'पूलपीट' या पोर्तुगीज शब्दाचा अपभ्रंश होऊन आला असावा. तर धर्मगुरूंना धार्मिक कार्यात मदत करणा-या मदतनिसांसाठी 'मेरनी' हा पोर्तुगीज शब्दच योजला जातो. तसेच प्रत्येक धर्मग्रामाला पोर्तुगीज भाषेत " फ्रेग्युजिया" असे म्हटले जाते या शब्दावरून कुपारी समाजात फरगोजी हा शब्द रूढझालेला दिसतो. इतकेच नाही तर धार्मिक प्रार्थना, मुर्ती , पवित्रपाणी यासाठी नेहमीच वापरले जाणारे मिस्सा, रोजरी, तेस, रजार, लुजार, साक्रामेत , बेजिमात हे शब्द ही पोर्तुगीज भाषेतूनच आलेले दिसतात.

कुपारी ख्रिस्ती समाजात लहान बाळाच्या जन्मानंतर 'बाळटीम' हा एक महत्वाचा संस्कार किंवा विधी असतो. 'बाळटीम' म्हणजेच नामकरण विधी (Baptism) पोर्तुगीज भाषेच्या प्रभावातून या नामकरण विधीला 'बाप्टिस्मा' असेही म्हणतात. 'बाप्टिस्मा' या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन कुपारी बोलीत बाळटीम हा शब्द आला असावा. 'बाळटीम' अथवा नामकरण संस्काराच्यावेळी 'मद्रीन पद्रीन' घेतले जातात. पोर्तुगीज भाषेतील मद्रीन Madrinho म्हणजे (Godmother) किंवा धर्ममाता व पद्रीन म्हणजे Padrinho म्हणजेच (Godfather) किंवा धर्मपिता. ते त्या बाळाला 'फिल्यात' (पोर्तुगीज शब्द Filhado तर इंग्रजीत Godchild) म्हणून संबोधतात. आपल्या फिल्यातची त्याच्या पालकांकडून आध्यात्मिक, शैक्षणिक व सामाजिक स्तरावरील जबाबदारी उत्तमरित्या पाळली जातेय की नाही यावर त्यांचे विशेष लक्ष असते. फिल्यातच्या बाळटीमापासून ते फिल्यात मोठे होऊन त्याचे लग्न होईपर्यंत मद्रीत पद्रीन सहपालकाची ही भूमिका निभावत असतात. त्यामुळे बाळटीमच्या संस्कारात धर्ममातापित्याला तितकाच मोठा मान दिला जातो.

बाळटीमच्या दिवशी बाळाला चर्चमध्ये आणले जाते. त्याचे आईवडील(जन्मदाते) तसेच त्याचे मद्रीन पद्रीन (धर्म मातापिता) यांच्यासोबत असलेल्या धर्मगुरूंच्या साक्षीने बाळाचा स्नानविधी होतो. बाळाला स्नान घालताना त्याच्या डोक्यावर सुंगधित तेल चोळले जाते. त्यानंतर त्याला स्नान घातले जाते. त्यानंतर त्याला शुभ्र कपड्यात गुंडाळले जाते. (शुभ्र रंग पावित्र्याचे, शुचितेचे, निष्कलंकतेचे प्रतीक) स्वच्छ विचार, निर्मळ अंतःकरण, प्रामाणिक जीवन व सदाचारी वृत्ती जोपासण्याचा संदेश त्यातून दिला जातो.या विधीतून बाळाची व त्याच्या नावाची चर्चच्या दरबारी नोंद होते. या नंतरचा महत्वाचा संस्कार म्हणजे ख्रिस्तशरीर किंवा ख्रिस्तभोजन संस्कार, जो लहान मुलामुलीना धार्मिक शिकवणुकीसाठी दिला जातो. या विधीला पोर्तुगीज मध्ये 'कुमिन्याँव' (Cominno) असे म्हटले जाते हा विधी आणि हा शब्दही कुपारी समाजाने जशाचा तसा स्वीकारलेला दिसतो. ख्रिस्ती समाजात सात धर्मसंस्कार म्त्वाचे मानले जातात. " विवाह" हा त्यातील एक महत्वाचा संस्कार. या लग्नविधीत " मांडवाच्या दिवशी सकाळी नवरा व नवरी आपापल्या घरातून विधीपूर्वक स्नान करून चर्चमध्ये जातात, व " पापनिवेदन " करतात, या विधीला पोर्तुगीज भाषेत Comfessar असे म्हणतात. या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन कुपारी समाजात या विधीला ' कुमसार" असे म्हटले जाऊ लागले. तर मार्च, एप्रिल महिन्यातील चाळीस दिवसांचा जो उपवासकाळ पाळला जातो त्याला कॉरेजमा असे म्हणतात , आजही हाच पोर्तुगीज शब्द कुपारी समाजात वापरला जातो.

कुपारी ख्रिस्ती समाजात एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर जे विधी केले जातात त्यात मूळ सामवेदी ब्राह्मणी परंपरांचे संस्कारही दिसतात . विशेषतः दुखवट्यासाठी घरातील झोपाळा उतरवणे, दुःखातिरेकाने शोकगीत गाणे, स्त्रियांनी अलंकार उतरविणे इ. तसेच मृत्यू संदर्भातील जे धार्मिक विधी केले जातात , त्यावर मात्र पोर्तुगीज प्रभाव अधिक जाणवतो. उदाहरणार्थ कुपारी समाजात अंत्यविधीत मृतदेह पुरण्याचा जो विधी असतो त्यासाठी 'एंतेर' हा शब्द योजला जातो तो देखील " एंतेर" या पोर्तुगीज शब्दाचा अपभ्रंशच आहे. अंत्ययात्रेसमयी जे करुण संगीत वाजवले जाते त्याला ' रेजिमात ' असे म्हटले जाते. तर दुःख व्यक्त करण्यासाठी जी जवळची मित्रमंडळी असतात त्यांना पोर्तुगीज भाषेत ' कोफरांत" असे म्हणतात , या शब्दाचा अपभ्रंश होऊन कुपारी समाजात ' कोफराडी असा शब्द वापरला जातो. केवळ धार्मिक विधींसाठीच नाही तर दैनंदिन जीवन व्यवहारातही अनेक पोर्तुगीज शब्द कुपारी समाजाने स्वीकारलेले दिसतात.

नातेवाचक व दैनंदिन व्यवहारातील पोर्तुगीज शब्द – सामवेदी ख्रिस्ती समाजाला 'कुपारी' हे नाव कसे मिळाले या मागेही पोर्तुगीज प्रभाव आहे हे आपण पाहिलेच आहे अशा त-हेचे आणखीही नातेवाचक शब्द पोर्तुगीज प्रभावातून आलेले दिसून येतात. जे आजही या समाजात रूढलेले आहेतकुपारी ख्रिस्ती समाजात मद्रीन, पाद्रीन, फिल्यात, कुन्यात नातेवाचक असे शब्द वापरले जातात, ते पोर्तुगीज प्रभावातून आलेले आहेत. पोर्तुगीज भाषेत मेहुण्याला Cunhado (कुन्यादु) असे म्हटले जाते, त्याचा अपभ्रंश होऊन कुपारी बोलीत मेहुण्याला किंवा दिरासमान असणा-या पुरुषाला कुपारी स्त्रिया 'कुन्यात'

असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे फिल्ला(धर्मपुत्र) फिल्ल्यू(धर्मकन्या) या शब्दांवरून कुपारीत धर्मपुत्र किंवा धर्मकन्येसाठी 'फिल्यात' हा शब्दप्रयोग केला जातो. मदरीन,पादरीन हे पोर्तुगीज शब्द ही धर्ममाता, धर्मपिता या अर्थाने कुपारी भाषेत योजले जातात. हे धर्ममाता व धर्मपिता पाहिजेत किंवा विवाहित असले पाहिजेत अशीही अट नसते. (पूर्वीच्या काळी कुटुंब नियोजनाची पद्धत नसल्यामुळे, भरपूर अपत्ये सांभाळणे जन्मदात्या आईवडीलांना शक्य नसायचे अशावेळी प्रत्येक अपत्यासाठी अशा धर्ममाता व धर्मपित्याची योजना केलेली असायची .) या धर्ममाता व धर्मपित्याला पोर्तुगीज भाषेत मदरीन (धर्ममाता) व पदरीन (धर्मपिता) म्हणण्याची परंपरा कुपारी समाजाने स्वीकारलेली दिसते. तर ज्या बालकाची जबाबदारी धर्ममाता व धर्मपिता घेत असत त्या बालकाला पोर्तुगीज परंपरेनुसार आजही कुपारी समाजात फिल्यात असे संबोधले जाते. इतकेच नाही तर कुपारी समाजातील दैनंदिन जीवन व्यवहारात , शेती व्यवसायात जी भांडीकुंडी, अवजारे, वस्तू वापरल्या जातात ते शब्दही पोर्तुगीज प्रभावातून आलेले दिसतात . उदाहरणार्थ – कोयता, चावी, तिजाल, अलमारी, टुवाल, टायलीन, बाल्टी इ. अर्थात हे शब्द केवळ कुपारी समाजातच वापरले जातात असे नव्हे तर इतर भाषांमध्येही हे शब्द स्वीकारलेले दिसतात.

वरील सर्व विवेचनावरून असे म्हणता येईल की ख्रिस्ती धर्मातराच्या निमित्ताने तसेच दोनशे वर्षांच्या सानिध्यामुळे पोर्तुगीजांनी आपली छाप येथील धर्मातरित ख्रिस्ती कुपारी समाजावर सोडली . मूळ सामवेदी ब्राह्मण परंपरा जोपासत , आपली मूळ सामवेदी बोलीभाषा तशीच अबाधीत ठेवीत त्याला पोर्तुगीज जीवनशैली व पोर्तुगीज धार्मिक रूढीची जोड देऊन या समाजाने आपली एक स्वतंत्र अशी पोर्तुगीज व सामवेदी या दोन संस्कृतींच्या संकरातून, समन्वयातून 'सामवेदी ख्रिस्ती कुपारी ' संस्कृती सिद्ध झालेली दिसते.

संदर्भ ग्रंथ –

1. डॉ. देवी गणेश – भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण ; पद्मगंधा प्रकाशन.
2. कोरिया फ्रान्सिस – सामवेदी ख्रिस्ती समाज ;सप्तर्षी प्रकाशन.
3. डॉ. सावजी अ.व्यं. – चित्पावन ब्राम्हणांचा उगम व विकास ; सुखदा प्रकाशन.
4. डॉ. शिरसाट कृ.रा. – वसईचे ख्रिश्चियन ; इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स.
5. डॉ. डिसिल्वा रेजीन – सुवार्ता मासिक , डिसेंबर 1986.
6. डॉ. कार्व्हालो सिसिलिया – वाडीवस्ती (संपादक – आल्हाद गोडबोले); डिंपल पब्लिकेशन

बौद्धदर्शनाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन**डॉ.आंबटकर वृषाली ओंकार**

श्री गुरूबुद्धीस्वामी महाविद्यालय पूर्णा तत्वज्ञान विभाग
मो.नं.9119523356,E-mail id- voambatkar10@gmail.com

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृतीचा पाया ज्यावर आधारलेला आहे ते म्हणजे भारतीय दर्शन परंपरा. तत्वज्ञानाचा किंवा भारतीय दर्शनाचा विचार करता भारतीय दर्शनात प्रामुख्याने नउ दर्शनाचा समावेश होतो. प्रत्येक दर्शनाचा विशिष्ट असा दृष्टिकोन आहे.नउ दर्शनापैकी तीन तत्वज्ञान हे नास्तीक तत्वज्ञान म्हणून ओळखले जातात.

ज्यामध्ये प्रामुख्याने बौद्ध,जैन,चार्वाक यांचा समावेश होतो. बौद्ध दर्शनाने पारलौकीक जगाला नाकारले. त्यांचा जिवनविषयक दृष्टिकोन त्यांच्या तात्वीक दृष्टीकोनातून स्पष्ट होतो. बौद्ध दर्शनाचा सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे त्रिपीटक जे पाली भाषेतून आहे. त्याच्या माध्यमातून त्यांच्या तात्वीक दृष्टिकोनाचा विचार करता येतो.किंवा केला जातो. बौद्ध तत्वज्ञान हे व्यक्तीला व्यापक जिवनविषयक दृष्टिकोन देणारे आहे.हे अभ्यासाअंती प्रत्येक व्यक्तीला जाणल्याशिवाय राहात नाही.

गृहीतके

- १)भारतीय तत्वज्ञानाचा परंपरेतील महत्वपूर्ण तत्वज्ञान आहे.
- २)बौद्ध दर्शनाचा तात्वीक दृष्टिकोन व्यापक स्वरूपाचा आहे.
- ३)व्यक्ती व समाजासाठी बौद्धदर्शन दिशादर्शक आहे.
- ४)जिवनातील अनेक समस्यांचे निमुलून किंवा उत्तर बौद्ध दर्शनात स्पष्ट होते.
- ५)बौद्ध दर्शनाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन महत्वाचा आहे.
- ६)बौद्ध हे धार्मीक दृष्टिने जितके महत्वाचे आहे.तसेच बौद्ध तत्वज्ञानाची तात्वीक बैठकीचे ही व्यक्तीच्या जीवनात अनन्य साधारण असे महत्व आहे.

उद्दिष्ट

- १.बौद्ध दर्शनाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन वर्तमान परिस्थितीत उपयोगात आणण्यासाठी प्रयत्न करणे
- २.बौद्ध दर्शनाचा व्यापक दृष्टिकोनाचा वर्तमान स्थितीत महत्व स्पष्ट करणे.
- ३.बौद्ध तत्वज्ञानाचा भारतीय संस्कृती व मानवाचा जिवनातील स्थान स्पष्ट करणे.

बौद्ध तत्वज्ञानातील चार आर्यसत्ये

गौतम बुद्धांनी दुःख निवारण्याचा मार्ग शोधण्यासाठी भौतिक सुखाचा त्याग करून मध्यम मार्गाचा अवलंब करून निर्वाणापर्यंत जाता येते. किंवा जिवनविषयक अंतिम साध्य प्राप्त करता येते हे सांगितले. सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात त्यांनी चार आर्य सत्य आणि आर्य अष्टांग मार्ग सांगितले आहेत.

- १.जीवन दुःखमय आहे.
२. दुःखाला कारण आहे.
३. दुःखाला निरोध आहे.
४. दुःख निरोधाला मार्ग आहे.

विश्वात मनुष्य हा अत्यंत छोटा घटक आहे.त्याबरोबरच तो अपूर्ण देखील आहे. त्यामुळे मनुष्याच्या जिवनात होत राहणारे स्थित्यंतरे यापासून तो लांब आहे.याचेच कारण म्हणजे मनुष्य आपल्या जिवनात येणा-या प्रतिकूल परिस्थितीने व्याकुळ होतो.तर अनूकूल परिस्थितीने तो हरळून जातो. व्यक्तीला म्हणजे मानवाला यादोन्ही परिस्थितीत म्हणजे हरळून जाणे किंवा दुःखात विचलित होणे अयोग्य आहे. याकरिता बौध्द तत्वज्ञानात गौतमबुध्दाने चार आर्यसत्याच्या रूपात . दुःख व सुखाची ओळख कशी करावी . दुःखाचा विरोध कसा करावा याचे स्पष्टिकरण दिले आहे.

कार्यकारण भावाचा विचार केला तर प्रत्येक कृतीमागे विशिष्ट स्वरूपाचे कारण असते. अगोदर कारण व मग कार्य असा क्रम आहे.व्यक्तीच्या जिवनात देखील तसेच आहे.सुख व . दुःख या विरूध्द स्वरूपाच्या असणाया घटना क्रिया मनुष्य कारणमिमांसा करण्याचा प्रयत्न करतो. गौतम बुध्दाने सांगितले आहे.जगात . दुःख आहे हे जसे खरे आहे तसेच त्याला कारण हि आहे. ते म्हणजे अज्ञान होय. या कारणाचा उपशम करता येतो, . दुःखाचा विरोध करता येतो असेही त्यांनी सांगितले.ज्ञान जिथे असेल तिथे दुःखाचा अंधार दूर होतो असे त्यांनी स्पष्ट केले.अज्ञान दूर करण्यासाठी किंवा दुःख निरोधाचा मार्ग सांगितला आहे. सारनाथ येथील पहिल्या प्रवचनात त्यांनी आर्य अष्टांग मार्ग सांगितले आहेत.या मार्गाचा अवलंब करून जिवनात निर्मान होणा-या दुःखापासून व्यक्तीला परावृत्त तर होताच येते, त्याचबरोबर जीवनातील अंतीम साध्यापर्यंत जाता येते.बौध्द तत्वज्ञानाने असे सांगितले आहे की, व्यक्तीला जीवंतपणीच निर्वाण प्राप्त करून घेता येते.त्या आठ पाय-या किंवा अष्टांग मार्ग असे आहेत.

आर्य अष्टांग मार्ग

- १.सम्यक दृष्टी (यथार्थ ज्ञान)
- २.सम्यक संकल्प
- ३.सम्यक वाचन(खोटे न बोलणे)
- ४.सम्यक मार्ग
- ५.सम्यक आजीव (सन्मार्गाने उपजिवीका करणे)
- ६.सम्यक व्यायाम (चांगले विचार करणे)
- ७.सम्यक स्मृती (विवेके जागृती)
- ८.सम्यक समाधी, (वासना वितर्क नष्ट करून ध्यानधारणा करणे)

व्यक्तीला ज्ञान प्राप्त करणे हे तर महत्वाचे आहे त्याचबरोबर हे यथार्थ असायला हवे. ज्ञानाला प्रत्यक्षात आणण्याअगोदर व्यक्तीचा संकल्प योग्य असणे आवश्यक आहे.संकल्प प्रत्यक्ष येण्याअगोदर वाचेव्दारे ते समोर येते.वाचा सम्यक ठेवून असत्यापासून परावृत्त राहून आपले जीवन सम्यक सन्मार्गाने उपजिवीका करणे. व्यक्तीच्या जिवनात विचारांना अनन्य साधारण असे महत्व आहे. म्हणून सम्यक विचारांच्या जोडीने आपण जिवनात अनेक प्रकारचे यश संपादन करून दुःखापासून परावृत्त करू शकतो. विवेकशक्ती च्या आधारावर जिवनातील अनेक संकल्प,अनेक निर्णय घ्यावे लागतात. व समस्या सोडविता येतात.अशी बौध्द तत्वज्ञानाची शिकवण आहे.जिवन जगत असताना व्यक्ती एक उदिदष्ट निश्चित करत असतो किंवा साध्य प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतो साधना करताना सम्यक समाधी महत्वपूर्ण ठरते. कारण यामध्ये ध्यान धारणेचा समावेश होतो.ध्यानधारणेमुळे चित्तपृवत्ती स्थिर होते.व्यक्ती मोक्षापर्यंत जाण्यास तयार होतो. बौध्द तत्वज्ञानाने समाधी अवस्था ही अत्यंत महत्वपूर्ण मानली आहे. धार्मीक दृष्टिने बौध्दाचे दोन पंथ सांगितले जातात.

१.हिनयान २. महायान हे दोन ,यात किंचीत भेद आहे.हिनयान निरिश्वरवादी तर महायान हा सेश्वरवादी आहे.

क्षणभंगूरवाद

बौध्द तत्वज्ञानाने क्षणभंगूरवादइ मांडला. त्यांनी सांगितले की जगातील प्रत्येक गोष्ट क्षणीक आहे. परीवर्तन शिल आहे. यामुळे शाश्वत तत्वाचा ,शाश्वत गोंष्टीचा हव्यास मानवाने करणे अयोग्य आहे. जे परिवर्तनशिल असते ते कधीतरी संपणारे असते. भौतीक साधनांचा, समावेश होतो.बौध्दांनी आठ मार्गानुसार व्यक्तीचे आचरण कसे असायला हवे . या आठ मार्गाचा समावेश त्यांनी त्रिसिध्दांतात केला आहे.

१.प्रज्ञा सर्व क्षणीक अनित्य आहे. नित्य असे काहीच नाही. याचे ज्ञान झाले म्हणजे दुःख निर्मान होणार नाही. अज्ञान हे सर्व दुःखाचे कारण आहे.त्याला नाहिसे करणे महत्वाचे आहे.

२.शील शील म्हणजे सदाचार,सदवर्तन म्हटले आहे.व्यक्तीचे आचरण पंचशील प्रमाणे असले पाहीजे. तीच व्यक्ती सदाचारी,चारीव्यवान होय.एकूनच सर्व वर्तनाचा समावेश पंचशील तत्वात केला आहे.

पंचशिल तत्व

१.प्राणातिपात विरती - विरती म्हणजे कोणाचेही प्राण घेवू नये.

२.अदतादान विरती - जी आपली वस्तू नाही तिच्यावर मालकी हक्क दाखवू नये.

३.काममिथ्याचार विरती - खोटे बोलण्यापासून परावृत्त होणे.

५.सुरामैरेय प्रमादास्थान विरती- मदयपान विरती होय.

पंचशिल तत्वाचा अंगीकार करून जीवन जगले तर जीवनात कोणत्याच समस्या उदभवणार नाहीत.म्हणून त्यांना सोडविण्याच्या मार्गाचा विचार करण्याची वेळ व्यक्तीवर येणार नाही.

जैनाची अनूवृत्ते व योगाची यम नियम व बौध्दाचे पंचशील यात साम्य दिसून येते. जैनाची सत्य,अस्तेय,ब्रम्हचर्य,अपरीग्रह ही अनुप्रते सांगितली आहेत.या तत्वज्ञानाने चित्त वृत्तीचा निरोध करण्यासाठी अष्टांगयोग सांगितले आहेत.बौध्द दर्शनाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन व्यापक स्वरूपाचा होता.या तत्वज्ञानात व्यक्ती जिवनाकडे व्यापक दृष्टिने पाहिले जाते.म्हणून बौध्द तत्वज्ञानात निर्वाणाचा अनूभव व्यक्तीला जीवंतपणी घेता येतो असे स्पष्ट केले आहे.

बौध्द तत्वज्ञानाचा क्षणीकवाद या तत्वज्ञानाचा पाया आहे. प्रत्येक वस्तू क्षणीक असून ती परीवर्तनशील आहे. त्यांचे हे मत त्यांच्या वैज्ञानीक दृष्टिकोनाची ओळख करून देतो.यामुळे जिवन अधिक सुखकर होण्यास मदत होते.

निष्कर्ष

भारतीय तत्वज्ञानातील महत्वपूर्ण तत्वज्ञान म्हणून बौध्द तत्वज्ञानाचा समावेश होतो. आधुनिक काळातील व्यक्तीची जीवनशैली पहाता अनेक प्रकारच्या समस्या जिवनात आहेत. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे अज्ञान किंवा सम्यक ज्ञानाचा अभाव वृ सम्यक ज्ञान किंवा अष्टांगीक मार्गाचा व पंचशील तत्वाचा अंगीकार केला तर उदभवणा-या समस्या व जिवनविषयक दृष्टिकोण व्यापक होण्यास मदत होईल. अर्थातच बौध्दाचा जिवनविषयक दृष्टिकोन हा सकारात्मक व व्यापक स्वरूपाचा आहे. यामुळे तो अनंतकाळापर्यंत टिकणारे असे आहे.

संदर्भग्रंथ

१.दिक्षीत श्रीनिवास,भारतीय तत्वज्ञान,फडके प्रकाशन कोल्हापूर

२.प्रा.डॉ.ग.ना.जोशी.भारतीय तत्वज्ञानाचा बृहदइतिहास खंड २ बौध्द दर्शन प्रकाशन शूभदा सारस्वत प्रकाशन पूणे.

३.प्रा. विद्या जोशी,भारतीय व पाश्चात नितीशास्त्र विद्या प्रकाशन, नागपूर

४.प्रा.माधवी कवी,तूलनात्मक धर्म, विद्या प्रकाशन,नागपूर

जाती व वर्णव्यवस्थेचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम**प्रा. डॉ. नागोराव के. सोरे**(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख) श्री बा. दे. पारवेकर महाविद्यालय, पांढरकवडा
जि. यवतमाळ., ९५११६३०९४४**प्रस्तावना:**

भारतीय समाजव्यवस्था ही प्रामुख्याने वर्णव्यवस्था आणि जातिसंस्थेवर आधारित आहे. जातिसंस्था हे भारतीय समाजाचे एक मुख्य लक्षण असून, वस्तुनिष्ठ अध्ययन करण्यासाठी चातुर्वर्ण्य व्यवस्था आणि जातिसंस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. भारतीय समाजाचे शेकडो जातींमध्ये विभाजन झालेले आहे. त्यामुळे भारतीय समाज एकसंघ नाही. जातिसंस्था ही एक सामाजिक संस्था आहे. परंतु या संस्थेस हिंदु धर्माचा आधार आहे. अशी जातिसंस्था जगात इतर देशात आढळून येत नाही. भारतात हिंदु धर्माची मान्यता असल्यामुळे जातिसंस्था शेकडो वर्षांपासून टिकून आहे. हिंदु धर्माची प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या जातीची सदस्य आहे. विशेष महत्वाची बाब म्हणजे भारतीय समाजात व्यक्तीचा दर्जा हा त्याच्या जातीवरून निश्चित होतो. व्यक्तीची ओळख त्याच्या गुण किंवा कर्तृत्वावरून केली जात नाही. तर जातीच्या आधारावर व्यक्तीची ओळख करण्याची परंपरा आपल्या देशात आहे. भारतीय समाज जीवनावर जातिसंस्थेचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे.

वर्ण आणि जाती या वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. वर्णव्यवस्थेमुळे भारतीय समाजाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णांत विभाजन झाले होते. तर जातिसंस्थेमुळे भारतीय समाजाचे शेकडो जाती आणि उपजातीत विभाजन झालेले आढळून येते. प्राचीन काळी भारतीय समाजात प्रथम वर्णव्यवस्था अस्तित्वात आली. त्यानंतर जातीव्यवस्था निर्माण झाली. वर्ण व जातीचे महत्त्वाचे साम्य म्हणजे प्रत्येक वर्ण आणि जातीचा दर्जा हा समान नाही. वर्णव्यवस्था आणि जातिव्यवस्थेमुळे भारतीय समाजात विषमता निर्माण झाली. वर्ण आणि जाती या जन्मावर आधारित असल्यामुळे व्यक्तीचा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ दर्जा हा जन्मतःच निश्चित होत आला.

सुप्रसिद्ध भारतीय समाजशास्त्रज्ञ डॉ. जी.एस.धुर्वे यांनी 'Caste and Race in India' (१९६७) या ग्रंथात स्पष्टपणे नमूद केले आहे की, " आर्य जेव्हा भारतात आले तेव्हा त्यांच्यामध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे तीन सुस्पष्ट वर्ण, वर्ण निर्माण झाले होते. या तीन वर्गांमध्ये आपसातच विवाह करायला हवेत असे बंधन नव्हते. तरी देखील त्यांच्यात अशा प्रकारचे विवाह क्वचित प्रसंगी होत असावे." चौथ्या शुद्र वर्णाचा उल्लेख तत्कालीन वाङ्मयात उशीरा येतो. प्राचीन वैदिक वाङ्मयात प्रामुख्याने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चारही वर्णांचा उल्लेख आहे.

वर्णव्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णांचा समावेश करण्यात आला होता. म्हणून वर्णव्यवस्थेला चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असे म्हटले जाते. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेत ब्राह्मण वर्णाचा वर्चस्व आणि श्रेष्ठत्व टिकून रहावे, याकरीता वर्णव्यवस्थेची निर्मिती करण्यात आली. इतकेच नव्हे तर वर्णव्यवस्थेस धार्मिक अधिष्ठान दिले गेले आहे.

जातिव्यवस्थेवर झालेला परिणाम:

आधुनिक काळात पाश्चात्य शिक्षण, वैज्ञानिक विचारसरणी, औद्योगीकरण, नागरीकरण, वाहतूक आणि संचार साधनात वाढ, नवीन व्यवसाय, सामाजिक चळवळ, लोकशाही मूल्ये, शासकीय

कायदे इत्यादी कारणांमुळे जातिव्यवस्थेत परिवर्तन घडून आले आहे. याचा विचार आपण केला आहे. जातिव्यवस्थेत वर्तमान काळात नेमके कोणते परिवर्तन घडून आले याचा विचार करणे आवश्यक आहे. आज जातिव्यवस्था पूर्णतः नष्ट झाली नाही, अजूनही जातिव्यवस्था टिकून आहे. परंतु पूर्वीची परंपरागत जातिव्यवस्था आज नाही. जातिव्यवस्थेमध्ये वरील कारणामुळे बराच बदल घडून आला आहे. पूर्वीसारखी जातीची कडक बंधने राहिली नाहीत. जातिप्रथेमध्ये बरीच शिथिलता निर्माण झाली आहे. पूर्वीसारखा लोकांचा जातिभिमान आज आढळून येत नाही. जातिव्यवस्थेमध्ये घडून आलेले परिवर्तन पुढील विवेचनावरून अधिक स्पष्ट करता येते.

१. व्यवसायाच्या निर्बंधामधील परिवर्तन : पूर्वी व्यक्तीने आपल्या जातीचाच व्यवसाय करणे बंधनकारक होते. प्रत्येक जातीचा एक विशिष्ट व्यवसाय असायचा. लोक आपआपल्या जातीचा परंपरागत व्यवसाय करायचे. दुस-या जातीचा व्यवसाय करण्याची सक्त मनाई होती. आधुनिक काळात व्यवसायाच्या संदर्भात असलेल्या जातीच्या निर्बंधामध्ये आमुलाग्र परिवर्तन झाले आहे. व्यक्तीने आपल्या जातीचा परंपरागत व्यवसाय केलाच पाहिजे, अशी सक्ती कुणी करू शकत नाही. एखादी व्यक्ती आपल्या सोयीनुसार परंपरागत व्यवसाय इच्छेने करित असेल, ती गोष्ट वेगळी आहे. परंतु जातीचा व्यवसाय केला पाहिजे असे बंधन राहिले नाही. कुणीही व्यक्ती आपल्या शिक्षण आणि गुणवत्तेनुसार कोणताही व्यवसाय करू शकते. आज अनेक लोक आपल्या जातीचा परंपरागत व्यवसाय करित नाही. कनिष्ठ जातीचे लोक शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण घेऊन वेगवेगळे व्यवसाय करित आहे. ब्राह्मण आपला पुरोहिताचा व्यवसाय सोडून नवे व्यवसाय करित आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की व्यवसायाबाबत जातीच्या निर्बंधामध्ये आमुलाग्र परिवर्तन घडून आले आहे.

२. भोजनासंबंधीच्या निर्बंधात परिवर्तन: खानपानाच्या संदर्भात जातीची बंधने होती. उच्च जातीचे लोक कनिष्ठ जातीच्या लोकांसोबत भोजन करित नव्हते. अस्पृश्य जातीच्या लोकांसोबत भोजन करणे सामाजिक गुन्हा मानला जात होता. परंतु अलिकडे भोजनासंबंधीच्या निर्बंधाचे कुणी पालन करित नाही. सर्व जाती-जमाती आणि धर्माचे लोक एकमेकांसोबत भोजन करतात. एकमेकांना आपल्या घरी भोजनासाठी आमंत्रित करतात. शहरात तर सर्व जातीचे लोक एकत्रित भोजन करतात. कोण, कोणत्या जातीचा आहे याची विचारपूस देखील करत नाही. शहरातील भोजनालये आणि उपहारगृहात सर्वच जाती, धर्माचे लोक भोजन आणि जलपान करतात. भोजनालय किंवा उपहारगृह कोणत्या जातीच्या व्यक्तीचे आहे याची कुणी चौकशी करित नाही. भोजनासंबंधी आता कोणते विशेष निर्बंध राहिले नाहीत.

३. ब्राह्मणांचे प्रभुत्व घटले: जाती व्यवस्थेत ब्राह्मण जातीचे स्थान सर्वश्रेष्ठ होते. ब्राह्मणांना जातिव्यवस्थेने विशेषाधिकार दिले होते. धार्मिक, सामाजिक, शिक्षण, राजकीय या सर्वच क्षेत्रात ब्राह्मणांचे प्रभुत्व होते. ब्राह्मण सांगतील त्याप्रमाणे इतर जातीचे लोक वर्तन करायचे. परंतु शिक्षण, लोकशाही मूल्ये, कायदे वैज्ञानिक विचारसरणी इत्यादीमुळे जन्मतः कुणी श्रेष्ठ नाही. जन्मतः सर्व माणसे समान असतात, या विचारास विशेष प्राधान्य मिळाले. त्यामुळे समाजव्यवस्थेतील ब्राह्मणांचे महत्व कमी झाले. जातिव्यवस्थेत केवळ जन्माच्या आधारावर ब्राह्मणास श्रेष्ठ मानले जायचे. परंतु आधुनिक काळात कनिष्ठ आणि अस्पृश्य जातीच्या लोकांना शिक्षणाची संधी मिळताच आम्ही ज्ञान, बुद्धी आणि कौशल्य यामध्ये उच्च जातीपेक्षा कमी नाही, हे त्यांनी सिद्ध केले. परिणामतः जातिव्यवस्थेने निर्माण केलेली श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची भावना कमी होवू लागली आहे.

४. विवाह संबंधीच्या प्रतिबंधामध्ये परिवर्तन: जातिप्रथेच्या नियमानुसार व्यक्तीने आपल्याच जातीमध्ये विवाह करण्याचे कडक बंधन होते. दुस-या जातीमध्ये विवाह करणे निषिद्ध मानण्यात आले होते.

जातीअंतर्गत विवाह हे जातीचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. कायदयाने जातीच्या आधारावर भेट करणे गुन्हा मानण्यात आला. वेगवेगळ्या जातीच्या मुलामुलींना आपल्या इच्छेनुसार एकमेकांशी विवाह करण्याची कायदयाने परवानगी दिली आहे. शासनाने नोंदणी विवाहाचा कायदा केला आहे. भिन्न जातीचे मुलं मुली नोंदणी पध्दतीनुसार कोर्टात जाऊन विवाह करू शकतात. कायदयाद्वारे आंतरजातीय आणि प्रेमविवाह करण्यास प्रोत्साहन देण्यात आले आहे. त्यामुळे आंतरजातीय विवाह करण्यास घराच्या लोकांना कितीही विरोध असला तरी, त्यांना आंतरजातीय विवाह करण्यापासून कुणी रोखू शकत नाही. मात्र आंतरजातीय विवाहास कायदयाने मान्यता दिली असली तरी अजुनही लोकं आपल्याच जातीमध्ये विवाह करतात.त्यामुळे आंतरजातीय विवाहाचे फारसे प्रचलन आढळून येत नाही. विवाह संबंधीचा प्रतिबंधामध्ये परिवर्तन झाले असेल तरी, आजही लोकं जातीअंतर्गत विवाह करणे पसंद करतात. म्हणून जातीअंतर्गत विवाहाचा प्रथेमध्ये विशेष परिवर्तन घडून आलेले आढळून येत नाही.

५. अस्पृश्यतेचे निर्मूलन: असपृश्यते सारखी अतंत्य कुर प्रथा जातीव्यवस्थेतून निर्माण झाली आहे. जातिव्यवस्थेतून निर्माण झाली आहे. जातिव्यवस्थेत असपृश्यांचा दर्जा सर्वात खालचा होता. असपृश्यांना मुलभूत मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. जातिव्यवस्थेत सर्वात जास्त अन्याय अत्याचार हे असपृश्यांवर झालेले. असपृश्यता नष्ट करण्यासाठी जोतीराव फुले यांनी १९ व्या शतकात फार मोठे कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातिप्रथा आणि असपृश्यतेचे निर्मूलन करण्यासाठी देशात असपृश्यांनी स्वतंत्र चळवळ निर्माण केली. असपृश्य समाजाचा विकास घडवून आणण्याच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांचे विशेष योगदान आहे. राज्यघटनेच्या १५ व्या कलमानुसार धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या आधारावर भेदभाव करण्यास कायदयाने मनाई करण्यात आली. १७ व्या कलमानुसार असपृश्यता नष्ट करून असपृश्यता पाळणे कायदयाने गुन्हा ठरविण्यात आला. भारतातील सर्व जातीधर्माच्या लोकांना समान मानण्यात आले. आणि सर्वांना समान अधिकार देण्यात आले. आज कुणी असपृश्यांचा विटाळ मानत नाही. असपृश्य लोकांनी शिक्षण घेवून स्वतःची प्रगती केली. आज भारतात कायदयाने असपृश्यता नष्ट झाली आहे. कुणीही असपृश्यांचा विटाळ मानत नाही हे सत्य असेल तरी असपृश्यतेचे विषाणू उच्च जातीच्या मनातून समुळ नष्ट झाले नाही. उघडेपणे कुणी असपृश्यता पाळत नसेल तरी आंतरीक स्वरूपात असपृश्यता पाळली जाते.

अशाप्रकारे जातीव्यवस्थेत परिवर्तन घडून आले आहे, त्यामुळे नजिकच्या काळात जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन होईल असा विचार सर्व सामान्य लोकांच्या मनात येवू शकतो. परंतु देशातील सद्य परिस्थितीचा वस्तुनिष्ठपणे विचार केल्यास जातीव्यवस्था पूर्णतः नष्ट होईल की नाही, याबद्दल शंका वाटते. विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकापासून भारतातील जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन करण्याऐवजी ही व्यवस्था दृढ करण्याचे प्रयत्न होत असल्याचे आढळून येते. देशात अंधश्रद्धा, कर्मकांड, धार्मिक कट्टरता, धर्माधता इत्यादी गोष्टीला नियोजित पध्दतीने प्रोत्साहन दिल्या जात आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या ४०-४५ वर्षात जातीव्यवस्था नष्ट करण्याचे प्रयत्न झालेले त्यामुळे जातीसंस्थेत परिवर्तन घडून आले. परंतु अलिकडे जातीव्यवस्था अधिक मजबूत करण्याचे प्रयत्न केल्या जात आहेत. जातीच्या आधारावर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संघटन निर्माण केले जात आहे. त्यामुळे भविष्यात जातीव्यवस्था नष्ट होण्याऐवजी ती अधिक मजबूत होण्याची शक्यता अधिक आहे. परिणामतः देशात जातीवादीच्या ज्वलंत समस्या निर्माण होईल. पुढे त्यातून जातीसंघर्ष घडून येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

संदर्भ सूचि

१. आठल्ये विभा — 'भारताचा इतिहास' अंशुल पब्लिकेशन्स रेशीमबाग नागपुर—९ प्रथमावृत्ती—
१ जाने २००३.
२. आगलावे डॉ. प्रदिप — ' भारतीय समाज संरचना आणि समस्या' तिसरी आवृत्ती, २००८,
साईनाथ प्रकाशन नागपूर—१०.
३. गोडबोले, श्री.ज्यं — ' मानवैकात्मता' प्रथमावृत्ती—१९९३, त्रिदल प्रकाशन, गिरगाव,
मुंबई—०४.
४. दिक्षित नी.सी — ' भारताचा इतिहास' द्वितीय आवृत्ती—२००४ पिंपळापूरे अॅन्ड कं. पब्लिशर्स,
नागपूर—३२.
५. सुमंत यशवंत, पुंडे द.दि— ' महाराष्ट्रातील जाती संस्थाविषयक विचार' प्रतिमा प्रकाशन,
शिवदास पेठ, पुणे—३०.

आदिवासी महिला सरपंचाची ग्रामपंचायत कार्यविषयक जाणीव व निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग

डॉ. दीपक मगरदे

डॉ. आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा.

Email id : deepakmagarde1975@gmail.com , भ्रमणध्वनी—९४२१७१७१८४

प्रस्तावना —

पंचायत राजमध्ये स्त्रियांच्या संख्यात्मक वाढीने स्त्रियांचे प्रश्न आता राजकारणाच्या चौकटीत आल्याचे दिसून येते. पाणी, स्वच्छता, सुविधा, रेल्वे, आरोग्य, शिक्षण, विज, दारूबंदी यांची अग्रक्रमाने चर्चा होवू लागल्याचे दिसून येते. आपल्या भागातील हे प्रश्न स्त्रिया बैठकीत पुरुषांपेक्षा जास्त प्रभावीपणे न घाबरता रेटतांना निरीक्षणातून दिसून आले. पंचायतीमध्ये महिलाकरीता आरक्षित जागा असल्यामुळे पंचायतीमध्ये महिलांचा प्रवेश निश्चित असतो. महिला ज्ञानाद्वारे आणि तंत्राद्वारे गावाचा विकास होण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करीत आहे. महिलांमध्ये पंचायत व स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील पदावर राहून कामाच्या अनुभवामुळे नवा आत्मविश्वास निर्माण होवू लागला आहे. आदिवासी जमातीत महिला या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. त्यांच्या मागासलेपणाची व समस्यांची कारणे आपल्याला वेगळी दिसून येतात. आदिवासी महिलांना आरक्षणांमुळे राजकारणात प्रवेश मिळाला परंतू त्यांनी नेतृत्व करतांना येणाऱ्या अडचणी व त्यावर मात करीत ग्रामीण विकासात त्यांची भूमिका या विषयावर अध्ययन केले असता त्यांची भूमिका सकारात्मक आहे. राजकारणाची सखोल माहिती नसल्याने निर्णय प्रक्रियेत त्यांना इतरांवर अवलंबून रहावे लागते.

विषय ओळख —

ग्रामपंचायत म्हणजे गावाच्या सर्वांगीण विकासाचे कार्य करण्यासाठी स्थापन केलेली लोक नियुक्त संस्था होय. पंचायतराजचा पायाभूत घटक व ग्रामसभेची कार्यकारी समिती म्हणून ग्रामपंचायतीला संबोधले जाते. महाराष्ट्रात १९५८ च्या मुंबई ग्रामपंचायत कायदानुसार स्थापन झालेली ग्रामपंचायत हीच गावाची स्थानिक प्रशासन करणारी विधीमान्य संस्था आहे. ग्रामपंचायत या नावाने ओळखली जात असली तरी मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियमातील घटनेचा २४३ 'ब' कलमाखाली ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी निर्माण करण्यात आलेली स्थानिक स्वराज्य संस्था होय. ग्रामपंचायतीच्या प्रमुखाला सरपंच असे म्हणतात. प्रौढ मतदान पद्धतीनुसार लोक प्रतिनिधी म्हणून निवडून आलेल्या ग्रामपंचायतीच्या एकूण सभासदापैकी एकाची निवड सरपंच म्हणून केली जाते. सरपंच हा गावाचा प्रमुख असतो. महिलांनाही सरपंच पद भुषवण्याची संधी मिळते. ही निवड पाच वर्षांसाठी केली जाते. सरपंचाच्या मार्गदर्शनाखाली ग्रामपंचायतीचा कारभार चालतो. गावाच्या विकास योजना प्रत्यक्ष राबविण्याची जबाबदारी सरपंचावर असते.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्याच्या चळवळीत महात्मा गांधींच्या आव्हानाने अनेक स्त्रिया सहभागी झाल्या होत्या. म्हणजे भारतात स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीतून सुरू झाला होता. १९२१ ला भारतात स्त्रियांना संपत्तीच्या कायदेमंडळाची सदस्य म्हणून मान्यता मिळाली. बलवंतराय मेहता समितीने १९५७ ला शासनाला शिफारशी सादर केल्या. त्या शिफारशीनुसार पंचायत राज संस्थामध्ये दोन महिला प्रतिनिधी नियुक्त करण्याची तरतुद होती. त्यामुळे महिलांना स्थानिक स्तरावरील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद मधील

राजकारणात सहभाग मिळाला. पण हा स्थानिक सत्तेतील सहभाग कायदोपत्रीच होतो. कारण तेव्हा स्त्रियांचे क्षेत्र चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित होते. महिलांच्या सहभागाची शिफारस होवून नेमणूक झाली तरी प्रत्यक्षात कामकाजात त्यांचा सहभाग फारच कमी म्हणजे नसल्या सारखाच होतो.

२४ एप्रिल १९९३ ला मा. राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी होवून ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती अस्तित्वात आली. या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज म्हणजे गाव पातळीवर ग्रामपंचायत, तालुका स्तरावर पंचायत समिती आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद तसेच स्थानिक संस्था म्हणजे शहर पातळीवर नगरपालिका व महानगरपालिका यामध्ये महिलांसाठी ३३ टक्के जागा व अधिकार पदे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त व मागासवर्गीय महिलांना आरक्षण रोस्टर पद्धतीने देण्यात आले.

आदिवासी समाजातील स्त्रियांना पूर्वी स्वतंत्र होते. पण समाजाच्या जवळीकतेमुळे या स्त्रियांना पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे दुय्यम स्थानावर राहावे लागले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात आदिवासी स्त्रियांना आपले अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी बरीच धडपड करावी लागली. प्राचीन काळापासून जुन्या रूढी, चालीरिती, प्रथा, परंपरा, मागासलेपणा या सर्व बाबींनी या समाजातील स्त्री जीवन संकुचित झाले होते.

१९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात आदिवासी महिला साक्षरतेचे प्रमाण १८.२ टक्के तर महाराष्ट्रात २४.२ टक्के एवढे होते. शिक्षणाविषयी महिलांमध्ये जागरूकता नव्हती. दिवसेंदिवस इतर समाजासोबत आदिवासी समाजात जागृती व्हायला लागली व या समाजातील स्त्रिया शिक्षणाकडे वळू लागल्या. आज शिक्षण, व्यवसाय, नोकरी, साहित्य निर्मिती तसेच राजकारण या सर्वच क्षेत्रांमध्ये आदिवासी महिला हळूहळू पुढे येत आहेत. आदिवासी महिला सरपंच आहे. वर्धा जिल्ह्यात गोंड, परधान, हलबी, कोलाम या जमाती आढळून येतात.

अध्ययन पद्धती :

उद्देश :

१. आदिवासी महिला सरपंचाच्या ग्रामपंचायतीतील कार्यविषयक जाणिवेचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामविकास महिला सरपंचाच्या निर्णय स्वातंत्र्यांचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्य :

१. राजकारणी पार्श्वभूमी नसल्यामुळे महिला सरपंचांना त्यांच्या अधिकार व कर्तव्याची जाणीव नसते.
२. पतीच्या राजकीय हस्तक्षेपामुळे निर्णय प्रक्रियेत महिला सरपंचांना सहभागी करून घेतले जात नाही.

सदर नमुना अध्ययनाचे क्षेत्र हे वर्धा जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील २१ आदिवासी महिला सरपंचाची गैरसंभाव्यता नमुना पद्धतीच्या सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीने निवड करण्यात आली.

तक्ता क्र. १. कौटुंबिक सदस्याची राजकारणात सक्रियता दर्शक तक्ता

अ. क्र.	सदस्य	वारंवारिता	टक्केवारी
१	वडील	०३	१४.२८
२	पती	०९	४२.८५
३	सासरे	०४	१९.०७
४	आई किंवा सासू	०१	०४.७६
५	भाऊ	०२	०९.५२
६	कोणीही नाही	०२	०९.५२
	एकूण	२१	१००

वरील तक्त्यावरून स्पष्ट होते कि, जास्तीत जास्त महिला सरपंचाचे पती राजकारणात सक्रिय आहेत.

तक्ता क्र. २ सरपंचाचे अधिकार व कर्तव्याची माहिती दर्शक तक्ता

अ. क्र.	सदस्य	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काही प्रमाणात	११	५२.३८
२	पूर्णपणे	०४	१९.०५
३	नाही	०६	२८.५७
	एकूण	२१	१००

वरील तक्त्यावरून निरीक्षणात येते कि, जास्तीत जास्त ८०.९५ टक्के महिला सरपंचांना त्यांच्या अधिकार व कर्तव्याची जाणीव नाही.

तक्ता क्र. ३ निर्णय घेताना कोणाची मदत दर्शक तक्ता

अ. क्र.	सदस्य	वारंवारिता	टक्केवारी
१	स्वतः निर्णय घेते	०५	२३.८०
२	ग्रामसेवकाची मदत	०३	१४.२८
३	सदस्य मिळून	०३	१४.२८
४	पतीची मदतीने	१०	४७.६४
	एकूण	२१	१००

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनात येते कि, जास्तीत जास्त महिला सरपंच निर्णय घेताना स्वतःच्या पतीची मदत घेतात.

प्रमुख निष्कर्ष :

१. आदिवासी महिला सरपंचाची राजकारणातील सक्रियता कमी आहे.
२. महिला सरपंचाच्या पतीचा निर्णय प्रक्रियेत हस्तक्षेप असतो.
३. आदिवासी महिला सरपंचांना ग्रामपंचायतीच्या कामकाजाविषयी शिक्षणा अभावी अत्यल्प माहिती आहे.
४. आदिवासी महिलांचा राजकारणातील प्रवेशाचे प्रमाण वाढत आहे.

सुचना व शिफारशी :

१. बहुसंख्य आदिवासी महिला सरपंचांना संवैधानिक आरक्षणाच्या तरतूदीविषयी विस्तृत माहिती नाही. त्याकरिता आरक्षणाविषयी आदिवासी महिलांमध्ये जागृती करण्यासाठी सरकारने प्रचार यंत्रणा राबवावी.
२. नवनियुक्त सरपंचाच्या क्षमता बांधणी करिता प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन करून ग्रामपंचायतीचे कार्य, योजना व सरपंचाची भूमिका याविषयी जागरूकता निर्माण करावी.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका राजकीय पक्ष प्रक्रियेतून मुक्त करण्यात याव्यात आणि स्थानिक गटांच्या आधारावर निर्वचनाचे स्वरूप ठरविण्यात यावे. ज्यामुळे स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत पक्षीय घटक अडसर ठरणार नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. काळदाते, सुधा (2005); ग्रामपंचायत : सामाजिक परिवर्तनाचे साधन, ठाणे : पंचायती राज प्रबोधन संस्था प्रकाशन.
२. कौशीक, आशा (2004); नारी सशक्तीकरण, जयपूर : पोइन्टर पब्लिकेशन
३. कुलकर्णी अ. ता. (2007); भारतीय स्थानिक स्वशासन, नागपूर : विद्या प्रकाशन.

४. कन्हाडे बी. एम. (2007); शास्त्रीय संशोधन पद्धती, नागपूर : पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स कंपनी.
५. मेश्राम सुरेश (2000); प्रात्याक्षिक सामाजिक संशोधन, नागपूर : कृष्णचंद्र एजन्सीज.
६. भागवत विश्रुत (1993); भारतीय समाजशास्त्र आणि स्त्री—पुरुष विषमतेचा प्रश्न, पुणे.
७. पाटील, भारती (2001); पंचायतराज संख्या मधील स्त्रियांचा सहभाग, पुणे : प्रबोधन प्रकाशन.
८. देवगावकर शैलजा (1989); स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग (संपा) पुणे, डॉ. जया सागडे, प्रकाशक इंडीयन लॉ सोसायटी.

भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में धार्मिक प्रभाव**डॉ. डिंपल सुरेश पाटिल****(विभाग प्रमुख) कला वाणिज्य और गृह विज्ञान महिला महाविद्यालय, जलगांव****ई मेल –patildimpal23@gamail.com ,Mo.no. 7030172949**

देश में सांस्कृतिक एवम् सामाजिक जीवन में आदिकाल से ही धर्म का विशिष्ट महत्व रहा है। धर्म किसी भी संस्कृति का प्रमुख तत्व होता है। बुद्धि के बल पर मनुष्य अपने जीवन में सुधार करता रहा है। परंतु बाद में उसे महसूस होने लगा कि प्रकृति और मनुष्य जीवन को नियंत्रित करने वाली कोई दिव्य शक्ति है। इस शक्ति की कृपा हमेशा बनी रहे साथ ही यह जीवनक्रम सुव्यवस्थित चलता रहे इस भावना से धर्म संकल्पना का निर्माण हुआ है। डॉ. रक्षापुरी के अनुसार "देश के सांस्कृतिक एवं सामाजिक जीवन में आदिकाल से ही धर्म का विशिष्ट महत्व रहा है। इस धर्म का बुद्धि पक्ष जहां एक ओर दर्शन से संबंध रहा है वहां दूसरी ओर उसका भाव पक्ष आचार व क्रियाकलापों से संबंधित रहा है"। धर्म भारतीय संस्कृति और दर्शन की प्रमुख संकल्पना है। 'धर्म' शब्द का पश्चिमी भाषाओं में कोई तुल्य शब्द पाना बहुत कठिन है। साधारण शब्दों में धर्म के बहुत से अर्थ हैं जिनमें से कुछ इस प्रकार हैं - कर्तव्य, अहिंसा, न्याय, सदाचरण, सद्गुण आदि। धर्म संस्कृत भाषा का शब्द है जो कि धारण करने वाली 'धृ' धातु से बना है।

वर्तमान काल में धर्म का स्वरूप बदलकर राजनीतिज्ञों ने इसे ओर ही मोड़ दे दिया। पहले नैतिकता और मूल्य को धर्मव्यवस्था की 'रीढ़ की हड्डी' माना जाता था। धर्म का मुख्य कार्य व्यक्ति और समाज को अनुशासन पूर्ण जीवन जीने के लिए प्रेरित करना था। परंतु समय के साथ साथ धर्म का उदात्त स्वरूप सड़ी गली रूढ़ी या जीर्णशीर्ण परंपराओं आडम बरो शास्त्र और धर्म के ठेकेदारों ने इसे विकृत बनाकर रख दिया। धर्म के नाम पर व्यास ढकोसलेबाजी, धर्माचारों स्वार्थी मनोवृत्ति, धार्मिक स्थान पर होने वाले अनाचार एवम् अत्याचार आदि ने इस क्षेत्र में कई तरह की विसंगतियों को जन्म दे दिया है। इस संदर्भ में डॉ. राधाकृष्णन के विचार कितने सार्थक हैं "विचारों की कोई भी गंभीर साधना विश्वासों की कोई भी खोज सद्गुणों के अभ्यास का कोई भी प्रयत्न यह सब उन्हीं स्रोतों से उत्पन्न होते हैं जिनका नाम धर्म है"।² आज धर्म के नाम पर अनेक समस्याओं ने जन्म ले लिया है, मोरवाल ने धर्म के बदलते स्वरूप के कारण निर्माण होने वाली समस्याओं को अपने उपन्यासों में चित्रित किया है। धार्मिकता के संदर्भ में यह कहना उचित होगा कि वास्तव में धर्म और धार्मिकता अपने आपमें अलग अलग अर्थों को अभिप्रेत करते हैं व्याकरण की दृष्टि से धर्म संज्ञा है तो धार्मिकता विशेषण है विश्व में अनेक धर्मों का प्रचलन है और हर विद्वान अपने अपने धर्म को खुद के भावनिक बौद्धिक प्रथाओं और आस्था के अनुसार संप्रेषित करता है। इसीलिए धर्म के अर्थ ग्रहण में अनेक विसंगतियां पाई जाती हैं। इस संदर्भ में अमेरिका के जॉन डूबी का कथन महत्वपूर्ण है उन्होंने अपने ग्रंथ 'कॉमन फेथ' में यह स्पष्ट किया है कि "किसी स्थाई महत्व के आदर्श लक्ष्य में दृढ़ विश्वास के आधार पर व्यक्तिगत नुकसान खतरे को सहते हुए और बाधाओं का सामना करते हुए की गई किसी भी गतिविधि का चरित्र धार्मिक है"।³

भगवानदास मोरवाल के काला पहाड़, बाबल तेरा देस में, तथा हलाला उपन्यासों में हिंदू और मुस्लिम धर्म से जुड़े साझे रीति-रिवाजों, उत्सवों, पर्वों, और उनकी आस्थाओं का वर्णन करते हैं। उन्होंने प्रमुख रूप से हिंदू मुस्लिमों की साझी धार्मिकता और गूढ़ विश्वासों का चित्रण किया है। मोरवाल ने साझी संस्कृति के अद्वितीय उदाहरणों द्वारा यह स्पष्ट किया है कि यहां हिंदुओं में मेवों की कुछ धार्मिक कथाएं इस कदर घुली मिली है जैसे दूध में पानी। इसीलिए धर्म नगीना के हिंदू मुस्लिम की मित्रता में कभी बाधक नहीं बना। सलेमी, बुद्धन, मनीराम, नबी खा, हरसाय, रोबड़ा (काला पहाड़) तथा नसीब खां, पारो, जैतूनी, असगरी, धनसिंह, फत्तू, शकीला (बाबल तेरा देस

में) यह ऐसे प्रौढ़ व बुजुर्ग पात्रों की पीढ़ी है जो सांप्रदायिकता, अलगाववाद, कट्टर धार्मिकता, तत्ववाद, फासिज्म से कोसों दूर है। परंतु उनकी अगली पीढ़ी बाबू खा बनवारी खुर्शीद अहमद हाजी अशरफ (काला पहाड़) तथा यूनुस, मुबीन, रामचंद्र (बाबल तेरा देस में) यह इसकी चपेट में आ जाते हैं और यहीं से मेवात की साझी धार्मिक संस्कृति में दरार आना शुरू हो जाती है। उपन्यासों के बुजुर्ग पात्र इस धार्मिक संस्कृति को बचाने की बहुत कोशिश करते हैं, पर अफसोस वह नाकाम रहते हैं हिंदू मुस्लिम एकता की यह धार्मिक परंपरा और धार्मिक सद्भाव का यह वातावरण बाबरी मस्जिद के विध्वंस स्वरूप 6 दिसंबर के संभावित आतंक के अंतर्गत आने वाली गतिविधियों के माध्यम से धीरे-धीरे बिखरना शुरू हो जाता है। काला पहाड़ उपन्यास में प्रतिक्रियावादी ताकतों ने धर्म की आड़ में किस प्रकार अलगाववाद को बढ़ावा दिया इसका खूलेआम वर्णन किया है। सामान्य जनता में अलगाववाद फैलाने के लिए तरह-तरह के तर्क देकर उन्हें उकसाया जाता है परंतु सामान्य जनता अपने विश्वासों को छोड़ने के लिए तैयार नहीं होती। इसकी पुष्टि लेखक ने लीला के माध्यम से की है "आज ई हिंदू परिसद हमारी गारंटी दे रो है.... और इन मुसलमान का कोई भरोसा ना है.... इनको मगज खराब हो रहे जो यह खून खच्चर करेगा"4 नगीना में हिंदू मुस्लिम एकता की नींव इतनी पक्की थी कि गांव की हिंदू लड़की को छेड़ने पर सलेमी अपने बेटे बाबू खां को चप्पल से मारता है।

साझी धार्मिकता के अलावा लेखक ने धर्म की आड़ में शरीयत और हदीस के कानूनों का सबूत देकर मौलवियों के बढ़ रहे वर्चस्व और धर्म की आड़ में मेवा स्त्रियों के हो रहे शोषण पर भी प्रश्नचिन्ह लगाया है। बाबल तेरा देस में तथा हलाला इन उपन्यासों में लेखक ने इसका विस्तार से वर्णन किया है। बाबल तेरा देस में उपन्यास में हवेली की औरतों को बहिष्कृत जेवर में लिखी आयतों एवं कथनों के माध्यम से धर्म की आड़ में हो रहे शोषण से बचने का रास्ता बताया गया है, तो हलाला उपन्यास में 'हलाला बजरिए नजराना सीधे-सीधे पुरुषवादी धार्मिक सत्ता और एक पारिवारिक सामाजिक समस्या को धार्मिकता का आवरण ओढा स्त्री के दैहिक शोषण के खिलाफ बिगुल बजाने और स्त्री शुचिता को बचाए रखने की कोशिश का आख्यान है'

मेवों में तीन तलाक की प्रवृत्ति बढ़ती जा रही है मुल्ला मौलवी जैसे लोग कुरान का सहारा लेकर उस प्रवृत्ति को और बढ़ावा दे रहे हैं। इसका उदाहरण लेखक ने हलाला उपन्यास में दिया है "भाई वाह तम भला मुसलमान हुआ जो इतना भी पत्तों ना है के तलाक दिए पीछे अगर कोई फिर सू वाही घर में आणो चाहवे, तो वाकू हलाला जरूरी है ...देखो कोई के संग भी निकाह करवाओ मेरो तो बस इतना कहणो है कि अपणा मजहब ए मत भूलों"5 बाबल तेरा देस में भी मुमताज और दादी जैतूनी के संवादों से स्पष्ट होता है कि 'बूढ़ी मां जब मर्द ने जुबान से कह दिया कि मैंने अपनी बीवी को तलाक दे दी और यह इस तरह कहां कि चाहे किसी और को सुनाई दे या ना दे किंतु अपने लफ्जों को उसने ही सुन लिया तो समझ लो तलाक पड़ गई चाहे वह यह किसी के सामने कहे या अकेले में कहे चाहे लफ्जों को उसकी बीवी सुने या ना सुने हर हाल में तलाक हो गई'

उपर्युक्त धार्मिक उद्धरण से लेखक समाज में सबके समक्ष यह प्रश्न उपस्थित करता है कि क्या सिर्फ तीन बार तलाक शब्द के उच्चारण के साथ ही जीवन भर का बंधन टूट जाता है? क्या मेवों में स्त्री का स्थान दोगुना है? क्या उसे खुद के निर्णय लेने का अधिकार नहीं है? क्या वह अपने पैरों पर खड़ी नहीं हो सकती? मुस्लिम स्त्री के मन का इतना अंतरंग एवं सूक्ष्म यथार्थ धार्मिक चिंतन शायद ही किसी ने किया हो। ईश्वर के प्रति असीम विश्वास भारतीय धर्म की रहस्यमयी आस्था का प्रमाण है।

विकट परिस्थितियों में व्यक्ति ईश्वर की आराधना करता है उसे संकट मोचन मानकर सभी दुखों का हर्ता मानता है और अगर कोई संकट आए भी जाये तो भगवान का नाम लेते से ही वह टल जाता है ऐसी मान्यता सामान्य मनुष्य रखता है। नरक मसीहा उपन्यास में भी सानिया श्री साई गीता सार का जप करती है सरला बजाज मां शेरवाली की आराधना करती रहती है सानिया तो हमेशा एक ही दोहा रखती रहती है।

कैसे मिले अचानक धन, बिन मेहनत बिन काम

उमर गुजारे रोग रहित, पुण्य बताओ नाथ

इस संपूर्ण उपन्यास में मोरवाल ने व्यंग्यात्मक भाषा का प्रयोग कर शोषित वर्ग पर प्रहार किया है कि किस तरह सानिया, सरला जैसे लोग अपने स्वार्थ सिद्धि के लिए भगवान को भी नहीं छोड़ते हैं।

उपर्युक्त विवेचन से ज्ञात होता है कि मोरवाल हिंदुओं के साथ साथ मेवों (मुस्लिम) के धर्म संस्कृति का सुक्ष्मति सुक्ष्म धार्मिक चिंतन किया है। साथ ही धर्म के दायरे में रहकर इस्लाम और हिंदू शास्त्रों, कुरान और वेदों की स्त्री विरोधी पुरुष वर्चस्ववादी सत्ता का भी वर्णन किया है।

भारतवर्ष में अनेक धर्मों की अपनी अलग अलग मान्यताएं होने के बावजूद एकत्रित रहते हैं। एक सच्चा धर्म पक्षपातविहीन होता है। परंतु कालानुरूप धर्मों में परिवर्तन होता गया। इस परिवर्तन की प्रक्रिया से धर्म परिवर्तन होकर वह समस्या बनकर लोगों के सामने आ रहा है। आज लोग धर्म का उपयोग निजी स्वार्थ के लिए कर रहे हैं। इसी कारण समाज में धर्म के असली रूप को तो लोग जैसे भूल ही गए हैं इसमें कोई संदेह नहीं है कि धर्म मूलतः उदार एवं उदात्त भाव से परिपूर्ण होता है। उसमें किसी भी प्रकार की संकीर्णताओं को स्थान नहीं होता है। डॉ इकबाल के शब्दों में कहा जाए तो :

मजहब नहीं सिखाता आपस में बैर करना।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. प्रेमचंद के साहित्य में व्यक्ति और समाज – डॉ. रक्षापुरी पृ. २०४
२. धर्म और समाज – डॉ. राधाकृष्णन पृ. ४०
३. Google book - धर्म दर्शन सामान्य एवं तुलनात्मक – डॉ. रामेन्द्र पृ. २०४
४. काला पहाड़ – भगवानदास मोरवाल पृ. २०६
५. – हलाला - भगवानदास मोरवाल पृ. ९३

जेरेमी बेंथॅमची सुखवादी संकल्पना**प्रा. डॉ. सुनिलदत्त सोपान गवरे**

तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख शां.घो. कला, विज्ञान आणि गो.प. वाणिज्य

महाविद्यालय शिवळे

ईमेल: sunildattgavarae@gmail.com, फोन न. ९१५२०५२४५३ / ८२०८७०४६८७**प्रास्ताविक :**

याचा जन्म इंग्लंड मध्ये १७४८ साली झाला. त्याचे शिक्षण ऑक्सफर्ड येथील क्वीन्स कॉलेजात झाले. परंतु त्याची वृत्ती परहिततत्परतेची होती. त्याने उपयुक्ततावादी नीतिशास्त्राची उपपत्ती घडवली. त्याने ब्रिटिश अनुभववादाच्या मानसशास्त्रीय आणि तात्त्विक चौकटीत आपली उपपत्ती घडवली. त्याने हजारो पानांचे लेखन केले पण ते सर्वच प्रसिद्ध होऊ शकले नाही. त्यातील काही भाग त्याचा स्विस अनुयायी 'एटिनो ह्यूमंट' याच्यामार्फत जगापुढे आला. त्याचे प्रमुख सैद्धान्तिक पुस्तक 'इन्ट्रोडक्शन टु दि प्रिन्सिपल्स ऑफ मॉरल्स अँड लेजिस्लेशन' हे होय. त्याचा मृत्यू १८६२ मध्ये झाल्यानंतर काही पुस्तके संपादित करून प्रसिद्ध केली. ती 'दि बुक ऑफ फॅलॅसीज', 'रॅशनेल ऑफ ज्युडिशियल एक्झिडन्स' 'डी ऑनॉलॉजी' इत्यादी आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) सुख म्हणजे काय? हे समजून घेता येईल.
- २) सुखवादाची संकल्पना कशी असते याचा अभ्यास करता येईल.
- ३) स्वार्थ व परार्थ सुखवाद म्हणजे काय याचा विचार करता येईल.
- ४) बेंथॅमचा सुखवादाचा अभ्यास करता येईल.

संशोधनाची गृहितके :

- १) सुखापासून माणूस वेगळा होत चालला आहे की सुखाच्या मागे लागला आहे.
- २) जगातील सुखाची कल्पना एकच आहे की अनेक आहेत.
- ३) सुखामध्ये वाढ होत चालली आहे की दुःखामध्ये वाढ होत चालली आहे.

अभ्यास पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. परामर्ष आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमातून दुय्यम सामग्रीचे संकलन करण्यात आले आहे.

सुखवाद :

बेंथॅम हा सुखवादाचा प्रणेता होता व त्याने 'सुखवादाचे कलन' (Hedonic calculus) तपशीलवारपणे केले. ही त्याची महत्त्वाची कामगिरी समजली जाते. त्याच्या मते कृतींना निर्माण होणाऱ्या परिणामांच्या सुखांचे व दुःखांचे गणित करून आणि त्यांची बेरीज व वजाबाकी करून ज्या कृतींनी दुःखापेक्षा अधिक सुखाचा लाभ होईल त्या कृती नैतिकदृष्ट्या योग्य ठरवाव्या. 'अधिकांचे अधिकात अधिक सुख' हे नीतितत्त्व मार्गदर्शक म्हणून समजावे असे त्याचे मत होते. परंतु सर्वच सुखे व सर्वच दुःखे एकाच प्रकारची नसतात आणि त्यांचे संख्यात्मक परिणाम ठरवून त्यांच्या बेरजा व वजाबाक्या करणे व्यवहारात अशक्य असते. सुखाचे व दुःखाचे गुणात्मक भेद असतात.

मनुष्याच्या मनाचे विश्लेषण केल्यास त्यात आत्मप्रेम व परप्रेम या दोन मूलभूत व स्वयंभू अशा सहजप्रवृत्ती आढळतात. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या पाहिल्यास मनुष्याची स्वार्थीवृत्ती अधिक बलवान असून त्या मानाने परार्थी वृत्ती फारच दुबळी आहे. बेंथॅमचे मत 'योग्य प्रसंगी सहानुभूती योग्य ठरत असेल पण आत्मप्रेमच शेवटी अन्नाचा प्रश्न सोडविते' या विधानातून स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते. यावरून बेंथॅम हा हॉब्स इतका शुद्ध स्वार्थ सुखवादी म्हणून जरी सिद्ध होण्यासारखा नसला तरी तो स्वार्थाकडेच झुकत असलेला दिसून येतो. म्हणून त्याच्या नैतिक विचाराला स्वार्थाधिष्ठित

परार्थ सुखवाद म्हणून संबोधणे अधिक सार्थ व उचित ठरते. परंतु बेंथॅमला स्वार्थसाधन दुर्गुणही वाटत नाही. तरी स्वार्थ सुखवादाप्रमाणे सद्गुणही वाटत नाही. तो नैतिक जीवनाच्या दृष्टीने परार्थला स्वार्थइतकेच किंबहुना अधिक किंमत देतो. म्हणूनच तो म्हणतो, केवळ स्वार्थानुकूल वर्तन करणे यापेक्षा परहितासिद्धार्थ सदैव झटणे म्हणजे सद्गुण होय. स्वार्थ सुखवाद व परार्थ सुखवाद यांच्यामधील हा एक मौलिक भेद आहे. स्वार्थ सुखवादाप्रमाणे मनुष्याचा स्वभाव व मनुष्याचे कर्तव्य यांच्यात कोणताही भेद मानता येत नाही. उलट परार्थ सुखवादानुसार मनुष्याचा स्वभाव व मनुष्याचे कर्तव्य यात भेद मानणे अनिवार्य ठरते. म्हणून परार्थ सुखवाद नैतिकदृष्ट्या पटण्याजोगा वाटतो. परार्थ सुखवादाप्रमाणे जसा स्वभाव तसे वागणे म्हणजे सद्गुण नसून सारासार विचार करणे म्हणजे सद्गुण होय. दुसरा भेद असा आहे की स्वार्थ सुखवादाप्रमाणे सुख म्हणजे माझे स्वतःचे सुख होय. उलट परार्थ सुखवादाप्रमाणे सुख म्हणजे अनेक व्यक्तींचे सुख होय. ज्या आचरणाद्वारा अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख प्राप्त म्हणजे सदाचरण होय. म्हणजेच परार्थ सुखवादानुसार अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख हा नीतिनिर्णय निकष ठरतो.

बेंथॅमच्या मते सुख व दुःख ही दोन तत्त्वे मानवाच्या सर्व कृतींवर सदैव नियंत्रण चालवितात. ती मानवाचे स्वामी असतात. शेवटी मानवाचे सर्व निर्णय आणि कृती त्याला किती अधिक प्रमाणात सुख मिळणार आहे आणि किती कमी प्रमाणात दुःख भोगावे लागणार आहे यांचा हिशोब करून घेतले जातात. दुःखा पेक्षा सुखाचे प्रमाण अधिक ज्या कृतींनी होईल त्या कृतींची निवड तो नैसर्गिक रीतीने करतो. तशी ती करणे त्याचे नैतिक कर्तव्य आहे असे बेंथॅम मानतो.

बेंथॅमच्या मते सर्व व्यक्तींची सुखे गुणांच्या दृष्टीने सारखीच असतात. एक उच्च व एक नीच असा गुणविषयक भेद मानता येत नाही. बेंथॅम आपल्या सुखवादाचे विवेचन करताना असे प्रतिपादन करतो की, प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी स्वप्रेम आणि परप्रेम अशा दोन सहजप्रवृत्ती दिसून येतात. स्वप्रेम म्हणजे स्वतःबद्दल वाटणारी आपुलकी, सहानुभूती. तर परप्रेम म्हणजे इतरांविषयी आपुलकी, सहानुभूती. मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहिले तर प्रत्येक व्यक्तीची स्वप्रेमाची भावना अधिक प्रबळ असते. तुलनेने परप्रेमाची भावना दुबळी असते. याचे कारण जेव्हा पोटाचा प्रश्न निर्माण होतो किंवा एखादी निर्णायक अवस्था जेव्हा निर्माण होते तेव्हा व्यक्तीला स्वप्रेमच अधिक महत्त्वाचे वाटते. याचा अर्थ असा की व्यक्ती मूलतः स्वार्थीच असते तरी देखील व्यक्ती परप्रेमासाठी झटते असे बेंथॅमचे मत आहे.

विविध सुखे एकदम डोळ्यांपुढे आली असता त्यातील कोणाची निवड करावी व का? तसेच शारीरिक सुखापेक्षा मानसिक सुख श्रेष्ठ, वैयक्तिक सुखापेक्षा व्यक्तिनिरपेक्ष सुख श्रेष्ठ, तात्कालिक सुखापेक्षा दीर्घकालीन सुख श्रेष्ठ असे मानण्यात येत असे पण ते तसे श्रेष्ठ का या प्रश्नांची समर्पक उत्तरे दिली गेली नव्हती. या प्रश्नांचे योग्य उत्तर म्हणूनच बेंथॅमने सुखाची मोजमापे सुचविली आहेत. बेंथॅमच्या मते सुखानासुद्धा परिमाण असते. ज्याप्रमाणे मूर्त वस्तूचा आकार मोजताना लांबी, रूंदी व उंची या तीन परिणामांचा आधार घ्यावा लागतो त्याचप्रमाणे सुखाचा आकार मोजताना परिणामांचा आधार घ्यावा लागतो. म्हणून त्यांना सुखामापक परिमाणे असे म्हणतात.

‘अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख’ ही व्याख्या बेंथॅमने मान्य केली आहे. तरीपण ‘अधिकांश सुख’ या शब्दाने त्याला ‘परिमाणात्मक जास्त’ सुख अभिप्रेत आहे. जेव्हा एकापेक्षा अधिक सुखे आपल्या समोर असतात तेव्हा त्यापैकी कोणत्या सुखाला महत्त्व द्यावयाचे हा प्रश्न आहे. उदा. एखादा खेळ खेळून मिळणारे सुख, कादंबरी वाचनातून मिळणारे सुख किंवा भोजन करून मिळणारे सुख ही तिन्ही सुखे एकदमच आपल्यासमोर उभी राहिली तर कोणत्या सुखाचा स्वीकार करायचा? यावर बेंथॅमचे असे मत आहे की, दोन सुखात गुणात्मकदृष्ट्या कसलाच भेद नसतो. सर्व सुखे गुणात्मकदृष्ट्या सारखीच असतात. परंतु कोणत्याही दोन सुखात परिमाणाचा किंवा मोजमापाचा भेद असतो. ज्या सुखाचे परिमाण अधिक असते, अशाच सुखाचा स्वीकार केला पाहिजे. ज्याप्रमाणे आपण एखाद्या खोलीचा आकार लांबी, रूंदी व उंची या परिमाणांच्या सहाय्याने ठरवतो, त्याप्रमाणे एखाद्या कृतीतून निर्माण होणाऱ्या सुखाचे परिमाण आपल्याला काही तत्त्वांच्या आधारे ठरवता येते. त्यालाच बेंथॅम सुखाची मोजमापे किंवा परिमाणे असे म्हणतो. ही सात प्रकारची मोजमापे किंवा परिमाणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) तीव्रता(Intensity): दोन सुखांपैकी जे सुख आपल्याला अधिक तीव्रतेने जाणवते त्या सुखाचे परिणाम अधिक असते. असे सुख ज्या कृतीतून निर्माण होते तीच कृती नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ समजावी. २) कालावधी (Duration) : दोन सुखांपैकी जे अधिक काळ टिकणारे असते ते सुख श्रेष्ठ समजावे. याचाच अर्थ अल्पकाळ टिकणाऱ्या सुखापेक्षा दीर्घकाळ टिकणारे सुख नैतिक दृष्ट्या इष्ट असते. ३) फलद्रुपता (Fruitfulness) : काही सुखे ही निव्वळ सुखे असतात. त्यांच्यापासून काहीही नवनिर्मिती होत नाही. ४) निश्चितता (Cerainty) : अनिश्चित सुखापेक्षा जे सुख निश्चित असते तेच श्रेष्ठ समजले पाहिजे. ५) शुद्धता (Purity) : ज्या सुखाच्या अनुभवासोबत दुःखाचा लवलेश नसतो असे निर्भेळ सुख दुःखमिश्रित सुखापेक्षा अधिक परिमाणकारक असते. ६) निकटता (Nearness) : दूरस्थ सुखापेक्षा समीप असणारे सुख परिमाणदृष्ट्या श्रेष्ठ असते. म्हणूनच असे म्हणतात की हातचे सोडून पळत्याच्या मागे लागू नये. ७) व्यापकता (Extensity) : दोन सुखांपैकी ज्या सुखाचा परिणाम जास्ती जास्त लोकांवर होतो त्या सुखाचे मोजमाप अधिक असते.

वर प्रतिपादन केलेली सात सुखांची मोजमापे बॅथॅम सांगतो व कोणत्या सुखाची निवड करावी याचे मार्गदर्शन करतो. परंतु प्रश्न असा आहे दोन सुखे कमी—जास्त असतील तर वरील तत्वांचा आधारे आपण निवड करू शकतो. पण जेव्हा दोन्ही सुखांचे परिणाम सारखेच असेल तर कोणते सुख इष्ट समजावे? याला बॅथॅमचे उत्तर आहे की अशा वेळी बाकी कोणताही भेद असला तरी ती दोन्ही सुखे सारख्याच नैतिक दर्जाची असजावीत.

उपयुक्ततेच्या तत्वात दोन गोष्टी अंतर्भूत आहेत : पहिला गोष्ट असा की, फक्त सुख चांगले असते आणि म्हणून फक्त सुख साधणे असते दुसरी गोष्ट अशी की, व्यक्तीने केवळ स्वतःचे सुख साधण्याचा प्रयत्न न करता सर्वांचे सुख साधण्याचा प्रयत्न करणे योग्य असते. 'सुख चांगले असते' या विधानाचा अर्थ बॅथॅम 'माणसांना सुखाची इच्छा असते' असा करतात. आता 'सुख' या शब्दाचे अनेक अर्थ होऊ शकतात. एक अर्थ असा की माणसांना अनेक गोष्टींची इच्छा असते आणि सुख ही या अनेक गोष्टींमधील एक गोष्ट होय. उदा. माणसाला अन्न, निवारा, सत्ता, कीर्ती इ. अनेक गोष्टी हव्या असतात तसेच सुख ही आणखी एक गोष्ट हवी असते. 'सुख' याचा अर्थ लावला तर 'फक्त सुख चांगले असते' याचा अर्थ 'माणसाला जरी अनेक गोष्टींची इच्छा असली तरी फक्त सुख ही गोष्ट अशी आहे की, त्याची इच्छा माणसाने धरणे योग्य असते. असा लावावा लागेल आणि मग हे तत्त्व सिद्ध करावे लागेल. माणूस ज्या अनेक भिन्न गोष्टींची इच्छा धरतो त्यांतील सुख ही एक गोष्ट होय, असा 'सुख' याचा अर्थ बॅथॅम यांनी आपल्या लिखाणात घेतलेला आढळत असला, तरी एकंदरीत 'सुख' याचा वेगळा अर्थ त्यांना अभिप्रेत आहे. या अर्थाप्रमाणे 'माणूस सुख साधण्याचा प्रयत्न करतो' याचा अर्थ केवळ 'माणूस आपल्या इच्छा तृप्त करण्याचा प्रयत्न करतो' असा होतो. 'एखाद्या माणसाला एखाद्या गोष्टीची इच्छा आहे' या म्हणण्यात ती गोष्ट साध्य करण्याचा प्रयत्न तो करील हे अभिप्रेत असते. आता माणसाला जर इच्छा असतात व त्या तृप्त करण्याचा तो प्रयत्न करतो हा मनुष्यस्वभाव आहे एवढाच अर्थ घ्यायचा आहे. 'माणसाने आपले अधिकात अधिक सुख साधणे योग्य असते' याचा अर्थ 'माणसाने आपल्या अधिकात अधिक इच्छा तृप्त करण्याचा प्रयत्न करणे योग्य असते' तेव्हा ज्या कृत्याने माणसाच्या जास्तीत जास्त इच्छा तृप्त होतील ते योग्य कृत्य होय, म्हणजे विवेकाला धरून होय हे ओघानेच येते.

सुखाचे गणन करता येते, सुखदुःखाची बेरीज—वजाबाकी करता येते हे बॅथॅम यांच्या विचारामध्ये गृहीत आहे. या विधानाला अनेकांनी आक्षेप घेतला आहे. कधी कधी बॅथॅम सुखाचा तसेच दुःखाचा एकक असतो असे मानतात. कोणतेही सुख किंवा दुःख किती एककांचे बनले आहे हे ठरविता येते व म्हणून एखाद्या कृत्यापासून जी सुखदुःखे निष्पन्न होतील त्यांतील सर्व सुखे एकत्र केली असता सुखांचे एकक होतील ते मोजून त्यांतून दुःखांचे एकंदर एकक वजा करता येतील, अशी भाषा ते वापरतात. या विचाराचा पाठपुरावा करून बॅथॅम यांनी गुंतागुंतीचे 'सुखगणन' रचले आहे विशिष्ट सुखाच्या परिणामाचे मापन करताना त्याच्या ज्या भिन्न 'परिमिति' ध्यानात घ्याव्या लागतील त्या त्यांनी निश्चित केल्या आहेत. त्यांनी नमूद केलेल्या परिमिति अशा : तीव्रता, अवधी, निश्चिती, सामीप्य, प्रसवता आणि शुद्धता. उदा. अधिक ताव्र पण अल्पकाळ टिकणाऱ्या सुखापेक्षा कमी तीव्र पण अधिक काळ टिकणारे सुख अधिक मोठे म्हणजे अधिक एककांचे बनले असणे शक्य आहे.

परिमाणाच्या दृष्टीने पहाता एक सुख दुसऱ्या सुखापेक्षा मोठे किंवा लहान असू शकते. अशा परिमाणात्मक भेदाशिवाय गुणात्मक असा भेद दोन सुखांमध्ये नसतो, असेही बेंथॅम यांचे मत होते. सुखांचे भिन्न प्रकार असतात हे बेंथॅम अमान्य करित नाहीत. पण एकाप्रकारचे सुख स्वरूपतः दुसऱ्या प्रकारच्या सुखापेक्षा श्रेष्ठ असते आणि म्हणून त्या प्रकारचे सुख दुसऱ्या प्रकारच्या सुखापेक्षा कितीही कमी असले, तरी ते दुसऱ्या प्रकारच्या सुखापेक्षा निपसंत करणे याग्य असते, ही भूमिका ते नाकारतात. ज्यांना आपण उच्च प्रकारची सुखे म्हणतो, उदा. बौद्धिक सुख हे शारीरिक सुखापेक्षा उच्च असते असे आपण मानतो. ती ती सुखाची सर्व परिमाणे ध्यानात घेतली. विशेषतः अवधी, शुद्धता आणि बहुप्रसवता ही परिमाणे ध्यानात घेतली तर परिमाणात्मक दृष्ट्याच मोठी ठरतात व म्हणून ती निवडणे योग्य असते, असे बेंथॅम यांचे म्हणणे आहे.

या विवेचनापासून निष्पन्न होणारा दुसरा एक मुद्दा असा की, प्रत्येक विशिष्ट प्रसंगी कोणते कृत्य केल्याने समाजात जास्तीत जास्त सुख निर्माण होईल असा विचार करित न बसता, कोणत्या प्रकारच्या परिस्थितीत कोणत्या प्रकारची कृत्ये केल्याने समाजात अधिकात अधिक सुख निर्माण होईल हे ठरवावे आणि त्या, त्या प्रकारच्या परिस्थितीत त्या, त्या प्रकारची कृत्ये नियमाने करित रहावे अशी व्यवस्था अधिक लाभदायक असते, असे अनुभवाने दिसून येते. मात्र ही व्यवस्था परिणामकारक ठरण्यासाठी अगदीच अपवादात्मक परिस्थिती सोडली, तर नियम कसोशीने पाळले जाणे आवश्यक असते. म्हणजे उपयुक्ततेच्या तत्वाला अनुसरून समाजात जास्तीत जास्त सुख निर्माण करणारे असे आचरणाचे नियम निष्पन्न करता येतात.

राजसंस्थेची घडण कशी असावी, राज्यसंस्थेचे अधिकार कोणते असावेत, नागरिकांची राज्यसंस्थेविषयक कर्तव्ये काय आहेत इत्यादी प्रश्नांना बेंथॅम यांनी दिलेली उत्तरेही त्यांनी स्वीकारलेल्या उपयुक्ततेच्या तत्वापासून निष्पन्न होती. एकतर राज्य किंवा समाज अशी, व्यक्तींच्या अस्तित्वापलिकडचे अस्तित्व जिला असते अशी, वस्तू असते आणि घटक—व्यक्तींच्या हिताहून भिन्न तिचे हित असते ही गोष्ट ते नाकारतात. म्हणजेच राज्याची सेंद्रिय उपपत्ती ते नाकारतात. राज्य हा केवळ त्याच्या घटक—व्यक्तींचा समुदाय असतो आणि या व्यक्तींच्या हितांची किंवा सुखांची बेरीज म्हणजेच राज्याचे हित किंवा सुख होय ही व्यक्तिवादी भूमिका बेंथॅम स्वीकारतात.

असा प्रश्न निर्माण होतो की व्यक्ती मूलतः स्वार्थी असूनही परार्थासाठी का झटते? याला बेंथॅमचे असे उत्तर दिले आहे की, चार प्रकारच्या नीतिप्रेरकांमुळे व्यक्ती स्वार्थी असूनही परहितासाठी झटते. हे नीतिप्रेरक चार आहेत. नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय व धार्मिक. या चारही प्रेरकांद्वारा परसुखसंपादनात आपले सुख साधले जाते. या नीतिप्रेरकांकडे बक्षीस आणि शिक्षा अशा दोन प्रकारच्या शक्ती असतात. व्यक्तीने या प्रेरकांच्या नियमांचे पालन केले तर ही नीतिप्रेरके बक्षीस देतात. अन्यथा या नियमांचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा करतात. मनुष्याचा स्वभावच असा आहे की त्याला बक्षीस प्रिय असते तर शिक्षा अप्रिय असते. म्हणून बक्षीसाच्या आपेक्षेने किंवा शिक्षेच्या भीतीपोटी व्यक्ती स्वार्थी असूनही परहितासाठी झटते. बेंथॅमच्या मते ही नीतिप्रेरके व्यक्तीला स्वार्थापासून परावृत्त करतात आणि परहितासाठी प्रवृत्त करतात.

सारांश

बेंथॅम हा सुखवादाचा प्रणेता होता व त्याने 'सुखवादाचे कलन' मांडले आहे, ही त्याची महत्त्वाची कामगिरी समजली जाते. सर्वच सुखे व सर्वच दुःखे एकाच प्रकारची नसतात आणि त्यांचे संख्यात्मक परिणाम ठरवून त्यांच्या बेरजा व वजाबाक्या करणे व्यवहारात अशक्य असते. सुखाचे व दुःखाचे गुणात्मक भेद असतात. परार्थ सुखवादाप्रमाणे जसा स्वभाव तसे वागणे म्हणजे सद्गुण नसून सारासार विचार करणे म्हणजे सद्गुण होय. दुसरा भेद असा आहे की स्वार्थ सुखवादाप्रमाणे सुख म्हणजे माझे स्वतःचे सुख होय. उलट परार्थ सुखवादाप्रमाणे सुख म्हणजे अनेक व्यक्तींचे सुख होय. ज्या आचरणाद्वारा अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख प्राप्त म्हणजे सदाचरण होय. म्हणजेच परार्थ सुखवादानुसार अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख हा नीतिनिर्णय निकष ठरतो. बेंथॅमच्या मते सुख व दुःख ही दोन तत्त्वे मानवाच्या सर्व कृतींवर सदैव नियंत्रण चालवितात.

'अधिकांश लोकांचे अधिकांश सुख' ही व्याख्या बेंथॅमने मान्य केली आहे. तरीपण 'अधिकांश सुख' या शब्दाने त्याला 'परिमाणात्मक जास्त' सुख अभिप्रेत आहे. बेंथॅम सुखाची मोजमापे किंवा परिमाणे असे म्हणतो ती सात प्रकारची मोजमापे किंवा परिमाणे पुढीलप्रमाणे आहेत. १) तीव्रता २) कालावधी ३) फलद्रुपता ४) निश्चितता ५)

शुद्धता ६) निकटता ७) व्यापकताउपयुक्ततेच्या तत्त्वात दोन गोष्टी अंतर्भूत आहेत : पहिला गोष्ट असा की, फक्त सुख चांगले असते आणि म्हणून फक्त सुख साधणे असते दुसरी गोष्ट अशी की, व्यक्तीने केवळ स्वतःचे सुख साधण्याचा प्रयत्न न करता सर्वांचे सुख साधण्याचा प्रयत्न करणे योग्य असते. व्यक्ती मूलतः स्वार्थी असूनही परार्थासाठी का झटते? याला बेंथमचे असे उत्तर दिले आहे की, चार प्रकारच्या नीतिप्रेरकांमुळे व्यक्ती स्वार्थी असूनही परहितासाठी झटते. हे नीतिप्रेरक चार आहेत. नैसर्गिक, सामाजिक, राजकीय व धार्मिक.

संदर्भ :

१. Bentham Manuscripts at University College London (UC followed by box and page/folio no.).
- 2- 1829–30, Œuvres de Jérémie Bentham, 3 vols., ed. E. Dumont, Bruxelles: Hauman.
- 3- 1838–43, The Works of Jeremy Bentham, Published under the Superintendence of his Executor, John Bowring, 11 vols., Edinburgh: William Tait.
४. जोशी ग. ना., पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा इतिहास, खंड १ ते ३, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, १९७५
५. मिल्ल, जे. एस., अँन एक्झॅमिनेशन ऑफ सर विल्यम हॅमिल्टन्स फिलॉसफी, २ खं., लंडन, १८६५
६. वाडेकर, दे. द., संपा मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश, खंड १ ते ३, मराठी तत्त्वज्ञान महाकोश मंडळ, पुणे, १९७४
७. रेगे मे. पु. पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास, समाज प्रबोधन, पुणे

<https://plato.stanford.edu/entries/bentham/>

<https://iep.utm.edu/bentham/>

पी. एन. पनिकर केरळ ग्रंथालय चळवळीचे पितामह

श्री. सखाराम बी. हारकळ

ग्रंथपाल, जवाहरलाल नेहरू अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद.

Email ID: sakharamharkal@gmail.com, Mob. No 9970442355

श्री. दत्तात्रय पी. पवार

ग्रंथालय सहाय्यक, जवाहरलाल नेहरू अभियांत्रिकी महाविद्यालय, औरंगाबाद

Email ID: pawardp1969@gmail.com, Mob. No 9881849209

प्रास्ताविक:

भारत देश हा प्राचीन काळापासूनच बौद्धिक ज्ञानाचे भांडार म्हणून ओळखला जातो. नालंदा, तक्षशिला, कौशाम्बी, वल्लभी, विक्रमशिला, उज्जैन ही प्राचीन काळातील ग्रंथालये जगप्रसिद्ध आहेत. मात्र आधुनिक काळाचा विचार करता भारत हा पाश्चात्यांच्या तुलनेत अतिशय मागे राहिला असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही. इसवी सन 1800 नंतर खऱ्या अर्थाने भारतात आधुनिक ग्रंथालये आणि ग्रंथालय सेवांची आवश्यकता भासू लागली. इसवी सन 1800 नंतर अनेक घटना घडल्या आहेत त्यांचे खऱ्या अर्थाने त्या घटनांचे ग्रंथालय चळवळीतील योगदान उल्लेखनीय आहे.

भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालयांच्या क्षेत्रात कोलकत्ता लायब्ररी सोसायटी द्वारे (पूर्वीचे कलकत्ता) सर्वप्रथम सार्वजनिक ग्रंथालयाची स्थापना झाली त्यानंतर अनुक्रमे 1830 मध्ये मुंबई येथे बॉबे जनरल लायब्ररी आणि 1835 मध्ये इंपीरिअल लायब्ररी ची स्थापना झाली. इसवी सन 1850 वर्षी ब्रिटन मध्ये सार्वजनिक ग्रंथालय कायदा लागू झाला त्याचे भारतासह जगातील अनेक देशावर परिणाम झाला. मेदानापूर येथे राजनारायण बसू मेमोरियल लायब्ररी सन 1851, तर 1854 मध्ये हुगळी, 1859 मध्ये आरपाडा, 1870 मध्ये चंद्रनगर, 1867 मध्ये सोनपूर तर 1979 मध्ये दक्षिणेश्वर येथे रामकृष्ण लायब्ररी या सार्वजनिक ग्रंथालयांची स्थापना करण्यात आली असून ग्रंथालय क्षेत्रात त्यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. सन 1902 मध्ये लॉर्ड कर्झन यांच्या प्रयत्नांमुळे कलकत्ता लायब्ररी चे इंपीरिअल लायब्ररी मध्ये विलीनीकरण करण्यात आले होते. सन 1903 मध्ये इंपीरिअल लायब्ररी देशातील सर्वसामान्य जनते साठी खुली करण्यात आली होती. दरम्यानच्या काळात ब्रिटिश मुझियम सहाय्यक ग्रंथपाल जॉन मॅकफर्लेन यांची इंपीरिअल लायब्ररी चे पहिले ग्रंथपाल म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. 1933 साली श्री आसूउद्दौला यांची इंपीरिअल ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल म्हणून नेमणूक करण्यात आली त्यांनी 1935 या वर्षी एका प्रशिक्षण अभ्यासक्रमाची सुरुवात केली आणि याच वर्षी आखिल भारतीय ग्रंथालय संघाची स्थापना केली. इंपीरिअल लायब्ररी चे पुढे भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय झाले. मुंबई येथील मध्यवर्ती ग्रंथालय आणि मद्रास येथील कोनेमोरा लायब्ररी चे ग्रंथालयाच्या विकासातील योगदान उल्लेखनीय आहे.

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतातील बडोदा या संस्थान मध्ये गाव, तालुका, आणि जिल्हा पातळीवरील ग्रंथालयाचे जाळे बऱ्यापैकी विणले गेले होते. सन 1910 मध्ये सयाजीराव गायकवाड (तिसरे) यांनी अमेरिकेतील ग्रंथालय शास्त्र विशेषज्ञ मिस्टर बोर्डन याना बडोदा संस्थान मधील ग्रंथालयाचा विकास करण्यासाठी भारतात बोलाविले होते. मिस्टर बोर्डन यांनी बडोदा संस्थानात 1911

या वर्षी ग्रंथालय शास्त्र च्या प्रशिक्षणाला सुरुवात केली. मिस्टर बोर्डन यांच्या प्रयत्नामुळे बडोदा संस्थानातील ग्रंथालयाचा विकास उल्लेखनीय स्वरूपात झाला होता. सन 1947 च्या शेवट पर्यंत बडोदा संस्थानातील सार्वजनिक ग्रंथालयाची संख्या 147 इतकी होती. भारतातील बडोदा संस्थान प्रमाणेच पंजाब सरकारने 1915 या वर्षी अमेरिकेतील ग्रंथालय शास्त्रज्ञ डिकिन्सन ग्रंथालयाच्या विकासासाठी भारतात बोलाविले होते. त्यांनी भारतात ग्रंथालय प्रशिक्षणावर भर दिला त्यांच्याच प्रयत्नातून भारतातील पहिले आखिल भारतीय ग्रंथालय संघाचे राष्ट्रीय अधिवेशन लाहोर या ठिकाणी भरविण्यात आले होते. पंजाब सरकारचे मध्यवर्ती ग्रंथालय चंदिगढ येथे असून मध्यवर्ती ग्रंथालयांची भूमिका महत्वपूर्ण राहिलेली आहे.

सन 1920 या वर्षी आखिल भारतीय ग्रंथालय संघ स्थापन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला मात्र तो यशस्वी झाला नाही. आखिल भारतीय ग्रंथालय संघाची स्थापना वैधानिक स्वरूपात 1933 या वर्षी स्थापना करण्यात आली. ग्रंथालय शास्त्राचे प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणे आणि ग्रंथालयाचा विकास करणे ही भारतीय ग्रंथालय संघाची मूळ उद्देश सांगता येतील. भारतीय ग्रंथालय संघाने 1646 ते 1953 दरम्यान एबाजीला नावाचे त्रैमासिक नियतकालिक प्रकाशित केले. त्याच दरम्यान कलकत्ता येथे 1955 या वर्षी आयस्लिक (IASLIC) या विशेष ग्रंथालय संघाची स्थापना झाली. सन 1914 आंध्र प्रदेश ग्रंथालय संघ, सन 1928 मद्रास ग्रंथालय संघ, सन 1929 बंगाल ग्रंथालय संघ. सन 1929 पंजाब ग्रंथालय संघ, सन 1942 केरळ ग्रंथालय संघ, सन 1944 मुंबई ग्रंथालय संघ, सन 1953 दिल्ली ग्रंथालय संघ. सन 1957 मध्य प्रदेश ग्रंथालय संघ असे विविध ग्रंथालय संघ संबंध भारतात स्थापन झाले आणि ग्रंथालय विकासाच्या चळवळीत योगदान देण्याचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रयत्न झाला.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारने ग्रंथालय क्षेत्राच्या विकासासाठी तोकडे प्रयत्न केल्याचे दिसते. पहिल्या, दुसऱ्या, आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत केंद्र सरकारने काही प्रमाणात जिल्हास्तरावरील जिल्हा ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत तसेच अनेक समित्या स्थापन करून ग्रंथालय क्षेत्राच्या विकासात भर टाकली त्यामध्ये सिन्हा समिती, रंगनाथन समिती इत्यादींचा समावेश होतो. भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांचे कार्य जागतिक स्तरावर परिचित आहे. एकूण 70 पेक्षा अधिक ग्रंथ आणि 3000 पेक्षा अधिक शोध निबंध लिहून ग्रंथालय शास्त्राचे साहित्य अधिक समृद्ध केले आहे. सन 1957 या वर्षी त्यांच्या कार्याचा गौरव केंद्र सरकारने त्यांना पद्मश्री पुरस्कार प्रदान करून केला आहे. प्रास्तविककाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य पूर्व आणि स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ग्रंथालय क्षेत्राच्या विकासासाठी झालेल्या प्रयत्नाचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पी. एन. पनिकर यांचे ग्रंथालय क्षेत्राच्या विकासातील योगदान

भारतीय इतिहासाचे अवलोकन केले असता वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी अनेक थोरामोठ्याने आपले आयुष्य खर्ची केल्याचे दिसून येते, त्यामध्ये डॉ. एस. आर. रंगनाथन हे भारतीय ग्रंथालय शास्त्राचे जनक सर्वपरिचित आहेत. पी एन पनिकर हे रंगनाथन यांचे समकालीन असून त्यांनी सुद्धा वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी तर केरळ मध्ये एक मोठी चळवळच निर्माण केली होती. त्यांच्या विषयी थोडक्यात येथे आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. पी. एन. पनिकर यांचे पूर्ण नाव पुथूवायली नारायणा पनिकर असे होते. त्यांचा जन्म 1 मार्च 1909 रोजी झाला, ते केरळ राज्यातील ग्रंथालय चळवळीचे आणि शिक्षणाचे जनक म्हणून ओळखले जातात. सन 1990 च्या दशकात सार्वभौमिक साक्षरता निर्माण करण्यासाठी एक चळवळ निर्माण झाली होती जी की, केरळ

ग्रंथसाला संघम या नावाने प्रसिद्ध झाली होती. 19 जून, त्यांची पुण्यतिथी, केरळमध्ये 1996 पासून वाचनादिनम् (वाचन दिन) म्हणून पाळली जातात. त्याच प्रमाणे केरळ मधील "शिक्षण विभाग" ने देखील 19 ते 25 जून दरम्यान एका आठवड्यासाठी वाचन सप्ताह म्हणून साजरा करण्याचे ठरविले आहे आणि वाचन संस्कृती विकसित करण्यासाठी हे एक प्रसंशनीय पाऊल आहे.

वर्ष 2017 मध्ये भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी 19 जून हा केरळ या राज्याचा वाचन दिन हा राष्ट्रीय वाचन दिन म्हणून साजरा करण्याचे घोषित केले आहे. याच महिन्यात भारतात वाचन सप्ताह ही साजरा केला जातो.

थोडक्यात कौटुंबिक परिचय:

गोविंदा पिल्लई आणि जानकी अम्मा यांच्या पोटी 1 मार्च 1909 रोजी पी. एन. पनिकर यांचा जन्म झाला होता. सन 1926 मध्ये त्यांनी सनादनधर्म नावाने ग्रंथालय आपल्या गावीच सुरु केले होते. पी. एन पनिकर एक शिक्षक होते त्यामुळे त्यांच्या काळात त्यांचा त्यावेळेसच्या समाजावर चांगलाच प्रभाव होता. ते समाजासमोर एक आदर्श व्यक्तिमत्व होते.

पी. एन. पनिकर यांचे कार्य:

पी. एन पनिकर यांच्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येतो. पी. एन. पनिकर यांच्या कार्याची दाखल राज्य, राष्ट्र आणि आंतर राष्ट्रीय स्तरावर घेण्यात आली आहे.

1. 1945 मध्ये पी. एन. पनिकर यांनी ४७ ग्रंथालयांना सोबत घेऊन वाचन संस्कृतीला चालना देण्यासाठी त्रावणकोर ग्रंथालय संघाची स्थापना केली होती. "Read and Growth" हे त्रावणकोर ग्रंथालय संघाचे ब्रीदवाक्य होते.
2. त्रावणकोर ग्रंथालय संघाचे कार्य आणि प्रसिद्धी पाहता 1956 मध्ये केरळ सरकारने त्रावणकोर ग्रंथालय संघाचे एका पत्राच्या आधारे केरळ ग्रंथसाला संघम असे नामकरण केले होते.
3. वाचनाचे महत्त्व सर्वसामान्य जनतेला पटवून देण्यासाठी पी. एन पनिकर अनेक खेड्यापाड्यात गेले आणि वाचनाचे महत्त्व लोकांना पटवून दिले. पाणीकर यांनी या चळवळीमध्ये साधारणतः 6000 ग्रंथालये जोडण्याची उल्लेखनीय कामगिरी केली होती.
4. आपल्या कार्याच्या जोरावर पी. एन. पनिकर यांच्या केरळ ग्रंथ शाला संगम ने 'Krupskaya Award' 1975 चा युनेस्को या जगप्रसिद्ध संघटनेचा हा पुरस्कार प्राप्त केला होता.
5. पी. एन. पनिकर हे केरळ ग्रंथालय संघाचे 32 वर्षे अध्यक्ष होते 1977 वर्षी केरळ सरकारने या संघाचे शासकीय करण करून, केरळ राज्य ग्रंथालय परिषद मध्ये रूपान्तरण केले होते.
6. पनिकर यांचा संघ केरळ सरकारने ताब्यात घेतल्यानंतर त्यांचा राजकीय हस्तक्षेप वाढू लागला. 1977 मध्ये त्यांनी शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी ची स्थापना केली आणि त्याचाच परिणाम केरळ हे संपूर्ण भारतातील पहिले साक्षर राज्य ठरले आहे.
7. 21 जून 2004 रोजी भारतीय टपाल विभागाने पी. एन. पनिकर यांच्या स्मरणात टपालाचे तिकीट प्रकाशित केले होते. 2010 मध्ये पी. एन. पनिकर फौंडेशन च्या वतीने त्यांचे जन्मशताब्दी वर्ष साजरे करण्यात आले होते. पाणीकर यांचे वयाच्या 86 व्या वर्षी 19 जून 1995 रोजी निधन झाले.

सारांश:

प्रस्तुत प्रकरणात पी. एन. पनिकर यांचे ग्रंथालय क्षेत्राच्या विकासातील योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पी. एन. पनिकर यांच्या विषयी राष्ट्रभाषा हिंदी किंवा इंग्रजी मध्ये फार कमी लहान झाले असून केरळ राज्याची राजभाषा मल्याळम भाषेत त्यांच्याविषयी अधिक ची माहिती

मिळेल. ग्रंथालय शास्त्राच्या अभसकाने त्यांचे कार्य प्रकाशात आणण्याचे येथे लेखक सुचवीत आहे. प्रस्तुत प्रकरणात ग्रंथालयांच्या विकासात ग्रंथालय संघ, भारतातील संस्थाने आणि प्रांतिक सरकारने केलेले प्रयत्न. सरकार आणि ग्रंथालय तज्ज्ञांनी केलेल्या प्रयत्नाचा आणि पी. एन. पनिकर यांच्या कार्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ:

1. कोण्णूर, कोण्णूर आणि माणगांवकर (2008), डायमंड ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र कोश, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. पी. एन. पनिकर फौंडेशन, स्रोत संकेतस्थळ: <https://www.pnpanickerfoundation.org/>
3. P.M. Modi's Speech at the Launch of P.N. Panicker National Reading Day- Reading Month Celebration, स्रोत संकेतस्थळ: <https://www.youtube.com/watch?v=Xc1SldGKvJk>
4. स्रोत संकेतस्थळ: <https://www.youtube.com/watch?v=KLW9PWMCiPw>

प्राचीन विदर्भाचे सांस्कृतिक वैभव कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर)—एक ऐतिहासिक
अध्ययन

डॉ.स्मिता म.जाधव

इतिहास विभाग प्रमुख कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा ता.तिवसा,
जि.अमरावती.

Mob.8208865157, 9764291038 ,Email- smitamohod15@gmail.com

गोषवारा :-

महाराष्ट्रातील एक समृद्ध आणि संपन्न प्रवेश म्हणजे विदर्भ होय. विदर्भ हा प्राचीन काळापासून वैभवसंपन्न होता. प्राचीन काळात आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे कार्य प्रामुख्याने विदर्भाने केले. प्राचीन काळात विदर्भाची राजधानी कौंडण्यपूर (कुंडिनपूर) होती. आज अमरावती व वर्धा जिल्ह्याच्या सीमेवर स्थित असणाऱ्या कुंडिनपूर (कौंडण्यपूर) प्रसिद्ध वरदा (वर्धा) नदीच्या तटावर वसलेले आहे. कौंडण्यपूर हे आज २०००-२५०० लोकवस्तीचे खेडे आहे. असे असले तरी ते भारताच्याच नव्हे ती जगाच्या नकाशावर एक पुरातत्वीय स्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. कौंडण्यपूर येथे उत्खनन झाले त्यावेळी अवशेष आढळले त्यावरून येथे एक प्राचीन संस्कृती होती हे स्पष्ट होते.

बीजशब्द (key words):-

महाराष्ट्र, विदर्भ, कौंडण्यपूर, पुरातन, प्राचीन, उत्खनन, वरदा, पुरातत्वशास्त्र, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, वऱ्हाड, कौंडण्य, शिलालेख, नगर, पांढरीची टेकाड, देवालय, पुरातत्वेत्ते, देवनागरी, अवशेष, भौगोलिक इ.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रातील एक समृद्ध भौगोलिक प्रदेशाचा व ऐतिहासाचा वारसा असणारा सांगणारा प्रदेश म्हणजे विदर्भ होय. प्राचीन काळापासून तर अर्वाचिन काळापर्यंत विदर्भाच्या सांस्कृतिक इतिहास अंत्यत वैभव संपन्न आहे. विदर्भ या सारस्वतांच्या भूमीवर प्राचीन काळापासून मौर्यापासून ते मध्ययुगीन काळातील यादवांपर्यंत अशा सर्वत्र राजवंशांनी राज्य केले. त्यामध्ये मौर्य, शुंग, सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव, गोंडराजे, भोसले, निजाम यांचा समावेश होतो. याचा उल्लेख आपणास इतिहासाच्या संदर्भ ग्रंथातील पृष्ठांवर दिसतात. विदर्भाला “विदर्भ” हे नाव विदर्भ नावाच्या प्राचीन काळातील एका राजाच्या नावावरून पडले. हा विदर्भ प्राचीन काळापासून वैभवसंपन्न होता. प्राचीन काळामध्ये आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे काम विदर्भाने केले. उत्तरेला नर्मदा, पश्चिमेस जळगांव, धुळे, भुसावळ, दक्षिणेस कृष्णा नदी, पूर्वेस कोसल म्हणजे आजचे छत्तीसगड इथपर्यंत पसरलेल्या भागास विदर्भ असे म्हणत. विदर्भाच्या या भौगोलिक सीमांमध्ये निरनिराळ्या कालखंडात बदल होत गेलेत. वर्धा, नागपूर, भंडारा, गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपूर, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, यवतमाळ हे आजच्या विदर्भातील जिल्हे म्हणजे विदर्भाचे वैभवच म्हणता येईल. भारताच्या निरनिराळ्या काळातील राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण यावर विदर्भाने आपली अमीट छाप सोडलेली आहे. आजच्या विदर्भातील अमरावती जिल्हा हा सांस्कृतिक दृष्ट्या वैभवसंपन्न असून याच जिल्ह्यात आज कौंडण्यपूर ही प्राचीन विदर्भाची राजधानी वसलेली आहे. आजच्या विदर्भातील अशी अनेक स्थान आहेत की, ज्याचा फार मोठे ऐतिहासिक महत्व आहे. त्यात रामटेक, पवनार, सालबर्डी, इ. यातीलच एक म्हणजे

कौंडण्यपूर होय. कौंडण्यपूर या गावाचे नाव जरी उच्चारले तरी निमिषार्धात आपल्या डोळयासमोर उभा राहतो तो महाभारताचा काळ.

विदर्भातील अमरावती जिल्हयात स्थित असलेले कौंडण्यपूर म्हणजेच प्राचीन काळातील कुंडिण्यपूर हे आता निर्विवाद सिध्द झाले आहे. प्राचीन विदर्भातील अतिशय पुरातन आणि ऐतिहासिक गाव म्हणजे कौंडण्यपूर हे आहे. आज छोटेसे खेडे असले तरी या छोटयाश्या खेडयातच प्राचीन विदर्भाचा सांस्कृतिकदृष्टया समृध्द असलेला वारसा दडलेला आहे. हे ठिकाण अमरावती आणि वर्धा जिल्हयाच्या सिमेवर असून ते अमरावती जिल्हयात स्थित आहे. प्रसिध्द वरदा (वर्धा) नदीचा तटावर असलेले हे ऐतिहासिक स्थळ, देवस्थान, तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिध्द आहे, पर्यटन केंद्र म्हणून नावारुपाला येत आहे.

पौराणिक काळातील चार स्त्रियांचे माहेरघर म्हणून कौंडण्यपूरची ख्याती आहे. रघुकुलाचे मुळपुरुष सगरपत्नी केशिनी, श्रीरामचंद्राचे आजोबा अज यांची पत्नी इंद्रमती, नल राजाची पत्नी दमयंती, कृष्णपत्नी रुक्मिणी यांचे कौंडण्यपूर हे माहेरघर होते असा उल्लेख मिळतो. म्हणजेच कौंडण्यपूर हे अतिप्राचीन आहे. हे लक्षात येते, कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व लक्षात घेता आणि ऋग्वेद हा भारतातील सर्वात प्राचीन ग्रंथ आहे. हे लक्षात घेतल्यास वेदांमध्ये विदर्भाचा कुठेच उल्लेख नाही या संदर्भात “वन्हाडचा इतिहास या ग्रंथात या. मा. काळे लिहितात, “कुंडीन अथवा कौंडिण्य ऋषीच्या नावावरून या नगरीस कौंडिण्यपूर नाव पडले. या ऋषीचा उल्लेख बृहदारण्य उपनिषदात येतो, तसेच प्रश्नोपनिषदात विदर्भ देशाच्या भार्गवाचे नाव आले आहे. कुंडिनपूरलाच विदर्भपूर या नावाने संबोधतात असत.”

कौंडण्यपूर नावाचे आजचे २०००-२५०० लोकवस्तीचे खेडे आहे आणि भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या नकाशावर ते एक पुरातत्वीय स्थळ म्हणून प्रसिध्द आहे. अशा या कौंडण्यपूर बद्दल महाविद्यालयात इतिहास विषयाचे अध्ययन करित असतांना प्राचीन इतिहास जाणून घेण्याची उत्सुकता निर्माण झाली. त्या उत्सुकतेपोटीच अनेक वेळा आषाढ, कार्तिक कौंडण्यपूरच्या इतिहास जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कौंडण्यपूर बद्दल प्रचंड उत्सुकता मनात असताना मी ज्या कला व विज्ञान महाविद्यालय कुन्हा येथे इतिहास विषयाच्या अध्यापनाचे कार्य करित आहे. कुन्हा येथून १० कि.मी. अंतरावर असणारे कौंडण्यपूर मध्ये माझ्या महाविद्यालयाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कार्यक्रमा अधिकारी या पदाची जबाबदारी पार पाडत असतांना कौंडण्यपूर येथे महाविद्यालयाचे सतत तिन वर्षे १० दिवसीय शिबीर घेतले. या निवासी शिबीरात मी माझे रासेयो चे कार्य करित असतांना मला या ठिकाणी असणारा वैविध्यपूर्ण भौगोलिक प्रदेश, या ठिकाणी नगरात प्रवेश करतांना दिसणारी पांढरीची टेकाड, आणि विविध मंदीरे यांचे बद्दल अधिक जाणून घेण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली, अधिक खोल विचार करित असतांना कळले की, या पांढरीच्या टेकाडांनीच तर अनेक पुरातत्वशास्त्रज्ञांचे लक्ष कौंडण्यपूरकडे वळले कारण जिथे अशी पांढरीची टेकाड आहेत तिथे प्राचीन संस्कृती अस्तित्वात होती. यासंबंधी विवेचन करतांना श्री क्षेत्र कौंडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उदया या पुस्तकात श्रीपाद केशव चितळे लिहितात, “प्रथमदर्शनी पाहता कौंडण्यपूर मोठे भकास गांव वाटते. कारण येथे पांढरीच्या टेकडया सर्वत्र विखुरलेल्या दिसतात. पांढरीची टेकाड गावात असणे याचा स्पष्ट पुरातत्वीय अर्थ आहे की, गांव अत्यंत प्राचीन आहे. अशा प्राचीन टेकडया असलेल्या गावात अनेक वर्ष, मानवी वसाहत नांदत होती असा त्याचा अर्थ होतो मानवाच्या दैनिक चहाळामुळे अशा टेकडया उत्पन्न होतात. या पांढरीच्या टेकाडाच्या अस्तित्वामुळेच कौंडण्यपूर येथे जागतिक दर्जाचे विस्तृत उत्खनन करण्यात आले.”^३

सर्व प्रकारच्या वेगवेगळ्या समाज बांधवांनी बांधलेली मंदिरे व मंदिराचा समूह वर्धा नदीचे विहंगम व देखणे रूप आणि शिलालेख यांचे दर्शन घेता आले. यातीलच एक जमेची बाजू म्हणजे इतिहासतज्ञांनी येथील शिलालेखांचा लावलेला शोध त्याचाही अन्य इतिहासकारांच्या आणि पुरातत्व शास्त्रज्ञांचा लेखणीतून अर्थबोध झाला. तसेच कौंडण्यपूरच्या ग्रामवासी यांचे कडूनही या गावाची माहिती मिळत गेली. तसेच भगवंत श्रीकृष्णांनी येथील राजकन्या रुक्मिणीचे अपहरण केले अशी कथा सुध्दा येथील ग्रामवासियांकडून कळली.

कौंडण्यपूरचा शिलालेख :-

कौंडण्यपूरचे प्राचीनच आज सर्वांनी मान्य केले आहे. कौंडण्यपूरचे पुरातत्वीय महत्व सर्वप्रथम १९२८ मध्ये आत्माराम रावजी देशपांडे यांनी ओळखले व त्यानंतर अनेक पुरातत्वशास्त्रज्ञांचे लक्ष कौंडण्यपूरकडे आकर्षिले गेले. पूढे १९३६ मध्ये रावबहादूर के.एन. दिक्षित यांनी या ठिकाणी आढळलेल्या पुरावशेषांचा तौलनिक व चिकीत्सक अभ्यास केला. त्यानंतर मोरेश्वर दिक्षित यांनीही अभ्यास केला. १९९५ ते २०००च्या सुमारास कौंडण्यपूर येथील एका शिलालेखाचे अत्यंत काळजीपूर्वक वाचन श्री. श्रीपाद केशव चितळे यांनी केले. यासाठी त्यांना प्रा. डॉ. सुरेश डोळके आणि डॉ. म. रा. जोशी यांचे सहाय्य लाभले. हा शिलालेख देवनागरी लिपीमध्ये तो इ.स. १३ व्या अथवा १४ व्या शतकातील असावा असे मत वरील संशोधकांनी अभ्यासाती दिले आहे. या शिलालेखाबद्दल प्रस्तुत संशोधनात पांढरीच्या टेकाडांकडे वळलो. विचार करणे आवश्यक आहे. शिलालेख त्यावेही देवालयचा जो परिसर आहे, त्याच्या उत्तरेकडे पायऱ्यांच्या बाह्यभागी विणला होता. आता मात्र तो प्रवेश मार्गावरील भिंतीत चिणून ठेवला आहे. या शिलालेखाच्या ११ ओळी कोरलेल्या आहेत. संत साहित्याचे अभ्यासक डॉ. म. रा. जोशी यांचे मते हा शिलालेख दानपट्टिका (भूमीदान) असावी, तर डॉ. दिक्षित यांचे मते हया शिलालेखातील मजकुराचा संबंध तेथील समाधीशी आहे. शिलालेख देवनागरी लिपीत आहे. श्री. चितळे यांनी श्री क्षेत्र कौंडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उदया या पुस्तकात प्रस्तुत शिलालेख दिला आहे. ती मी जसा हा तसा येथे संदर्भ देत आहे.

“श्री ग ण (ण) शा य न मः ओळ क्र. १
 व्दि ज पा (ळ) यति..... आनंद ओळ क्र. २
 दे व (स्था) न विभूती..... ओळ क्र. ३
 श्री द त्ता () य अत्री प यं त
 ओळ क्र. ४ मु वी अ न्ना सा (ठी) च (श) रण
 ओळ क्र. ५ ख द व व जी चु ची पा ळ
 सांगत (सम्राट) ओळ क्र. ६ क दं बि नि वा सी निरजक्ष .
 ओळ क्र. ७ दी प न स म यी शी ध
 म ओळ क्र. ८ की त र्न (निवर्त (न)
 थळी (स्थळी) मातृपितु ओळ क्र. ९ पु न्या सा ठी चं न
 द्र न विजेयेते ओळ क्र. १०”^३

अर्थात कौंडण्यपूरचा हा ११ ओळींचा मराठी संस्कृत अशा देवनागरी लिपीतील शिलालेख कौंडण्यपूरचा प्राचीनतेवर प्रकाश टाकतो यात असे नमूद आहे की, “शशीपाल नावाच्या सामंताने निर्जला एकादशीच्या उदयापन समयी मातृपितृ पुण्योपचारासाठी जमीन शेतकऱ्यांना दान करण्यासाठी दिली आहे.” असे इतिहास संशोधक श्री. चितळे, डॉ. जोशी आणि डॉ. शेळके यांनी वाचला परंतु हे अंतिम संशोधन नाही. असे आग्रहपूर्वक सांगून त्यामुळे ते नवसंशोधकांना

आवाहन करतात की, या शिलालेखाचे वाचन करून नविन संशोधन इतिहास संशोधकापुढे ठेवावे आणि त्याचे पुनर्लेखन व्हावे असे सांगतात. कौंडण्यपूरचा हा शिलालेख आणि इतर दोन शिलालेख हा खरोखरच आपला सांस्कृतिक ठेवा आहे. इ.स.च्या १३ व्या शतकातील असलेल्या या शिलालेखाची प्राचीनता ७०० वर्षे ठरते.

कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व :-

काही संशोधक आणि पुरातत्ववेत्ता अध्ययनांती नगरीची प्राचीनता थेट महाभारत काळापर्यंत व त्या आधीच्या काळापर्यंत नेतांना दिसतात. त्याला कारणही तसेच आहे. म्हणजे हे नगर अतिप्राचीन आहे हे विधान पटवून देणे त्याला वाव आहे. प्रस्तुत संशोधनात यापूर्वी पांढरीच्या टेकाड्यांचा उल्लेख केला आहे. कौंडण्यपूरत प्रवेश करतांना पांढरीच्या टेकाड्या दिसतात त्या मानवी वसाहतीच्या निदर्शक आहे. म्हणूनच तेथे कौंडण्यपूरचे उत्खनन सांस्कृतिक ठेवा म्हणून उत्खनन करण्यात आले. या उत्खननात तांबडी मडकी, त्याचे तुकडे आढळलीत. पुरातत्व शास्त्रज्ञांच्या मते कौंडण्यपूरचा सर्वात प्राचीन थर, महापाषाणयुगीन मानवाचा असला पाहिजे, महापाषाण युग म्हणजे २५०० ते ३००० वर्षापूर्वीचा काळ महापाषाण युगीन मानवी वसाहत विदर्भात आढळलेली आहेत. त्यातीलच एक म्हणजे कौंडण्यपूर होय. कारण कौंडण्यपूरच्या उत्खननातील आढळलेल्या अवशेषांवरून हे सिध्द होते. “कौंडण्यपूरच्या उत्खननाचा थर क्र. ५ ते ८ मध्ये मौर्य काळातील वस्तु आढळून आल्या. या काळातील नाणी, मडकी, मणी, अवजारे, हत्यारे असे सर्व पुराण शेष आढळले. म्हणजे आजपासून २३०० वर्षापूर्वी मौर्य काळात कौंडण्यपुरात मानवी वसाहत होती हे सिध्द झाले. या काळाची अनेक मृदभांडी, त्याचे विविध प्रकार उत्खननात आढळते त्यात मातीच्या कळशा, पाणी साठविण्याची मोठी भांडी, गोलबुडाची भांडी, पणत्या (दीप) धान्य संचय कुंभ तोटीची भांडी असे सर्व आढळले.”^४

भाजलेल्या मातीच्या विविध वस्तु, विविध धातुंच्या वस्तु (लोखंडाच्या वस्तु) तांब्याच्या वस्तु, शंखाच्या विविध वस्तु, दगडाच्या वस्तु, धान्याचे पुरावशेष, विविध नाणी, प्राण्याच्या अस्थीचे अवशेष (गायी,मेंढया, बैल, डुक्कर, कुत्री, गाढव, हत्ती, हरिण व कासव यांच्या अस्थी) इ.अवशेष आढळले. सातवाहन कालीन वस्तुही उत्खननात आढळल्या. कौंडण्यपूरच्या विस्तृत उत्खननाचा अहवाल डॉ. मोरेश्वर दीक्षीत यांनी लिहिला. त्यांनी पूढाकार घेवून जे उत्खनन केले त्यात विष्णू भित्रे, एम.आर.इनामदार, डी.आर.अमलडी, व्ही.पी.रोडे व डॉ. शहा यांनी सर्वतोपरी मदत केली.

थोडक्यात २००० ते २५०० वर्षांचे कौंडण्यपूर हया गावाचे चित्र उत्खननात स्पष्ट झाले आहे. डॉ. मोरेश्वर दीक्षीत यांनी १९६२ साली हे उत्खनन भीम टेकडीवर व गावाच्या दक्षिणेस असलेल्या टेकडीवर केले. या उत्खननात २१ थर सापडले. हे २१ थराचे कौंडण्यपूर उत्खनन म्हणून प्रसिध्द आहे.

कौंडण्यपूरचा इतिहास पाहता गावाच्या प्राचीनतेचे दर्शन आपणास घडते. पौराणिक काळापासून तर मध्ययुगीन काळापर्यंत नगरीचे महत्व पटते. उत्खननात आढळलेल्या अवशेषांवरून कौंडण्यपूरचे अतिप्राचीनत्व लक्षात येते. येथे आढळलेले फार मोठ्या प्रमाणावरील अवशेष हा स्वतंत्र अध्ययनाचा आणि विस्तृत विषय आहे.

वर्तमान युगातही कौंडण्यपूर हे भाविकांचे श्रध्दास्थान आहे. येथे विठ्ठल— रुक्मिणी मंदिर, सत्यनारायण मंदिर, शिव मंदिर, दत्त मंदिर, हनुमान मंदिर, अंबिका माता मंदिर, विश्वकर्मा मंदिर विविध समाज बांधवांनी बांधलेली मंदिरे, नामदेव मंदिरे, विठ्ठल मंदिर, बौध्द विहार आणि इस्कॉन मंदिर International Society for Krishna Consiousness allways या शिवाय मंदिरातील पंचमुखी महादेव, गणेशमूर्ती, हनुमानाची मूर्ती, कालभैरव, सदाराम महाराज समाधी, रामलक्षण,

शेषशायी भगवान या सर्व मूर्ती चित्ताकर्षक आहेत. दरवर्षी आषाढी, कार्तीकी महिन्यात येथे भाविक दर्शनाला येतात. त्यावेळी मोठी यात्रा भरते. त्यात पंचक्रोशीतील हजारो लोकांना रोजगार प्राप्त झालेला दिसतो. एक धार्मिक क्षेत्र म्हणून कौंडण्यपूरचा नावलौकीक असला तरी एक पर्यटन केंद्र म्हणून कौंडण्यपूरचा विकास व्हावा याकरीता या भागाच्या विद्यमान आमदार मा.अॅड. यशोमतीताई ठाकूर यांचे प्रयत्न सुरु आहेत. येथे पायाभूत सुविधा असणे आवश्यक आहे. विदर्भाची प्राचीनता सिध्द करण्याकरीता कौंडण्यपूर ऐतिहासिक स्थळ आपणास मोलाची मदत करते. ही भूमी विदर्भातील अनेक संत महात्म्याची ही भूमी आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज, अच्युत महाराज, लहानुजी महाराज यांच्या पदस्पर्शाने ही भूमी पुनित झालेली आहे.

प्राचीन काळापासून निरनिराळ्या ग्रंथामध्ये कौंडण्यपूर (कुंडिनपूर) चा उल्लेख येतो. विव्दानाच्या माहितीनुसार श्रीपाद चितळे लिहितात “कुंडिनपुराइटके विशाल नगर नव्हते. पुढे मध्ययुगातही कुंडिनपूर एक शहर असल्याचे दिसते. पण मुस्लिम कालखंडात मात्र कुंडिनपुरचा कुठेच उल्लेख येत नाही.”

समारोप :-

असा हा विदर्भाचा प्राचीन ऐतिहासिक समृद्ध वारसा जतन व संवर्धन करणे क्रमप्राप्त आहे. त्याकरिता कौंडण्यपूरच्या पंचक्रोशीतील लोकांच्या मनामध्ये या भूमिला संवर्धनाबद्दल प्रेम निर्माण आवश्यक आहे, कारण हे गांव दुर्लक्षित आहे.

येथे असणारी विविध समाजबांधवांची मंदिरे हे तर कालवैभव आहेच ! दरवर्षी आषाढी, कार्तीक महिन्यात येथे हजारो यात्रेकरुंची ये-जा असते. परंतु हे क्षेत्र धार्मिक पूण्यक्षेत्रच जर आहेच पण तेच न राहता हे पर्यटनस्थळ होण्याच्या दृष्टीने परिसरामध्ये सौंदर्यीकरण व्हावे, अनेक शास्त्रांच्या अभ्यासाकरिता स्वतंत्र ग्रंथालय उभारण्यात यावे,या बरोबरच ध्यानधारणा कक्ष, धर्मशाळांचे आधुनिकीकरण केल्यास अभ्यासकांची दृष्टी या स्थळाकडे वळेल आणि वर्धा नदीच्या विहंगम पात्रात गत कौंडण्यपूरच्या इतिहासाचे दर्शन होईल व तेव्हाच विदर्भाच्या या प्राचीन राजधानीचा व आजच्या विदर्भाच्या पंढरीचा समृद्ध इतिहासाला खऱ्या अर्थाने उजाळा मिळेल.

निष्कर्ष :-

१. महाराष्ट्रातील एक समृद्ध भौगोलिक व ऐतिहासिक वारसा असणारा प्रदेश म्हणजे विदर्भ होय.
२. प्राचीन काळात आर्यावर्त व दख्खन यांना जोडण्याचे काम विदर्भाचे केले.
३. प्राचीन विदर्भातील सर्वात पुरातन व ऐतिहासिक गांव कौंडण्यपूर होय.
४. कौंडण्यपूरची प्रत्यक्ष दिसणारी पांढरीची टेकाड ही गावाच्या प्राचीनतेची साक्ष देतात.
५. कौंडण्यपूरची येथे आढळलेल्या तिन शिलालेखापैकी एक शिलालेख इ. सनाच्या तेराव्या व चौदाव्या शतकातील आहे ती दानपत्रिका आहे.
६. कौंडण्यपूरचे उत्खननात विविध धातू, शंख, दगड यापासून बसविलेल्या वस्तु आढळल्यात त्यावरून गावाच्या प्राचीनतेची साक्ष पटते.
७. कौंडण्यपूरची भूमी अनेक संत महात्म्यांच्या पद स्पर्शाने पुनित झालेली भूमी आहे.
८. अतिशय महत्वाचा निष्कर्ष म्हणजे हे खेडे दुर्लक्षित आहे. या गावाचा प्राची समृद्ध इतिहास दृष्टिआड गेलेला दिसतो तो लोकांना नजरेस आणून देणे आवश्यक आहे.
९. एक ऐतिहासिक पर्यटन केंद्र म्हणून या गावाचा विकास होणे आवश्यक आहे.

संदर्भटीपा :-

१. या.मा.काळे, वऱ्हाडचा इतिहास
२. चितळे श्रीपाद केशव श्री क्षेत्र कौडण्यपूर— काल, आज व उद्या, पृ.क्र.९
३. कित्ता पृ.क्र. ८५
४. श्री क्षेत्र कौडण्यपूर महात्म्य विशेषांक — वर्ष २०१५

संदर्भ ग्रंथसूची :-

१. काळे या.मा., वऱ्हाडचा इतिहास
२. श्रीपाट केशव चितळे, कौडण्यपूर (विदर्भ) काल, आज व उदया
३. श्री क्षेत्र कौडण्यपूर महात्म्य विशेषांक २०१५

जात,वर्ग आणि धर्माचा स्त्रियांवरील प्रभाव

प्रा. रमेश एम. भगत

रा.सुं.बिडकर महाविद्यालय हिंगणघाट, जि. वर्धा

आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना अतिशय दुय्यम दर्जाचे स्थान आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळ असो की, स्वातंत्र नंतरचा काळ स्त्रियांना सतत गुलामच समजले जाते याची कितीतरी उदाहरणे आपण आपल्या डोळ्यांनी नेहमी बघतो, स्त्रियांना हिन वागणुक देणे. ज्यांना गुलाम समजणे, स्त्रियांवरील होणारे अत्याचार हे सर्व आपल्या समाजात आजही जाती, प्रथा, उच्च निच्यता, धार्मिक रुढींमुळे होतांना दिसून येते.

भारतीय धर्मग्रंथात स्त्रीला देवी मानून तिची पुजा करतात. किंवा दासी म्हणून तिचा उपयोग घेतात परंतु माणुस म्हणून तीचा कधीच विचार केला नाही. स्त्रियांना पुरातन पंरपरेत पशुपेसाही हीच दर्जा होता. बालविवाह देवदाची, सतीप्रथा, केशवपण अशा अनेक कुप्रथा समाजात प्रकर्षाने होता. आणि या सर्व बाबी केवळ जातीप्रथा व धार्मिक रुढींमुळे घट्ट मुळे पसरवून होत्या. आणि आजही बऱ्याच कुप्रथा या धर्माच्या नावावर लुप्त्या रितीने अमलात आणून स्त्रियांवर अन्याय केला जातो. स्त्रियांचे अज्ञान तिची होत असलेली अवहेलना, रुढी पंरपरेमुळे स्त्रीची होत चाललेली अधोगती पर्यायाने समाजाची अधोगती आहे. परंतु ही बाब स्त्रियांच्याच लक्षात येत नाही.

हिंदुची पवित्र विवाहपद्धती म्हणजे पुरुषाला बहुपत्नीत्वाचा अधिकार आणि स्त्रिची कायमची गुलामगिरी, प्राचिण हिंदु समाजात कदाचित जातीभेद नसतील पण वर्ण होते. स्त्रियांना पुर्वी पुरुषा इतकच प्राप्तीचा वाटा मिळे पण त्यानंतर हिंदु समाजात घडत गेलेल्या स्थितंतराने स्त्रिचे मालमत्ते वरील अधिकार हिरावून घेतले तर धार्मिक पण चुकीच्या बंधनाने बंधिस्त करण्यात आले. स्त्री धार्मिक बंधनात असल्याने ती स्वतंत्र विचार करू शकली नाही. किंवा स्वतंत्र विचार करण्याचे मार्गच तिच्यासाठी पध्दतसीरपणे बंध केले परिणामी तिने भारतीय समाजातील कालबाह्य रुढी परंपरा, धार्मिक, विधीचे पालन करण्यात तिने समाधान माणले अंधारातून प्रकाशात येण्याऐवजी अंधारातच राहाव्यात ती समाधान मानू लागली. तिची धार्मिक माणसीकता बदलू नयेत म्हणून तिच्यावर विविध प्रकारे विविध बंधने लादली त्यामुळेच ती अंधारालाच सन्मानाने जपू लागली स्त्री ही धार्मिक आणि रुढी परंपरेला जोपासणारी जाती आणि वर्गा ला माणनारी व चालविणारी असल्याने संपूर्ण समाजाची जडण घडण त्यानुसार होत राहिली. आणि भारतीय समाज मागसलेलाच राहिला.

भारतीय समाज जातीप्रथा आणि धर्माभिमानामुळे स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. स्त्रि ही अविश्वासी दुष्ट चंचल, अविचारी मानल्या गेले. स्त्री ला शिक्षण दिल्यास तिला बंध्यत्व येते असा समज पसरविल्या गेला. स्त्री ही अबला असल्यामुळे शिक्षाप्राप्त केल्यास ती पाप करण्यात प्रवृत्त होईल तिच्या बुद्धीने चालण्यास विणाषहोईल. विद्याग्रहण केल्याने तिच्यात कपट छल येईल. ती शिक्षित झालीस तर तिच्यात आदर राहिणार नाही. ती घरातील कर्त्या पुरुषांची सेवा करणार नाही. त्यामुळे तीला शिक्षण न देता बालपणातच तिचे लग्न करून दिल्यास ती धर्म आणि सद्गुण यांचे पालन करेल. त्यामुळे तिला कोणत्याही प्रकारचे अधिकार देता कामा नयेत. अश्याप्रकारची स्त्रियांच्या अधःपतनाची व्यवस्था समाजात धर्मांमुळे बिंबवल्या गेली आणि आजही त्याची पाळेमुळे खोलवर रुजली आहे. विशेषता स्त्रियांमध्ये यामुळे अंधश्रद्धा खोल रुजलेली दिसून येते. या जाती प्रथेच्या धर्मांधतेच्या अनिश्रतेच्या वर्गामधुन बाहेर काढण्याकरीता राष्ट्रपीता महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, शाहु महाराज यांनी स्त्री शिक्षणास प्राधन्य दिले. डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात स्त्रियांना समानतेचा हक्क देवून त्यांच्या प्रगतीस सोनेरी

किणार दिली. भारतीय संविधानाने दिलेल्या समानतेच्या तत्वामुळे आज स्त्री नैकरीत दिसते. वैद्यकीय क्षेत्रात दिसते, राजकारणात सक्रीय दिसते, समाजसुधारकात अग्रणी दिसते. पुरुषांच्या खांद्याला खांद्या लावून बौद्धिक दृष्ट्या प्रगत दिसते. पण पुरुष मनावर रुजलेले अहंकाराचे संस्कार गेलेले नाहीत. हे जसे उघड आहे तसेच स्त्री मनावर रुजलेले रुढी प्रथा, परंपरेचे विचार ही संपुर्ण पणे संपलेले नाहीत ती कायद्याने स्वतंत्र असली तरी आजही बहुतांशी स्वतामुळेच माणसीक रित्या मागसलेल्या आहेत.

स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाचे आणि हिताचे अनेक कायदे आहेत तरी आजही बऱ्याच स्त्रिया स्वातंत्र, समाता, न्याय या तत्वापासून बंधित आहेत. सर्व क्षेत्रात तीचे प्रगती होवून ही स्त्री बंधिस्त आहेत. २१ व्या शतकात ही गर्भातील बाळ हे मुलगी आहेत माहित झाल्यास गर्भपात करून घेणाऱ्या स्त्रियांची संख्या कमी नाहीत. मुलगा मुलगी समान नाही हा धर्माचा रुढीचा परिपाक आहे. असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाहीत.

आजच्या स्त्रिया शिक्षण घेवूनही या सर्व परिस्थितीला बळी जात आहे. स्त्रियांच्या पारंपारिक धार्मीक माणसिकतेत बदल झालेला नाही. आज ही स्त्री धार्मीक मानसीक्ता खोड्या रुढी परंपरा जोपासत असतात. अनेक धार्मीक व्रतवैयकल्ये करताना दिसून येतात. यात सुक्षीत आणि अशिक्षीत शहरी आणि ग्रामीण असा भेद नाहीत.

स्त्रियांनी आजच्या वैद्यानीक काळात जाती प्रथा मानने वर्गाचा अभिमान बाळगणे धर्माधतेच्या बुरसट प्रथा पाळणे हे सर्व सोडून आपल्या विकासाला पुरक असलेल्या कायद्यांचा अभ्यास पुर्वक लाभ करून घेणे गरजेचे आहेत. अन्यथा वर्ग जातीभेद धर्माचा प्रभावातून गुंतून पडल्यास स्वताचे अधोगती करण्यात सर्वस्वी जबाबदार राहतील ही स्त्री कितीही सुशिक्षीत असली उच्च विद्या विभुशीत असली तरी तीने आपल्या धर्माचा अंध अभिमान बाळगु नयेत. प्रथा परंपरेच्या जोखडातून बाहेर पडून आपला म्हणजेच कुटुंबाचा प्रर्यायाने समाजाचा देशाचा विकास करण्यास हातभार लावणे होय.

“श्रीमंत मालोजीराजे यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीतील योगदान”**प्रा.डॉ. संतोष तुकाराम कदम**

इतिहास विभाग प्रमुख

एस.बी.आर. कॉलेज, म्हसवड संलग्न:शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

मोबाईल नं. 9423802560,मेल:stkadam75@gmail.com

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक जडणघडणीत रयत शिक्षण संस्थेचे योगदान हे महत्वपूर्ण आहे. रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना आणि उभारणी करताना कर्मवीर भाऊराव पाटलांचा विचार समाज परिवर्तनाचा होता. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे हत्यार आहे असे त्यांच्या लक्षात आल्याने सत्यशोधक चळवळीतून समाज परिवर्तन करण्याच्या त्यांच्या प्रयत्नांची दिशा त्यांनी बदलली आणि शिक्षण क्षेत्राकडे ते वळले. बहुजन समाजाला शिक्षण देऊन त्यांची सर्वांगीण प्रगती साध्य करण्यासाठी कर्मवीरांनी रयत शिक्षण संस्था स्थापन केली. प्राथमिक शिक्षणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत संस्था पूरोगामी महाराष्ट्राची जडणघडण करीत आहे. रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ज्ञानाची गंगा गोरगरीब शेतकरी—शेतमजुरांच्या आणि दिनदलितानांच्या झोपडी पर्यंत नेण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. कर्मवीर आणणांनी फक्त शिक्षणप्रसाराचेच मर्यादित काम केले नाही तर एक नवा माणूस, एक नवा समाज घडविण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. प्रस्तुत शोधनिबंधात श्रीमंत मालोजीराजे यांचे रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीतील योगदानावर अल्पशा प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अल्पपरिचय :-

श्रीमंत मालोजीराजांचा जन्म सौ. सीतादेवी व श्रीमंत रघुनाथ नाईक निंबाळकर या दांपत्याच्या पोटी दि. ११ सप्टेंबर १८९६ रोजी श्रीगणेश चतुर्थीच्या शुभदिनी निंभोरे (आजोळी) ता. फलटण या गावी झाला. श्रीमंत मुधोजीराव यांचे चिरंजीव श्रीमंत व्यंकटराव उर्फ नाईकसाहेब हे सन १९८७ मध्ये निपुत्रीक मृत्यु पावल्यामुळे श्रीमंत मुधोजीरावांनी याचें चिरंजीव रघुनाथराव नाईक निंबाळकर यांचा मधला मुलगा नारायणराव उर्फ नानासाहेब यांना दि. २८ डिसेंबर १८९९ रोजी दत्तक घेऊन त्यांचे नाव मालोजीराव असे ठेवले. श्रीमंत मालोजीराजांचे शिक्षण कोल्हापूर व नंतर राजकोट येथे राजकुमार कॉलेजमध्ये झाले. तेथेच टेनिस, पोलो, शूटींग, पोहणे इत्यादी खेळांमध्ये ही त्यांनी प्राविण्य मिळविले तेथील शिक्षणक्रम पूर्ण करून ते फलटण आले पुढे दि. १८/१२/१९९६ साली त्यांचा विवाह माळेगावचे सरदार श्रीमंत कै. शंभुसिंहरावराजे जाधवराव यांच्या सुकन्या श्रीमंत आबईसाहेब उर्फ श्रीमंत लक्ष्मीदेवी यांचेशी झाला. दरम्यानच्या काळात वयाच्या ७९ व्या वर्षी दि. १७ ऑक्टोबर १९९६ रोजी श्रीमंत मुधोजीरावांचे निधन झाले. श्रीमंत मालोजीराजे अल्पवयीन असल्याने संस्थानचा राज्यकारभार ब्रिटिश सरकारने नेमलेल्या अॅडमिनिस्ट्रेटर मार्फत काही काळ चालविला. पुढे श्रीमंत मालोजीराजे २१ वर्षांचे झाल्यानंतर नोव्हेंबर १९९७ साली त्यांचा राज्यभिषेक झाला व फलटण संस्थानच्या राज्यकारभाराची सुत्रे दिवाळीच्या पाडव्याच्या दिवशी (दि. १५/११/१९९७) त्यांनी हाती घेतली तेंव्हापासून त्यांनी नेहमीच प्रजाहिताचा विचार केला.

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना :-

कर्मवीर भाऊराव पाटील सत्यशोधक समाजाचे कार्यकर्ते होते. त्यांनी काही काळ सत्यशोधक समाजाच्या प्रचाराचे कार्य केले होते. सन १९१९ मध्ये सत्यशोधक समाजाच्या सातारा जिल्हा शाखेची एक परिषद काले या गावी भरविण्यात आली होती. भाऊराव पाटील हे देखील या परिषदेला उपस्थित होते. या परिषदेच्या अखेरीस भाऊरावांनी सूचना केली की, जिल्हयाच्या ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी एक संस्था स्थापन करावी ही सूचना सर्वांनीच उचलून धरली. त्यानुसार दि. ४ ऑक्टोबर १९१९ (विजया दशमी) रोजी काले येथे रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी वाळवा व्यतिरिक्त कार्ले (ता.कन्हाड) नेर्ले (ता.वळवा) वसतिगृह सुरु केले. या वसतिगृहाच्या उद्घाटनासाठी मॉयसी नावाच्या कलेक्टरला बोलावले. तेव्हा त्यांनी वसतिगृहाच्या मुलांच्या मदतीसाठी एक नवीन गोष्ट सुरु केली ती म्हणजे प्रत्येक घरातून दररोज मूठमूठ धान्य घेण्याची अशा पद्धतीची ही त्यांची सुरुवात होती. तिची जबाबदारी भाऊराव पाटील यांनी स्वीकारली. आणि १९२४ रोजी संस्थेचे कार्यालय सातारा येथे हलविण्यात आले.

रयत शिक्षण संस्थेचा विस्तार :-

१९९९ साली 'रयत शिक्षण संस्थेची' स्थापना झाली. लवकरच या संस्थेला व्यापक रूप प्राप्त झाले. १९२४ साली भाऊरावांनी सातारा येथे सर्व धर्माच्या, पंथांच्या व जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतिगृह काढले. इ.स. १९२७ साली या वसतिगृहास गांधीजींनी भेट दिली. १९३२ मध्ये कर्मवीर अण्णांनी 'युनियन बोर्डिंग हाऊस' या नावाने वसतिगृह पुणे येथे काढले. सातारा येथील 'शाहू बोर्डिंगला' सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी दि. ४ एप्रिल १९३३ ला भेट दिली होती.

रयतचे प्राथमिक शाळांचे जाळे :-

त्यांनी १९२१ मध्ये पहिली प्राथमिक शाळा धोडेंवाडी येथे स्थापन केली. दि. १६ जुलै १९३५ रोजी कर्मवीरांनी प्राथमिक शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी सातारा येथेच 'सिल्व्हर ज्युबिली रुरल ट्रेनिंग कॉलेज' सुरु केले. तथापी, रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्याचा व्याप वाढू लागला, तो १९३७ या वर्षापासून! १९३७ मध्ये देशात प्रांतिक कायदेमंडळासाठी निवडणुका घेण्यात आल्या. या निवडणुकीत मुंबई प्रांतासह अनेक प्रांतात काँग्रेसची मंत्रिमंडळे अधिकारावर आली. मुंबई प्रांताच्या काँग्रेस सरकारने जनतेत साक्षरतेचा प्रसार करण्याची योजना आखली. त्यानुसार खाजगी शिक्षण संस्थांना प्राथमिक शाळा सुरु करण्यास प्रोत्साहन देण्याचा निर्णय घेतला. कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी या योजनेअंतर्गत सातारा जिल्हयात खेडोपाडी प्राथमिक शाळांचे जाळेच निर्माण करण्याचे ठरविले. १९३८-३९ या वर्षात रयत शिक्षण संस्थेने ६१ प्राथमिक शाळा सुरु केल्या.

श्रीमंत मालोजीराजांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीत केलेली मदत :-

श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी अनेकांना आर्थिक सहकार्य व मदत केली. त्यामध्ये प्रामुख्याने बनारस विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन, महर्षी धोंडो केशव कर्वे आणि रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भावराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्यासाठी सर्वतोपरी मदत केलेली दिसून येते. कारण त्यांनी बहुजन समाजासाठी रयत शिक्षण संस्था करून ज्ञानाची गंगा घरोघरी पोहचवली. शिक्षणच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या कार्याची दखले घेऊन फलटणला बोलावून त्यांचा मोठा सत्कार केला होता.

दरम्यानच्या काळात कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी माध्यमिक शाळा उघडण्याची मोहीम हाती घेतली होती. रयत शिक्षण संस्थेचे पहिले माध्यमिक हायस्कूल सातार्यात सन १९४० साली 'सयाजीराव गायकवाड फ्री अॅण्ड रेसिडेन्शीयल हायस्कूल' या नावाने सुरु झाले. त्यासाठी श्रीमंत

मालोजीराजे नाईक निंबाळकर यांनी आपला सातारा येथील बंगला (फलटण लॉज) व त्यालगतची साडे दहा एकर जमीन व बंगल्याच्या दुरूस्तीकरीता रोख ५,०००/- रूपये देणगी म्हणून दिले.

आज त्याच ठिकाणी छत्रपती शिवाजी कॉलेज, धंनजयराव गाडगीळ कॉलेज, यशवंतराव चव्हाण कॉलेजे ही महाविलये मोठया दिमाखात उभी आहेत. या उदार देणगी संदर्भात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी पुढील उद्गाार काढले होते. श्रीमंत मालोजीरावांचे औदार्य मला कधीही विसरता येणार नाही. ते संस्थेचे पहिलेच आश्रयदाते होते. पुढे श्रीमंत मालोजीराजे यांनी सयाजीराव महाराज हायस्कूलच्या बांधकामासाठी ५,०००/- रूपये देणगी दिलेली होती. कर्मवीर आणणांना संस्थेच्या कामासाठी एस.टी. बसने अगर पायी सारखे फिरावे लागत असे. १९४२ साली आणणां आजारी पडले त्यावेळी आणणांची ही परिस्थिती पहिल्यावर श्रीमंत मालोजीराजे यांना अत्यंत वाईट वाटले व ते कर्मवीरांना म्हणाले आणणा तुमची आम्हाला व समाजाला अत्यंत गरज आहे. यापुढे तुम्ही एस.टी. बसने अगर पायी फिरणे बंद करा. यावेळी श्रीमंत मालोजीराजांनी संस्थेच्या कामानिमित्त फिरण्यासाठी आपली फोर व्हीलर गाडी ड्रायव्हरसह पाठविली उत्कृष्ट ड्रायव्हर म्हणून त्यांनी उध्दव कामटे गाडी बरोबर दिला होता. आणणांनी काही दिवस गाडी वापरून ती परत फलटण संस्थानाकडे पाठवून दिली. पुढे श्रीमंत मालोजीराजे मुंबई राज्याचे बांधकाम मंत्री झाले तेव्हा आणणांनी देवापूर ता. माण, जि. सातारा येथील राजेवाडी तलावाकाठची १०० ते १२५ एकर सरकारी जमीन 'कमवा आणि शिका' योजनेसाठी मागितली त्यावेळी ही जमीन श्रीमंत मालोजीराजांनी स्वतः सरकार दरबारी प्रयत्न करून ही जमीन रयत शिक्षण संस्थेस मिळवून दिली.

रयत शिक्षण संस्थेमधील आणणांचा आवडता हुशार विद्यार्थी बॅरिस्टर पी.जी.पाटील यांना सप्टेंबर १९४६ मध्ये लंडनला (इंग्लंड) उच्च शिक्षणासाठी पाठवायचे होते. त्यावेळी कर्मवीर बॅरिस्टर पी.जी.पाटील यांना बरोबर घेऊन श्रीमंत मालोजीराजे यांच्याकडे यांच्याकडे आर्थिक मदतीसाठी घेन श्रीमंत मालोजीराजे यांच्याकडे आर्थिक मदतीसाठी घेऊन आले त्या वेळी आनंदाने आणणांना एक हजार रूपयांचा चेक लिहून दिला त्यामुळे पी.जी.पाटील हे लंडनला जाऊन उच्च शिक्षण घेऊशकले.

श्रीमंत मालोजीराजे फलटण संस्थानाचे दानशूर राजे होते. त्यांचे मन मोठे होते त्यांनी अनेकांना उदार अंतःकरणाने देणग्या दिल्या. पण या देणग्या देताना त्यांनी काही पथ्ये पाळलेली आहेत. जनतेचा पैसा अयोग्य ठिकाणी जाणार नाही किंवा त्याचा दुरुपयोग होणार नाही याची त्यांनी काही पथ्ये पाळलेली आहेत. जनतेचा पैसा अयोग्य ठिकाणी जाणार नाही किंवा त्याचा दुरुपयोग होणार नाही याची त्यांनी दक्षता घेतली होती. स्त्रियांच्या उध्दारासाठी झटणारे थोर समाज सेवक महर्षी धोंडो केशव कर्वे व बहुजन समाज व पददलित यांच्या उध्दारासाठी सतत कार्यरत असणारे कर्मवीर भाऊराव पाटील या दोघा महामानवांचा त्यांच्या असामान्य कृतृत्वाबद्दल त्यांनी फलटण दरबारातर्फे सत्कार केला व या दोघांना ही जेवढी जास्तीत जास्त मदत करता येईल तेवढी श्रीमंत मालोजीराजांनी केली आहे.

समारोप :-

कर्मवीर भाऊराव पाटीलांना एक नवा माणूस, एक नवा समाज निर्माण करावयाचा होता. अज्ञानरूपी चिखलात अडकून पडलेल्या भारतीय समाजाने या जुन्या चाकोरीतून बाहेर पडावे अशी तळमळ त्यांना होती आणि ती फक्त मनातच न ठेवता प्रत्यक्ष कृतीमध्ये उतरवून त्यांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या मातीत क्रांती घडवून आणली. त्या अनुषंगाने रयत शिक्षण संस्थेच्या वाटचालीत श्रीमंत मालोजीराजे यांचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भसूची

१. नाईकवाडे (प्रा) अशोक, आधारवड (गौरवग्रंथ) दिपक प्रकाशन, औरंगाबाद १९८७.
२. पवार बा.ग., कर्मवीर भाऊराव पाटील गौरव ग्रंथ, मातृभूमी प्रकाशन, पुणे २००७.
३. रयत शिक्षण संस्था हिरक महोत्सव स्मरणिका १९८२.
४. रयत पत्रिका सातारा १९७३.
५. घोरपडे ए.के.,कर्मवीर भाराव पाटील व कार्य, श्री लेखन वाचन भांडार, पुणे १९५१.
६. भगत रा.तु.,म.जोतीराव ते कर्मवीर भाऊराव, युनिव्हर्सल पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर १९७३.
७. रयत शिक्षण संस्था सातारा वार्षिक अहवाल २०१३-१४.
८. ढगे सूभाष, कर्मवीर भाराव पाटील कार्य आणि विचार, विजय प्रकाशन कोल्हापूर २००८.
९. पवार जयसिंगराव (संपा), राजर्षी शाहू महाराज स्मारक ग्रंथ, महाराष्ट्र इति. प्रबोधनी,कोल्हापूर २००७.
१०. पाटील विमला व पाटील शिवाजी, वटवृक्ष, चंद्रकिरण प्रकाशन, सातारा १९९६
११. भोसले शिवाजीराव(संपा), स्मरणिका, श्रीमंत मालोजीराजे नाईक निंबाळकर पूतळा समिती, फलटण १९८३.
१२. दै. सकाळ (फलटण वर्धापनदिन विशेषांक) दि. २१/०२/२०१०.
१३. नाईक निंबाळकर विजयसिंह(संपा),रयत सेवक, श्रीमंत मालोजीराजे प्रति, फलटण १९९७.
१४. देशमुख विश्वासराव, मालोजीराजे, श्रीमंत मालोजीराजे प्रतिष्ठान, फलटण २००४.
१५. दैनिक सकाळ दि. १४/०५/२०१६.

संगीतात कानसेनांचे महत्व

प्रा. ज्ञानेश्वर बोंपीलवार

श्रीमती सु.रा.मोहता महिला महाविद्यालय, खामगांव

Email : omkarsangeet@gmail.com, Mobile No. : 9767464453, 9511290253

प्रस्तावना :

गेल्या वर्षभरापासून आपण पाहतो की, कोरोना हा विषाणू जगभरात पसरून थैमान घालत आहे. त्यातच लॉकडाऊन सुरु झाले आणि समाजातून विविध प्रतिक्रिया उमटायला प्रारंभ झाला. कोणाला घरात बसून काम करणे व घराबाहेर न जाणे ही शिक्षा वाटायला लागली, तर कोणाला आपल्या आवडत्या छंदांना वेळ देण्यासाठी सुवर्ण संधीच प्राप्त झाली असे वाटायला लागले. समाज हा एवढा गतीशील झाला की, दररोज सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंत सर्व लोक कामात व्यस्त झाले आहेत. त्यामुळे आपल्या आवडी-निवडी व छंद जोपासणे कठीण झाले होते. पण ते म्हणतात ना मंदीतही संधी दडलेली असते. अगदी त्याचप्रमाणे सर्व जग लॉकडाऊनमुळे एका जागीच थांबले असतांना काही सुज्ञ लोकांनी त्यात संधी शोधून संधीचे सोने केले व आपल्या आवडत्या छंदांना जोपासण्याचा एक सुवर्ण मार्ग मिळाला.

लोकप्रिय मराठी लेखक, नाटककार, नट, कथाकार, दिग्दर्शक आणि संगीत दिग्दर्शक असलेले महान कलावंत पुरुषोत्तम लक्ष्मण देशपांडे म्हणजेच पु.ल. देशपांडे म्हणतात की, आयुष्यात मला भावलेले एक गुज सांगतो, उपजिविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या विषयांचं शिक्षण जरूर घ्या. पोटापाण्याचा उदयोग जिद्दीने करा. पण साहित्य, चित्र, नाटय, शिल्प, खेळ किंवा संगीत यातल्या एखादया तरी कलेशी मैत्री जमवा. पोटापाण्याचा उदयोग तुम्हाला जगवेल. पण कलेशी जमलेली मैत्री तुम्ही का जगायचं हे सांगून जाईल.

संगीताला आपल्या जीवनात अढळ स्थान आहे. प्रत्येकच माणूस तानसेन किंवा गायक, वादक बनणे शक्य नाही. त्यासाठी गुरुकडे वर्षानुवर्षे संगीत साधना करावी लागते. एवढे करूनसुध्दा तो तानसेन बनेलच हे कोणी खात्रीशीर सांगू शकत नाही. परंतु तानसेन जरी बनणे शक्य नसले तरी कानसेन बनणे शक्य होऊ शकते. समाजात कानसेन असल्यामुळे तानसेनला महत्व आहे व तानसेन होण्यासाठी सुध्दा उत्तम प्रतिचा कानसेन असणे आवश्यक आहे. आपण जेव्हा सुख दुःख प्रसंगी संगीत ऐकतो. एखादे काम करतांना, कार चालवित असतांना किंवा एखादया पार्टीत जेवण करत असतांना सुध्दा संगीत ऐकत असतो. अशा वेळी सर्वच जण कानसेन आहे म्हणणे चुकीचे ठरू शकते. संगीत आवडणाऱ्यांची संख्या समाजात मोठी असली तरी त्या तुलनेने कानसेनांचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे.

कानसेन म्हणजे काय? कानसेन या शब्दाच्या अर्थामध्ये संगीताची जाणकारी आणि रसिकता या दोन्ही गोष्टी अभिप्रेत आहेत. संगीताने मनाची मशागत होते हे काही गुपीत नव्हे. परंतु या संगीताचा रुचिर आस्वाद घेणे प्रत्येकाला जमेलच असे नाही. हा आस्वाद मनस्वी रितीने घेता आला तरच 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग' अशी मनाची अवस्था होईल. त्यासाठी कानसेन तयार होणे आवश्यक आहे. प्रत्येकालाच कानसेन प्रमाणे संगीताचा आनंद मनमुराद लुटता यावा असे वाटणे साहाजिकच आहे. जन्मताच कोणी तानसेन अथवा कानसेन निर्माण होत नाही. त्यासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करावे लागतात. त्यासाठी स्वतःची मनापासून इच्छा असणे ही पहिली पायरी आहे. योग्य दिशेने प्रयत्न सुरु असतांना सुध्दा विशिष्ट कालावधीमध्ये कानसेन

तयार होतील हे सुध्दा सांगणे थोडे कठीणच आहे. कारण प्रत्येकाची ग्रहण शक्ती ही भिन्न स्वरूपाची असते.

एखादया संगीत मैफिलीत एक हजार श्रोते मैफिलीचा आनंद घेत असतील तर अशा वेळी श्रोते व कानसेनांची ऐकण्याची क्रिया बाह्य स्वरूपात सारखी दिसत असली तरी त्याचा अर्थ नीट ऐकू येणे एवढाच मर्यादित आहे. परंतु त्यानंतर त्यांच्या मेंदूत होणारी प्रक्रिया ही भिन्न स्वरूपाची दिसून येते. जसे एखादा पदार्थ वेगवेगळ्या लोकांना खाण्यासाठी दिला तरी जो खवैया असतो तो चवीनेच खाणार आणि इतर फक्त खायचे म्हणूनच खातील. अगदी त्याचप्रमाणे कानसेन व इतर श्रोत्यांमध्ये हा फरक दिसून येतो. ज्याप्रमाणे खवैया सांगू शकतो की, एखादया पदार्थात तिखट, मीठ जास्त झाले किंवा त्यातील मसाला अगदी योग्य स्वरूपात टाकल्यामुळे तो पदार्थ चवीष्ट व रुचकर झाला. त्याप्रमाणे कानसेनसुध्दा सांगतो की, एखादया विशिष्ट कलाकाराने ही जागा अगदी योग्य पध्दतीने घेतली किंवा ही जागा या ठिकाणी घ्यायला पाहिजे नव्हती. अशा अनेक गोष्टी फक्त कानसेनलाच जाणवू शकतात. जसे तानसेन होण्यासाठी संगीत शिकावे लागते. सुर, ताल, लय संगीतातील अनेक बारकावे आत्मसात करून रियाज करावा लागतो. त्याचप्रमाणे कानसेन होण्यासाठी सुध्दा या गोष्टी आवश्यक असतात. समाजात बऱ्याचवेळा आपण पाहतो की, एखादा व्यक्ती एखादा राग गाऊ किंवा वाजवू शकत नाही, म्हणजेच सादरीकरण करू शकत नाही. परंतु एखादया कलाकारांचे थोडे जरी चुकले तर त्या व्यक्तीच्या लगेच लक्षात येते. एखादी जागा त्या कलावंताने योग्य ठिकाणी घेतली तर लगेच त्याच्या मुखातून वाः क्या बात है, बहोत बढीया, बहोत खूब असे अनेक शब्द बाहेर निघतात. कानसेन हा संगीतातील सौंदर्याचे बारकाईने निरीक्षण करून आस्वाद घेतो.

बऱ्याच वेळी आपण पाहतो की, मित्रमंडळी किंवा नातेवाईक एकत्र जमले असता अनेक गाणी गायला सुरुवात होते. अनेकांना अनेक गाण्यांचे विशेषतः हिंदी व मराठी गाण्यांचे शब्द तोंडपाठ असतात परंतु ते जेव्हा गाणी गातात तेव्हा स्वर, लय व तालात गफलत होते. परंतु त्या व्यक्तीला ते समजत नाही. कारण शब्द मनात पक्के रुजलेले असतात परंतु स्वररचनेच्या बाबतीत तसे झालेले नसते. याचाच अर्थ त्या ज्या त्रुट्या होतात त्या गळ्यात न होता कानात झालेल्या असतात. गाणे ऐकतांना त्या स्वररचनेचे अचूक असे आकलन न झाल्यामुळे अशा अनेक समस्या निर्माण होतात. लहानपणापासून आपल्यावर शब्द संस्कार प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रुपाने होत असतात. परंतु स्वर संस्कार होण्याकडे लक्ष दिले जात नाही. म्हणून उत्तम कानसेन बेसुर अथवा बेटाल होत नाहीत.

महाराष्ट्रात संगीत नाटकांमुळे घरोघरी गायक होऊ शकले नसले तरी कानसेन होण्यात त्यामुळे मोठी भर पडली आहे. संगीत नाटकातील नाटयपदे ही कोणत्या ना कोणत्या रागावर आधारलेली व वेगवेगळ्या तालात तालबध्द झाली असल्यामुळे या माध्यमातून कानसेन निर्माण होण्यास मोठी मदत झाली.

समारोप : अशा प्रकारे कानसेन निर्माण होण्यासाठी संगीत हे बालवयातच मुलांच्या मनावर रुजविणे आवश्यक आहे. कारण बालवयातील संगीताचे संस्कार मनावर खोल रुजतात. अखिल भारतीय गांधर्व महाविद्यालय मंडळ मुंबई अशा अनेक संस्थेअंतर्गत ज्या विविध परिक्षा घेतल्या जातात. त्यामुळे सुध्दा सर्वच जण तानसेन किंवा कलावंत निर्माण होऊ शकले नाही तरी कानसेन मात्र निश्चितच होतात. परंतु सर्वसामान्य कुटुंबातील व्यक्ती यासारख्या खाजगी शिकवणीच्या माध्यमातून आपल्या पाल्यांना शिकवू शकत नाहीत. खाजगी शिकवणीसाठी मोठया प्रमाणात फी मोजावी लागते. त्यामुळे इच्छा असूनसुध्दा अनेक गरीब विद्यार्थी संगीताचे शिक्षण घेऊ शकत नाही. म्हणून सरकारने नवीन शैक्षणिक धोरणात संगीत सारख्या विषयांचा समावेश केलेला आहे.

परंतु या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी जर लवकरात लवकर झाली तर समाजात अनेक कानसेन निर्माण होतील यात तीळमात्र शंका नाही.

संदर्भ सूची :

१. स्वरविहार — सकाळ (मे—जून—जुलै २००८)
२. महाराष्ट्र टाइम्स — २५ डिसेंबर २०११
३. दै. सकाळ — ३ जुलै २०२१
४. विकीपिडीया
५. संगीत कलाविहार

सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रियांमें महिला आंदोलन की भूमिका**मनविंदर की भामरा**

एम.एम. द्वितीय सत्र

डॉ. म.वा.पी. डब्लू

एस कला व वाणिज्य महाविद्यालय नागपुर

सार

वर्तमान में महिलाओं को जो कुछ सम्मान मिल रहा है वह सम्मान एकदम से नहीं मिला. महिला आंदोलन की नींव १७८९ को रखी गयी जिस वक्त क्रांती का उदय हुआ जिसके घोषणा पत्र में महिलाओं को नागरिकही नहीं माना गया था। महिलाओं की दयनीय स्थिति को समाज से रूबरू करवाने के लिए विश्व स्थिति सकारात्मक बन रही थी। वैदिक काल में महिलाओं को कम आखा गया था। मनुस्मृति ने महिलाओं को गौण स्थान देकर प्रताड़ित किया था उस मनुस्मृति को डॉ.आंबेडकरने जला दिया, हिंदू समाजव्यवस्थाने महिलाओं को गौण स्थान देकर पुरू को उँचा स्थान दिया, पुरू प्रधान समाज ने महिलाओं पर जुल्म, अत्याचार, ढायें यह सिलसिला लंबी समय तक चलता रहा. समय ने भी अंगड़ाई लिया और महिला आंदोलन का निर्णय हुआ, महिलाओं ने अन्याय , अत्याचार के विरोध में एक आवाज बुलंद किया. सामाजिक, आर्थिक,राजनैतिक तथा सांस्कृतिक बदलाव के हेतू महिला आंदोलन सक्रियतासे खडा हुआ महिला आंदोलन की भूमिका समाजपरिवर्तन की प्रक्रिया में अहम रही यह महिला आंदोलन तथागत बौद्ध, महात्मा ज्योतिबा ले, सावित्रीबाई ले, राजा राममोहन रॉय, ताराबाई शिंदे, डॉ. आंबेडकर आदी परिवर्तनवादी विचारवंतोंने महिलाओंको समाज में पुरू के बराबर हक्क और सम्मान मिलने के हेतू समय समय पर आंदोलन किया तथा महिलाओं के उनके अधिकार के प्रति सजग कराया है, इसलिए आज महिला समाज बौद्धिकता के क्षेत्र में पुरू के बराबर नजर आते है । पुरू प्रधान समाज में महिलाओं के जिस तरह से दबाया जाता था आज वो महिला है जो अपने अधिकार के प्रति लढना जानते है ।

सुचक शब्द ;मलू वतकेद्ध महिला आंदोलन, समाजपरिवर्तन, अधिकार, बौद्धिकता, शिक्षा जगत

- १) महिला आंदोलन का परिचय करना
- २) महिआ आंदोलन की भूमिका का परिचय करना.
- ३) महिला आंदोलन का प्रभाव का स्वरूप स्पट करना,

प्रस्तावना

जब हम आंदोलन का इतिहास जानने की बात करते है तो हमे यह दिखाई देता है की, किसी ना किसी को समाजव्यवस्था मे दबाया जाता है. वर्तमान स्थिति से एक पक्ष असंतूष्ट हो जाता है, अन्याय, अत्याचार तथा उनको उत्पीडन किया जाता है। जुल्म सहनेवाले कोई भी क्यू ना हो एक ना एक दिन परिस्थितीका सामना किया जाता है. सामाजिक आंदोलन के पिछे कोई ना कोई विचारधारा अवश्य होती है। आंदोलन का प्राथमिक स्वरूप असंगठित होता है और बाद में आंदोलन में सक्रियता बढ जाती है और एक संगठित रूप धारण यह आंदोलन कर लेता है । सामाजिक आंदोलन में एक प्रकारका सामूहिक व्यवहार होता है जो सामाजिक परिवर्तन के बारे में रूची पैदा करता है महिला आंदोलन उस सामाजिक आंदोलन मे से एक है जो अपने उपर होने वाले जुल्म और उत्पीडत का सामना करना चाहता है और जुल्म ढाहने वाली व्यवस्था से संघ करके स्वाभिमान कर जिंदगी बसर करना चाहती है।

पुरू प्रधान समाजव्यवस्था में महिलाओं को जितना मान सन्मान देना चाहिए था उतना दिया नहीं गया, हिंदू समाजव्यवस्था में जातिव्यवस्था का बोलबाला रहा. इस में महिलाओं को दबाने का प्रयास रहा है। मनुस्मृति ने तो महिलाओं का वस्तु के रूप में देखा है लडकी यह पराया धन होता है, इस प्रकारकी बातें पुरू प्रधान समाजव्यवस्था में कि जाती है। इस महिला आंदोलन के जरिए महिलाओं को रकने वाली परिस्थितीसे संघर्ष करके और उनको विकास की प्रक्रियामें सम्महित करने के हेतु कुछ समाजसुधारक और प्रबोधनकार, कुछ राजनीतिक लोगोने अथक रूप से प्रयास करके पुरू के बराबर मान और सन्मान की जिंदगी बसर करने के हेतु समय समय पर आवाज निकालकर आंदोलन को सिध्दत के साथ खडा किया गया तथागत भगवान बौध्द, महात्मा ज्योतिबा ले, सावित्रीबाई ले, राजा राममोहन रॉय, ताराबाई शिंदे, महर्शिकेशव कर्वे, डॉ. आंबेडकर आदि विचारवंत एवं समाजसुधारक का महिला आंदोलन में परिवर्तन के हेतु योगदान दिखाई देता है।

सामन्तवादी तथा पुंजीवादी व्यवस्था

इस सामन्तवादी तथा पुंजीवादी व्यवस्था में महिलाओं के साथ बेहद अन्याय, अत्याचार किया गया. पुरूश प्रधान समाज में महिलाओं को दुययम स्थान दिया गया. कुशि आधारित इस सामन्तवादी व्यवस्था में महिलाओं को किसी भी प्रकारकी अनुमती नहीं दी. वह वस्तु की तरह समझी जाती थी. उनके देह और जिंदगी के पैसले उनके मालीक लेते है । इसलिए आज जो महिला आंदोलन हमें उचि मकाब में अन्याय अत्याचार से लढने के लिए खडा हुआ है उसके पिछे निश्चित तौर पर अन्याय अत्याचार का कारन रहा है।

वैदिक काल में महिलाओं की स्थिती

वैदिक काल में महिलाओं का जिवन इतना साधा एवं सरल नहीं था. इस काल में महिलाओं को समानता का दर्जा नहीं था. इस काल में महिलाओं को सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजनीतिक और

सांस्कृतिक दृश्टीकोन से दबाया गया था।

स्त्री समाज की यातनायें दर्द, अत्याचार जिंदगी के विरोध में अंदर ही अंदर सुलग रही थी. इस विश्व में जब हमें आंदोलन का इतिहास देखते है तोकोई भी आंदोलन एक दिन में खडा नहीं हुआ है समाज में जब लैंगिक भेद होने लगा महिलाओं को दुययम स्थान दिया गया, इसलिए महिलाओं ने एक आवाज बुलंद किया और सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक, तथा सांस्कृतिक बदलाव के हेतु अपना कदम उसी दिशा में बढ़ाना उचित समजा, वैदिक काल यह महिलाओं की अवगती का काल रहा है।

महिला आंदोलन ने दो महत्वपूर्ण बांतो पर बल दिया है. समानता का अधिकार , भेद-विभेद का अधिकारवाद जी कार्य पुरू द्वारा होते है वही कार्य महिलाओं द्वारा होते है दृ पितृसत्ताक व्यवस्था ने महिलाओंकी रचनात्मक और सृजनात्मक प्रतिभा संकुचित कर दी है ।

महिला आंदोलन एवं परिवर्तन

समुहिक स्तर पर भारत में मध्यम व उससे कुछ अन्य श्रेणीयों की महिलाओं में हमें व्यापक रूप से परिवर्तन दिखाई देता है। समाजसुधारक और संतो के विचार से महिला आंदोलन महिलाओं के परिवर्तन के लिए हमेशा काम करते नजर आ रहा है शशनैःशनै महिलाओं के परिवर्तन दिखाई दे रहा है। आधुनिक युग के नए व्यवसायों में महिलाओं का आगमन हुआ. डॉक्टर, प्राध्यापक, नर्स, विमान परिचारिका, डायव्हर आदि व्यवसायोंमें महिलाओं ने अपना कदम रखा. व्यवसाय में काम करने से उनके अनुभव क्षेत्र का विकास हुआ. ग्रामिण क्षेत्र में आधुनिकता के सूचको के आधारपर महिलाओं को स्थिती पुरू की तूलना में निम्न एवं कमजोर है । इस आंदोलन की वजह से महिला अपने जिवन में बदलाव लाने का प्रयास कर रही है। मां, गृहिणी,

अध्यापिका , संशोधक, वैज्ञानिक, राजनीतिक आदि पदों पर आज महिला विराजमान हो गयी है , महिलाओं उन शक्तियों और परम्परागत भूमिका के उपर अपना परिपक्ष्य बदल दिया है। इस आंदोलन की वजह से समानता का अधिकार की लड़ाई लड़ने का अवसर मिल गया।

पुरू द्वारा महिला आंदोलन

मनु ने महिलाओं को स्वतंत्रता नहीं प्रदान की थी। इस देश में कुछ ऐसे समाजसुधारक हुए कुछ ऐसे विचारवंत हुए जिन्होंने महिला आंदोलन में गतिशिलता प्रदान की, १९ शताब्दी में सुधार आंदोलन के प्रणेता राजा राम मोहन रॉय जिन्होंने महिलाओं को मान-सन्मान मिलने के लिए हमेशा ही कार्य किया है । पुनर्जागरण आंदोलन में सर्वप्रथम पुरू ने महिला उत्थान के लिए आंदोलन चलाया. जिन जिन समस्याओं से महिलाये असंतुलित हो जाती थी उन समस्याओं के बारे में कुछ पुरू महिलाओं के हित में ही कार्य किया है। १४ शताब्दी से लेकर १७ वीं सदी तक विभिन्न संतो और समाजसुधारकों ने सामाजिक, धार्मिक, बुराईयों के निराकरण हेतु अनेक प्रयास किये. डॉ. बी. आंबेडकर, महात्मा ज्योतीबा पुले, गोविंद रानडे, सावित्रीबाई पुले, ताराबाई शिंदे, आदि परिवर्तनवादी विचारकों ने महिला आंदोलन का स्वरूप व्यापक बनाकर समानता का हक्क दिलाने के पक्षधर रहे.

महिलाओं द्वारा आंदोलन

राष्ट्रीय और अन्तरराष्ट्रीय स्तर पर महिला आंदोलन महिला समस्याओं को लेकर ही किये गये. ब्रिटिश

शासन काल में अनेक परिवर्तन हुए। इस शाशासन काल में महिलाओं को एक चेतना और प्रेरणा मिली इसलिए ए.आर.देसाई कहते हैं सामाजिक अस्तित्व की स्थिति में जो समाजसुधारक आंदोलन उदभूत हुए उनका एक लक्ष्य यह भी था की भारतीय नारी जिन सामाजिक और न्यायिक विमताओं एवं अनीतियों की शिकार हैं, उन्हें दूर किये जाये महिला आंदोलन में महिलाओं अनेक क्षेत्र में सलता मिली. ब्रिटेन में १९७० में समान वेतन एक्ट पारित किया गया। भारत में महिलाओं द्वारा अनेक आंदोलन चलाये गये साथ साथ महिलाओं के उत्थान के हेतु कई सामाजिक और आर्थिक एवं तथा शैक्षणिक संगठन की स्थापना की गयी । महिला जागृती और महिला आंदोलनों ने विश्व की तमाम महिलाओं को एक विचार मंच पर लाकर समस्याओं के बारे में सोचना शुरू कर दिया है. इस आंदोलन ने महिलाओं में अनेक दृष्टिसे परिवर्तन लाने का प्रयास किया है दृ कुछ कुछ महिलाओं ने वैचारिक क्रांती लाने के लिए कुछ रचनाओं को निर्माण किया अरूंधती रॉय, मेघा पाटकर, महाश्रवेतादेवी , अँड. सिमा साखरे. डॉ. रूपा कुलकर्णी, अँड.पारोमिता गोस्वामी, आदि महिलाओं के समस्याओं के बारे में प्रयासरत हमेशा सहे हैं।

महिलाओं के लिए संविधान में तरतूद/उपबंध

भारतीय संविधान में महिलाओं अधिकार देकर समानता प्रदान की गयी. डॉ.बी.आर. आंबेडकर तथा संविधान समिती ने महिलाओं के विकास हेतु जो कदम उठाया है वो सराहनीय है लेकिन सच यह भी है की महिलाओं का सन्मान की जिंदगीबसर करने वाले हिंदू कोड बिल नामजूर कर दिया गया जो डॉ. आंबेडकर ने बनाया था. भारतीय संविधान के भाग ३ में अनच्छेद १२से लेकर ३२ तक भारत के सभी महिला-पुरू को मौलिक अधिकार दिये गये हैं, अनच्छेद १४से १८ मध्ये समानता के अधिकारोंकी चर्चा की गयी है। अनच्छेद १४ के अंतर्गत प्रत्येक व्यक्ती को कानून के तहत समान संरक्षण प्रदान किया है ।

भारतीय संविधान के भाग-४में अनच्छेद ३६से लेकर ५१ तक नीती निर्देशक तत्वों के अंतर्गत महिलाओं के अधिकार , संरक्षण, उत्थान, विकास आदि हेतु राज्य को महत्वपूर्ण अनुदेश

दिए गए है। भारतीय संविधान और कुछ अनुच्छेद महिलाओं कही तरह से विकास के लिए तथा संरक्षणात्मक दृष्टिसे प्रोत्साहित करता है ।

निश्कर्ष

सामाजिक परिवर्तन प्रक्रियां मे महिला आंदोलन की भूमिका इस विय को लेकर शोध निबंध जो लिखा है उससे यह प्रतित होता है की वर्तमान में महिलाओंको जो मान-सन्मान मिल रहा है, महिलाओं ने अनेक क्षेत्र में क्रियाशिलहुई है । बौदिक तथा वैचारिक, तांत्रिक क्रांती के लिए आज महिला अग्रेसर रही है उसमे महिला आंदोलन का प्रभाव रहा है । महिला आंदोलन कामयाबी के पिछे सभी परिवर्तनवादी महानायोंको के विचारोंका प्रभाव रहा है ।

संदर्भ

- १) देसाई ए आर. भारतीय राटवाद की सामाजिक पृठभूमी पृठ २१९
- २) शहा घनश्याम दृ भारतातील सामाजिक चळवळी
टनूवाद- प्राची चिकटे डायमंड पब्लिकेशन्स पूणे
- ३) जाधव डी आर . डॉ. आंबेडकर के समाजशाहणीय विचार समता साहित्य सदन जयपूर
- ४) राव. एम.एस. ए . सोशल मुव्हमेंट इन इंडिया मनोहर पब्लिकेशन न्यू दिल्ली
- ५) डॉ. वैध . भारतीय संविधान और महिलाओं के अधिकार जर्नल
- ६) शाह घनश्याम . भारत मे सामाजिक आंदोलन
- ७) सिंधी नरेन्द्रकुमार . समाजशास्त्रीय सिध्दांत विवेचन व रावत पब्लिकेशन, जयपूर

Kiran Desai's Identity Crisis In The Inheritance Of Loss**Sushma Mahato**

Ph.D. (Scholar)

Dr. Omprakash Tiwari

Assistant Professor

Department of English

Dr. C.V. Raman University, Kota, Bilaspur (C.G.)

Abstract :

This paper examines Kiran Desai's *The Inheritance of Loss* as far as character emergency. Everyman living on the planet will undoubtedly have a personality. Everybody goes through a contention with him/her self. He/she remains hanging between two personalities and battles a great deal. *The Inheritance of Loss* can be concentrated from the point of view of character emergency. The story unfurls different complex issues as it advances. Desai shows how the existences of Gyan, Sai and her granddad just as the existences of their cook and his child are endured and thrown at unpleasant defining moments. Practically every one of the characters is the inheritors of misfortune as far as disengagement of spot, riches and progress. Every one of them experiences the ill effects of feeling of misfortune. Through the outline of inverse characters Desai represents the disastrous outcomes of government. While Jemubhai's journey for character is talked about through selection of boundaries of class of the whites, Gyan's is through an outflow of 'opposition' and retribution. 'The Inheritance of Loss' addresses the copy people battling for lost personality. This is an account of distance happened both in the country and abroad.

Keywords: Kiran Desai, Displacement, Identity crisis, *The inheritance of Loss*, opposition.

Introduction:

Personality is a necessary property which an individual has. Mentally character is an individual's origination and articulation of one's independence. It is additionally an alliance with a gathering or a local area as in the event of social character. Personality can be characterized as "the unmistakable trademark having a place with some random individual shared by all individuals from a specific social class or gathering" (Tiwari 6). It is additionally seen that person's character prompts difficulties and clashes which the self of individual endures. It is this urgent clash that pretty much every individual experiences. This contention is called character emergency. Numerous characters from the novel under examination experience the ill effects of personality emergency because of which they fall flat in their osmosis in their own territory just as in unfamiliar land. This paper talks about the personality emergency in those characters from the said novel by looking at their encounters in their lives.

The lofty Booker winning novel *The Inheritance of Loss* showed up in 2006. It took Desai eight years to finish this novel. The title of novel appears to be mind boggling however it is even more instructive and perusers before long understand that it manages different topics and issues related with Postcolonialism. The tale is set against the scenery of the unsettling for Gorkhaland in the north eastern slope. A vagrant teen young lady Sai is living with her granddad Jemubhai Patel, a resigned judge. They live in the town of Kalimpong on the Indian side of Himalayas. The story unfurls different complex issues as it advances. Sai gets included sincerely with her coach Gyan. The story switches among India and the USA. As the other line of the story, there is Biju, the child of the Cook, who leads exceptionally basic life in New York. Desai shows how the existences of Gyan, Sai and her granddad alongside their cook and his child are endured and thrown at awful defining moments. After the conclusion of pioneer age, the world endured in an unexpected way, this period is related, particularly in the third world, with monetary and political emergency, debasement and brutality.

Through this novel Kiran Desai brings up each contemporary worldwide issue like globalization, multiculturalism, monetary imbalance and psychological oppressor action. To put it plainly, the novel arrangements with different parts of Postcolonialism. This paper is a modest endeavor to fundamentally inspect the novel *The Inheritance of Loss* as far as personality emergency.

The absolute first part acquaints the peruser with the significant characters in the novel. The epic has one long glimmer back which follows the occurrences that drove up in the start of the story. There are stories inside the story. The primary plot is connected with the existences of Jemubhai Patel, a resigned judge who was taught at Cambridge, his stranded granddaughter Sai, their Cook who stresses over his child Biju battling from one occupation to another as an unlawful outsider in New York city. Practically every one of the characters are the inheritors of misfortune regarding disengagement of spot, abundance and progress. Every one of them experience the ill effects of feeling of misfortune. Jemubhai Patel is a disenchanting individual who regularly lives previously. Sai lost her folks in a mishap in Russia, the Cook, and his child Biju and Gyan all offer something normal and that is feeling of misfortune. The urgent characters of the novel are limited by a common verifiable heritage.

The start of the novel sets the reflective and grave tone of the novel. The British impact India built up a general public where the contrasts between the colonizers and the colonized were particular in regard of abundance and force. In this novel Desai compares two limits of Indian culture. Sai and her general public with their Anglified taste and on other hand Gyan with his local propensities. Indeed, Gyan doesn't care for western culture - "I'm not keen on Christmas!" . . . "For what reason do you observe Christmas?" (Desai 163). Further he declares, "You resemble slaves, that is the thing that you are, pursuing the West, humiliating yourself" (163). A few characters, for example, Uncle Potty and Father Booty address the special individuals from the West living in India. Then again the Cook addresses the needy individuals who lead their lives under critical conditions because of destitution. The cook, obscure about the truth, is glad for his child whom he envisions to be effective in America. Gyan's postcolonial status makes him maybe the most confounded character of the novel. Kiran Desai features the issue of minority, particularly ethnic minority, through the personality of Gyan. Desai's characters like Lola, Noni, and so on are western items that produce the sensation of predominance of West. Desai accentuates on the white advantage or the western impact. The outline of inverse characters she shows the deplorable outcomes of dominion. The notorious Macaulay Minute of 1835 proclaims the prevalence of pilgrim schooling over the local one. Its point was to shape Indians dark in shade of skin however English in taste, ethics and habits. In the long run it made such a mistaken multiplying of the colonized as an impression of the colonizers. Desai endeavors to find this result of expansionism. Equity Jemubhai is the best illustration of the pilgrim consequence. He clutches frontier past even he lives in freedom India. He has accepted the training, habits and estimations of white bosses. He is criticized in view of his westernized lifestyle. The existence of Jemubhai is only the mimicry of the Europeans. His fixation on the neatness makes him detached from his own compatriots.

As appropriately expressed by Ashcroft et al. that relocation and additionally moving of area brings about the emergency of character. Ashcroft et al. comment "A significant component of post-provincial literary works is the worry with spot and removal. It is here that the uncommon post-provincial emergency of personality appears; the worry with the turn of events or recuperation of a viable distinguishing connection among self and spot" (*Empire Writes Back* 8). To put it plainly, the quest for personality is assailed essentially with the issue of area. This tale has a lot of cases of removal and moving of area just like the instance of Biju, Sai or Gyan.

The focal characters of this work are viewed as inundated in a battle to set up their very own personality. This battle emerges out of the sensation of being clashed between two societies one his own way of life and the other outsider culture. They are moved from their local personality to

something else. This is ". . . the change of the local into some different option from himself – a Westernized local or possibly one who is in an emergency with respect to his/her own social personality" (Abraham 3). Through this novel Desai faces us to the fundamental idea of personality and simultaneously she centers around how character is treated as stone monument in postcolonial countries like India. The tale tends to the issue in an immediate and most piercing manner. To legitimize her thought, Desai has depicted the characters that are for the most part erraticisms or in a state of banishment or both.

The seeds of personality emergency are planted a whole lot sooner with colonization which obliterated local culture as well as incited the locals to forsake their own way of life and to copy the colonizers. Notwithstanding, this can demonstrate lamentable with respect to colonizer. Bill Ashcroft et al. comment:

When the colonial discourse encourages the colonial subject to 'mimic' the colonisers by adopting the colonisers' cultural habits, assumptions, institutions and values, the result is never a simple reproduction of those traits. Rather the result is a 'blurred copy' of the colonisers that can be quite threatening. (*Post-Colonial Studies* 124-25)

Jemubhai's schooling in England caused him such a lot of torment and enduring that he frantically attempted to become as English as could really be expected and despised anything Indian, including his family and his significant other. His gathering with English culture was embarrassment and that set up outrage in him for his own way of life and men. Further he was dismissed in England and this dismissal fuelled in his spirit a disgrace and abhorrence for his legacy, his way of life and the shade of his skin. Accordingly "he withdrew into an isolation that filled in weight step by step. The isolation turned into a propensity, the propensity turned into the man, and it squashed him into a shadow" (Desai 39). The outcome, nonetheless, looks like to what exactly Bill Ashcroft and et al. comments. He is neither European nor Indian. He loses his self and turns into a foreigner inside himself. He becomes survivor of twofold way of life as is portrayed by Desai in the novel - "He begrudged English. He hated Indians" (Desai 119).

Equity Jemubhai starts his quest for character from a place of 'other'. He attempts to turn into an individual from the standard by appearing and procuring 'equality' with the amazing. He disengages himself from his unique gathering to become individual from white colonizers' gathering. Be that as it may, he remains hanging between two ways of life as he isn't allowed wanted participation of the 'humanized' class of white experts nor acknowledged by his kinsmen. Desai portrays "He worked at being English with the energy of disdain and for what he would become, he would be loathed by totally everybody, English and Indians, both" (119).

Gyan's circumstance is not, at this point not the same as that of Justice. He is from Nepalese plummet and is separated from Nepal. He additionally deals with the issue of way of life as he adores Gorkhaland yet doesn't undeniable battle for it. Gyan's excursion to look for his personality gives the differentiation, for example he attempts the endeavor not however accommodation and oppression yet fierce obstruction through uprising. While Jemubhai's journey for character is examined through appropriation of boundaries of class of the whites, Gyan's is through an outflow of 'obstruction' and retribution. It very well may be said that "The sensation of mediocrity, indeterminacy, and vulnerability drives individual to a journey of character through making proficient progress opposite friendly position either through support in the provincial organization or the extremist development" (Sen 103). Truth be told, numerous occasions occurred in Jemubhai's life are believed to be ordered in Gyan's life. Ordinarily Gyan is addressed as division of Jemubhai. In any case, with numerous things in like manner – sexism, viciousness against their separate female partner and personality emergency – these two characters are a lot nearer to one another. The two of them battle with their hybridized

character and simultaneously attempting to keep up their "acknowledgment that personality has an effect" (Alcoff 45). All such things can be seen in a lot in Kiran Desai's epic *The Inheritance of Loss*. *The Inheritance of Loss* addresses the copy people battling for lost personality. The individual relations become a site for challenge of affirmation of personality and force. The plot depicts love, longings, and misfortunes. The characters and activities move between neighborhood to worldwide proposing separation, relocation which at last outcomes in hybridized type of personality and culture too. The yearning of the character is the main thing in the novel. The characters are urgently envious of personality for themselves. Besides, these characters feel the most extreme prerequisite of their public acknowledgment. The story rotates round issues of character – individual way of life just as gathering personality.

Conclusion:

This economy has not given stability, but has deformed humanity and human world. Here, one man's prosperity, comfort, luxury means another man's poverty. Desai has tried to show that globalisation could not be remedy on poverty and other foremost needs of human life; rather it gives more wounds and plights. All the glittering and glamour of the Western economy lure third world population, but the author has depicted that the glamour and prosperity is eluded for immigrants. Her writing is rooted in the sensibilities of immigrants with the issues of conflicts of moral values, dilemma of immigration and the challenges of new highly technical superior American society. Kiran Desai within the microscope of *The Inheritance of Loss* has perceived the entire complex phenomenon of postcolonial society including the issues of racial hierarchy, migration, exile, globalization, insurgency, the predicament of the minority communities and the horrible shadows of terrorism disrupting the peace of life. Globalisation has glamour of liberalization, individualism and freedom. The novelist has provided the darker side of globalization through the life of Biju an illegal immigrant in America, which has a positive border of individualism and freedom.

Works Cited

- Abraham, Panavelil A. "Uprooting and Re-rooting: Postcolonial Dilemmas in Kiran Desai's *The Inheritance of Loss*." *ELT Voices-India* 2.1(Feb, 2015) :1-15. Print.
- Alcoff, L. Martin and Eduardo Mendieta, eds. *Introduction: Modern and Postmodern Identities*. New Jersey: Blackwell Publishers, 2003. Print.
- Ashcroft, Bill, et al. *Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-colonial Literatures*. 2nd ed. London: Routledge, 2002. Print.
- Ashcroft, Bill, et al. *Post-colonial Studies: The Key Concepts*. 2nd ed. London: Routledge, 2007. Print.
- Desai, Kiran. *The Inheritance of Loss*. Delhi: Penguin Books, 2006. Print.
- Sen, Sanghita. "The Inheritance of Loss: Individuals in Search of the Lost Identity". *Critical Responses to Kiran*
- Desai, ed. Sunita Sinha and Bryan Reynolds. New Delhi: Atlantic Publishers, 2009. 99-110. Print.
- Tiwari, Kanak Lata. "Identity Crisis- Indian English fiction of post 1980's." *International Journal of English Language and Literature* 4.1 (2013): 6-10. Web. 25th July 2017. <<http://www.academicjournals.org>>.

Impact Of Cast,Class,And Religion On Secondary School Students In Amravati District.

Ms.Manorama Pandurang Sanap

Research Scholar Shri Shivaji College of Education , Amravati.

Email - sanapmanorama@gmail.com ,Mob. No. 7741044265,8329523288

Abstract:

India is country where people of different religions, cultures, languages and traditions and high or low socio-economic conditions live together. All kinds of students study together in school. In urban area we can see mostly different types of religions people settle down in one place so that their child get more knowledge about different types of culture, language, tradition than rural areas students. The school is considered to be a symbol of interfaith harmony as it has access to all types of students but caste, religion, class have an impact on them in school life of the students at secondary school level. The teachings of interfaith harmony are inculcated in the students from an early age through education and society. The caste system is strong in India. Since Hindu, Muslim, Sikh, Buddhist, Christian and some other religions people live in India, but students are born into their own family: their own language, dress, religion, caste and class are all influenced by them. All this education comes from his family and community. Teachers should guide the secondary school students so that caste, religion, superior and inferior do not affect their schooling performance and in their future any way The concept of equality should be inculcated in the minds of students. Teachers should impart moral values to the students. This will not affect the ,religion, class in the school life of the students and on their studies.

Introduction:

1] In India, people of different languages, religion ,cults and cultures live together. Everyone respects their religion and all these rites take place as their children grow up in school age. Caste and religion have all been inherited to us from our ancient peoples. We do not get cast, class, and religion by birth but it get after birth, man is divided into themselves according to his convenience. Children are learn lessons about equality in school but the school admissions are divided according to caste and the caste stamp has to be carried in education till they get a job. As a result, from time immemorial in our Indian society some castes have been called superior and some castes inferior and even today that norms is present in our society. These understanding have been related to the students school performance at an early age and it impacts on socio-economic status of students. Caste religion has been mentioned in India since time immemorial not only that but the Constitution of India also has given reservations for student admission and job recruitment, and others fields, of course even in the current situation we find that it has affected students and youth in the society. This research highlights that the social environment factors caste , class and religion influenced on development of young secondary classstudents in their school life. We have found that caste , class and religion impacts on students life because of lower parental education , lower parental income, high-low socio-economic status of students, social atmosphere, knowledge or rites about religion which developed in early childhood by family and society. The latest example is the issue of OBC reservation in Maharashtra.

2] Statement of the problem:

Researcher interested to Study the caste ,class and religion impacts on school students life in her areas In district Amravati.

3] Definition of the Variables: Caste : Caste defined as it are perceived as hereditary groups with a fixed ritual

status according to Max Weber's phraseology. A person belonging to certain caste has to follow certain traditions, rituals and customs .The cast system in India divides into four main categories- Brahmins, kshatriya ,vaisha ,and shudras. The main caste were, further divided into 3000 caste and 25000 sub castes in India.Class : Class of a person is based on multiple factors like socio-economic status, education, superior or inferior power, wealth, other achievements etc. P. Gisbertdefined ,”A social class is a category or group of persons having a definite status in society which permanently determines their relation to other group feeling of superiority and inferiority .

Religion: The major religions in India are Hindu, Sikhs, Buddha, Jain, Christian

Islam ,and other rear religion.Distribution of religion population in India according to the census 2011 given below:-

Religion Group.	% of population in INDIA
1. Hinduism.	79.8%
2. Islam.	14.23%
3. Christianity.	2.3%
4. Sikhism.	1.72%
5. Buddhism.	0.7%
6. Jainism.	0.37%
7. Other religion.	0.9%
8. Zoroastrianism.	-----

Table no . 1.

This table indicates us lower and higher percentage of riligion population in India.

4] Purpose of the study:- The purpose of the study is to know the impact of Caste , class and religion on Secondary school students .Suggestions on how teachers can guide students to get freedom of this and how to motivate them for academic progress by teaching them knowledge about riligion ,caste, class,interfaith education.

5] Objective of the study:

- To study the impact of the caste on students school life.
- To study the impact of class on students school life.
- To study the impact of religion on students school life.

6] Hypothesis:

- There is small percentage impact of caste found in secondary school students.
- There is impact of class found in secondary school students.
- There is impact of religion found in secondary school students.

Needs and importance of research:

At an early age in school, students are taught moral values on how to behave properly in the family, in society. Students have get different experiences with friends and teachers in school atmosphere . And it is develops their personality and progresses under the guidance of the teachers, so at the school level, teachers need to teach moral children as ahead :

- Teachers are as ideal as the parents of the students in the school . Since all caste and class, religions students access in the classrooms, they need to be taught interfaith.
- Teachers need to impart interfaith education to students through various programs.
- Students need to be taught not to discriminate in any way.
- Students' ignorance about caste, class, religion needs to be eradicated.
- Teachers need to teach students the importance of integration for the National

interest.

Scope and limits :

The present research is related to the impact of Cast, Class and riligion on Secondary school students or interfaith education in the city of Amravati for the academic year 2017-18 ,the moral values taught to the secondary level students and is limited to five government and five private schools in Amravati.

7] Tools :

In this research survey method used to collect data by questionnaire method.

The researcher collects the data from 60 students private secondary schools and 40 students from government secondary school in Amravati.

8] Research Design

For the present study, the researcher adopt the descriptive method for survey during data collection. A survey is consisting of questions in the form of personal interview or a questionnaire method. The present study is conducted through survey Method, and data of the selected variables is collected from Government and private school students in Amravati City.

Data Collection

The researcher personally visits the government and private School of Amravati Researcher selected 10 secondary school ,five government schools and five private secondary school and collects the data from 60 students from the private School and 40 students from the government school with the help of principal and teachers.

Conclusion:**Main findings from student interviews:****• Impacts of caste on Secondary school students -**

1.The school children noticed ignorance about caste, but the effect on them was that school admission was not based on only based marks but on caste or division according to caste.2. The school teacher teaches interfaith and no caste discrimination has been found among the students.3. The students showed respect for their own caste. When they meet on television to watch ethnic rallies or ethnic riots, they take the side and interest in their own riligion and caste.4. The students understood that the caste system in India is strong.5.Students know the types of cast and its came from our origine.

• Impacts of Class on Secondary school students:

1.Students in private schools were found to have better socio-economic status than students in government schools.2.Students were exposed to the impact of their parents' socio-economic status and their education level on school study performance.3.In high social class have greater educational attainment than low social class students ,so that higher social class students get more educational benefits than low social class students because their parents unable to provide educational facilities to their child ,since child do not develop properly.

4.There was a difference in the standard of living and dialect of the students and it's depending on family background situation of the student.5.All types of class superior and inferior , educational, political, socio-economic status impacts on students study and their performance in the school.

•Impacts of Riligion on Secondary school students:

1.Students know that Hindus, Sikhs, Muslims, Buddhists, Jains and Christians riligion people live in India.2.The teachings and behaviors and rites of one's own religion are found in the students. They respect their own religion and the students of other religions treat their friends with respect.3.The school is the only place where students are taught interfaith harmony and since students of all religions are educated in one school, they have respect for another religion.4. The students knew about the Gods and famous Scriptures in their own religion and they also knew which Gods and Scriptures are revered in other religions.

5. The students' religion did not seem to have any effect on their academic achievement.

Recommendations:

1. Teachers should inform students about secularism in moral values.
2. The feeling of inter-religious harmony should be inculcated in the minds of students.
3. Students should be taught from school to respect all religions.
4. Guide the students with a view to free them from the bondage of caste,
5. Teachers should inculcate the concept of equality in the minds of the students
6. Teaching moral values to the students by organizing such programs as plays, essays, dances, speeches, costumes etc.

Reference list:

1. Aher Hira., "Udyonmukha Bhartiya Samajatil Shikshanachi Bhumika", Nagpur , Vidya Prakashan, Page no.101.
2. Dr . D.R.Kulkarni "- Pragatshaik shanik Manasshastra-, Vidya Prakashan , Vidya Prakashan , Page no. 474,475.
3. "John W. Best, James V. Khan."-Research in education Tenth Edition. PHI learning Private limited, Page no.14.
4. Max Weber, 1916 book, Religion of India. Indian census 2011.
5. Jeanne H. Balletine, Floyd M. Hammak and Janny Stuber - "The Sociology of Education".

Impact of Caste, Class, and Religion on Women in India**Dr. Nilesh Chaudhari**

Assistant Professor

Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabodhini's College of Social Work, Jalgaon

E-mail ID: nilc37@gmail.com

Abstract

The country has always had politics on justice and equality for women. so be it a Hindu, a Christian, or a Muslim woman, etc. Gender, caste, class, religion, often give women a secondary place in society. Equality remains only to be used on paper and in speech not in practical life in society. In society, women are facing discrimination based on caste, class, gender, and religion, etc. She is excluded and discriminated against at every place based on her gender, class, caste, and religion. Still, women are struggling to get entry into the temple. It is to speak only that equal participation of women in all places and even in property also, but girls do not take their share so as not to spoil the relationship with her brother and father of patriarchal society. The barrier to women entering the temple is gender discrimination based on religion. If she is a single woman, such as an abandoned widow, a virgin mother, an adult virgin, her life does not allow her to live happily in society ever after. Sometimes torture, rape, one-sided love, throwing acid, throwing kerosene in the street, and burning incidents took place everywhere which has closely linked to caste, class, gender, and religious hate and discrimination. This paper tries to discuss the impact of caste, class, gender, and religious discrimination on women in society. This paper is based on the secondary data used from various sources.

Key Words: Women, Caste, Class, Gender, Religion, Discrimination.**Introduction:**

In India, the varna system was strongly challenged by Lord Buddha for the first time and said that the caste of a person in the society is based on karma not by birth. If a Vaishya is born in the family and is a soldier, then he is a Kshatriya. If a person of Shudra Varna is a teacher, then he is a Brahmin. The whole of India was affected by this idea of Lord Buddha and there was a great religious and social revolution in the society. But it is a pity that the Lord Buddha who was born in India did not have the effect of his teachings and thoughts on the same earth and other countries of the world, following his messages, teachings, today the world is getting iron in the world with social and economic progress. Be it Japan (the only Asian country which is already one of the developed countries) or China. But even today we are engaged in singing the virtues of caste and we are wasting our time and our potential. The Hindu religion has divided the Indian population in varna and as per its teaching, it creates the caste hierarchy which leads the discrimination among the people. Women are facing double discrimination; gender-based discrimination and caste-based discrimination. Women had no right to take the education. Even Brahmin women also had no right to take education, it was showing the discrimination. The caste system was initially opposed by Jyotiba Phule. The lower castes who were subjected to extreme discrimination, Jyotiba Phule emphasized their education. Especially for the first time, a school was started for women. Nowadays women are taking the education and showing their presence in every field but still she the victim of caste, class, and religious-based discrimination everywhere. Currently, many women in India are engaged in caste-based occupation and many have left it by adopted other jobs. Caste-based professions could be changed in the early period. But with the strengthening of caste roots, restrictions were also imposed on changing caste occupations. Still, women's struggle is going on at various levels. Firstly, as a

woman, she has to face the patriarchal society, as born and brought up in particular religion and caste, she has to face its customs which itself lead the discrimination. As per the caste and religion, there are so many restrictions on women to perform daily life. Every religion tries to control the lives of women than man and even in the caste system there are several restrictions on women according to each caste's customs, tradition, etc. apart from it, she faces the atrocities by the upper caste in society. This paper has the following objectives.

Objectives:

- To discuss the nature of Caste, Class, and Religion-based discrimination of Women.
- To study the impact of Caste, Class, and Religion on the empowerment of women

Methodology:

The paper entitled “Impact of Caste, Class, and Religion on Women in India” is based on secondary data. The secondary data has been used from various books, journals, periodicals, magazines, newspaper articles, newspaper news, e-journals, general websites, weblog, various government reports, NGO's reports, etc. The descriptive and exploratory research design has been used to write this paper. This paper tries to describe how women are facing Caste, class, and religion-based discrimination in society and what kind of situation they are facing in their daily life in society. This paper also tries to explore what kind of impact is there in the life of women due to such discrimination.

In this paper, description, and exploration of caste, class, and religion-based discrimination of women are not intended to provide conclusive evidence but it helped to have a better understanding of the nature of caste, class, and religion-based discrimination of women. The paper entitled “Impact of Caste, Class and Religion on Women in India” is divided into many components like abstract, introduction, Objectives of Paper, methodology, discussion, conclusion, and references, etc.

Discussion:

In India, according to the civil society report, gender inequalities have curbed the progress of women. while caste, class, and religion have played an important role in the exclusion of a community that consists of more than 201 million people in the country (....., 2017). Social inequality revolves around the axis of class, caste, tribal status, religion, and gender. Intergroup disparities exist in different forms and degrees in societies in terms of social stratification, which is a universal phenomenon and an unavoidable feature of all human societies (Singh & Pattanaik, 2020). These inequalities are rooted in the caste system. The unequal distribution of resources and cultural hegemony of the upper castes forced the lower castes to live into poverty, economic inequality, and discrimination, which lead to a multidimensional social exclusion where people are excluded from livelihoods, employment earnings, property, housing, minimum consumption, education, personal contacts, respect, etc. (Singh & Pattanaik, 2020). Religious minorities, women have also faced similar discrimination in socio-economic and political aspects of life. Close attention needs to be paid to inequities in various levels as well as the provision of services, especially along lines of caste, class, religion. Specific concerns of marginalized groups especially Dalits, tribals, religious minorities, and women must be considered.

It is important to think about how the Indian caste system views women and how women view the system of social stratification in contemporary India. Women are one of the most exploited elements in society. They suffer because of culture, customs, social structure, etc. both at home and in society. Many cases are happening in day-to-day life in a society where women are the main victims. It is happening due to discrimination based on caste, class, gender, and religion, etc. The recently happened incident in Hathras indicates the seriousness of caste discrimination against women. 19 year's old girl gang-raped and brutalized in Hathras, UP (Ojha, 2020). The girls and her mother had gone to work in the field of Boolgarhi. They go to work in the field of Thakur in the village. They go there often to collect the grass for their cattle. The mother heard the screaming of the girls and rushed

to find her. When mother saw the daughter lying on the ground covered in blood with several injuries. Immediately victim's brother reached the place of the incident and picked up the victim's nearest police station, but first, the police were neglecting to register the case but after they registered it. This incident indicates how much women are suffering in society due to caste. There are several cases in the country. In 2012, Jyothi Singh from Delhi was gang-raped by seven men on a moving bus and thrown on the side of a road, left to die

(Nirbhaya case). Jyothi Singh is with us no more. In 2013, A 22-year-old photojournalist was gang-raped by five men near Shakthi Mills, Mumbai, and threatened with death if she reported the incident. In 2015, a 74-year-old nun was raped at a convent in Ranaghat, Kolkata, along with money stolen from her before the rape. Six attackers were accused in her case. In 2016, a 17-year old Dalit (lower caste) girl was left dead on a college water tank after being raped by her physical trainer. Indian National Congress (INC) fails to prove her murder and provide justice to her father who fought the case. In 2017, Unnao's (Uttar Pradesh) 18-year-old girl was raped by BJP (Political party) leader. Case results in the BJP leader's lifetime imprisonment for the girl's father's death. In 2018, 8-year-old Asifa was abducted, gang-raped, and murdered in a village near Kathua, Jammu, and Kashmir. The case received particular attention as the Muslim girl was raped by Hindu men. In 2019, Pastor Samuel from Central India refused to stop preaching the gospel. To teach him a lesson, his 4-year-old daughter was raped by Hindu extremists in a rural village (Angel, 2020). The Human Rights Watch (HumanRightWatch, 2019) report lower caste women as tools by landlords and the police to inflict political "lessons" and crush dissent and labor movements within lower caste communities. In Laxmanpur-Bathe, Bihar, women were raped and mutilated before being massacred by members of the Ranvir Sena in 1997; in Bihar and Tamil Nadu, women have been beaten, arrested, and sometimes tortured during violent search and raid operations on lower caste villages in recent years. Like other Indian women whose relatives are sought by the police, lower caste women have also been arrested and raped in custody as a means of punishing their male relatives who are hiding from the police. As very young women, they are forced into prostitution in temples under the devadasi system. The major forms of violence against lower caste women included rape, gangrape, attempt to rape, sexual assault, sexual harassment, murder (accompanied by rape, gangrape or kidnapping), witch-hunting, mass attacks with physical assault, loss of lives and property, and social boycott, etc. (Mitra, 2021). All India Dalit Mahila Adhikar Manch stated that AIDMAM's legal intervention in 81 cases of atrocities on lower caste women and girls showed there was a delay in registration of FIRs, discouragement or refusal by police to file complaints at the first instance, the procedure being delayed by police in producing the survivor before the judicial magistrate in recording the statement, false counter cases filed against victims of caste and gender-based violence, survivors being denied by the administration (Mitra, 2021). The more frequent forms of violence that are perpetrated against the majority of Dalit women are verbal abuse (62.4% of total women), physical assault (54.8%), sexual harassment and assault (46.8%), domestic violence (43.0%), and rape (23.2%), in descending order (Mangubhai, J. P. M. J. P., & Lee, 2016). A total of 4,05,861 cases of atrocities against women were registered in the country in 2019. Out of which 59,853 crimes were committed alone. This is 14.7 per cent of the total in the country. This percentage is the highest compared to other states in the country. In the year 2019, a total of 45,935 crimes have been registered against castes and tribes. Of these, 11,829 crimes were committed alone. Are from the region. This is 25.8 per cent of the country's total. There were 11,924 cases of atrocities against lower Castes in the region and 11,444 cases were registered in 2017. Rajasthan is next in the list of atrocities against women. In Rajasthan, 41,550 crimes (10.2 per cent) were committed. Maharashtra recorded 37,144 (9.2 per cent) crimes. In 2018, the number of crimes against women in the country was 3,78,277, of which 59,445 were in Uttar Pradesh alone. In 2017, the number was 56,011. These statistics show that the crimes against women are increasing every

year. In 2019, Madhya Pradesh recorded the highest number of rapes. There are 5,450 rape cases in the state in a year. The number of crimes against women is slowly increasing (Wire, 2020). Such kind of exclusion and discrimination faces the lower caste women in the society every day-to-day life.

Indian population is characterized by more ethnic and religious groups than most other countries of the world. Aside from the much noted 2000-odd castes, there are eight "major" religions, 15-odd languages spoken in various dialects in states and union territories, and a substantial number of tribes and sects (Varshney, 1983). There are many conflicts based on the ethnicity and religion in India such as ethnicity conflict in Assam (Assamese, Bengalis, and tribes conflict in Assam), Bengali Muslims conflict, Hindu and Sikhs conflict in Punjab, Babri Masjid Mosque in Ayodhya, Uttar Pradesh in 1992, and the 2002 massacres in Gujrat, etc (Smith, 2007). whenever any conflict took place anywhere, firstly women become victims of such conflict. Every religion, caste, class, tribes have their own culture and tradition which are somehow great and somehow exploiting the women. It is leading to discrimination and exclusion of women at various level in the society. More and more restrictions were imposed on women based on religious laws. Many unjust practices like sati, dowry, child marriage have claimed the lives of millions of women. These cruel practices continued till the arrival of the British in India. During the British rule, due to the feminist movement of Indian social reformers like Jotiba Phule and Savitrimai, Raja Rammohan Roy, and the British western approach towards women, the British enacted strict laws to stop many bad practices, but it could not stop all practices and customs which was hammering the women badly. All victims mentioned above discuss are women from various backgrounds. Whether educated, lower caste, a child, an old woman, Hindu, Muslim, or Christian, a woman is in danger of losing her life. India practices multiple faiths yet will come together to defend humanity. However, lately, it appears that religious institutions are not doing enough to educate, protect and stand on the front lines to ensure justice for the tarnished souls of these often-vulnerable communities and particularly women.

Conclusion:

From the origin of humans, the socio-economic, and family status of women in society has been a matter of prestige. As we are very much aware about the socio-economic status of women from the Vedic Upanishads. But after a while, the creation of religion and its teachings, writings, norms, practices, traditions imposed a lot of restrictions on women. Women were permanently trapped in this repression. The most important factor in all these processes is gender. There is a lot of discrimination in the society based on this gender. These women are falling target to gender, caste, religion-based discrimination. If we want to change the status of women in the society, it is just as important to work with women as well as men in this society. Only when the social construction of the gender that has been created in the minds of the male class needs to be removed first can the condition of women in the society improve and they can move towards further progress

References:

- (2004). *Communities, Social Exclusion and Crime* (R. Grieve, J., & Howard (ed.)). The Smith Institute.
- (2017, July). Caste, Gender and Religion continue to be reasons for discrimination in India: Report. *Live Mint*, 1-3. <https://www.livemint.com/Politics/xp9DvVvmMqmlqdei8MBp8K/Caste-gender-and-religion-continue-to-be-reasons-for-discrimi.html>
- Abid, M., & Ashfaq, A. (2016). Atrocities on woman committed by Indian armed forces in the Indian held Kashmir. *Pakistan Vision*, 17(1), 247.
- Ashford, M. W., & Huet-Vaughn, Y. (1997). The impact of war on women. *War and public health*, 186-196.
- Angel, S. (2020, November). Role of religious freedom in combatting violence against women in India. *Religious Freedom and Business Organization*. <https://religiousfreedomandbus>

iness.org/2/post/2020/11/role-of-religious-freedom-in-combatting-violence-against-women-in-india.html

Batra, N. D. (1988). Why this growing atrocities on women?. *Yojana*, 32(9), 32-34.

Blum, R., Stanton, G. H., Sagi, S., & Richter, E. D. (2008). 'Ethnic cleansing' bleaches the atrocities of genocide. *European journal of public health*, 18(2), 204-209.

Davies, S. E., & Teitt, S. (2012). Engendering the Responsibility to Protect: women and the prevention of mass atrocities. *Global Responsibility to Protect*, 4(2), 198-222.

HumanRightWatch. (2019). *ATTACKS ON DALIT WOMEN: A PATTERN OF IMPUNITY*. Human Right Watch Organization. <https://www.hrw.org/reports/1999/india/India994-11.htm>

Hill, F., Aboitiz, M., & Poehlman-Doumbouya, S. (2003). Nongovernmental organizations' role in the buildup and implementation of Security Council Resolution 1325. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(4), 1255-1269.

Ivekovic, R. (1993). Women, nationalism and war: "Make love not war". *Hypatia*, 8(4), 113-126.

Mangubhai, J. P. M. J. P., & Lee, J. G. L. J. G. (2016). *Violence against Dalit Women in India*.

National Campaign on Dalit Human Rights National Campaign on Dalit Human Rights

Human Rights. https://idsn.org/uploads/media/Violence_against_Dalit_Woment.pdf

Mitra, R. (2021, March 9). Dalit women continue to face atrocities for claiming their rights. *Indian Express*. <https://www.newindianexpress.com/nation/2021/mar/09/dalit-women-continue-to-face-atrocities-for-claiming-their-rights-2274367.html>

MacKinnon, C. A. (2018). 3. Rape, Genocide, and Women's Human Rights. In *Violence against Women* (pp. 43-54). Cornell University Press.

Maiangwa, B., & Amao, O. B. (2015). " Daughters, brides, and supporters of the Jihad": revisiting the gender-based atrocities of Boko Haram in Nigeria. *African Renaissance*, 12(2), 117-144.

Mukherjee, T. (2016). Role of Social Media in Showcasing Women Atrocities: A Study on Jaipur Youth. *Amity Journal of Media & Communications Studies (AJMCS)*, 6(1).

Ochab, E. U. Daesh' Atrocities Against Women and Girls and The Necessary Response. *WORLD POLITICS*, 1, 6.

Ojha, A. . M. S. (2020, December 21). Hathras case: Accused was frustrated after victim ignored him, says CBI charge sheet. *India Today*.

<https://www.indiatoday.in/india/story/hathras-case-accused-was-frustrated-after-victim-ignored-him-says-cbi-charge-sheet-1751746-2020-12-21>

Singh, P., & Pattanaik, F. (2020). Unequal Reward for Equal Work? Understanding Women's Work and Wage Discrimination in India Through the Meniscus of Social Hierarchy. *Contemporary Voice of Dalit*, 12(1). <https://doi.org/10.1177/2455328X19898448>

Smith, K. (2007). Assess the Primary Causes of Religious Conflict in India. *E-International Relations*. <https://www.e-ir.info/2007/12/22/assess-the-primary-causes-of-religious-conflict-in-india/>

Sakhare, S. A. (1993). Critical study of the cases of atrocities committed against Muslim women in Vidharba region Maharashtra. *Muslim women: Problems and prospect*, 59-60.

Sperling, C. (2005). Mother of atrocities: Pauline Nyiramasuhuko's role in the Rwandan genocide. *Fordham Urb. LJ*, 33, 637.

Suarez, E. B., & Suarez, C. (2016). The memorialisation of narratives and sites among indigenous women in Ayacucho: resilience in the aftermath of mass violence and atrocities. *Resilience*, 4(2), 98-115.

TheWire. (2020). The highest crime of atrocities against Dalits / women in the region. *The Wire*. <https://marathi.thewire.in/ncrb-report-crime-against-women-increased-seven-percent-in-2019-up-on-top>

Varshney, A. (1983, September). Ethnic and Religious Conflicts in India. *Cultural Survival*. <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/ethnic-and-religious-conflicts-india>

“Study Of Impact On Tax Revenue Before And After Gst (Goods And Services Tax) Implementation In Sangli District”**Dr. Sharwari Sharad Kulkarni**

Professor and Acting Principal, Kanya Mahavidyalaya, Miraj.

ssk0803@yahoo.com

Abstract-

The new indirect tax regime under the Goods and Services Tax (GST) which was rolled out on 1 July 2017, had witnessed a considerable amount of confusion over how the new taxation system will affect businesses and the payment of taxes. The Goods and Services Tax (GST) has subsumed a number of local taxes that were levied on goods and/or services. The GST Council also finalized on the GST rates and GST rules. The Government declares that the GST Bill will be applicable from 1 July 2017, following a short delay that is attributed to legal issues. In India, the idea of adopting GST was first suggested by the Atal Bihari Vajpayee Government in 2000. The state finance ministers formed an Empowered Committee (EC) to create a structure for GST, based on their experience in designing State VAT. This study is restricted to impact of GST on tax revenue. The period covered under study for the last 6 financial years including pre GST and Post GST. This study has limited scope of generating revenue from GST in Sangli District. After GST implementation tax revenue of Sangli district tax office has increased by 213.99 (Rs. in cr.) in post period of 3 years.i.e. tax revenue of Sangli district has increased. It is observed that after GST implementation tax revenue of Maharashtra state has increased by 25,415 (Rs. in cr.)in post 3 years of implementation. In case of India it is increased by 7.60% in post implementation period. The study is helpful to know GST impact on tax revenue and helpful to suggest regarding increase tax revenue trough GST.

KEY WORD- GST Indirect tax, tax revenue, VAT.

1.1 Introduction-A tax is a compulsory financial charge or some other type of levy imposed on a taxpayer (an individual or legal entity) by a governmental organization in order to fund government spending and various public expenditures.

Types of Taxes

Direct Tax: Direct tax is tax, which are to be paid directly to the government by the individual or legal entity. Everyone who earns any kind of income is liable to pay income tax.

Indirect Tax: Taxes that are levied on services and products are called indirect tax.

Indirect taxes are collected by the seller of the service or product.

GST is indirect tax which implemented on July 2017. GST may be a destination tax but for India it begins a new journey. It is a journey where India will awake to limitless possibilities to expand the economic horizons and loftier political visions. The old India was economically fragmented. New India will create one tax, one market, one nation. It will be an India where Centre and states work together towards the common goal of shared prosperity

1.2 Objectives of the Study:

1. To study and know the GST structure.
2. To elaborate the GST impact.
3. To understand the tax system before and after GST implementation.
4. To study the impact of GST on tax revenue of Sangli district and Maharashtra state.
5. To find the impact of GST on the tax revenue of Indian Economy.

1.3 Back ground of Tax In India

Tax structure in India

Taxes in India are levied by the Central Government and the state governments. Some minor taxes are also levied by the local authorities such as the Municipality.

Before GST was implemented, the VAT system was being followed in the country. There are numerous differences between GST and the previous system ranging from the levies, taxes, exemptions, validations, and more.

Tax Structure before GST

Before the implementation of GST, taxation laws between the Centre and states were clearly demarcated. There were no overlaps between the fiscal powers, whatsoever. The Centre would levy tax on goods manufacture, except alcohol for consumption, narcotics, opium, etc.

The states had the power to charge tax on the sale of goods. The Centre would levy the Central Sales Tax that was collected by the originating states. The Centre was also levying service tax on all types of services. Additionally, the Centre was charging and collecting additional duties of customs on goods that were imported into or exported from India. This tax was levied in addition to the Basic Customs Duty. This additional duty of customs is referred to as Countervailing Duty (CVD) and Special Additional Duty (SAD) and it counter balances excise duties, state VAT, sales tax, and other such taxes. The introduction of the GST regime made amendments to the Constitution so that the Centre and states are empowered at the same time to levy and collect GST. This concurrent jurisdiction of the states and Centre also requires an institutional mechanism that ensures joint decisions are taken about the structure and operation of GST. Constitution (One Hundred and First) Amendment Act, 2016. In order to address prevalent issues in taxation, the Constitution 122nd Amendment Bill was put forth in the 16th Lok Sabha on 19 Dec 2014. The Bill suggests levy of GST on all goods and services, except alcohol that humans consume.

The new indirect tax regime under the Goods and Services Tax (GST) which was rolled out on 1 July 2017, had witnessed a considerable amount of confusion over how the new taxation system will affect businesses and the payment of taxes. The Goods and Services Tax (GST) has subsumed a number of local taxes that were levied on goods and/or services.

As per the newly implemented tax system, there are 4 different types of GST:

Integrated Goods and Services Tax (IGST)

State Goods and Services Tax (SGST)

Central Goods and Services Tax (CGST)

Union Territory Goods and Services Tax (UTGST)

Key benefits of the GST announcement are detailed below:

As mentioned above, the GST system will create a common national market that boosts foreign investment.

The cascading effect of taxation will be mitigated.

There will be uniformity in laws, rates of tax, and procedures across states.

The GST regime is expected to boost manufacturing activities and exports. This would, in turn, generate more employment and lead to the growth of the economy.

Indian products would be more competitive in the international markets.

The GST system is likely to improve the overall investment climate in India. Uniformity in the rates of SGST and IGST will reduce tax evasion to a large extent.

The average sales burden experienced by companies is expected to come down, thereby increasing consumption and boosting subsequent production of goods.

GST is a simpler system of taxation with smaller number of exemptions.

There are automated and simplified methods for processes such as registration, refunds, returns of GST, tax payments, etc.

All interactions will be handled by the common GSTN website.

GST Returns

GST return is kind of a document containing details of income (Sales) which a taxpayer is required to file with the tax administrative authorities. This is often utilized by tax authorities to calculate liabilities.

Under GST, a registered dealer needs to file GST returns that include: Purchases, Sales, Output GST (On sales), RCM (GST paid on purchases)

GST compliance purchase and sales invoices are required to file GST returns.

GST slabs-GST has been structured in a way that essential services and food items are placed in the lower tax brackets, while luxury services and products have been placed in the higher tax bracket.

The GST council has fitted over 1300 goods and 500 services. Which are under four tax slabs of 5%, 12%, 18% and 28% under GST. This is aside the tax on gold that is kept at 3% and rough precious and semi-precious stones that are placed at a special rate of 0.25% under GST.

Comparative Structure of VAT and GST:

VAT: Under the old taxation system, the central taxes applicable were custom duty/central excise duty, central sales tax on commodities and services, surcharge and cesses. The state taxes included state VAT, WCT, entertainment tax, luxury tax, tax on gambling, betting and lottery, sales tax deducted at source, and surcharge and cesses.

GST: Under GST, all the central and state taxes will be subsumed and a single tax will be levied on all commodities and services apart from motor spirit, petroleum, natural gas and high-speed diesel.

Basis of levy:

VAT: Under VAT, tax will be levied at the place where goods are manufactured or sold, or the place at which services are rendered.

GST: Under GST, tax will be levied at the place of consumption, like a destination- based tax.

1.4 IMPACT OF GST: GST Rate Impacts on Economy

The introduction and implementation of GST served as a transforming tool for the Indian economy. It proved to be a game-changer by bringing a net price of all goods and services under a single taxation system. Some of the considerable impacts of GST on the economy are:

Single/Uniform Tax Regime: Before the introduction of GST, there were multiple taxes at various points of the supply chain. However, after the implementation of the GST, it has become easier for taxpayers due to uniformity in the tax system.

Increased Exports: Due to GST, there has been a drop in the production cost, which has benefited in terms of bringing competitiveness in pricing the exports in the international market.

Increased Competition: GST has brought the prices of goods and services down, which has contributed in terms of increased competition and less tax burden on the final consumer. It has also helped in increasing the scope of production.

Simple Structure: The single taxation system has simplified the tax calculation. With tax being calculated based on simple slabs instead of going through various tax systems, it has saved a lot of time and effort.

Table-1 showing tax revenue of SANGLI District: (Rs. in Cr.)

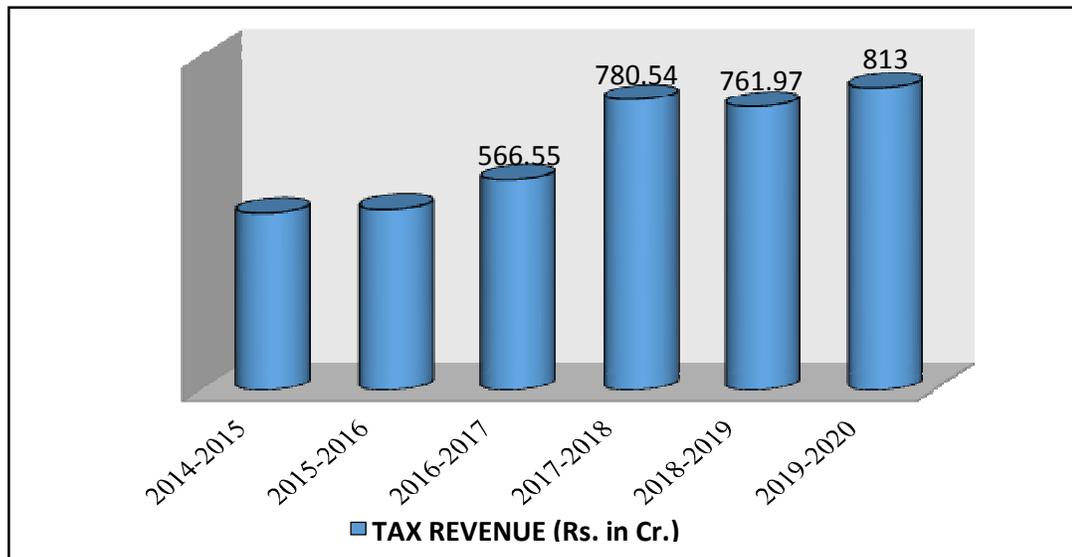
SANGLI	YEAR	TAX REVENUE
Before GST Implementation	2014-2015	475.24
	2015-2016	485.11

	2016-2017	566.55
After GST Implementation	2017-2018	780.54
	2018-2019	761.97
	2019-2020	813.00

Source- Sangli Tax Office

Graph showing tax revenue of Sangli District

The above table and graph showing tax revenue (Rs. in Cr.) of Sangli district. It shows increasing Tax revenue for VAT in year 2014-2015, 2015-2016 and 2016- 2017. After GST implementation tax revenue is increased from 566.55 (2016-17) to 780.54 (2017-18) (rs. in crs.) Slightly decrease in year 2018-19 and again increasing in year 2019-20. After GST implementation tax revenue of Sangli district tax office has increased by 213.99 (Rs. in cr.) in post period of 3 years.i.e. tax revenue of Sangli district has increased.

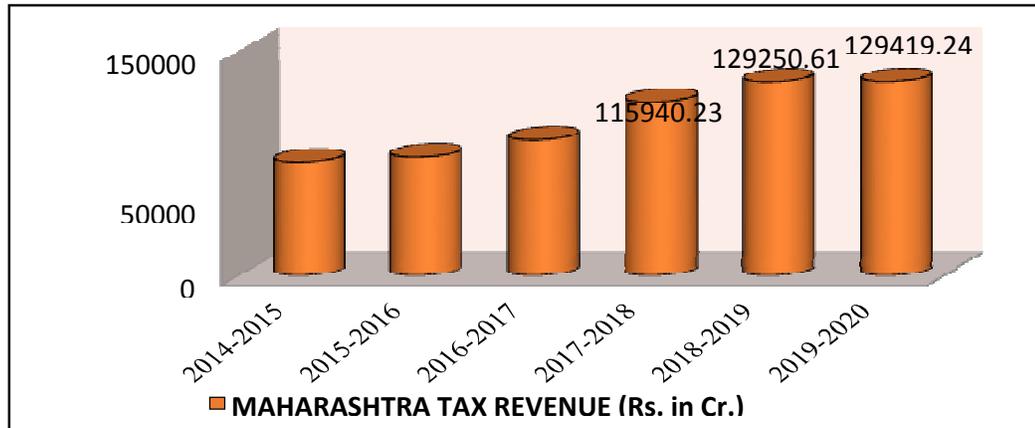
Table-2 Showing of tax revenue of MAHARASHTRA State: (Rs. in Cr.)

Maharashtra	Year	Tax Revenue
Before GST Implementation	2014-2015	75783.06
	2015-2016	79124.29
	2016-2017	90525.19
After GST Implementation	2017-2018	115940.23
	2018-2019	129250.61
	2019-2020	129419.24

Graph of tax revenue of MAHARASHTRA State:

The above table and graph shows tax revenue (Rs. in Cr.) of Maharashtra State. It shows increasing

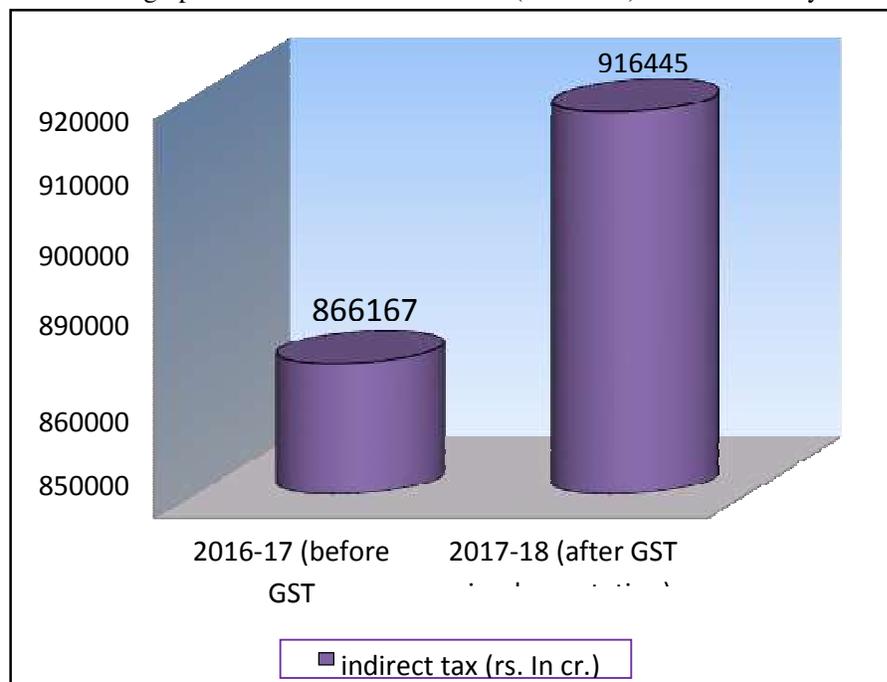
Tax revenue from base year to 2019-2020. After GST implementation tax revenue has increased from 90525.19 to 115940.23 (rs. in cr.) in year 2016-2017 and 2017-2018 respectively. It is slightly increasing in year 2019-2020.

Table- 3 Showing indirect tax revenue of INDIA:(Rs in Cr.)

Financial year	Tax (Rs)	Tax in %
2016-17 (before GST implementation)	866167	Nil
2017-18 (after GST implementation)	916445	5.80%

Source- GST Tax office website **Graph Showing Indirect tax revenue of INDIA:**

Above table and graph shows indirect tax revenue (Rs. in Cr.) of India country.

Before GST implementation in year 2016-2017 is 866167 (Rs. in Cr.) which is increase after GST implementation in year 2017-2018 to 916445 (Rs. in Cr.). And after GST implementation in year 2017-2018 total Indirect tax of government of India is increase by 5.80%. In total in post GST period tax revenue is increased by 7.60% during 3 years .

1.5 FINDINGS-

After GST implementation tax revenue of Sangli state tax office has increased by 213.99 (Rs. in cr.).i.e. tax revenue of Sangli district has increased.

It is observed that after GST implementation tax revenue of Maharashtra state has increased by 25,415 (Rs. in cr.)

It is observed that the impact of GST on indirect tax revenue (Rs. in Cr.) of INDIA has increased by 5.80% compared to pre GST taxation system.

It is observed that, the total receipt of government of India has increased after GST implementation by 641999 (Rs. in cr.) i.e. by 7.60% compared to pre GST.

It is observed that overall effect of GST is positive on prices of goods as most of the prices of goods have decreased but increased in service prices.

1.6 SUGGESTIONS:

It is suggested that GST office should focus on tax liability of taxpayers.

Government should create more awareness about tax i.e. Goods and Services tax among taxpayers as well as public.

It is suggested that government should ease the process of tax return filing to taxpayers.

GST department should conduct more inspections of vehicles for E-way bills. Or they can conduct regular inspections for E-way bill.

GST offices should create permanent check-posts for checking E-way bills at every district borders

It is suggested that GST tax office should focus on increase in auditing of tax return & give importance to technical data analysis work.

CONCLUSION:

The study is made on the topic „Goods and Services Tax“ with data collected from past 6 years (2014-2020) at GST Bhavan, Sangli. Impact of GST on tax revenue is hg vin different effect not only on different divisions, districts, states but also on INDIA.

GST rates are divided into five categories which are 0%, 5%, 12%, 18%, 28%. All the basic need requirement goods are placed in 0% category like food grains, salt, books etc. Goods like paneer, packed food, tea coffee etc. are placed under 5% category. Mobiles, sweets, Medicine, are under 12%. All types of services are under 18% category. All other remaining Luxury items are placed under the last head of 28%. Due to the Implementation of one tax in the whole country the overall cost of production of all goods will be reduced but on the other hand in case of services, it is increased after the implantation of GST. The tax structure will make India a better economy favorable for foreign investments. The financial position of the India is improved due to GST.

REFERENCE:

GST ANTRANG by Sripad S. Phadake- C.A. [Isha Publisher, Ratnagiri]

Different News And Videos From YouTube. Articles, And Research Papers about GST

Websites:

<https://cleartax.in/s/gst-law-goods-and-services-tax>

<https://www.bankbazaar.com/tax/types-of-gst.html>

<http://gstcouncil.gov.in/gst-revenue>

<https://www.getmyca.com/gst-return-sangli>

<https://blog.saginfortech.com/gst-impact-on-gdp-india><http://cexcusner.gov.in/>

Religion, Culture, and Caste impact of Modern India

Dr.Nitin A.Mathankar

Principal Late.Vasantrao Kolhatka Arts College,Rohana Ta.Arvi Dist.Wardha

Introduction:-

The division of castes constitutes one of the most fundamental features of India's social structure. In Hindu society, caste divisions play a part in both actual social interactions and in the ideal scheme of values. Members of different castes are expected to behave differently and to have different values and ideals (Béteille, 45). These differences are sanctioned by the Hindu religion. Traditionally, the caste system of stratification in India was legitimized through classical Hindu religious texts, especially as interpreted by Brahmins (Sekhon, 45). Hinduism is "as much of a social system as a religion... Its social framework has from very early times been the caste system, and this has... become... increasingly identified as Hinduism as such" (Smith, 9). The caste system was rationalized in ancient India on various grounds. One of them was the justification in the Vedas. The caste system would not have found approval among the Vedic people unless there was some reference to it in the Vedas. The Purusha Sukta in the 10th Mandala of the Rigveda describes how the castes came into existence: from different parts of the Purusha, the Cosmic Soul, at the time of a grand sacrifice performed by the gods (Jayarama V). As mentioned earlier, the Brahmins came out of his mouth, the Kshatriyas from his arms, the Vaishyas from his thighs, and the Shudras from his feet. Another justification derives from the theory of Karma. This concept rationalizes the caste system based on birth. It supports the argument that people of the lower castes have to blame themselves for their troubles and low status because of their bad Karma in their past life (Jayarama V). The law of Karma states that the present condition of your soul, for example, confusion or serenity, is based on your decisions in the past and that you, as an individual, have made yourself what you are based on your actions. Also, your present thoughts, decisions, and actions determine your future life events, and these events can alter one's Karma through natural, moral decision and action (Oriental Philosophy). Therefore, it is the notion that "one's particular duty is calibrated to the class into which one was born and the stage of life one is presently passing through" (Smith, 10), and that one of the main entailments of the caste system is "the belief in *karma* and the cycle of rebirth whereby one's social position in this life is ethically determined by moral actions in past lives". Since one of the main beliefs in Hinduism is that the consequences of your past decisions have determined your present state, reincarnation plays a huge role in the prevention of people revolting against the caste system. Reincarnation was created by the Aryans in order to justify the oppressive behavior they were imposing on the natives and to keep the people from rising up against the system. Reincarnation bolsters caste oppression in two ways. It justifies injustice, and deflects hopes for progress from this life to a "next life" (JoT). For the people on top of the caste system (the Brahmins), reincarnation justifies why they get the privilege of high-class birth. Those privileges were earned through virtuous behaviors in their past lives, and a privileged birth proves that one deserves privilege. For the people on the bottom, the Shudras and the untouchables, reincarnation justifies why they suffer for their low birth. They must have earned their suffering through sinful acts in past lives. In order to avoid a low-caste birth in their next life, Hindus who are born as Shudras or untouchables learned to support rather than oppose their own oppression. Hinduism teaches low-caste people that the way to improve their position in their next life is by leading a virtuous life this time around with no acts of deviance towards the caste system.

As mentioned before, many in India who were oppressed (like the Shudras and the "untouchables") joined anti-Brahmanical movements in order to take a stance against

the discriminatory acts they were facing. Even in 1950, one of the primary reasons for the conversion to Buddhism in India during the 1950s under the leadership of B.R. Ambedkar was the caste system and the plight of the oppressed “untouchables” (Sekhon, 45). Conversion to Buddhism seemed to be believed as the only means of emancipation from the injustices associated with the caste system. This is where the term Dalit derived from; those termed untouchables referred to themselves as the oppressed people, and the term is used to denote both pride in their community as well as resistance to exploitation (Sekhon, 45-6). Sometime the oppressed Shudra castes and tribal groups also refer to themselves as Dalit. These Dalit activists rejected being defined as Hindus and supported the movement against social and economic injustice.

It is unfortunate that although the original intent of Varnas was not to create caste, it has evolved into emphasizing the idea of the caste system. Varnas are conditioned with one's actions and desires based on Gunas, but people have mistaken Varnas for caste and treat them as identical. Varnas are God created, whereas caste is man-made; it is simply a social institution and can easily be changed and modified according to changing needs of society (Lahiri). Caste by birth was never the original intent nor was it ever the basis upon which the Varnas were constituted; it was meant to have individuals engaging only in a field of activity that they are capable of doing (Lahiri). The Varna System stood on the basis of Gunas and karmas of the individual and has nothing to do with birth (Lahiri).

Movements and Political Policies against Caste

There were many movements and governmental actions that took place pre- and post-independence in order to overcome and attempt to eliminate the inequalities and injustices associated with the caste system. During the national movement, Gandhi began using the term “Harijans” (God's people) to refer to the untouchables in order to encourage a shift towards positive attitude towards the lower castes. Many lower caste members, however, found the term to be patronizing. The Census of India had started by the British in the late 19th century, and in 1935, “the British Government of India came up with a list of 400 groups considered untouchable, as well as many tribal groups, that would be accorded special privileges in order to overcome deprivation and discrimination. Those groups included on this list came to be termed Scheduled Castes and Scheduled Tribes. In the 1970s, however, many leaders of castes considered untouchable started calling themselves Dalits” (Sekhon, 48). The anti-caste Dalit movement began with Jyotirao Phule in the mid-19th century, and he started a movement for education and the upliftment of women, Shudra's, and Dalits, and the movement spread to many parts of India. He also worked to abolish the idea of “untouchability,” which meant getting rid of restrictions on entry into temples, and finding a place for Dalits within Hinduism.

After 1910, however, Dalit leaders started focusing on distancing themselves from Hinduism and began to advocate for a separate electorate for the Dalits. But Gandhi, who was one of the leaders of the Indian National Congress, tried to instead encourage the incorporation of Dalits as part of reformed Hinduism. Another prominent movement was the Dalit movement under B.R. Ambedkar, which began between the 1920s and 1930s. He campaigned for greater rights for Dalits in British India, and even after independence (Sekhon, 48). Both Ambedkar and Gandhi were advocates for the abolishment of the caste system, but they disagreed on the means to go about it. Gandhi believed “untouchability to be a moral issue that could be abolished through goodwill and change of heart among the upper-caste Hindus” (Sekhon, 48). Ambedkar, however, believed that “the subordination of Dalits was primarily economic and political, and could only be overcome by changing the social structure through legal, political, and educational means” (Sekhon, 48). Ambedkar did receive constitutional guarantees after independence that reserved a certain percentage of seats in elections for Dalits, but by the mid-1950s, Ambedkar was not satisfied by the rate of implementation of the measures. He therefore resigned from government and began

to recruit Dalits to seek rights. In 1956, he encouraged around six million Dalits to convert to Buddhism “as a means of escaping the social stigma of untouchability within the Hindu caste system” (Sekhon, 49). During the 1970s, the Dalit Panthers movement sprouted up among the younger generation of Dalits along with other social movements in India, and their movement expressed their anger and frustration at the failure of implementation regarding policies that would eliminate acts of violence against Dalits by upper-caste Hindus in many parts of urban and rural India.

There are three main categories of people that have been identified as eligible for preferential policies that reserve seats in legislatures, in government jobs, in public sector enterprises, and in state-supervised educational institutions, in terms of their population proportion in their area. They have also been promised special programs (such as health care, legal assistance, allotment of land, scholarships, loans, and grants) and are legally protected against discrimination (such as debt, forced labor, and untouchability). The first group is the Scheduled Castes (SCs), which includes communities who are considered to be untouchables (Daniel). The second are the Scheduled Tribes (STs). This category includes in it those communities who did not accept the caste system and preferred to reside deep in the jungles, forests, and mountains of India, away from the main population. The Scheduled Tribes are also called *Adivasi*, meaning aboriginals (Daniel). The third is the Other Backward Classes (OBCs), which includes in it castes who belong to the Shudra Varna, former untouchables who converted from Hinduism to other religions, and nomads and tribes who made a living from criminal acts (Daniel). They are considered to be affected by “backwardness” based on social and economic disadvantages. It is not clear, however, what criterion identifies OBCs and there is an ongoing disagreement over whether to assign people this status on the basis of caste or one economic criteria. The problem with this is that caste and economic status have been largely correlated in the past, and even now, caste-based prejudice and discrimination hinder economic advancement for the lower castes.

In the 1960s, the reservation system for SCs and STs began, but the individual states were the ones that were to determine which would be identified as OBCs. Many southern states identified economically disadvantaged castes as OBCs, but there has been considerable opposition to implementing these policies in other Indian states. The Central Government appointed a commission headed by B.P. Mandal to look into the issue, and by 1978, the Mandal Commission report was completed. It was concluded that caste was the main contributing factor to social and economic backwardness. Many seats in state institutions were reserved for the three groups. The Commission recommended that 27 percent of seats be reserved for OBCs, in addition to 15 percent for SCs and 7 percent for STs. Unfortunately, the government did not implement these policies in fear of large scale opposition from the people, but in 1990, the Janata Dal government “attempted partial implementation of recommendations leading to widespread unrest and opposition from middle- and upper-caste youths, intellectuals, and elites”.

Modern India

Relationships between castes have become more relaxed today. There is more food sharing between castes and a lot more eating done at local restaurants where caste distinctions are less likely to be made. One of the biggest changes that took place in India was occupational pursuits among men and women later on). Earlier, most men did not veer away from their caste-linked occupations, such as blacksmithing and pottery making. Many have now taken up newer occupations that do not relate to their caste, such as government jobs, teaching, retail and services, and machine repair. Wealth and power in the village is now less associated with caste than before, and land ownership has become more diversified (Sekhon, 44). Also, the idea that purity and pollution is caused by the lower castes has diminished a good amount. It has, however, only somewhat diminished in the public, whereas behind closed doors and on ceremonial occasions, purification rituals related to caste status are still observed. Endogamy is still enforced among families, but not as strict as before. A woman's status is

still significantly tied to the status of the male, but education and awareness of equalization for women has widely spread throughout India (Sekhon, 44). In rural areas, movement out of caste specializing occupations and access to resources is still difficult and slow for the lower castes, but in urban areas, caste is now a less significant part of daily life. Although discrimination on the basis of caste has been outlawed in India, caste has become a means for competing for access to resources and power in modern India, such as educational opportunities, new occupations, and improvement in life chances (Sekhon, 45). This trend is connected to India's preferential policies and the implementation of these policies.

Implementation has been very uneven in the midst of debates and controversies over the preferential policies, but they have still had a very significant impact on many sections among the lower castes and classes (Sekhon, 50). There has been an increase in representation of SCs, STs, and OBCs in elected offices and they have acquired strong local support. They have also become an important element in electoral politics and have gone on to form strong political parties in various regions. People from these disadvantaged groups have largely made their way into government jobs as well as all levels of educational institutions. Unfortunately, however, only a relatively small proportion of the lower castes have benefited from these preferential policies. Even though there is an increasing acceptance of lower-caste individuals, there is also more overt hostility and violence expressed against the lower castes and classes in many parts of India. For example, in parts of Bihar, which is a state in eastern India, upper-caste landowners formed a private army in 1994 called the Ranvir Sena to "protect" themselves from the lower castes. Although this was outlawed, the Ranvir Sena had carried out 20 massacres of Dalits by early 1999 (Sekhon, 51). Hostility is also expressed by the many people who support the removal of reserved government jobs and in institutions for technical education, particularly on the part of many from the traditionally higher castes who are economically disadvantaged. Individual achievements, merit, as well as economic position are also still significantly affected by caste.

Conclusion:-

The Indian caste system has played a significant role in shaping the occupations and roles as well as values of Indian society. Religion has been the constant push towards this stratification system for centuries, beginning with the Aryans and continuing down a long road of unfortunate discrimination, segregation, violence, and inequality. Hinduism was the backbone of the purity pollution complex, and it was the religion that influenced the daily lives and beliefs of the Indian people. Even after sixty-three years of independence, Indians continue to be in the grip of caste consciousness. Historically, India has been surviving as a nation for millennia with closed groups divided by caste, creed and language. Work was divided and each had his allotted task since birth, and heredity of occupation was a rule that played a big role in the economics of urban and rural life. Mobility of occupation or caste was restricted, and an individual leaving the occupation of his ancestors in order to follow his or her own path was rarely witnessed. It can be seen that caste continues to play an important role in the dynamic of social and political interactions within India. However, the relationship between caste and hereditary occupations has become less significant now, and there are fewer restrictions on social interaction among castes, especially in urban areas. The present Indian society is moving from its closed systems towards a state of change and progression marked by the assertion of the human spirit irrespective of castes and creeds (Velassery, xii). Numerous movements challenging the injustices associated with the caste system have encouraged individuals in India to be more civil towards other caste members. Many of the lower castes have gained a lot from the partial elimination of the caste system, and India should be applauded for its constant effort to eradicate this system of stratification from its culture. It is, however, important to look at the importance of how caste status has affected the quality of life and social mobility in India today.

Reference:-

- Daniel, Aharon. "Caste System in Modern India." *Adaniel's Info Site*. Web. 4 Nov. 2010.
- Ghurye, G. S. *Caste and Race in India*. Bombay: Popular Prakashan, 1969. Print.
- Hampton, Andrea. "The Untouchables." *Home - CSU, Chico*. Web. 23 Nov. 2010.
- "Hinduism and Buddhism" a Comparison." *Essortment Articles: Free Online Articles on Health, Science, Education & More.* Web. 14 Nov. 2010.
- "Hinduism: Caste System, Reincarnation, and Karma." *Philosophy Home Page*. Web. 14 Nov. 2010.
- Hutton, J. H. *Caste in India: Its Nature, Function and Origins*. Bombay: Indian Branch, Oxford UP, 1963. Print.
- "Kshatriya , Indian Caste." *Free Encyclopedia & Web Portal on Indian Culture & Lifestyle*. 28 Jan. 2009. Web. 11 Oct. 2010.

Dr. Babasaheb Ambedkar's Concept Of "Dhamma"**Dr. Manohar Kumbhare**

Associate Professor and Head of Department, Pali & Prakrit

Vasantrao Naik Government Institute of Arts and Social Sciences, Nagpur

Email: kmanohart71@gmail.com ,Mob. 9422158582

ABSTRACT

Dr. Babasaheb Ambedkar's approach to Dhamma is based on very scientific and ethical values. It is completely against the concept of Dharma as well as Adhamma. From Dr. Ambedkar's point of view, Dhamma is the fulfillment of humanity. Freedom is the meaning. Karma is the sum of the principles. There is the verification of impermanence, anatma and sadism. There is the doctrine of atheism and atheism. There is a flourishing of social and spiritual consciousness. It is an indicator of the sanctity of life. There is a courtyard of fearlessness. There is a vow of honesty. There is a wide door to equality. Theology is the equation of consciousness. There is an infinite perimeter of non-violence. There is a test of character. There is an assessment of morality. Nirvana is the path of the tool. In fact, Dhamma is the forerunner of a perfect social structure with a holistic consciousness. The social structure is based on the moral ideals of wisdom, modesty, compassion and friendship. It is also committed to building a framework based on constitutional values of equality, independence, fraternity and social justice.

KEYWORD

Dr. Babasaheb Ambedkar's - Dharma, Dhamma, Adhamma and Saddhamma concepts.

DISCUSSION**INTRODUCTION -**

Dr. Babasaheb Ambedkar in his book "Buddha and His Dhamma" while formulating the concept of Dharma - Dhamma, Adhamma and Saddhamma. What is Dhamma? What is Adhamma? What is Saddhamma? What is the difference between Dhamma and Dharma? While compiling all these, Dr. Babasaheb Ambedkar's scientific approach as well as his vision of making the entire universe a Dhamma kingdom falls sharply while attacking Dharma-based iniquities based on all imaginary conjectures like Brahma, Deva, Ishwar, Yajnyag, Karmakand, Andhashraddha, Dharmagranth etc.

1. What is Dhamma?

- 1) Maintaining purity of life is Dhamma.
- 2) Dhamma is the means of perfection in life.
- 3) Achieving Nirvana is Dhamma.
- 4) Trishna-tyaag means Dhamma.
- 5) To believe that all rites are impermanent is Dhamma.
- 6) To believe that 'Karma' is the basis of the moral system of the world is Dhamma.

2. What is Adhamma?

- 1) Believing in divine miracles is Adhamma.
- 2) To believe in God is Adhamma.
- 3) Belief in Brahma-Sayujya is Adhamma.
- 4) Belief in the soul is adhamma.
- 5) Belief in Yajna is Adhamma.
- 6) Belief in imaginary conjecture is adhamma.
- 7) The only recitation of Dhamma scriptures is Adhamma.
- 8) To think that Dharmagranth is flawless is Adhamma.

3. What is Saddhamma?**(A) The purpose of Saddhamma**

- 1) To remove the filth of the mind.
- 2) To make the world a Dhamma kingdom.

(B) Dhamma is Saddhamma only when it opens the way to knowledge for all.

- 1) In order for Dhamma to take the form of Saddhamma, he should encourage wisdom. When Dhamma Vidya liberates everyone, it becomes Saddhamma.
- 2) When Dhamma teaches that knowledge is not enough, because it only creates a hollow, then it attains Saddham form.
- 3) When Dhamma teaches the need for wisdom, it attains the form of Saddhamma.

(C) In order for Dhamma to attain Saddhammarupa, he should encourage friendship.

- 1) He attains the form of Saddham only when he teaches Dhamma that not only wisdom is sufficient but also virtue should be with her.
- 2) Dhamma attains the form of Saddham only when it expresses the need for compassion without wisdom and modesty.
- 3) He attains the form of Saddham only when he asserts the importance of friendship over doing Dhamma.

(D) Before Dhamma can attain Saddhammarupa, it must remove the restrictions created by social discrimination.

- 1) In order for Dhamma to attain Saddhammarupa, it must break down the barriers that discriminate between people.
- 2) In order for Dhamma to attain Saddhammarupa, he should determine the greatness of man not by his birth but by his deeds; Such a teaching should be given.
- 3) In order for Dhamma to attain Saddhammarupa, it must cultivate a sense of equality among the people.

Dharma and Dhamma**1. What is Dharma (Religion)?**

(1) The first stage of Dharma- In the early stages, the primitive man did not explain the causality of events like electricity, rain, floods, etc. In the beginning, religion and magic were one and the same.

(2) The second stage of Dharma- In the second stage, Dharma took the form of faith, religion, rituals, rituals, prayers and sacrifices.

(3) Focus of Dharma - Focus of Dharma begins with the belief that there is a force that causes all miracles to happen. But it is beyond the comprehension and understanding of primitive man. In such a state, the importance of magic diminished. Initially, this ignorant and unknowable force was considered to be satanic, but later it was considered to be beneficial. Faith, rituals, rituals, and sacrifices were needed to appease the welfare forces and to appease the satanic forces. This power was later termed as God or Creator.

(4) The third stage of Dharma - In this stage, the belief that 'God created all these worlds and people' became common. After this, man has a soul. He is immortal and he has to answer to God for his deeds in this world. In short, this is how the idea of religion developed.

Dharma means - From all the above discourses, faith in God, faith in the soul, worship of God, self-purification of the missing soul, prayers, rituals and sacrifices, etc., to please God is Dharma and all these meanings are expressed in the word Dharma.

How to separate from Dhamma Dharma (Religion)?

- 1) Religion is a personal matter and it should be limited to itself. Dhamma, on the other hand, is fundamentally and fundamentally social.
- 2) Dhamma means virtue. That is, human dealings should be fair in all areas of human life.
- 3) That is, society cannot exist without Dhamma.

4) A society which will not choose Dhamma as a means of government. Such a society will choose either the path of anarchy or the path of dictatorship as a means of government. But there is no freedom between the two options of anarchy and dictatorship.

5) The third option is that the society can accept Dhamma as a ruling magistrate for those who violate Dhamma along with Dhamma. Only in this third option can man remain independent. That is why those who want independence must accept Dhamma.

Two angles of Dhamma: - Wisdom and Compassion

1) What is Pragya?

Pragya means conscientious manner, so that there is no room for open understanding. The Tathagata Buddha has given importance to Pragya in the two corners of his Dhamma as much as the first corner.

2) What is compassion?

Compassion is love. That is why the Buddha has given so much importance to compassion in his Dhamma. This became the definition of the Buddha's Dhamma. Of course, the unique combination of wisdom and compassion is the Dhamma of the Tathagata Buddha. That is why there is a great deal in Dharma and Dhamma.

Distinguish between Dhamma and Dharma.

Subjects of Dharma described in 'Pothapad Sutta' (Ten Avyakatani) -

1) Is this world eternal? 2) Isn't this world eternal? 3) Is this world the end? 4) Is this world infinite? 5) Are soul and body the same thing? 6) Are soul and body two different things? 7) Does the one who finds the truth have an afterlife? 8) Does he who finds the truth have no existence after death? 9) Does the one who finds the truth exist after death and does he not? 10) Doesn't the one who finds the truth not exist again after death or does he not exist after death?

Tathagata has not expressed his views on this question. Because there is no benefit from answering these questions. It has nothing to do with Dhamma. Nor does it relate to any element of morality. It does not lead to non-attachment, liberation from anger, peace, mitigation, truthfulness, knowledge of the higher stages of the Ashtanga path or Nirvana. That is why I have not expressed my opinion on this.

Subject of Dhamma -

The Tathagata Buddha says, "I am explained, what is sorrow? What is the cause of sorrow? What is the prevention of sorrow? And how to prevent sorrow?" Because there is benefit from this. This is the subject of Dhamma. Virtue, non-attachment, liberation from hatred, peace, mitigation, truthfulness, vision and Nirvana of the higher stages of the Ashtanga path can be achieved, so I have made a statement about sorrow, the cause of sorrow, the means of prevention. From this, the purpose of Dharma is to explain the beginning of life and the purpose of Dhamma is to reorganize the world.

Dhamma and Ethics -

Ethics means Dhamma and Dhamma means Ethics. Although God has no place in Dhamma, His place has been taken by ethics. Prayers, pilgrimages, rituals, rituals or sacrifices have no place in the Dhamma. Ethics is the essence of Dhamma, without which there is no Dhamma. In Dhamma, man must love man; This is the origin of policy. It does not require God's commandments. Some people do not want to be righteous in order to please God, but for the sake of selfishness, man should love man.

Religion and ethics-

In fact, ethics has no place in religion. The subjects of Dharma are God, Spirit, Prayer, Worship, Rituals, Rituals, Ceremonies and Sacrifices. The act of ethics in the practice of religion is accidental or incidental. So policies are not effective in religion. It's a box attached to it. It can be added or disconnected as time goes on. Treat your neighbor kindly; because you are both children of God. This is the ideology of Dharma. Dharma is a triangle. Religion includes ethics to maintain peace and order. Policy begins when one man has a relationship with another man.

CONCLUSION

Dr. Babasaheb Ambedkar explained Dhamma, Adhamma, Saddham, the purpose of Saddhamma, the difference between Dharma and Dhamma, how is Dhamma different from Dharma. Wisdom and compassion are the two pillars of Dhamma, the subject of Dhamma and Dharma, Dhamma and Ethic. Etc. are very detailed and scientifically structured. If human beings all over the world know Dhamma, Adhamma, Saddhamma properly and deal with their people in a moral and conscientious manner, then peace and order will prevail in the world. Man will become a scientist and will attain equanimity. This will lead to a global society based on overall moral values, based on equality, based on freedom, based on brotherhood and based on justice, and will become the Dhamma Rajya of this world.

BIBLIOGRAPHY

- 1) Buddha and His Dhamma, Dr. Babasaheb Ambedkar, pp. 176-180.
- 2) I bid, p. 181-190.
- 3) I bid, p. 191-216
- 4) I bid, p. 191-200.
- 5) I bid, p. 200-216.
- 6) I bid, p. 217-221.
- 7) I bid, p. 221-232.
- 8) I bid, p. 232-239.
- 9) I bid, p. 243-248.
- 10) I bid, p. 249.

Role of Digital Erain Social Work Education

Dr. Baba P. Shambharkar

Assistant Professor, Aniket College of Social Work, Wardha

E-mail id :- babapshambharkar18@gmail.com

Abstract:-

Technology has transformed the nature of social work education. Whether it is used to supplant or supplement face-to-face instruction, social worker educators must keep pace with rapidly developing standards of practice and related ethical standards. Standards promulgated jointly by the NASW, CSWE, ASWB, and CSWA (2017) create new benchmarks for social work educators. Compliance with these standards enhances student and client protection. It behoves social work educators to become thoroughly familiar with these new standards and explore their implications for contemporary social work education in the digital age.

Keywords:- ICT Information Communication Technology), Millennials, Digital Society, Digitalisation, Frontier, Telehealth, Research, Employment, Education

Introduction :-

When working with people as social workers do, human connection can play an integral role in helping individuals, families, and groups overcome some of life's most difficult challenges. However, as increasingly more people connect online via the internet and through social media, it's important for social workers, and those seeking to begin a career in social work, to understand how their role is evolving and how best to harness the power of technology.

The Pew Research Centre reports 86% of all U.S. adults are internet users, and 79% of them use Facebook, which is more than double the usage of those using Twitter (24%), Pinterest (31%), Instagram (32%), or LinkedIn (29%). Clients integrate technology into practically all aspects of their lives. Attaining knowledge about and participating in these client practices will lead to understanding how technology affects a social worker's clientele.

According to the National Association of Social Workers (NASW), technology has changed the social work profession—impacting those at the individual practitioner level all the way to the agency level. Here are five ways social workers use technology: Today's generation of young professionals relies heavily on social media to stay informed and connected. Social media involve the use of any information and communication technologies for social interaction, which can include social networking sites (e.g., Facebook, LinkedIn), blogs (e.g., LiveJournal, Tumblr), and micro-blogs (e.g., Twitter). Social networks are created, maintained, and facilitated by “media circuits” that make information within the circuit available to the online community. A critical element of social media is that they comprise users who are active participants in providing content and interacting with others on the site. Prevalence data suggest that the use of social media continues to be on the rise. As social media have become intricately integrated into our daily lives, much of the “online” self we procure on the web translates to the “offline” self with which we identify and vice versa. This is particularly true when individuals participate through high-level personalization on their online profiles. Without a clear understanding of what is private or public within the online setting, young professionals may not recognize the potentially unintended audience, as well as the permanency of the information they share. The lack of separation between the online and offline selves, combined with the easy and often open online access, can result in violations of client privacy and of boundaries between clients and social workers. social work schools, followed by utilizing strategies such as focus groups and surveys to understand social media uses concerning the classroom learning and field practice experience

among student, faculty members, and field instructors. Through engaging multiple stakeholders and juxtaposing their perspectives on social media in contemporary social work education, the school can better develop relevant and meaningful guidelines that address the benefits and risks concerning social media use in both classrooms and field practice.

Inauguration of Social Work Education :-

When social work education was inaugurated in the late 19th century in New York City under the auspices of the New York Charity Organization Society, technology consisted primarily of the telephone, which at that point was only 20 years old. Social work students who enrolled during the Great Depression in the 1930s were introduced to a new form of technology, and as it evolved it transformed their ability to produce written work: the electric typewriter. Social workers who completed their degrees during the turbulent 1960s were able to send facsimiles using the first commercially available fax machines, and in the 1970s they analyzed research data recorded and programmed on punch cards that they fed through massive card reading machines. By the 1980s social work students were able to leave messages for their field-internship clients on widely available answering machines. Fast-forward to today when social work students take courses online and some never set foot in a physical classroom. Their field instruction supervisor may communicate with them using a video link from hundreds or thousands of miles away. Students may post comments in online chatrooms and converse with fellow students and faculty members they never meet in person. Once these students graduate, they may communicate with clients through e-mail and text messages and ponder whether to respond to clients' Facebook postings or Twitter messages. These practitioners may conduct online group therapy sessions that include clients who live in widely separated geographical communities who know each other only by their avatars and screen names. Clients may be able to access their clinical records using the portal they downloaded on their smart phones and provide their social workers with real-time digital updates of their moods and addiction recovery efforts. Clearly, today's social work students and practitioners are using and encountering technology in unprecedented ways. Contemporary technological innovations, many of which are barely a decade old, now permeate social work education and practice in ways that the profession's lodestars, such as Jane Addams and Mary Richmond, could not have imagined when they cultivated social work's earliest roots. This discussion explores the emergence of technology in social work and social work education, new technology standards in the profession pertaining especially to social work education, diversity issues related to technology, efforts to maintain high academic standards, training social work students to use technology responsibly and ethically, and implications for field instructors and supervisors who use technology.

How Technology Is Transforming Social Work Education:-What technological changes are shaping the way social work education is delivered to America's next generation of social workers? Find out here. Just like other industries, social work is being shaped by the increasing adoption of new technologies. This is also true of social work education, where digital technology is changing how the next generation of social workers are learning and studying. Just like other industries, social work is being shaped by the increasing adoption of new technologies. This is also true of social work education, where digital technology is changing how the next generation of social workers are learning and studying. A major area of innovation has been online learning, where mobile apps, smartphones, and fast data networks are opening up new possibilities for course flexibility, collaboration and active learning. These technologies have the potential to improve the way social work education is delivered and to provide new learning opportunities to social work students.

The Impact of Millennials on Social Work Education:-

According to the Pew Research Centre, millennials (those born between the early 1980s and late 1990s) have already surpassed those in Generation X (born between 1965 and 1979) as the largest generation in the U.S. labour force. What makes millennials different, and the younger "Generation

Z" even more so, is their universal use of mobile devices and social media to communicate, create and access information. A key characteristic of this generation is that they expect to be able to tap into all the information they need, whenever they need it. As noted by Strauss and Howe, this has resulted in a strong connection between their professional and social networks. It's also given them a highly group-oriented learning approach, where they often look to peers for learning and development opportunities.

For students pursuing a social work degree, easy access to technologies like smartphones and tablets can be a boon. Students can access course materials and exercises immediately, and on their own timelines. They can also access e-books, journals and other learning materials located outside the school. These technological developments can save students (and schools) a significant amount in both textbook and educational costs.

How Technology Can Improve the Learning Experience:-

There are many opportunities for a social worker to benefit from technology in the classroom. Having information presented in digital form allows students to choose a format that suits their learning needs. This can include online video and audio, SlideShare presentations, interactive online quizzes and even games or simulations that test students' skills in solving problems or interpersonal conflicts. Social work is a highly interpersonal occupation, and as such, modern technology is helping to lower the barriers between teacher and student. Collaboration technologies such as Skype, chat and interactive mobile applications enable students to discuss and share their work with the rest of their study group, and receive feedback before continuing on to the next exercise. For aspiring social workers, this kind of active, two-way learning approach is good preparation for work in the field, where they will often encounter situations that require creative thinking and on-the-spot problem-solving. This approach also gives teachers a steady stream of information on how effective their teaching style is, and whether any in-class adjustments are needed. In addition to teaching social workers in an environment where they get to learn at their own pace and gain a better understanding of important concepts, technology plays another important role – it prepares them for a future where technology isn't just another tool, but integral to how they will be working with their clients and each other. Advance your social work career with the best online learning opportunities in the industry. Find out how an advanced online degree can help you meet your goals.

Social work and technologies: the challenge of being useful in a digital society

Digitalisation can be defined as the whole relations, structures and elements involved in the assumption of ICTs in any aspect of life. Digitalisation processes transform interactions with users, as well as their demands and needs. These also transform the organisations where social workers engage in professional practice. And, finally, digitalisation produces a digital environment that creates its own context in which processes of exclusion are redefined, and where it is necessary to develop new strategies for diagnosis, intervention and assessment.

Then, social work is being transformed and developing new digital-based intervention strategies, which are changing the nature and practice of social intervention. A range of new digital procedures has opened up a broader dimension in research, therapies, interventions and social networks in the field. A new area of specialisation is taking shape: e-social work, which is affecting social intervention as a whole in a transversal manner. We cannot assess the needs of individuals or groups without taking into account their online behaviour, their interaction with others and with institutions, or their digital skills. New processes of inequality and exclusion are emerging in digital social networks on the Internet, while old problems are being redefined (from paedophilia to harassment).

Digital technologies have changed the way we interact with others, giving rise to new areas of specialisation, such as online interventions or diagnoses based on the analysis of user behaviour in social networks. The ability to access, adapt and create new knowledge and new social intervention

methods using ICTs is a crucial challenge for the social work profession. The Web 2.0 allows users to create content, thus fostering participation and changing the traditional communication model (while redefining the hierarchical role of the social worker in professional practice). The Internet of things, Big Data, games and mobile phones provide a new window of opportunity and enable us to design social interventions using more sources of information derived from technology connections and data analysis. Our users are also digital and adapt very quickly to these new forms of communication and digital interaction.

Digitalisation is having an impact on all layers of society. It not only influences user behaviour and affects processes of social inclusion and exclusion that are redefined in a given technological domain, but also government agencies, which are in the midst of an intense digitalisation process. An increasing number of administrative procedures (applications, forms, complaints, etc.) can only be done through the Internet. Given that a significant percentage of social workers are employees in public administrative bodies, e-Social work may become an essential part of our professional practice due to users' demands and the characteristics of our employer (the public administration). In this regard, many public bodies deliver social services using ICTs and NGOs provide assistance using the Internet.

e-Social work as a new frontier

The purpose of this themed issue is to consider the challenges and opportunities created by the emerging field of e-Social Work. To do that, methodologies and experiences from a comparative perspective are explored and described. Initially, we suggested to address three key areas: theoretical approaches to e-social work; intervention experiences based on e-social work; ICT tools and competences in the social services from the paradigm of e-social work. We aimed to: (i) analyse the main features of e-social work; (ii) examine the theoretical underpinning of the convergence of technologies and social issues from an interdisciplinary approach; (iii) disseminate relevant research in the field of e-social work to provide a deeper understanding of this new approach.

Here, readers will see three aspects of this emerging field: first, research on the demands and needs of citizens using social network analysis methods; second, the analysis of intervention experiences based on ICTs and other digital technologies in various fields (elderly care and senior citizens, eating disorders, the provision of online services); and third, the training of social workers and experiences in the reorganisation of social services incorporating ICTs.

ICTs in Higher Education

Applications of ICTs for institutions of higher education have grown tremendously and will continue to shape the delivery of social work education. This is already realized through emerging distance education courses and other strategies for using technology in the social work classroom (e.g., Stocks & Freddolino, 1999; Wernet, Olliges, & Delicath, 2000). Courses offered online greatly assist students who are long distance commuters or students with disabilities. In both distance and local learning, many educators utilize course management systems (e.g., Sakai, Moodle, and Blackboard) for managing virtually every aspect of a course. These course management systems often provide students with tools to assist each other in learning the course material (e.g., synchronous and asynchronous communication). Largely because of these opportunities, some have even predicted that ICTs may eventually eclipse the traditional college classroom (see Bonk, 2009). Within colleges and universities, ICTs serve both administrative and academic functions. Students are able to accomplish a variety of tasks using computer networks that save the institution time and money, such as facilitating billing and payments to the school, requesting and obtaining financial aid and/or scholarships, class scheduling, requesting official transcripts, selecting housing locations, etc. With regard to social work research, ICTs are part of an infrastructure for newer research methodologies (e.g. Geographic Information Systems, computer simulations, network modeling), making it crucial for universities to harness technology to advance their research missions (Videka, Blackburn, & Moran, 2008). ICTs

have the potential to help facilitate a more productive and effective learning environment for both social work students and professors.

5 Ways Technology Enhances a Social Worker's Career

According to the National Association of Social Workers (NASW), technology has changed the social work profession—impacting those at the individual practitioner level all the way to the agency level.‡ Here are five ways social workers use technology:

- **Telehealth:** In accordance with the Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA), conducting counselling sessions via the internet has helped remove barriers to offering quality care for off-site clients. Social workers no longer have to drive for hours for a home visit with a client. Using video cameras for visits and using FaceTime and Skype live-chat platforms make client meetings with care providers easier and more efficient because they require less travel. Texting and social media also offer the opportunity to check in whenever possible.
- **Research:** There are a number of web-based resources for information to help ensure that interventions have positive results. In addition, the internet allows social workers to stay current in the field through numerous resources, including online webinars and trainings as well as peer-reviewed research, blogs, social media accounts, and newsletters published by social work agencies such as NASW and the Association of Social Work Boards (ASWB).
- **Management:** There are a number of software technologies that help social workers organize and manage client data, review and examine provider performance, and determine overall eligibility for particular services. As more than one social worker can work on a single case, digitally sharing notes via Google Docs and other collaborative platforms allow for ease of communication while securely and ethically protecting client information.
- **Employment:** Social worker job searches often begin online, and social workers can search for opportunities in their community or in another state. Medical social worker jobs, school social worker jobs, and clinical social worker jobs can be found on popular sites such as Monster, CareerBuilder, Indeed, and SimplyHired. NASW also posts national job listings and professional development and career resources via the Social Work Career Centre.
- **Education:** Online Master of Social Work (MSW) degree programs offer the opportunity to accelerate the training of future social workers who will provide essential services to help populations in need around the world. Increased access to online MSW programs can help improve quality of life for individuals, families, and groups in underserved or at-risk populations. Earning an MSW degree online from a university that has Council on Social Work Education (CSWE) accreditation demonstrates the quality of education to employers.

Though using technology may not be new to the social work profession, there are many social workers who have not fully embraced all of the benefits that technology can bring to their clients and the profession. Learning how to use different types of technology in ethical practice can greatly improve the lives of others.

Conclusion :-

Social media have transformed how individuals communicate, relate, and interact; form relationships; give and receive information; and participate in a wide range of activities. Such transformations are particularly apparent among the younger generation, or “Digital Natives” who have never experienced a world without information and communication technologies. Rather, we must recognize the significant role that social media play in the lives of students, clients, and society at large, and consider how to engage students in conversations and discussions regarding the use of social media in relevant and meaningful ways. Moreover, it is critical that educational institutions and professional associations consider forming task forces or working groups in order to grapple with guidelines concerning proper use of social media to assure professional accountability and ethical practice in this digital world. Through proactive actions and ongoing discussions, we can keep up and

utilize the fast-changing digital trends and better prepare our students to embrace their professional roles as social workers. In our digital societies, e-Social work is rapidly becoming a new area of specialisation, while digitalisation affects all our activities transversally. In both higher education and professional practice, the digital environment has become a new frontier that may render the profession of social work obsolete (the Kodak effect) or, on the contrary, create new dynamics that put us at the forefront of technological change, thus strengthening social work as a scientific discipline and as a profession. As the research published in this special issue reveals, the academic and professional social work community is choosing to deal creatively with technological change. Adaptation and innovation, it should be stressed, also entail a profound reflection on the ethical debates surrounding digitalisation and the design of new methods of diagnosis, intervention and evaluation that are respectful of people's dignity and their right to privacy.

Given the diversity of experiences and debates that arise around e-Social work, it is impossible to address the full range of experiences that are being carried out. However, we hope that the research published here can serve as a reference for the further development of this new specialisation. We want to encourage social workers to be creative in dealing with this new digital environment. Together we can build a strong scientific community and strengthen professional practice. The field of social work education, research, and practice is surrounded by rapid developments in ICTs. In order to ensure that social work practice upholds the standards and values of social work ethics, it is necessary that social workers are competent and literate in ICTs. This will position social workers at all levels of practice to help advance the lives of disenfranchised and disadvantaged persons through greater access to education, knowledge and other resources. While numerous ICTs have failed to realize their expected potential, the ongoing rapid growth of ICTs has created a context in which social workers cannot resist technology, but must understand the role it plays in everyday life.

References:-

- 1) https://www.researchgate.net/publication/266975050_Social_Media_and_Social_Work_Education_Understanding_and_Dealing_with_the_New_Digital_World, dated 16/06/2021
- 2) https://www.researchgate.net/publication/332391125_Social_Work_Education_in_a_Digital_World_Technology_Standards_for_Education_and_Practice, dated, 17/06/2021
- 3) <https://mswcareers.com/how-technology-is-transforming-social-work-education/>, dated, 17/06/2021
- 4) <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13691457.2018.1520475>, dated, 17/06/2021
- 5) <https://www.waldenu.edu/programs/social-work-human-services/resource/five-ways-technology-enhances-a-social-workers-career>, dated, 17/06/2021
- 6) https://www.researchgate.net/publication/51236736_Information_and_Communication_Technologies_in_Social_Work/, dated, 17/06/2021

Transformation of Regional Identities: A Study of Anita Nair's *The Better Man*

Mrs.Rita Shewale

Abstract

In India, the twenty-first century has brought in its wake various transformations in cultural, political, religious, economic, and social domains as the impact of modernity and globalization is manifested. Modernity and globalization impact all other nations as well, in the process of "diffusion, homogenization and integration" (Sivaramakrishnan and Agarwal, p. 8) via the merging of regional and national boundaries. Hence, each and every individual in India today has become 'the subject' of development and modernization in danger of reaching the destination of erasing the cultural and regional boundaries, at the micro-level. Indian literature plays a prominent role in creating an awareness of the necessity of transformations and emphasizes the causes and consequences, in different contexts, of these transitions. As a part of such an endeavor, this paper attempts to discuss the transformation of religious and regional identities of the orthodox communities in India, with the focus on Anita Nair's *The Better Man*. This paper analyses the two important women characters, Vasala and Anjana, the oppressed and suppressed wives respectively; to evince the extrication of women from their entanglement in conventional roles. The narrative of this novel depicts how these women characters from traditional orthodox families dismantle and subvert the firmly established conservative societal values, ethics, and customs to converge with the changing egalitarian modern society of India.

Can a woman stay single and be happy, or does a woman need a man to feel complete? -Nair
Must a woman always belong to another? Could she not belong to herself as a man could!

Malathi Rao

Indian women during colonization have undergone 'Double Colonization' (Spivak)-colonized women have been simultaneously exploited by the patriarchal system and the dominance of the colonizers. This is more so in the case of women. The women give religious connotations for the subjugation/delineation of women and have placed greater emphasis on the social or cultural reasons for such subjugation. Due to this societal sanction, throughout the ages, women's suppression has been invisible to the society. In a manner, women have played a 'voiceless' role in their communities. It has been considered by many, that women are "cowardly, frightened, superstitious and want to keep away from all change"(Rao, p.177). But now time has come to change such fixed personalities with greater awareness of education and the impact and influence of modernization and globalization. Now those women expect to live an independent life, by moving away from the regional and religious identities to approach a wider space and identity. So far, down the ages, the orthodox women lived a tortured life in the name of the institution called marriage and family. Today that they are capable of surviving even without the crutch of marriage.

In Hindu religious mythology, women are presented as mere symbols of 'victim bodies' (Bacchetta, p.2). This has been practiced down the ages not only in India but throughout the world. Today in India, due to the resurgence and the impact of the Women's Reform Movement; the Women's Liberation Movement and the Feminist Movement from the west have revealed the fact that women can excel on par with their opponent sex if provided an opportunity. These movements have been gradually extricating women from their traditional repressive stereotypes and progressively lead them to establish their identity. The novel selected for the study shifts between the traditional society and the modern/transformed society of India and is set in the time frame of the 1930s to the 1990s.

Valsala

Eye on Enjoying Life Valsala, wife of the aging schoolmaster Prabhakaran Nair, is engaged in her daily household tasks, the maintenance of the compound wall, and watching television every evening. She is the lonely person in her house and there were no surprises in her life. She falls in love with Sridharan, who first appears in her life as a neighbor and then becomes her lover. Soon after the realization of her inner self, she decides to free herself from her husband. She enters into a sexual relationship with Sridharan as a natural partner to her emotional involvement. She decides to be his mistress. Since Prabhakaran master went to school they enjoyed freedom emotionally and physically. She sets her heart on enjoying her life with Sridharan, as her *gandharva*. She is aware of the fact that every woman needs the energizer of love, freedom, equality, and sex. But she is also certain, that is quite impossible to get from hostile men. Accordingly, she is willing to trap the new system against the backdrop of the traditional concept of Indian Womanhood. She stirs the entire society with her liberal views and attitude and puts forth the new issues of woman's sexuality and gender. She justifies herself as "I am just forty years old. I don't want to be pushed into old age before it is time. I want to live. I want passion. I want to know ecstasy, she told herself, night after night" (130). As a consequence, Valsala's quest emerges as a battle, of course, the battle of the female psyche.

Vasala emerges as a new woman and she breaks the traditional Indian society. She is sexually satisfied with her affair with her neighbor, Sridharan, and does not feel guilty about it. Vasala tries to achieve identity in life but against the traditional manner. Vasala resorts to freedom not only psychologically but sexually too. When she resolves her inner conflicts, she is able to conquer self identity.

Anjana

Next, I discuss the second character Anjana, who was grown up in a beautiful atmosphere. Anjana is the niece of Mukundan's friend K. M. Nair who remains unmarried till she is twenty-seven. Just when she considers herself as "one of those old maids destined to remain at home. Unloved, unwanted, unfulfilled. Long in the tooth, sunken cheeks and vacant eyes" (223), her marriage with thirty-five years old Ravindran is fixed. After marriage, Anjana is shocked at her husband's indifference. "She wishes there was some way she could discover his likes and dislikes. All what she wanted to do was to please him" (227). Even after three months, he remains "a man who used her body when impulse took him. There was little conversation between them and hardly companionship" (228). She desperately needs someone to share her agony, to console her and she thinks of Mukundan. She expresses her anger against Ravindran to Mukundan: "Just because we are man and wife in the eyes of law, he thinks he can treat me as he pleases. As far as he is concerned, "I am merely a servant who doubles as a whore" (243). She feels happy in the company of Mukundan: "I feel married when I am with you" (244). She files a divorce suit so that she would formally marry Mukundan. But Mukundan, who values his reputation as a member of the community hall committee rather than his commitment to marry Anjana, withdraws from her. "You are a coward" (323), Anjana tells him and moves on to face the world all by herself.

As such to save their daughter from the brutality of her husband, her father finds a suitable teacher job. She enjoyed her job and reading books and magazines. From this, she comes out of her married life. She comes to realize that life can always be made possible. Now Anjana becomes a mature woman. The writer tries to explore that patriarchal setup, which is responsible for the woman's condition in the society. The novel also traces the growth of the character from weakness to maturity.

Anjana wants healthy life and a degree of control over her life, as an educated woman. "She gave away her colorful sarees and took to wearing starched cottons in shades as insipid and dull as her life. She locked up all her jewellery in a safe deposit box in the bank and swept all her fripperies away into the waste basket" (234).

Ultimately, Anjana comes over the traditional Indian consciousness and creates the words her own. Anjana's emergence from her unsuccessful marriage; with the determination to love as a free individual, is an assertion of her personal freedom. Anjana's positive attitude towards life, work financial independence, and self-identity helps her to go ahead in her life with hope and optimism. She has also created her gender identity and found a new life with Mukundan. Interestingly, the novel depicts the real woman in the form of Anjana who faces all the matters of patriarchal society, and then after a lot of suffering in her marriage, she found love when she met Mukundan. Again she got disappointed when Mukundan denied to accept her before society but this time she becomes so positive and finds her own way to live her life.

To conclude, as the saying goes, "Success comes to those who dare" (Rao, p.194), both the protagonists dare to step out of their regional and religious identities and succeed to an extent. The analysis of the novel '*The Better Man*' has explicated how the contemporary Indian writer Anita Nair questions the traditional values customs and the entanglement of women. The writer propagates the necessity of change and emancipation of women through her characters Vasala and Anjana respectively. She questions the fundamental social construction of women, which applies not only to the women but to women universally, Can a woman stay single and be happy, or does a woman need a man to feel complete? (Nair) and Must a woman always belong to another? Could she not belong to herself as a man could! (Malathi Rao). When we isolate ourselves from the world, we are invisible to the outer world. One should keep venturing out or exploring the world like Vasala and Anjana to experience a life beyond social and cultural boundaries.

Impact of Caste, Class, and Religion on InterCaste Marriage**Dr.Sucheta V. Parkar**

HoD, Sociology, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur, 440024

Mob.No- 9823904757 , suchetaparker@gmail.com

ABSTRACT:

Marriages are regarded as the most important social custom and the best means to remove the barrier of caste system. Today in Indian society though we can see inter-caste marriages but mostly it is part of the city culture it is rare and socially not accepted in rural as well as in urban areas. Dr. Ambedkar welcomed the step of inter-caste marriage as revolutionary as it directly attacks the most pertinent characteristics of caste that is endogamy on which the caste stands but the reality caste is not existed legate but it is very much rooted in the society this article will help to viualized the castes existences in the society.

Key words: Marriage, Caste, Inter-caste Marriage, youths, etc.

Introduction:-

In India there is no greater event in a family than a wedding, obviously bring to mind all possible social responsibility, kinship bond, traditional value, sentiment, and economic resource. Marriage is considered essential for virtually everyone in India. For the individual, marriage is the great turning point in life, marking the change to adulthood. Marriage coalitions engage some redeployment of wealth as well as building and restructuring social realignments, and, result in the biological reproduction of families. As per Fernandez and Rogerson 2001, Fernandez 2003 "Marriage is, among other things, an important economic decision. Sorting in families has an impact on child outcomes and the accumulation of human capital, and consequently, on long term economic development and inequality". In India there is no greater event in a family than a wedding, obviously bring to mind all possible social responsibility, kinship bond, traditional value, sentiment, and economic resource. Marriage is considered essential for virtually everyone in India. For the individual, marriage is the great turning point in life, marking the change to adulthood. Marriage coalitions engage some redeployment of wealth as well as building and restructuring social realignments, and, result in the biological reproduction of families. As per Fernandez and Rogerson 2001, Fernandez 2003 "Marriage is, among other things, an important economic decision. Sorting in families has an impact on child outcomes and the accumulation of human capital, and consequently, on long term economic development and inequality".

In India there is no greater event in a family than a wedding, obviously bring to mind all possible social responsibility, kinship bond, traditional value, sentiment, and economic resource. Marriage is considered essential for virtually everyone in India. For the individual, marriage is the great turning point in life, marking the change to adulthood. Marriage coalitions engage some redeployment of wealth as well as building and restructuring social realignments, and, result in the biological reproduction of families. As per Fernandez and Rogerson 2001, Fernandez 2003 "Marriage is, among other things, an important economic decision. Sorting in families has an impact on child outcomes and the accumulation of human capital, and consequently, on long term economic development and inequality". In India there is no greater event in a family than a wedding, obviously bring to mind all possible social responsibility, kinship bond, traditional value, sentiment, and economic resource. Marriage is considered essential for virtually everyone in India. For the individual, marriage is the great turning point in life, marking the change to adulthood. Marriage coalitions engage some redeployment of wealth as well as building and restructuring social realignments, and, result in

the biological reproduction of families. As per Fernandez and Rogerson 2001, Fernandez 2003 "Marriage is, among other things, an important economic decision. Sorting in families has an impact on child outcomes and the accumulation of human capital, and consequently, on long term economic development and inequality".

In India there is no greater event in a family than a wedding, obviously bring to mind all possible social responsibility, kinship bond, traditional value, sentiment, and economic resource. Marriages are regarded not only as a social institution in India, but also as a sacrament. In Hindu mythology, it is considered as the one of the most important '*sanskara*'

<https://www.lawctopus.com/academike/inter-caste-inter-religious-marriages-social-legal-issues/>

Indian Society And Inter-Caste And Inter Religion Marriage coalitions engage some redeployment of wealth as well as building and restructuring social realignments, and, result in the biological reproduction of families.

In our country most marriages are governed by the specific personal laws governing each religion. However in extra ordinary circumstances when such nuptial ties are between two people of different castes, the Special Marriage Act, becomes the mandate. Our society has been grappling in the shackles of the caste system, since the very ancient times. Although we have come a long way in developing liberal perceptions, modern day society still has orthodox views and opinions inculcated within.

Caste and religion are integral parts of Indian society. These two systems create water tight compartment between communities and by this gap, bring division, hatred and tension among various social groups. The basic problem in Indian society is not of class division but of caste division..

Recently the process of modernization, westernization, democratization and development has brought lots of positive changes in Indian society. The major objective of the present paper is to understand the social and legal issues involved in inter-caste and inter-religious marriages in India. The problem of caste system is so deep rooted that it will take a number of years for the Indians to come out of that idea. A custom which is prevalent in our society since the inception of the society cannot be eradicated totally in just 200 years..

Marriages are regarded as the most important social custom and the best means to remove the barrier of caste system. Today in Indian society though we can see inter-caste marriages but mostly it is part of the city culture. The rural parts of the country still have a long way to go. In Indian society inter-caste marriage is considered to be a harsh prohibited for Hindus and was considered to be sinful by almost all castes and there was complete societal ban on such marriages. However for ruling caste/family it was not considered to be a sinful act. G.S. Ghurye the father of Indian sociology has defined six basic features of caste; restriction of marriage was and is also one of the basic features of the caste. Not only inter-caste marriages were banned and prohibited but even inter-varna marriages too were discouraged by the Hindu scriptures and its ancient, medieval and modern philosophy. Dr. Ambedkar welcomed the step of inter-caste marriage as revolutionary as it directly attacks the most pertinent characteristics of caste that is endogamy on which the caste stands. Kannan studied 149 inter-caste marriages in the city of Bombay. He found that inter-caste marriage is steadily increasing only recently and that has assumed a significant component since 1956. The age of the women at the time of her marriage, the freedom given to her to choose her partner, the range of female education are some of the important factors for the inter-caste marriage in Bombay(5). Another study on inter-caste marriage shows that the scheduled caste has exhibited the highest tendency for inter-caste marriages than the other castes. The urban residence, education, employment in modern occupation and middle class economic background have tended to be a set of attributes needed for incidence of intercaste marriages. He further observes that inter-caste marriage takes place at fairly advanced age (6)

INDIAN SOCIETY AND INTER-CASTE AND INTER RELIGION MARRIAGE:

Marriages are regarded as the most important social custom and the best means to remove the barrier of caste system. Today in Indian society though we can see inter-caste marriages but mostly it is part of the city culture. The rural parts of the country still have a long way to go. In Indian society inter-caste marriage is considered to be a harsh prohibited for Hindus and was considered to be sinful by almost all castes and there was complete societal ban on such marriages. However for ruling caste/family it was not considered to be a sinful act. G.S. Ghurye the father of Indian sociology has defined six basic features of caste; restriction of marriage was and is also one of the basic features of the caste. Not only inter-caste marriages were banned and prohibited but even inter-varna marriages too were discouraged by the Hindu scriptures and its ancient, medieval and modern philosophy. Dr. Ambedkar welcomed the step of inter-caste marriage as revolutionary as it directly attacks the most pertinent characteristics of caste that is endogamy on which the caste stands. Kannan studied 149 inter-caste marriages in the city of Bombay. He found that inter-caste marriage is steadily increasing only recently and that has assumed a significant component since 1956. The age of the women at the time of her marriage, the freedom given to her to choose her partner, the range of female education are some of the important factors for the inter-caste marriage in Bombay(5). Another study on inter-caste marriage shows that the scheduled caste has exhibited the highest tendency for inter-caste marriages than the other castes. The urban residence, education, employment in modern occupation and middle class economic background have tended to be a set of attributes needed for incidence of intercaste marriages. He further observes that inter-caste marriage takes place at fairly advanced age (6)

INDIAN SOCIETY AND INTER-CASTE AND INTER RELIGION MARRIAGE:

Marriages are regarded as the most important social custom and the best means to remove the barrier of caste system. Today in Indian society though we can see inter-caste marriages but mostly it is part of the city culture. The rural parts of the country still have a long way to go. In Indian society inter-caste marriage is considered to be a harsh prohibited for Hindus and was considered to be sinful by almost all castes and there was complete societal ban on such marriages. However for ruling caste/family it was not considered to be a sinful act. G.S. Ghurye the father of Indian sociology has defined six basic features of caste; restriction of marriage was and is also one of the basic features of the caste. Not only inter-caste marriages were banned and prohibited but even inter-varna marriages too were discouraged by the Hindu scriptures and its ancient, medieval and modern philosophy. Dr. Ambedkar welcomed the step of inter-caste marriage as revolutionary as it directly attacks the most pertinent characteristics of caste that is endogamy on which the caste stands. Kannan studied 149 inter-caste marriages in the city of Bombay. He found that inter-caste marriage is steadily increasing only recently and that has assumed a significant component since 1956. The age of the women at the time of her marriage, the freedom given to her to choose her partner, the range of female education are some of the important factors for the inter-caste marriage in Bombay(5). Another study on inter-caste marriage shows that the scheduled caste has exhibited the highest tendency for inter-caste marriages than the other castes. The urban residence, education, employment in modern occupation and middle class economic background have tended to be a set of attributes needed for incidence of intercaste marriages. He further observes that inter-caste marriage takes place at fairly advanced age (6)

DEFINITION OF MARRIAGE BY YOUTH:

Order to define marriage; you need to look at not only the historical period, but also on the geographical location and the cultural traditions of the individuals involved in the marriage relationship. General definition of marriage: marriage is a social and legal contract between two individuals that unites their lives legally, economically, and emotionally.

The self-concept of youth is influenced by several variables such as Peers, Lifestyle, gender and culture. It is this time of a person's life which they make choices which will affect their future. It is really intriguing that Dalai lama says marriage is about developing a mutual admiration of someone, a deep respect and trust and awareness of another human's needs...The new easy come, easy-go relationships give us more freedom. If you see the result we can say that youths are thinking about the more spiritual thoughts. If they will continue with the same thought process there will no issues of caste, religion and economical which play vital role during marriage process. In above finding it is clearly seen that youth's believes that 92.96% traditions and rituals are not important things in the marriage. Even 67.61% youths says that it not just fusion of two families but it is more about the feeling of two individuals that is male female.

Advantages of inter caste marriages

1. In inter caste or inter religious marriage couple will be more generous and they can understand each other well.
2. A men or women can find a better life partner as there are no limits while match making.
3. There will be unity, support and co operation in inter caste or inter religious marriages between each other.
4. Couple has the opportunity to get in close with each other's culture and tradition.
5. The child born to them will be more intelligent and chances of getting genetic diseases is very less when compared with marriages within the same community.

Disadvantages of inter caste marriages

1. There can be problem with adjustment once they get into bond and it may lead to divorce.
2. There will be ego feeling and differences about their caste or religion.
3. Sometimes they will need to act in front of partner's relatives while performing rituals or traditions. This may cause stress.
4. They cannot take decisions regarding their children's religion or caste while school admission and all.

Significance of caste in match making

People think that if the girl/boy from same caste or religion will get mingled and adjusted with all family members easily and will not cause any problem in their future life. In India there are many caste and religion than other countries and when a boy/girl want to marry they look for a partner who suits their education level, job status and society status than caste or religion. So inter caste marriages are increasing in India. In inter caste marriages couple is from same religion and their basis lies almost same. In inter religious marriages couple is from different religion and from totally different background. It is easy to adjust in inter caste marriages than inter religious marriage. This is also the first study to examine influences on intercaste marriage using longitudinal data from a population sample. Caste marital endogamy is an important part of the caste system, which is interwoven with stratification, culture, and religion in South Asia and its diasporas. It is endogamy that supports and defines castes by ensuring the reproduction of demarcated caste groups (Gore 1965; Karve 1965; Mody 2008). Substantial numbers of intercaste marriages would lead to people of ambiguous caste status in the short term and the blurring of caste identities and distinctions in the long term. Thus, the identification of influences on Intercaste marriage has broad implications for inequality and social change in South Asia – a region that is home to nearly one quarter of the world's population.

Results of Logistic regression analysis :

The data from the recently concluded National Family Health Survey (NFHS-III, 2005-2006) has been used for the present study. The NFHS-3 was a nationally representative sample survey of 99260 ever-married women ages 15-49. It was conducted in all the 29 states of India. Information

about caste of the husband and wife were also collected during the survey. This study analyzes caste information of 43102 ever married women and their husbands at the national level

To find out the controlled effect of socio-economic variables on inter-caste marriage, logistic regression analysis is carried out in which inter-caste marriage is taken as the dependent variable. In case of India, age, place of residence, husband's education and religion are showing significant effect on inter-caste marriage whereas women's education, household structure, respondent's work status, standard of living and mass media exposure do not have any significant effect on inter-caste marriage. Age has negative effect on inter-caste marriage. In urban area 14 percent women are more likely to have inter-caste marriage than in rural areas. Husband's education also has negative effect on inter-caste marriage. Husbands with higher education are 25 percent less likely to have inter-caste marriage than illiterate husband. The likelihood of having inter-caste marriage is less for the women of other religion than the Hindu women. Age has a negative effect on inter-caste marriage, with the increase in age inter-caste marriage is declines. But it is significant only for the state of Tamil Nadu. Place of residence shows significant effect on inter-caste marriage in all the states except Kerala. For example likelihood of having inter-caste marriage is 69 percent higher in Punjab, two times high in Tamil Nadu and almost 4.5 times high in Rajasthan for urban women as compared to rural women. Secondary educated women are less likely to have inter-caste marriage than illiterate women in Tamil Nadu. Religion also plays an important role in inter-caste marriage. Women belonging to Muslim and other religious groups are less likely to have inter-caste marriages than Hindus in Kerala. In Tamil Nadu almost three and half times more women have inter-caste marriage belonging to other religion than Hindus. Household structure does not have any significant effect on inter-caste marriage in all the states under consideration. Working women are 78 percent more likely to have inter-caste marriage than non-working women in Punjab. Standard of living index shows negative effect on inter-caste marriage and it is significant for Punjab and Tamil Nadu. For instant in Punjab 57 percent medium class and 66 percent high class women are less likely to have inter-caste marriage than low class women. Similarly in Tamil Nadu 46 percent high class women are less likely to have inter-caste marriage than the women belonging to low class.

Conclusion:-

Today, with change in time and change in era, the Indian society has also changed it to a certain level. With many social reforms coming, the cities in India have shown a remarkable growth in inter-caste and inter-religious marriages, with the drastic changes in the society, people have realized that successful marriages are not contingent on same caste and religion. It basically depends upon other factors like mutual understanding, trust, similar habits, background and compatibility. Also, there are numerous examples of people coming from different background; Caste, Religion etc. getting married and living happily even after. After all, ending this problem will solve country towards development. Different people in civil society have different views on inter caste marriages. Some are in favor and some are in disfavor.. Caste system is not a social evil in fact such practices like inter-caste marriage bring communal harmony and national unity that leads to the progress of the country. Ultimately helping the communities and castes to exist together.

REFERENCES:

- 1). The Essential Writings of B.R. Ambedkar. [Book auth.] Valerian redited "Castes in India Rodrigues. "Castes in India. New Delhi: Oxford, 2002, p. Page 246. 2)Ghurye, G.S. Caste, Class and Occupation. Bombay-7: Popular Book Depot, 1961.
3. Kannan, C.T. Inter-caste and inter-community marriages in India. Bombay: Allied Publishers, 1963. pp. 37-52.
4. Intercaste Marriages: A Study. Reddy, S. and Rojanna Ch. s.l.: Social Welfare, 1984, Social welfare, Vols. Vol.31 (1) -, pp. 10-12.

5. Mr. Avinash G. Bhale, PERSPECTIVE OF EDUCATED YOUTHS TOWARDS THE INTER-CASTE MARRIAGE CSSEIP, Shivaji University Kolhapur.
6. Benerjee, A.R. and Chowdhuri L. (1988). "Caste exogamy and class/Gotra endogamy in the contemporary Bengal society." Man in India, Vol. 68 (2).
7. <https://www.indiastudychannel.com/experts/39570->
8. Karve Irawati. Kinship Organization in India. Bombay: Asia Publishing House; 1965. [Google Scholar] [Ref list]
9. Gore MS. The Traditional Indian Family. In: Nimkoff MF, editor. Comparative Family Systems. Boston: Houghton Mifflin; 1965. pp. 209–3
10. Mody Perveez. The Intimate State: Love-Marriage and the Law in Delhi. Delhi: Rutledge India; 2008
11. <https://epc2010.princeton.edu/papers/100157>
- 12) <https://www.researchgate.net/publication/302419878>
- 13) <https://www.indiastudychannel.com/experts/39570->

Impact of Caste on National and International society**Ms Priya**

Department of sociology

Research Scholar Lovely professional university, Punjab

Abstract

The inherited caste identification is a major contributor to life prospects for the world's fifth population, but in global policy talks it does not take on the same relevance as gender, race, age, reputation or other identities. It wonders why there are no intergovernmental responsibilities, for instance the Sustainable Development Goals, and should caste-based inequality and injustice be addressed. In focusing on India, she found that caste is considered as a framework of benefits and discrimination in the modern economy, particularly after liberalisation in the 90ies as an outdated system and reason for historical disadvantage, through affirmative action forgetting its continuing importance. In a collection of recent writings in anthropology, economics, history and political sciences, modern life in society, economy and development is addressed. Questions about the significance of caste in rural inequalities post-liberalisation, urban labour and commercial markets and the influence of policy for affirmative actions on education and employment are asked. Caste has been determined to be a plexed institution, at the same time weakened by the current political and economic factors and has a strong impact on subjective wellbeing, as well as contributing to the lasting imbalances in the national socio-economic and human capital sectors. The impacts of caste are not local, they travel to almost every market from the rural to the town. Due to its advantages – discrimination allows hosting opportunities for others – Caste is still in the market age and the dread of subordinate groups' development is creating humiliating violence. Evidence points to the need for political innovation to tackle market discrimination and non-market discrimination and eliminate obstacles, especially in the informal and private sectors...

1. Caste in Indian social policy**1.1. (a) Caste a sare sidual issue of religion and culture**

In order to explain poverty and inequality, the independent Government of India refused to invoke caste. Jaffrelot says caste is often neglected by its emergence into social policy as a structural cause of inequality and poverty.. He adds that social policy in the case of castes (including the Ministry and Commission Directives) focuses on certain groups' disadvantages. India denies UN treaty bodies monitoring which would suggest caste as a form of racial discrimination.

1.2. (b) Caste as politics

The caste system in India has been "culturalised," says Natrajan in recent years. India's quiet revolution was the emergence of the lower castes (in the northern states), including its establishment, and its ensuing political success ", Jaffrelot adds. This convergence of political parties with caste title categories was a specific time in caste and politics, Sheth says. "Caste has been how democracy politics is formed and how caste re-energizes electoral politics" Jayal (2015) regards the recognised politics of extending reserves as a "caste-abatement" "Avoiding growing inequalities caused by simultaneously enacted neoliberal reforms (after 1991) As the Indian state has restructured for industrial capital, it has also been forced by an electoral district of low caste poorer people to answer the democratic challenge.).

3. Village thnography :Caste hierarchy and status mobility

In given historical contexts Caste is a composite of distinct events united in different ways. To what extent the British invented "The caste system or its principle is still under discussion (Fuller, 2016) Some castes have been modelled by three primary effects: social separation, graded status and

occupational expertise. Others have various caste aspects. Caste has been unable to give a useful foundation for empirical inquiry as a Hindu social system for managing ritual pureness/pollution apart from power or riches. As a village potter, cobblers, or dhobis, service castes have found their rights eroded by plastic pot markets, rubber shoes, laundries, barber musicians, and Dhobi-run laundries. From the very first time the so-called Jajmani system was described (Breman, 1974; Fuller, 1989) Dalit men transfer ignominious tasks to women, daughters and the elderly, who bear the constant load of caste humiliation in their households. When the sensitiveness of the middle class is acquired, Dalit women are imposed further constraints (Still, 2017) Some anthropologists are responsible for changing the caste from hierarchies to identities and for recoding castes as cultural or "community" "The Difference.

4. Rural development :Caste and economic quality

Research from the 1950s shows uneven access to new opportunities for irrigated agriculture, off-farm or city jobs as caste-built products. Land and agriculture have been degraded in recent decades by caste dominance; and the village elites of upper caste have become retreated from the village economy and politics throughout India. Whilst in Palanpur homes, rather than castes, Himanshu et al. (2013) contend that the traditional analytical analyses of breakdown of inequality underestimate the continuing disadvantages of Dalit caste-based. Dalits have profited from enormous increases in public goods government spending that have made school, health, housing, piped water and power access even better. But today's caste image is confusing in Indian rural life.

Apart from (sometimes hidden) discrimination, the economic inequality is also driven by new freedoms and social dignity long denied by Dalits. In the contest for regional political power, Caste has been used competitively as a resource or strategic network to access the regional economy rather than as a status or ethnicity. Even those impacted are not so easy to recognise Caste modified as private ties and capital. Often addressed towards Dalits, the relationship between neighbouring caste groups and their own violation of caste and kindergarten customs, romantic choice, or access to governmental offices.

5. Caste in their banlab our market

Deshpande (2017) argues that the development after the reform did not break the link between upper castes and higher-ranking professionals, and the manual and incidental labour of Dalit. Dalit women are particularly restricted in the mobility of the workforce, with higher (though decreasing) rates of participation in the caste and gender. Despite being often represented in the context of relative freedom of gender (as opposed to women in the upper caste), the working conditions of Dalit are highly exploitative. While increased income reduces violence against women (or their reporting), it simultaneously places more mobility limitations. The residential segregation in Indian cities is shaped by caste-based urban rental markets (Thorat, Banerjee, Mishra, & Rizvi, 2015).

The identity work is more characteristic of the stigmatic jobs, nothing more than the sweet, manipulative and unprotected manual scavenging tasks. There is an unappreciated human being who is responsible for the societal cost of disposing of toxic waste. Some organisations have strong caste jobs such as restaurants with Brahman cooks and suppliers, such as in South Indian countries.. In West India, Dalit/Bhil informal workers have no prospect of being trained or better paid. Education and skill development is valued by the Dalits, which increase their enrollment in the school reflects a nationwide shrinking of the caste difference in primary and secondary education. It includes individual mobility (out of caste occupational traps) However, research across the country show that Dalit ambitions are defeated by caste identification and low expectations and the class division.

In terms of incomes (above 15 percent) there are continuing caste-based disparities, with equivalent schooling, in the private bigger than in the public sector. There are prejudice – in recruitment and position allocation (therefore professional separation), more than salaries – about why equally qualified Dalits gain less. Gender differences are exacerbated for Dalit women by the

inequity of gender. Their origins and their inclination for limited public-sector labour has always been established for dalit men and women who have limited funds and worse networks. These caste impacts are reproduced by differing student expectations such that candidates of upper caste could benefit from favourable cultural resources and negative networks and standards..t.

6. Caste in the business economy

Deshpande, Vidyarthi, & Dixit: The caste's prominence in business and homophilia in employment otherwise suggests. The three caste effects of (1) network impacts (2) the market position and (3) caste exclusion and barriers are present in business. In case of high risks, inadequate formal institutions and "selective trust" at a premium, caste networks for business regulation are particularly significant. Gill's study on the Delhi trash industry illustrates this, showing how caste divisions distinguish between segregated dry inorganic waste. The Delhi waste business. The highly-profiled, yet highly non-representative Dalit millionaires formed Dalit Indian Chamber of Commerce (DICCi) in 2005. The 90 examples study demonstrates the costs of excluding information circulation networks, providing preferential rates, allowing stock transfer, or facilitation of malfunctioning transactions with company officials. The DICCi aims to establish a new "dalit capitalism" model where businesses from Dalit can compete for themselves. But it is unclear whether in India's caste structure that will be able to make a dent. The caste effect is uneven – less on procurement (unless on credit), more on recovery of overdue projects, but the disadvantages are scarcely redeemed by the dependence on non-governmental organisations or government initiatives. The DICCi is Dalit elite end, in which discrimination is weakest. The most difficult to avoid caste identification influences are smaller entrepreneurs (urban and rural)..

7. Caste in the post-liberalization economy

Caste in the economy after liberalisation, as Harriss White contends, does not indicate any single-process or effect. But it endures as a regulatory structure for the economy and modifies itself – sometimes at the same location. The impact of caste on upper and lower castes works differently (sometimes inversely). Shah et al. (2008) refer to the stigmatic and segmental types of casteism, which make cross-class relationships weak. Munshi and Rosenzweig (2006) argued that caste networks, enabling a generation of Dalit men to move from rural to blue collar occupations, restricted their chances for the next generation.

Deshpande (2018) Dalits used caste networks while high school graduates who used network work in job searches did better than those who did. The theory of caste networks generating dynamic inefficiencies "In fact, their networks may find support in disadvantage. As Harriss-White (2003) notes, the vast majority of Indian citizens depending on them as workers or self-employed is informal because of their wide-ranging impact and effect on caste. The social mechanisms of the provision of products, rents and work for gender, religion and caste control are rarely affected by liberalisation"

8. Affirmative action

Reservations are beneficial for SC (and ST) students who would not otherwise clean up the situation in order to provide access to higher education. Arguments that caste is no longer needed for disparity of opportunity or because it is ineffective for reasons like bad results, "creamy layer" "Empirically not supported by advantages or inefficiency. The research reveals that a change to caste-based politics was undermined in India, which negatively affected the delivery of public goods by the quality and competence of candidates from majority castes. In spite of bullying, violence or a "puppet" controlled by the local panchayats "Evidence reveals that SC leaders across India are increasingly decreasing poverty handouts to individual homes by the Dalit pancho presidents. Deshpande and Ramachandran There is widespread discussion on the impact of positive action. The gap between SC/ST and other caste groups in education, employment choices, consumption and income has narrowed in Hnatkovska et al. (2012). They believe that the most important factor is improvements in school education..

9. The modernity of caste: Rank, network, identity

The idea of an integrated 'cast system' as well as the alternative of contending 'ethnic,' political or cultural identities does not represent the interactive realms (including gender and social connections) through which caste is reproached. Caste has implications far beyond the domain of the players, for example when endogenously the markets are established. Caste is an imposed society-subjectivity and self-worth-categorizing. Caste identity and its impacts are "frame-dependent" by the power of situation indicators, the learning of new abilities or responses to competition. Caste is a struggle for control and stabilisation of uncertainty with relation. A modern type of dominance over Dalits is the making-salient of castes and all their social regulations. In a subtle way, Dalits would view this as harmful in a wide range of situations and with expectations of equal treatment. The fact that the terrible deaths of outstanding students in elite universities have been affected deserves further investigation.

10. Conclusion

As fewer Indians stay poor, more of those who remain in poverty are Dalits and Adivasis. Every chance for Dalit growth, whether starting enterprises or obtaining access to the educational gateways to middle classdom, is a source of bias against them. The evidence given here indicates to the necessity for policy innovation to address market and non-market discrimination.

References

- Acharya, S. (2010). Caste and patterns of discrimination in rural public health care services. In S. Thorat & K. S. Newman (Eds.), *Blocked by caste: Economic discrimination in modern India* (pp. 208–229). New Delhi: Oxford University Press.
- ADRF (2017). *Progress towards inclusive sustainable development in India: A study of Dalits and Adivasis in 2030 Agenda* (2017). Delhi: Asia Dalit Rights Forum. Retrieved from <http://asiadalitrightsforum.org/publications.php>.
- Ambedkar, B. R. (2002). In V. Rodrigues (Ed.), *The essential writings of B. R. Ambedkar*. New Delhi: Oxford University Press.
- Anandhi, S., & Kapadia, K. (Eds.). (2017). *Dalit women: Vanguard of an alternative politics in India*. London & New York: Taylor & Francis.
- Anderson, S. (2011). Caste as an impediment to trade. *American Economic Journal: Applied Economics*, 3(1), 239–263.
- Appadurai, A. (2004). The capacity to aspire: Culture and the terms of recognition. In V. Rao & M. Walton (Eds.), *Culture and public action* (pp. 59–84). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bagde, S., Epple, D., & Taylor, L. (2016). Does affirmative action work? Caste, gender, college quality, and academic success in India. *The American Economic Review*, 106(6), 1495–1521.
- Bailey, F. G. (1961). "Tribe" and "Caste" in India. *Contributions to Indian Sociology*, 5, 7–19.
- Banerjee, A., Bertrand, M., Datta, S., & Mullainathan, S. (2009). Labor market discrimination in Delhi: Evidence from a field experiment. *Journal of Comparative Economics*, 37(1), 14–27.
- Banerjee, A., Duflo, E., Ghatak, M., & Lafontaine, J. (2013). Marry for what? Caste and mates selection in modern India. *American Economic Journal: Microeconomics*, 5(2), 33–72.
- Banerjee, A., & Somanathan, R. (2007). The political economy of public goods: Some evidence from India. *Journal of Development Economics*, 82(2), 287–314.

Origin of Khayal Style and it's development

Mrs.Uttara Ratansing Tadavi

Assistant Professor –Music

Shri Shivaji Arts ,Commerce and science College ,Akot

Email-uttaratadavi81@gmail.com ,Mob.no.9421829565

Abstract:-

The present study aims to understand the concept of khayal gayki .It shall also focus on what exactly the “khayal” means and the gradual growth of khayal from dhrupad. The term ‘Khayal’ has been used in the broadest of sense. This is to say that Khayal plays a vital role in Hindustani Music. The scope of Hindustani music is very wide and include classical forms like Dhrupada, and Khayal, semi classical forms like Thumri and Tappa and non –classical forms like gazal and film music .In all such forms of Hindustani music, the Khayal plays an important role for aesthetic pleasure.

Research Methodology

Collecting data and analysis by studying books and journals on the subject. Information from various websites on internet.

Introduction:-

There are many opinions regarding the origin of khayal gayan style. According to Thakur Jaydev Sing, “Out of five singing style such as Shuddha, Gauda, Besara, Bhinna and Sadharani-the charecteristics of sadharani geet are similar to khayal gayan style Sadharani geet was later transformed into ‘Rupak Prabandh’ and in this ‘Rupak Prabandh’ khayal was created”. (Deshpande, 1998)

According to Acharya Bruhaspati , “sufi saints first composed Qawwali and then later khayal was created by the mixture of Qwwali and Gazal”. (Deshpande, 1998)

According to Prof. V. R. Aathawle, “ Amir Khusrau brought the court singer Gopal Nayak with him to Delh after the battle of Devgiri ,and then with his help, he made some changes in Karnataka style and created khayal gayan style”. (Deshpande, 1998)

But it is difficult to say which one of these three is true. Before khayal singing Dhrupad ,Dhamar was popular type of song.Dhrupad, Dhamar’s popularity grew and it also got royal patronage. Khayal singing was not as popular as it used to be ,making it little difficult to develop.

Sultan Hussain Shirke the emperor of Jaunpur,composed many khayals. During this period, the dhrupad, dhamar song type was very much bound by the rules and singing style. It was difficult thing to entertain the general audience with this type of singing. Against such a backdrop, listeners were eager for a new song type and at this time khayal gayan was created and became popular in a very short time. Khayal singers started getting royal patronage. Niyamatkha i.e. sadarang ,a well known court singer and composer of the khayal ,immortalized his patron ‘Mohammad Shah Rangila’ in his song along with his own name. (Deshpande, 1998)

Khayal is an Urdu word meaning ‘thought’ or ‘idea’. Initially dhrupad singers referred to this new type of song as “Langda Dhrupad”. (Deshpande, 1998) But gradually this type of song became very popular and became a major component of Hindustani music. Imagination is the main element of this style. This style of singing is very popular now a days. The singer has to show his creativity in this style. Complex tanas in this style sometimes produce Adbhut rasa. On the whole this style consists of subject matter on various themes like love, affection, bhakti, bravery etc. so, it may have various rasas accordingly.

It sanctions the use of decorative devices like graces, flourishes, thrills, tremors, jerks etc. and above all tanas. The musicians enjoys greater freedom in its execution and the listener is treated to a greater variety. The khayal in conception, decorative in execution and romantic in appeal. Almost all themes can be rendered in it-devotional, heroic and romantic- though it is not greatly suited for material and heroic themes as Dhrupad. It is suitable for singing by both men and women. It is the dominant style today. (Kaur, 2010)

Since these songs of khayal are very short, more attention is paid to expansion of raga. All the content of khayal singing comes from within drupad singing but the way khayal presentation is something different and attractive, so it feels a lot different from dhrupad. While singing khayal 'Aalap', 'Bolatan' etc. are used in singing. At the beginning of khayal gayan, the singer expands the tone of raga. The singer presents a clear and clean image of raga to the audience. The composition of 'Bada Khayal' being the basis of the ancient Dhrupada, in addition to slowing down and embellishing the tone, it has more seriousness. The tabla is used in singing to accompany the rhythm. The composition of khayal is composed in many rhythms like Trital, Ektal, Ada Chautal, Rupak etc. There are two types of khayal 'Bada khayal' and 'Chota Khayal'.

Traditionally, there are five main gharanas of khayal gayki. They are 1) Gwalior ii) Agra iii) Patiya iv) Jaipur v) Kirana besides these some other gharanas also came in existence they are; Delhi, Lukhnow, Bhindi Bazar, Indore, Rampur-Sahaswan, Mewati etc. In this type of khayal the singer has a lot of scope to show his/her intellect and artistry.

Conclusion:

Khayal style is an aesthetic representation of the artist's inner depth. It is rather a projection of artist's own mental feeling and imagination in the outer world. Each and everyone cannot be capable of learning music even if one wants to. Though the perfection can only be achieved by practicing but natural instinct and talent is must. In today's prevailing singing genre of Hindustani music, Khayal Gayan is most popular. It has been so much identified with modern classical music that without it a Ragdari Sangeet can never be thought of.

Bibliography:

- Aathawle, P. V. (2008). Naad Chintan. (D. S. Patwardhan, Trans.) Mumbai: Sanskar publication.
- Bhadkamkar, R. (2004). Ragdari Sangitatil SoundaryaSthale. In R. Bhadkamkar, Ragdari Sangitatil SoundaryaSthale. Pratima Publication, Pune.
- Chaube, D. K. (2005). Hamara Aadhunik Sangit. Lakhnau: Uttar Pradesh Hindi sansthan.
- Deshpande, P. S. (1998). Sangeet Alankar. (D. c. Deshmukh, Trans.) Aurangabad: Kirti Publications.
- Ghosh, D. S. (2009). Ras Tatv Vimarsh. Varanasi: Pilgrims Publication.
- Kaur, D. N. (2010). Music for Life. Kanishka Publications, New Delhi.
- Kulkarni, D. (2010, June). Khyal Gayn Shaili. Sangeet Kala vihar .
- Tiwari, D. h. (2005). Manch Pradarshan me Shrota evam kalakar. Delhi: sanjay Publication.

References

- Aathawle, P. V. (2008). Naad Chintan. (D. S. Patwardhan, Trans.) Mumbai: Sanskar publication.
- Chaube, D. K. (2005). Hamara Aadhunik Sangit. Lakhnau: Uttar Pradesh Hindi sansthan.
- Deshpande, P. S. (1998). Sangeet Alankar. (D. c. Deshmukh, Trans.) Aurangabad: Kirti Publications.
- Ghosh, D. S. (2009). Ras Tatv Vimarsh. Varanasi: Pilgrims Publication.
- Kulkarni, D. (2010, June). Khyal Gayn Shaili. Sangeet Kala vihar .
- Tiwari, D. h. (2005). Manch Pradarshan me Shrota evam kalakar. Delhi: sanjay Publication.

Role Of Yoga For Stress Management

Prof.Dr. Shaikh Musabhai Imambhai

Director Of Physical Education)

Lokseva Arts And Science College, Garkheda,Aurangabad.

EMail-shaikhmusa2786@gmail.com,Mob..9423390866

1. Introduction

Over the last few decades, there has been an upsurge in the prevalence of Yoga. Medical professionals and celebrities are also adopting and recommending the regular practice of yoga due its various benefits. While some regard yoga as simply one more prevailing fashion and associate it with the new age mysticism, others vouch for how astonishing this form of exercise feels. What they don't understand is that what they see as simply just another form of exercise will profit them in ways they never envisioned.

Before we get into the benefits of Yoga, it is essential to understand what exactly Yoga really is. Yoga is not a religion, it's a way of living that aims towards a healthy mind in a healthy body. man is a physical, mental and spritual being; Yoga helps in developing the balance between all the three as stated in Ayurveda in India. Other forms of exercise, like aerobics, only assure physical wellbeing. These exercises have very little to do with the improvement of spiritual or astral body.

Yoga is not just about bending or twisting the body and holding the breath. It is a technique to bring you into a state where you see and experience reality simply the way it is. If you enable your energies to become exuberant and ecstatic, your sensory body expands. This enables you to experience the whole universe as a part of yourself, making everything one, this is the union that yoga creates.

2. Importance of yoga

Yoga at the physical level comprises several postures or aasans to keep the body healthy. The mental techniques in Yoga include breathing exercises or pranayama and meditation to discipline the mind. According to the Bhagavad Gita "A person is said to have achieved yoga, the union with the Self, when the perfectly disciplined mind gets freedom from all desires, and becomes absorbed in the Self alone."

Yoga helps in developing the body and mind but yes it is not a substitute for medicine. Also, with any sort of exercise or yoga, it is also necessary to maintain a proper diet or we can say that the food we eat is also responsible for good health. The food that we eat poses an impact on both our body as well as our psyche that is our habits and qualities. A well-balanced diet is necessary to take.

In such a busy life full of responsibilities, long working and busy schedules, we mostly forget to be happy. Sometimes to maintain a balance between work life and personal life also becomes difficult and indirectly affects health and life. It is necessary to spare some time for exercise, yoga, etc. So, it is important to include yoga in daily life as it helps in controlling a person's body, mind and soul. And together it brings the physical and mental discipline which is better for the body and mind.

At the end Yoga makes us understand about the life, meaning of existence, it is relative in method but absolute in the objective. Yoga poses a positive impact on life and also has numerous physical and mental benefits.

3. Major Benefits Of Yoga For Stress Management

We all come across *stress*, *anxiety*, and *depression*; these issues have become evils in our daily life. Due to changing lifestyle, a lot has changed in human life. Many new forms of stress management techniques have arrived today. Despite this fact, the roots and practice of ancient yoga

have remained consistent. Yoga has helped many people overcome various issues related to their life. It is undeniable that stress brings a lot of physical and mental issues; you become drained and exhausted. Some more common problems that arise out of stress are;

- Migraines
- Depression
- Lack of sleep
- Hypertension
- High and Low blood pressure
- Heart issues
- Weight gain
- Spondylitis and more...

Issues are many but the solution is one – Yoga! Yoga is the answer to all the above issues and much more that could disrupt your life from living normally. The technique of yoga is not magic but practice. Both men and women can avail various benefits out of Yoga and live a stress-free life. The question is, how does yoga help in getting rid of stress?

The postures, techniques, and exercises in yoga comprise of aasans, pranayamas, relaxation, meditation, and breathing exercises that help you overcome stress. Due to more number of people coming forward to experience the benefits of Yoga, a world Yoga day is celebrated on 21st June every year. It's a fascinating sight to notice a massive number of people joining hands to get rid of their painful issues in life.

4.How Can Yoga Help To Overcome Stress?

Regular practice and belief are the key points before you expect any positive result. You must believe in yourself and the fact that you will get rid of stress with the help of regular practice. Some postures in yoga help you to feel relaxed, at ease and relieved from all that has been running in your mind. Notice the children in your family or around you; they often forget their worries by playing and cracking jokes with their friends. The like-minded kids around them and the body movements while they play help them ease down the stress. That is exactly what yoga does to you!

As we grow, our responsibilities increase and we forget to be cheerful. It adds to our stress and we often fall into negative ways of overcoming stress such as alcoholism, drugs, and antidepressants. Some even take catastrophic steps. Yoga helps combat this by managing the stress for you. Let's understand the different **advantages of yoga for stress management**.

5.Benefits Of Yoga For Stress Management:

- **Union of mind, body, and soul:**A combination of breathing exercises and asana unites the mind, body, and soul. Imbalance of these three gives birth to health issues and unwanted mental stress. Health experts and yogis have confirmed that **yoga has relieved people from stress to a great extent**.
- **Improved sleep:**Some forms of exercises in yoga help you sleep peacefully. Most people complain of the inability to sleep properly due to various issues troubling them in and out in their life. People bring more focus in life with regular yoga practice.
- **Increased energy:**Breathing exercises are extremely important in yoga for stress management. The slow breath patterns along with inhaling and exhaling techniques bring more positive energy to your body. Scientifically, it helps the oxygen to pass through your organs by making you feel relaxed.
- **Increased concentration:**Yoga aasans relax your body by overcoming stress. We all must have noticed forgetfulness when we are worried about something that's disturbing us. It leads to a confused state of mind. Yoga brings an improved concentration to deal with situations with a calm mind.
- **Experience deep Relaxation:**Meditation is an important factor in yoga for stress management. One of the essential things expected during stress management is the ease of mind. Yoga with

meditation balances those alpha waves that are needed to relax your mind. While you do the breathing exercises, your heart rate tends to become normal and blood pressure normalizes.

- **Boost in Confidence:** Stress often breaks us and tears us apart from taking decisions in life with confidence. We start feeling confused and indecisive in everything and seek others' support. Yoga for stress management is the best alternative for bringing back inner confidence.
- **Inner healing:** Our healing process gets shattered when we are stressed. We fail to react to situations with a calm mind and break down most of the times. Those who practice yoga postures will realize how it helps to build strength and utilize energy at the right channel during crisis or period of extreme stress.

Lastly, yoga isn't a magic wand to eliminate stress permanently from life; stress is a parcel that you will receive every day. However, **with the practice of yoga, you build a positive personality and a confident approach to handle situations in a better manner.**

6. Conclusion

The purpose of Yoga is to create harmony in the physical, mental, psychological and spiritual aspects of the human being. In the foregoing pages of this book, I have described the Technique of relaxation in different postures viz., standing, lying and sitting postures which bring in this harmony. Yoga is not mere practice for an hour or two in a day but it is the most scientific way of living, all the twenty-four hours of the day. During the whole day you may be only in one of these three postures and hence a skilful adjustment in them will effect the required harmony. "Yogasthah Kuru Karmani-Be established in Yoga and do all your duties." "Yogah karmasu Kausalam-Yoga is skill in action." Skill here means to be in tune with the nature of the Supreme Reality. Be a Yogin always, is the loving instruction of Lord Krishna. Convert life into Yoga, so that you may ensure success in all the fields of activity. By regular practice, by using your presence of mind, skill and wisdom, you can become Yogins and enjoy happiness and peace, whatever be the circumstances and conditions in which you are placed.

7. References

- <https://www.google.com/amp/s/www.dabur.com/amp/in/en-us/about/science-of-ayurveda/yoga/importance-and-benefits-of-yoga>
- <https://www.google.com/amp/s/m.jagranjosh.com/general-knowledge/amp/importance-of-yoga-in-life-1592698814-1>
- [https://www.rishikeshyogisyogshala.org/7-major-benefits-yoga-stress management/](https://www.rishikeshyogisyogshala.org/7-major-benefits-yoga-stress-management/)
- https://www.sivanandaonline.org/public_html/?cmd=displaysection§ion_id=1469

Socio-Economic Condition, Development and Reservation: A Case Study of Muslim Exclusion in the State of West Bengal

Rakib Ali Molla

Student of Rabindra Bharati University, Kolkata-700050

Ph. no. 7686857753, Email- alirakib98@gmail.com

Abstract-

The Muslim is incessantly excluded community in India. Muslim social exclusion can be seen as the social, political, economic, cultural and educational isolation in Indian society. Muslims are religiously the second-largest community and single largest minority community in the state of West Bengal, consisting about 27% (2.47 crore) of the population of the state, as per the 2011 census of India. In the state of West Bengal Muslims are marginal, illiterate, and socio-economically backward. This paper has explored socio-economic status, quality of life, educational participation of Muslims in West Bengal. The study has mainly used secondary sources of data such as government reports, books, news papers, published journals and magazines. Descriptive and exploratory data analysis method have been used for this study. By taking multiple affirmative actions such as reservation for the Muslims the government of the state of West Bengal can solve this problem of muslim social exclusion.

Key Words- exclusion, socio-economy, reservation, development.

Introduction-

Amongst the 28 states of India, West Bengal is a state in the eastern region stretching from the Himalayan in the North to the Bay of Bengal in the South. Muslims are principal minority and second religious group after the Hindus in West Bengal. According to census of India 2011, they constitute 14.64% of India's population and 27.0% of West Bengal's population. In West Bengal Muslim population is thickly concentrated in the districts of Murshidabad (63.67%), North Dinajpur (49.92%), Maldah (49.72%), South 24 Parganas (35.57%), Birbhum (35.18%), South Dinajpur (24.63%), Howrah (24.44%), Nadia (25.41%), Cooch Behar (24.24%), North 24 Parganas (24.22%), Kolkata (20.27%), Burdwan (19.18%), Hooghly (25.14%), East Medinipur (13.19%) and five more districts with Muslim populations between 5% and 10%. There are 12 districts recognized as Minority Concentrated Districts (MCDs) out of the 19 districts (now 23) in West Bengal through a baseline survey by the Government of India based on the socioeconomic backwardness (Census, 2011). They are educationally most backward, economically poor, socially disadvantageous and politically a powerless excluded community of West Bengal. The Sachar Committee Report (SCR) categorically pointed to the darkling socio-economic and educational marginalization of the Muslim community. In West Bengal, Muslims are poor and deprived rather than their rich history in the pre-Partition period (Mainuddin, 2011: 124-125). The Muslim social exclusion needs rectification through positive social action. Their inclusion in the government's development agenda will determine the destination of the Muslim community (Nazeerudin, 2012: 395) and pave the way for socially inclusive growth and development in the state. The reservation policy and other welfare activities for Muslims are the positive discrimination to challenge their exclusion.

Social Exclusion-

The notion of social exclusion originated in 1974 in France. It referred to the categories of people who were not protected by social insurance at the time and Social exclusion has been defined as 'the process through which individuals or groups or a segment of society are wholly or partially kept at margin and excluded from full participation within the society which they live' (Deakin et al.,

1995). From the several studies on social exclusion, it's evident that exclusion isn't merely a synonym of poverty, but it is multidimensional, relative and structural. As a multidimensional concept social exclusion has the potential to provide new insights into the nature, causes and consequences of poverty, deprivation, inequalities and discrimination, and gives new direction to remedial policies (Popay, 2008: 9-10). Eminent sociologist Surinder Singh Jodhka argues that, in analyzing the issue of Muslim exclusion, the Sachar report foregrounded the question of citizenship, relegated problems with identity or cultural distinctiveness, and treated 'the Muslim question' as a query of social justice, human rights and the development of the marginalized and excluded (Jodhka, 2007:2996-9).

Socio-Economic Status-

The Muslim community is one of the excluded groups since Independence of India. The SCR and various other studies and reports from different research institutes such as the Indian Council of Social Science Research, Centre for Studies in Social Sciences, Calcutta (CSSSC) and the most recent socio-economic study of Muslims in West Bengal conducted by Social Network for Assistance to People (SNAP) and the Pratiche Trust clearly revealed the shaded socio-economic condition of Muslims by using various parameters of measuring underdevelopment and backwardness whether it is in urban area or in rural area. Among the Muslims of West Bengal the rates of illiteracy, unemployment, child mortality, malnutrition, gender discrimination, poverty (both urban and rural) and school drop-out rates are extremely high. The participation of Muslims in government employment, education and their representation in the judiciary, bureaucracy, the executive and the legislature is extremely low and grossly out of proportion with the community's population figures within the state (Matin, 2020: 97).

According to Census 2001, the Muslim literacy in West Bengal is about 57.5% whereas literacy among SCs/STs is 56.2% and among Hindus 72.4%. The Muslim literacy is lower than total literacy (68.6%) of state. In West Bengal, the percentage of graduate Muslims is below 5%. It is estimated that urban poverty among Muslim is about 44% and 46% for SCs/STs and for Hindu 21%. And in rural area it is about 36% for Muslims and for SCs/STs 31% and for Hindu 24% (Sachar Report, 2006:367-68). The mean years of schooling (MYS) of Muslim children (7-16 years) in West Bengal, is the lowest among all socio-religious communities (SRCs) both by gender and by place of residence. The MYS of Muslim children is lower than that of 'All other' in almost all state (ibid, 2006:56). It is usually perceived that, Muslims are more interested to go for Madrasah education however, it has been noted that only about 4% of the student in the age group of 7-19 go for Madrasah education. Self employed workers among Muslim are about 52.6% which is more than the Hindu self employed workers 44.6% (ibid, 342-43). 'The 16th Lok Sabha in 2014 witnessed only 4% of Muslim representation, the lowest ever Muslim representation in the post-colonial history of the Indian Parliament. In the Rajya Sabha, from West Bengal among 12 TMC party members only 2 are Muslim. Even this two candidates do not represent the common Muslims in west Bengal, they represent the upper elite Muslim class'. (Matin, 2017). The representation of Muslims in government employment in the state of West Bengal is 2.1% (lowest among the Indian states) (Matin, 2020: 97). Amartya Sen on 15th Feb 2016 in Kolkata released a report namely "Living Realities of Muslims in West Bengal" which was prepared jointly by Pratiche Trust, Guidance Guild and the association SNAP. The survey shows that only 2.7% of literate Muslims have a bachelor's degree or higher. The total enrollment ratio of Muslim children aged 6-14 years is 85.9% and girls are slightly ahead of boys (84.6 vis-a-vis 86.4). About 15% of Muslim children between the ages of 6-14 are found out of school. While 9.1% never enrolled, 5.4% dropped out. The main reason for not being able to go to school was financial problems (42.5% boys and 40.4% girls). Lack of infrastructure, lack of motivation, lack of schools, lack of hope and long distance are the main factors for dropping out of school.

Quality of life-

In 2014 a report on the condition of Muslims in West Bengal was published by the Association SNAP in Kolkata. The report has indeed exposed the living realities and socio-economic conditions of Muslims in West Bengal. The report also found that the areas inhabited by Muslims and other oppressed groups, have a greater proportion of waterlogged roads and a higher incidence of power outages than their more privileged counterpart. Water scarcity was found to be a common feature in most of the villages surveyed. With respect to the primary health center (PHC) in the surveyed villages, 35% of the villagers have to cover a distance of at least 4 kilometers to reach the PHC facility and for 12% of the villagers have to covered the distance is more than 8 kilometers. 46% of those PHCs have no doctors and 75% have no beds or facilities for indoor treatment. It is often argued that Muslims are against modern health facilities. But there is poor access to modern health facilities and community members are very much inclined to access good quality medical facilities (Public Report, W.B, 2014:41-42).

Conclusion-

Post-Independence Government of West Bengal has taken many initiatives for the welfare of different disadvantageous groups. But it has taken no effective positive action in favour of Muslims. In the year 1978, the left front government of West Bengal undertook the land reform policy. This policy had helped both the Hindu and Muslim poorer section equally. Many years later, in the year 2010, the left front government had reserved 10% seats in government jobs for the Muslims. This they mainly did to secure their Muslim vote bank. Even at present the Trinamool Congress government has failed to understand the requirements of this community and has continued to use them to secure their own vote banks. In the name of socio-economic development and upliftment of the community, different political parties have used the Muslims from time to time to secure their own vote banks since independence. Muslims should be engaged in indifferent social developmental activities. This will help in their social and economic upliftment. Different steps that the government should take for the upliftment of Muslims are as follows:

1. There should be reservation of seats for the entire Muslim community (except the creamy layer). In line with the Kerala and Karnataka model (pre independence).
2. State government should increase reservation quota for Muslim OBC from 10% to 20%.
3. Not only in government jobs Muslims should be given 10% reservation in private sector jobs also. Government should enact new law in this regard.
4. Muslims should be made aware of the importance of education which will be the main instrument for the development of their community.
5. At the local level Muslims should be engaged in the developmental activities of the local self-government.
6. Government should organise skill enhancement course for the Muslims from time to time.
7. In the rural areas, more schools should be established within easy reach to reduce the school dropout rate among the Muslim girls.
8. Government should take necessary measures so that Muslims don't fall prey to communal violence.

References-

1. Census of India. (2011). Published by Registrar General of India, New Delhi.
2. Deakin, N., Davis, A., & Thomas, N. (1995). Public welfare services and social exclusion: The development of consumer oriented initiatives in the European Union. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
3. Institute, A. S. (2016). Living Reality of Muslims in West Bengal: A Report. Kolkata: SNAP.
4. Jodhka, S. S. (2007). 'Perceptions and Receptions: Sachar Committee and the Secular Left', Economic and Political Weekly.

5. Mathieson, J., Popay, J. (2008, Sep). Social Exclusion: Meaning, Measurement and experience and links to health inequalities A Literature Review. Institute of Health Research U.K: Lancaster University.
6. Mainnudin, M. (2011). Socio-Economic Conditions and Political Representation of Indian Muslims: A Study of West Bengal. Researchers World-Journal of Art, Science & Commerce, Vol.II.
7. Matin, A. (2020). 'Identity, religion and development: the changing nature of political mobilization of Muslims in post-Sachar West Bengal' in Narender Kumar (ed) Politics and Religion in India. London and New York: Routledge.
8. Matin, A.(2017, July 15). The Bengali Muslims and their political marginalization in contemporary West Bengal. New York City, USA: Café Dissensus.
9. Sachar, J. R. (2006). Social, Economic and Educational Status of Muslim Community of India. New Delhi: Government of India.
10. Sen, A. (2016, February 15). Muslims in West Bengal More Deprive, disproportionately poorer. Kolkata, India: The Hindu News.
11. Team, A. S. (May, 2014). Preliminary Public Report on the status of Muslims in West Bengal. Kolkata: SNAP.
12. Udin, N. (2012). Muslim Minority Exclusion and Development Issues: Need For Inclusive Policy. International Journal of Multidisciplinary Research, vol.2 (Issue-1).

Literature On Crises Caused By Nature

Dr. Mamata Fuke

Priyadarshini College of Education, Sonogao, Nagpur.

Abstract:

The occurrence of disasters and natural calamities are common and these happen all around the globe. In this research paper, information has been provided regarding the kinds of disasters and natural calamities, the causes of their happening, the preventive measures and the steps formulated in order to curb the devastation that takes place as a consequence of disasters and natural hazards; the effects and aftermaths that happen are a crucial aspect to be taken under consideration and finally the main components of disaster management have been emphasized. The distribution of facts, capacity building, institutional development and information allocation are the crucial ways or expertise that individuals have to possess sufficient knowledge of who choose disaster management to be their area of interest. The occurrence of disasters and natural calamities are common and these happen all around the globe. In this research paper, information has been provided regarding the kinds of disasters and natural calamities, the causes of their happening, the preventive measures and the steps formulated in order to curb the devastation that takes place as a consequence of disasters and natural hazards; the effects and aftermaths that happen are a crucial aspect to be taken under consideration and finally the main components of disaster management have been emphasized. The distribution of facts, capacity building, institutional development and information allocation are the crucial ways or expertise that individuals have to possess sufficient knowledge of who choose disaster management to be their area of interest.

The occurrence of natural calamities is common and these happen all around the globe. In this research paper, information has been provided regarding the kinds of crises caused by Nature, a consequence of natural hazards; the effects and aftermaths that happen are a crucial aspect to be taken under consideration and finally the main components of crises management have been emphasized. The distribution of facts, capacity building, institutional development and information allocation are the crucial ways or expertise that individuals have to possess sufficient knowledge of who choose crises caused by nature to be their area of interest.

Introduction:

Natural crises are common and occur not only in India but all over the world. The crises can be sudden such as earthquakes, floods or hurricanes or they can be slow such as drought or famines. India has been prone to natural disasters on account of geo-climatic conditions; disasters such as floods, earthquakes, droughts, cyclones and landslides have been major within the country. About 60% of the landmass is prone to earthquakes of various intensities; over 40 million hectares of land is prone to floods; about 8% of the total area is prone to cyclones and 68% of the area is at risk to drought. Natural calamities and disasters lead to immense destruction, loss of lives, private, public and community positive features and assets (GOI, 2004). The super cyclone in Orissa in October, 1999, the Bhuj earthquake in Gujarat in January, 2001, the natural calamity in Uttarakhand in 2013 and in Kashmir in 2014 have drawn attention towards the need to adopt a multi-dimensional undertaking involving various scientific, engineering, financial and community procedures and practices; the need to adopt multi-disciplinary and multi sectoral approaches and integration of risk diminution in the developmental plans and strategies (GOI, 2004). **Recent data Locust attack destroys thousands of hectares of seasonal crop in five districts of Gujarat 2020.** The poor and the underprivileged sections of the society are the people who are the major sufferers of natural crises.

What are Natural Crises?

Natural crises can be defined as the severe disorder in the implementation of the community or a society causing extensive substance, economic, social, financial or environmental losses which go beyond the ability of the affected society to manage using its own resources. A crisis occurs as a consequence of the hazards, defenselessness or insufficient capacities or measures to cause a reduction in the risk factors. (G. Bankoff, G. Frerks 2003).

Objective of Natural crises:

The following is a list of general objectives departments should consider when creating an Information Natural crises Prevention and Recovery Plan:

- Ensure the safety of all employees and visitors at the site/facility
- Protect vital information and records
- Secure business sites and facilities
- Safeguard and make available vital materials, supplies and equipment to ensure the safety and recovery of records from predictable disasters
- Reduce the risk of disasters caused by human error, deliberate destruction, and building or equipment failures
- Be better prepared to recover from a major natural catastrophe
- Ensure the organization's ability to continue operating after a disaster
- Recover lost or damaged records or information after a disaster

Plan Information

A sound understanding of the nature, scope, and limitations of a natural crises plan ensures that management's expectations are realistic and the plan plays its proper role in achieving the department's overall goals and objectives.

An information crises plan is a practical program of preventive steps and actions responding to potential and actual disasters. While each department must determine its own specific objectives, several main objectives are present in all plans. The plan should:

- Identify and adequately protect the department's vital records (vital records program)
- Reduce the risk of disasters caused by human error, deliberate destructiveness, and building or equipment failure, as well as, the adverse consequences of all disasters by mandating specific security, maintenance and training programs (disaster prevention)
- Ensure the department's ability to effectively resume operations after a disaster by spelling out management policies, procedures, and resources to be activated in disaster situations (crisis management)
- Ensure the department's ability to rapidly reconstruct essential information and salvage damaged records containing information essential to establishing detailed recovery procedures, and a management directive for implementation (disaster recovery)

An information disaster plan is a written, approved, implemented, and periodically tested program to identify, protect, reconstruct or salvage an organization's vital and historical records, and establishes procedures for the immediate resumption of business operations in the event of a disaster.

Details of Natural Crises

The details of Natural crises have been extensive and various reasons have been stated as follows: (G.Bankoff, G.Frerks 2003).

Earthquakes – The earth's crust is a rocky layer of variable thickness; crust comprises of portions called plates which vary in size from a few hundred to thousands of kilometers. When these plates contact each other, stress occurs within the crust. The peripheries of the plates pull away from each other, push against one another or slide sideways relative to each other; these are the major causes for the occurrences of earthquakes.

Tsunamis – Firstly, the fault movements upon the sea floor, associated by an earthquake release a huge amount of energy and have the capacity to cross through the oceans; secondly, landslide may cause Tsunami that is occurring under the water or above the sea and then plunging into water and thirdly, volcano eruptions may lead to Tsunamis.

Floods – There are different causes of floods and they differ from one area to another; they may vary from rural area or urban. The causes may be due to heavy rainfall, heavy siltation of the river beds, blockage within the drains also leads to flooding of the region, landslides block the flow of the streams, construction of dams and reservoirs may lead to floods and the areas which are prone to cyclones, winds that are associated with heavy down pour cause floods.

Drought – Though drought is mainly caused by deficit rainfall, which is a meteorological phenomenon, it is apparent into different spheres because of various vulnerability factors associated with them. Some of these factors are human stimulated. Though drought is a natural disaster, its effects are made worst in developing countries which are over populated; the countries that are over populated in them factors such as over grazing, deforestation, soil erosion, excessive use of ground and surface water for growing crops, loss of biodiversity takes place which causes drought.

Landslides – The major causes of landslides are weaknesses in the structure of land components such as rock or soil, erosion of slope due to decrease in vegetation, intense rainfall, volcanic eruptions and earthquakes are natural factors. Human excavation of slopes, factors such as mining, deforestation, irrigation, draw down in the reservoir, explosions/blasts and water leakage from services are some of the human made factors that cause landslides.

Effects of Natural crises

The effects of crises caused by Nature are destructive which lead to dire consequences. Four main kinds of effects have been identified.

Environmental Effects – {Lee Davis (2008)} The environmental effects can be destruction of lands, homes, buildings, and surroundings; there are huge losses caused in water supplies, food availability, as there is destruction of crops, immense loss of life is caused by natural calamities and there is presence of human bodies and animal carcasses which remain unburied.

Effects on Health – Sudden natural disasters may cause not only widespread death but also massive social disruption such as famines, epidemic diseases; injuries are also caused by the natural disasters; when people get affected by disasters they tend to move to another place and this movement may lead to transmission of diseases, and there is prevalence of malnutrition, as the food and water supplies get destructed, there is scarcity of food and water quality and quantity.

Economic, Social and Political Effects – Natural crises lead to destruction of economies, individuals have to leave their jobs and get involved in crises related activities or they become jobless if their place of work gets affected by the natural crises. There is loss of machinery and equipment as well; farmers, shopkeepers and fishermen are the individuals who are affected by the disasters in most cases. Huge monetary and financial losses are caused by disasters and economic, political and social conditions of the region get severely affected.

Administrative and Managerial Effects – Administrative problems become more complicated and tedious due to emergence of natural crises. Loss of community leadership, when there is loss of leaders due to death or when they get injured then the leadership functions get affected; formal organizations are the ones that get most disordered by the occurrence of disasters, even though small community organizations can function without leaders but formal organizations cannot exist if there is no skilled personnel available, there is severe damage to critical facilities and lifelines such as electrical generating and transmission facilities, water storage, purification and pumping facilities, sewage treatment facilities, transportation facilities, police stations, hospitals and other private buildings.

Main Components of natural crises:

Early warning: The main activities that are involved in early warning regarding the occurrence of the natural crises are continuous observation, examination of surroundings, estimation of inconsistent situations and an effective and timely dissemination of information. Meteorological data, hydrological data from within the country as well as neighboring regions have to be obtained and analyzed. {Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010)}

Emergency Operations: Planning, management and communication are the main activities that come under the emergency; information available should be relevant, concise and accurate; the dissemination of information should also be of significance and quality standards. Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010)

Rehabilitation – Once the disastrous conditions have passed, next step comes rehabilitation, what is required is analysis of damages, direct development planning, and examining and estimation of the measures and procedures. {Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010)}

Prevention – Knowledge, awareness, dissemination of timely information, precautions and measures have to be established in all cases in order to prevent massive destruction. {Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010)}

Natural crises Classification – It is important to classify all kinds of disasters and natural hazards in accordance with their nature, time scale, influence, intensity, causes and the aftermaths. The disasters can be earthquakes, cyclones, drought, landslides, floods and so forth. {Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010)}

CONCLUSION:

The main conclusion is that the crises can be natural or man-made; they can be prevented from taking place, steps and measures can be formulated in order to prevent them from taking place but at times they cannot be avoided. Natural crises are earthquakes, cyclones, floods, droughts, landslides, volcanic eruptions and Tsunamis, on the other hand, manmade disasters are the ones that take place due to human negligence such as explosions, leakage of toxins, gases or fires. Crises may take place accidentally; disasters and natural calamities, when they occur always lead to dire consequences such as loss of life, property, financial, economic and political resources, inventory, machinery and equipment and so forth. One of the most crucial aspects that has to be possessed is capacity; capacity means the resources, strengths and capital which exists in households, associations, organizations and communities which enable the individuals to mitigate, withstand, prevent, and recuperate from crises at a fast pace.

The effective application depends not exclusively on technical specifications, but is influenced by factors such as data distribution, capacity building, institutional development and information sharing. These are some of the skills that need to be possessed by the individuals who are involved in natural crises. While efforts have been implemented to develop new technologies in data collection and processing, the flow of data from providers to users has to be improved. For instance, if a particular natural calamity has occurred in a particular region such as a Tsunami, though it is a tedious process, but efforts have to be made by the researchers to analyze the region thoroughly, such as how many human lives have been lost or got injured, how much financial losses have been suffered, how much property has been lost, losses incurred in agriculture, vegetation, food and water supplies, infrastructure, and so forth has to be scrutinized. Finally, it can be stated that prevention means are stated to be better than cure; every means and steps should be formulated as well as implemented to prevent the natural calamities; in industrial areas and factories work should be done taking all the suitable precautions so that there is no further loss of life and property.

“Even with all our technology and the inventions that make modern life so much easier than it once was, it takes just one big natural disaster to wipe all that away and remind us that, here on Earth, we're still at the mercy of nature”

By Neil degrassie Tyson

Bibliography

1. (G. Bankoff, G. Frerks 2003) Natural Hazards and Disaster Management Retrieved September 22, 2014.
2. Disaster Management in India (2004) Government of India. Ministry of Home Affairs Retrieved September 21, 2014 from <http://www.unisdr.org/2005/mdgs-drr/national-reports/India-report.pdf>
3. Lee Davis (2008) environment and its effect to surrounding. Lee Davis (2008). "Natural Disasters". Infobase Publishing. p.7. ISBN 0-8160-7000-8
4. Harville, E; Xiong, X; Buekens, P (2010) "An appraisal of underground gas storage technologies and incidents, for the development of risk assessment methodology" (PDF). *British Geological Survey*. Health and Safety Executive: 121. Retrieved 2008-08-14.

A Conceptual framework of e- Engineering the Library Services

Sau. Meena A. Vaidya

Late N.A.D Arts & Com. College Chandur Bazar Dist, Amt.

Email lakademeena@gmail.com ,Mobile No 9403865345

Abstract: -

The scope and Organization of this paper is outlined in the conceptual Framework of social science information management in library. This framework is drawn the observation of library services of convergence of users needs and technical services in first domain of the model. This is a study of realignment of library computerization and IT application in a network. Redevelopment of Inter library lending and networking on the basis of social sciences and SDI services as second domain. The last domain of conceptual framework of re-engineering library information services concerns the farthest ranges of new social mission to disseminate scholarly information through electronic media. Finally the paper is concluding with provisioning the library information services and initiates networked and collaborative services of project and program to society.

Introduction: -

At the threshold of 21st century libraries needs to acclimatize changing concept of libraries. Traditionally libraries are institutions charged with the duty of providing the means for the perceptual self education of one and all; and then contribute to the circulation of ideas, the harnessing of leisure, the demands of democracy, the spread of literacy and the success of commercial and industrial enterprises. From book sciences to library science and then Library an information Science, the discipline has been well established and accepted worldwide. The present decade INTERNET and IT application to library will convert present libraries to digital and virtual libraries. Digital information resources will be in the form of which the computer can store, organize, Transmit and display without any intervening conversion process.

Reengineering

The reengineering principles and its successful implementation can be applied to library and information centre.

I User Needs and Library Services:

A. USER SATISFACTION:

Among information system components, user is the most important one. The main goal of any information system is to provide pinpointed, exhaustive and expeditious information service to the user. User satisfaction has become more complicated due to increasing amount of complexity of information which makes it difficult to organize, scattering of literature, language barriers and access to Information.

B. MARKETING APPROACH TO INFORMATION:

The rising expectations of users, change in role of education, research and development have greatly influenced the demand for product and services. Libraries and information centre has considered information as a product and accepted marketing approach to provide services to the user. Reengineering the process will reduce cost benefit analysis.

C. QUALITY IMPROVEMENTS:

The purpose of library is to maintain quality and standards and adopting quality control methods to improve services. Quality in terms of resources both documentary and non-documentary as well as human resources and services. Library needs to involve everyone in efforts to meet their internal and external user's requirement and expectations to maintain quality in service. Library executives need to redesign the process to achieve quality.

D.PROMOTE RESEARCH ATMOSPHERE:

Universities and special library and information centre promotes research and teaching activities. In the changing environment library need to adopt new techniques to create healthy atmosphere for research activities.

E.COST BENEFIT ANALYSES:

Reengineering the libraries can help to decrease response time to user and eliminate error and complaints and reduces the redundancy of service time.

Collection Development:

User needs a variety of information from equally vast variety of information resources. Besides traditional resources user demands electronic database. There are new varieties of information sources in printed version including prints and non printed sources. In Library, Changes are taking place in the materials collected and circulated.

Library database:

With information explosion it is very difficult for libraries to keep up to date information with traditional methods. Databases creation activities has gain importance to exploit indigenous and external databases. Databases became main vehicle through which various libraries have made structural textual and other data available for processing, data analysis for store and retrieval.

II Information Technology and Dissemination of Knowledge:**Digital Library Concept:**

Digitization means conversion of any fixed or analogue, traditional media into electronic form through scanning, sampling or even repacking. Digital libraries have started gaining importance in India in the beginning 21st century. Digital libraries provide instant access to digitized interaction and consist of variety of information sources from paper to multimedia.

1 CDROM

2. Online database

3. Opac

4. Multimedia

5. Internet

III Information Services:

1. CAS,SDI services

2. Document deli vary Service

3. Reprographic Services

4. Bibliographic Services

5. Newspaper clipping Services

6. OPAC

7 INTERNET, Email, And

8 CD-ROM Access

Conclusion:

The library services are required a very sophisticated network for access and use of database. Recognition of network and resources sharing trends has already resulted in visionary and actual designs of the electronic libraries of the future. Reengineering process is the vision of continuous thinking of reorganizing and breaking outdated system and make fundamental changes to scope the present information explosion age. The information needs of an academician student at large are not just what is published. However an information explosion and IT revolution age libraries are willing to reengineering process.

References:

1. Goel,P:Business process Reengineering Dynamics and Practivcal Success Factor. Mumbai 2000

2. Row,V.S.P. Reengineering management education. University News,Vol36 Aug.3 1998,pp1-3

Fresh Water Fishes of Tapi Region of Jalgon District Maharashtra***Dr. Hanumant Gopalrao Sadafule.** Dr. Sadashiv Hanamant Waghmare**

* Assistant Professor - Department of Zoology, M.G.S.M's. Arts, Science, Commerce College,
Chopda, District:Jalgaon- 425107 Maharashtra State, India
.Mobile No. 9421353857 ,Email- sadafule1977@gmail.com

** Assistant Professor - Department of Zoology, Arts, Commerce & Science
College, Dharangaon , District : Jalgaon- 425107 Maharashtra State, India.
Mobile No. 9970793593Email- drwaghmare@gmail.com

Abstract

Fresh water of Tapi region of Jalgaon District and similar to many other river drainages of India, the much needed information on the status of fishing industry of the Tapi river is totally lacking. Survey programme of Narmada- Tapi unit of the Central Inland Fisheries Research Institute. The present report of the information and study to deals with the fish diversity of Tapi region, Jalgaon district, Maharashtra. Gathered during these works. A total of 13 species were recorded. A classified list of fishes has been observed in the present study. Major Indian carps and miscellaneous fish are commercially important groups in the Tapi region are discussed in this paper.

Key Words: Narmada, Tapi region, Fishery, Fresh water fish.

Introduction:

Freshwater resources are very important for the life on earth. It harbours many forms of life specially fishes which has great food & economic value. Fish diversity is decreasing day by day due to various man made activities. Fish diversity is not the wealth but it also has some serious implications on fishery. Fish diversity is intensively studied from various parts of Maharashtra (Wagh&Ghate (2003)

The River Tapi (Tapti) is one of the important rivers in Jalgaon district. Jalgaon is a city in western India. The city is located in Northern Maharashtra and serves as the administrative headquarter of the Jalgaon District. Jalgaon city is about 225 meters above sea level. This river in Central India between the Godavari and Narmada rivers which flows westwards before draining into the Arabian sea. The river has a length of 724 km and flows through the states of Maharashtra, Gujarat and Madhya Pradesh. It flows through Surat.

The Western Ghats or Sahyadri range starts south of the Tapti River near the border of Gujarat and Maharashtra. The Tapti River basin lies mostly in northern and eastern districts of Maharashtra but also covers Betul, Burhanpur districts of Madhya Pradesh and Surat district in Gujarat as well. The principal tributaries of Tapti River are Purna River, Girna River, Panzara River, Waghur River, Bori River and Aner River. Tapi river is one of the most important river for the capture fishery of the Jalgaon district. From fisheries point of view Tapi river occupies an important position, apart from being original habitat of most prized carp species and others also. An intensive survey was made from the local market. The climate of this region is marked by mild cold during winter and intensive heat during summer. The monsoon season in July to September and rainfall fluctuated year to year and during winter month regular occurrence of fog is found. Though river water is used for many purposes like household, agriculture, industrial etc. Present work covered Study of some species in Tapi (Tapti) river.

Materials and Methods:

The collection was made at quarterly intervals extending over period for 1 year from different local markets. Collection of fishes was made with the assistance of local fisherman and farmers operating cast net, gill net, hooks and line collection nets. Collections were also made from tanks,

lakes and irrigation channels. Besides collection from the above water resources few were purchased from local fish markets for collection. Fishes identified in the laboratory using the standard references on the basis of their morphological characters such as body size, types of scales, structure of fins etc.

Fishing season commences from Month of September to Month of October and continues till the onset of monsoon. Fishing operations are extensive after Month of Jan - Month of Feb. Cheer fishing also takes place during Month of Nov – Month of Jan with scare line and a composite net made by towing two cast nets.

The fisheries of the river Tapi consists A. **Carps** and B. **Miscellaneous** fish of the following.

A. Carps :

1. *Tor tor*

It is commonly known as the tor mahseer or tor barb, is a species of cyprinid fish found in fast-flowing rivers and streams with rocky bottoms in India. It is a commercially important food and game fish.

Classification:

Kingdom : Animalia

Phylum : Chordata

Class : Actinopterygii

Order : Cypriniformes

Family : Cyprinidae

Subfamily: Labeoninae

Genus : *Tor*

Species : *T.tor*

2. *Labeofimbriatus*

The fringed-lipped peninsula carp (*Labeofimbriatus*) is a cyprinid fish in genus *Labeo*. It is listed as Least Concern in the global IUCN Red List of threatened species. *Labeo* is a genus of carps in the family Cyprinidae. They carps in the Family Cyprinidae. They are found in freshwater habitats in the tropics and subtropics of Asia.

Classification:

Genus : *Labeo*

Species : *L. fimbriatus*.

3. *L. calbasu*

The orange finlabeo (*Labeocalbasu*) is a fish of the carp family Cyprinidae, found commonly in rivers and freshwater lakes in and around South Asia and South East Asia. Classification:

Genus : *Labeo*

Species : *L. calbasu*.

4. *Labeobata*

Labeobata is a fish in genus *Labeo*. It is commonly known as bata, and is a native fish to Bangladesh. It is a popular game fish and is popular for its taste. Its maximum length is 25–35 centimetres. It eats protozoa, algae, and tiny fishes. It is a slow-moving fish, so with any active and aggressive it will be nervous.

Classification:

Genus : *Labeo*

Species : *L. bata*.

5. *L. kontius*

The pigmouth carp (*Labeokontius*) is a Cyprinid, tropical fish found in India.

Classification:

Genus : *Labeo*

Species : *L. kontius*

6. *Labeoboggut*

Boggutlabeo, or the minor carp (*Labeoboggut*) is an Asian Freshwater fish of the family Cyprinidae. It is known from Pakistan, India and Bangladesh.

Classification:

Genus :*Labeo*

Species :*L. kontius*

Other Species are :

7. *Aspidopariamorar*(ham.)

8. *Puntiuschrysopterus* (mccl.)

9. *Labeorohita* (ham.)

10. *CatlaCatla* (ham.)

11. *Cirrhinusmrigala*

Cirrhinusmrigala is a species of ray finned fish in the genus *Cirrhinus* . It is found in northern India, Pakistan, Bangladesh and Nepal. This species and the MrigalCarp (*Cirrhinuscirrhosus*) are both considered distinct.

Classification:

Genus :*Cirrhinus*

Species :*C. mrigala*

12. *Systomussarana*

The *Systomussarana* (olive barb) is a species of Cyprinid fish native to India, Nepal, Bangladesh, Pakistan. This species can reach a length of 42 centimetres. It is of minor importance to local commercial fisheries as well as being sought after as a game fish. It can also be found in the aquarium trade though it is not very popular.

Classification:

Subfamily :Barbinae

Genus :*Systomus*

Species :*S. Sarana*

B. Miscellaneous fish.

13. *Mastacembelusarmatus*,

The *Mastacembelusarmatus* (zig-zag eel), also known as the tire-track eel, tire-track spiny eel or marbled spiny eel. They native to the riverine fauna of India, Bangladesh, Pakistan.*Mastacembelusarmatus* is a large elongated fish that has a Snake -like body without Pelvic fins. Its anal and dorsal are elongated and are connected to the caudal fin. *Mastacembelusarmatus* are nocturnal fish that thrive in highland stream, lowland wetlands, still waters, coastal marshes and rivers with sandy or rocky riverbeds and heavy vegetation.

Classification:

Order :Synbranchiformes

Family :Mastacemebelidae

Genus :*Mastacembelus*

Species :*M.armatus*

Result and Discussion:

Each natural habitat has a variety of species which differ in their relative abundance. No community consists of species of equal abundance. Some species are rare, others are common and still others may be abundant.

Co- Relationship of Humans and Cyprinids fish.Cyprinids are highly important food fish, they are fished and farmed across Eurasia in land locked countries in particular, and cyprinids are often the major species of fish eaten because they make the largest part of biomass in most water types except for fast-flowing rivers. In Eastern Europe, they are often prepared with traditional

methods such as drying and salting. The prevalence of inexpensive frozen fish products made this less important now than it was in earlier times. Nonetheless, in certain places, they remain popular for food, as well as recreational fishing, and have been deliberately stocked in ponds and lakes for centuries for this reason. Cyprinids are popular for angling especially for match fishing to their dominance in biomass and numbers and fishing for common carp because of its size and strength. Several cyprinids have been introduced to waters outside their natural ranges to provide food, sport, or biological control for some pest species. In the present study thirteen fishes were reported. A detailed classified list of major captured fishes in order of importance and abundance of Tapi region in Jalgaon district. Studying fish diversity is very important as it provides the database of particular region. Fish diversity is reported from various regions of the country but least reported from Jalgaon region. Present study is the aim to obtain the fish diversity from Jalgaon region.

Acknowledgments :

The author thankful to Principal Dr. D.A. Suryawanshi & Head of the Zoology Department – Dr. Prof. P.S.Lohar, Mahatma Gandhi Shikshan Mandal's Art's, Science, Commerce, Chopda, Maharashtra State, India. for providing laboratory advances and library Facilities.

References:

- Dahanukar, N. (2011). "*Labeofimbriatus*". *The IUCN Red List of Threatened Species*: 2011: e.T166500A6222543
- Dahanukar, N. (2010). "*Labeocalbasu*". *The IUCN Red List of Threatened Species*: 2010: e.T166606A6245872.
- Froese, Rainer and Pauly, Daniel, eds. (2014). "*Systemussarana*" in FishBase. November 2014 version
- R. Froese; D. Pauly, eds. (2014). "*Tor tor (Hamilton, 1822)*". *FishBase*. Retrieved 21 January 2015.
- Rahman, A. K. Aatur (1989). *Freshwater Fishes of Bangladesh*. Zoological Society of Bangladesh.
- Rainer Froese; Daniel Pauly, eds. (2017). "*Cirrhinus mrigala* Sauvage, 1878". *Fishbase*. Retrieved 16 October 2017.
- Rayamajhi, A.; Jha, B.R. & Sharma, C.M. (2010). "*Mastacembelus armatus*". *IUCN Red List of Threatened Species*. 2010
- Wagh & Ghate : *Freshwater fish fauna of the rivers Mula and Mutha*, Pune, Maharashtra, January 2003.

The Traditional Equipments, Ornamentals & Utensils of Rural Area of Ramteerth Village (Ref. to Biloli Tahsil)

Dr. Suresh V. Dhanwade

Associate professor and Head, Department of Sociology, Arts, Commerce &
Science College, Shankarnagar, Tq. Biloli. Dist. Nanded 431 736 (Maharashtra)

E-mail: sureshdhanwade@gmail.com

Abstract:

Ramteerth is a small village, in Biloli tahsil of Nanded district. Nanded district has attached boarder of Karnataka & Telangana states. The both states have effect on this district and also Ramteerth village.

They have used in traditional Equipments, Ornamentals & Utensils in their daily life. They have prepared from wood, stone & soil or plastics materials. The various types of attempts have been made by different workers. This paper is also an attempt to focus on rural peoples equipments, ornamentals & utensils are not studied yet.

Key Words: Equipments, Ornamentals, Utensils, Rural area, Rural people, Urban people, Ramteerth village, Old custom, New custom, Rural community,

Introduction: Indian society has made up from urban, rural and tribal society. Each and every society or community is very important for Indian society. In India urban, rural and tribal are respectively sophisticated, less sophisticated, difficult or not sophisticated.

तथाशुद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषिवाला

क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञीत¹

(Tathashudrajanpraya Susmurdhkrashiwala
Sestrapbhogabhumadhya wastigramsudhitha)

Which around are thick to farming fertile land and which are in powerful farmer and plenty labors, such type of dwelling called village? In Rural area every peoples have know each and every peoples struggle for live.

Nanded district is included in Aurangabad division. Thus for 2011 Census the state has 35 districts spread over 6 divisions in Maharashtra Nanded district Presently has 16 towns & 1603 villages spread over 16 tahsils viz., Biloli tahsil has included 89 villages. The population of Biloli Tahsil is 140476. The number of male is 71813 & female is 68663. The age group of (0-6) zero to six population is 18373 including 9525 males & 8848 females.²

The total population of Ramteerth is 2804 include 1479 males & 1325 females. Literacy rate is 72.29% include 1209 males & 818 females. & Illiteracy rate is 27.71% includes 270 males & 507 females. In Ramteerth village peoples have done main business of agriculture. Some peoples are doing agriculture workers, some peoples are cultivator. The total cultivators are 417 persons include 274 males & 143 females. The total agriculture labor is 540 persons include 275 males & 265 females. The total population in Ramteerth village, schedule castes & schedule tribes are respectively 879, 42.³

a) Review of Research & Development in the Subject:

Study of Indian village started from post independent period to seem. In this period India was freedom from British Govt. then create Independent republican supreme nation. Indian villages have empirical study by sociologist, Anthropologist. In this period create new states process with industrialization and modernity. (Jodhaka S.) Study of Indian village is historical continuously and stable life methods in villages have to understand. Indian villages study farmer's life method; and that type of study by subaltern perspective analysis. This type of study is direct participant observation. That study

is not mere rural elite life, farm & farmer's society's real life analysis. Indian sociologist has contributed in Indian village study respectively Dr. M.N. Shrinivas (1959), Dr. S.C. Dube (1955), Dr. Andre Betai. Dr. K. Ishwarn. Dr. D.N. Mujumdar. Dr. Chattopadhyaya. Dr. M.S.A. Rao, Dr. A.M.Shah, Dr. Anand Chakrawati etc. (**Contemporary Indian Sociology-Gajendragad&Marulkar, PhadkePrakashan**)

b) Importance of Study: According to main objective of the research paper study is sociological perspective of traditional equipment, to search study & collect the traditional equipment, ornamental & Utensil of village people and to care an inheritor of traditional equipment. This type study to know the rural society has changing in his whole life and that effect on each every phenomenon. Such type of study is use full to general student, Govt. system, administration, student of rural development etc.

Objectives: The present study has been selected for studying the villages from Biloli Tahsil in Nanded District (Maharashtra). The objectives of the present research paper are as follows.

1. To study in sociological perspective of traditional equipment.
2. To search the traditional equipment, ornamental & utensil of village people.
3. To study the traditional equipment, ornamental & utensil of village people.
4. To collect the traditional equipment, ornamental & utensil of village people.
5. To care an inheritor of traditional equipment.
6. To analysis of collect information.

Hypothesis: Keeping in view the objectives of the research some hypotheses have been accepted in the present study as below:

1. The traditional equipments have decay.
2. In future traditional utensils have more important in health view.

Methodology: A descriptive research design has been used for this research paper in this research paper in this regard. Primary sources have been used in this research paper, Reference book, Journals, Govt. articles, Newspapers, Studios articles; websites have been used for this.

Primary Sources:

Primary data collection used for Interview schedule first of all and then used for Universal Unit.

Secondary Sources

I have visited different & various types of library & NGOs and then collect the data. These data available from Published book's, unpublished thesis, Magazine, Monthly, Weekly, Reference books, Internet etc. Collect by secondary data

C) Data analysis:

The traditional equipments, ornamentals & utensils of rural area of Ramteerth (Ref. to Biloli Tahsil) is a collected one. Instead of study the collected thing some type units have been purposefully selected and the truth is collected from its study. The concept of traditional equipments, ornamentals & utensil is explained as below:

The village peoples have used various conventional methods to prepare their equipment by utilizing plant, tree, stone, soil etc. Ornamentals made by Goldsmith & Utensil made by Potter. The researcher has collected various types of equipments, ornamentals & utensils. The different traditional equipments used by these Ramteerth peoples are documented in table- I.

Sr. No.	Equipment	Material	Utility
	Equipment		
1	Plough (Nagar)	Iron	To ploughing land
2	Spade (Fawade)	„	To help farming
3	Mattock (Kudal)	„	„
4	(Villa)	„	To cut grass or any plant

5	(Auut)	Tree	To cultivation
6	(Mogada)	Tree	„
7	(Teephan)	Bombax	To sowing
8	(Gophan)	Joot	Throwing stone or Shooting
9	(Dundda/Kolpa)	Tree	To cultivation
10	Wood plough(Baliram)	Tree & Iron	„
Ornamentals			
1	Seven peec	Gold	Wearing on neck
2	Nath	„	Wearing on nose
3	Patali	„	Wearing on the upper arm
4	Angathi (Ring of gold)	„	Wearing on finger
5	Dand Kade (Ring of silver)	Silver	Wearing on the upper arm
6	Kamberpatta (Silver ring of waist)	„	Wearing on the waist
7	Valle (Ring of silver)	„	Wearing on the foot
8	An ear ornament (Zoomke)	„	Wearing on the ear
9	Foot chain (Painjan)		Wearing on the foot
10			
Utensils			
1	A Stone slab (Pata-Warwanta)	Stone	Mixer or Grinder
2	A Large earthen pot (matha)	Mud or Soil	Storage of drinking water
3	Brass plate (parat)	Brass	Eating plate
4	A stove, hearth (Chool)	Mud or Soil	To made cooking
5	A big earthen pot (Ranjun)	Mud or Soil	Bing storage of water
6	A huge container of Grain (Kannig)	Tree	Huge storage of grains
7	Stone miller (Jata)	Stone	Grinder of grain
8	Stone grind (Okhal)	Stone	A mortar & pestle
9	Wood cot (Baj)	Tree	Sleeping bed
10	Step of earthen pot (Utarand)	Mud or Soil	Storage of various food or liquid food

Analysis of Equipments, Ornamentals & Utensils:

Ramteerth village people has used plenty types of equipments. In this case study of village is a traditional and modern tool was used in daily life. After long long ago farmer uses plough for farming in research area (Ramteerth village). Today’s in period plowing by tractor and farming for using by spade(fawade), mattock (Kudal), villa, auut, Mogda, teephan, gophan etc.

In reference of ornamentals like seven peec,nath, patali, angath(ring of gold), dandkade(ring of silver), kamberpatta(silver ring of waist), valle (ring of silver), zoomke (an ear ornament), foot chain (painjan) etc. wearing method was in relevant portion.

In relevance of residential utensil in old period. What type of method use residential utensil has reviewed collect by direct participating observation has found researcher respectively. In rural area was used natural residential main method as like a stone slap (pata-warwanta), a large earthen pot (matha), a big earthen pot (ranjun), a huge container of grain (kanning), stone miller (jata), stone grind (ookhal), wood cot (baj), step of earthen pot (utarnad) etc. and that type of method has best vision for good health. In recently period which residential utensil goods was used in urban area, these like

residential utensil has used in research area (Ramteerth village). Which is found by researcher direct participating observation?

In the present study area, the use of farm implements, ornaments and utensils was mainly in Ramtirtha village. Research picked up by the researcher from the researcher's direct participant observation. The main tools used in agriculture were plow, spade, hoe, wooden hoe, fork, sledgehammer, sling, hoe, wooden plow, wooden harness, etc., and are still widely used today. In this research, the use of wood products (agricultural inputs) was being made on a large scale in rural areas. The role of the carpenter was very important in this. He used to supply all the agricultural inputs to the farmers as per his art. Today, the use of useful tools in postmodernism is on the rise. No one is an exception to this. Because the manpower, money and labor required for agriculture are considered to be very important. The farmer who had abundant money used all the materials for his farming to increase the production of organic fertilizers. In the past, agriculture was not fragmented, but today, agriculture is fragmented. And meager agriculture is falling into the hands of farmers. This is the reason why the present farmer is farming today through mechanization. These are the perfect tools we don't see in any farmer today. So farmers are doing seasonal farming today, and they do it if they have a side business. Otherwise, he is going to someone and working for a living. In the villages of Ramtirtha today, we have a plethora of material comforts in everyone's home. And every year the agricultural income is declining. So the farmer is turning to business besides agriculture. Most of the people in the present field of study are free from agriculture. (This means they do not have any kind of farm land.) So it is okay for a poor farmer to run a business, otherwise he will turn to suicide. In the context of agriculture, we can say that even agriculture is no longer affordable. There is a mountain of inflation in everything, in which material luxuries are enticing this person. And whether he is a farmer or a poor farmer, he considers material happiness as his own. In this, his financial planning goes through Kollam, and he is once stuck under a mountain of debt. Farmers, agricultural laborers, poor farmers, businessmen, etc. in the field of study are the victims of this vicious cycle. I don't think they will be freed from this vicious cycle. Because material happiness has become so excessive, the little person is falling prey to material happiness. Therefore, the number of farmers who are currently engaged in agriculture is small.

Researchers have observed that the farmers in the study area have gold ornaments, silver ornaments and gilt ornaments. In the present study area, the use of tools like seven pieces, earrings, bracelets, rings, fines, waist belts, silver belts, earrings, foot chains etc. in jewelery has been seen in rural areas. However, in the Indian society, the craving for ornaments is very high. It is not only women who wear jewelery, but also men who are not far behind today. There is a method of wearing ornaments in proportion to the amount of wealth. Not everyone, rich or poor, has escaped this ornament because ornamentation is a very long tradition of Indians.

In Ramtirtha study area, people have pots including Pata-Varvanta, Math, Brass Parat, Chool, large earthenware pots for storing water. A large bamboo shed for storing grain, a stone mill for grinding grain, a stone grinder, a falcon (wood coat), a place for storing foodstuffs, or a place where things were kept was called a slope.

In this research, the researcher's direct participant observation shows that the previous rural life was very poor. The rural society was living in a difficult situation in which there was a lack of any kind of material comforts. But today, all these things are in a museum. It has now been replaced by modern amenities. It is very rare to find old items in rural areas today.

From the above discussion we can see that old items, or old materials, or old stained ornaments are rarely seen in postmodern times. The question asked by many in the participatory observation suggests that it is time to say old to gold.

Conclusion:

The above table one's list of agencies to seem. What type of each and every goods have made? And what is the use of these goods? This is our understand even then in post modernism period for farming using tools, residential ornamentals and utensils have major changes. Today's in rural area above agencies are changing in modern equipment. Previous rural life method and rural economy stages are not nearly relation. Because changing economy system in changing rural life methods have seemed. Today's rural economy system has collapsed, because in rural life farming agencies residential, ornamentals & utensils have large used in daily life. Therefore so many problems are created in rural area.

Acknowledgement: Author has very thankful to village people of Ramteerthfor providing valuable information regarding their traditional knowledge about equipments, ornamentals& utensils.

References:

1. Attre T. N., 'Gavgada',
2. Census India, (2011), 'District Census Handbook Nanded', Maharashtra, part XXI- B.
3. Ibid.
4. Joshi Tarkateertha Shri. Laxmanshastri, 1976, 'Marathi Vishvokosh', Mumbai: Maharashtra Rajya Sahitya Sanskruti Mandal, Vol. 5, P. –
5. Garge S. M., 2007, 'Bhartya' SamajvidnyanKosh' Pune: Mehata Publishing House, Vol. P.

मेलघाट का बलई समाज—लोकसंगीत का भागीदार

डॉ. सरिता संजीव इंगळे

संगीत विभाग प्रमुख स्व. छ. मु. कठी कला महाविद्यालय, अचलपूर कॅम्प.

मो. क्र. — ९७६३९९३६७३ ई—मेल — dr.sarita.ingale@gmail.com

सारांश —

भारत के प्राचीनतम संस्कृति, रुढी—परम्पराओं का जतन कर उसके संरक्षण का महत्कार्य उन्ही विभिन्न प्रदेशों, भूभागों के निर्माताओंने (आदिवासी जाती तथा जमाती) किया है, और इस मूल सांगीतिक विधाओं को लोकगीत कहा गया है। ऐसा ही मेलघाट का आदिवासी समाज अपने रुढी—परम्पराओं का जतन सांस्कृतिक तथा सांगीतिक माध्यमों द्वारा कर रहा है। उनका सिधा—सिधा और सरल तथा सिमीत स्वरों का यह सहजतापूर्ण निर्माण हुआ लोकसंगीत निश्चितही सौंदर्यवर्धक है। इसी क्षेत्र के 'बलई' समाज की दैनंदिनी, सामाजिक प्रथा में और त्यौहारों द्वारा सांगीतिकता की लगातार क्रिया प्रतिक्रिया दिखायी देती है। इन सांगीतिक दृष्टीकोन का अर्थात इस लोकसंगीत का जतन, संरक्षण वह कितनी सहजजासे करते हैं, इसका लेखाजोखा संक्षिप्त रूप से हम इस शोधनिबंध द्वारा करने का प्रयास कर रहे हैं।

प्रस्तावना —

आज वर्तमान में भी अस्तित्व में रहने वाली सभी संगीतों की जननी लोकसंगीत हैं। डॉ. गर्ग संपादीत ग्रंथ द्वारा "लोकगीत उन्हें कहते हैं जो विशेषतः घर—गृहस्थी के मांगलिक अवसरों तथा विशेष त्यौहारों या उत्सवों पर नर—नारियों तथा गाँवों में अपनी अपनी प्रांतीय या ग्रामीण भाषाओं में गाये जाते हैं। लोकगीतों के द्वारा हमें अपनी संस्कृति से परिचीत होने का अवसर मिलता है। परम्परागत रूप से जो धुने चलती आयी हैं, वे सब हमारी धरोहर हैं।"² इन्ही तथ्यों के आधार पर हम मेलघाट के 'बलई' समाज का लोकसंगीत समझ सकते हैं।

श्रीमपरिहार के लिये नैसर्गिक रंजन निर्माती वह संगीत के माध्यम द्वारा अपनाते हैं। साधा—सरल, कष्टप्रद तथा आधुनिक तंत्रज्ञानों से अनभिज्ञ यह समाज अपने गायन—वादन—नृत्य द्वारा एक विशिष्ट लयबद्धता, शिस्तबद्धता प्रदर्शित करते हैं, अर्थात वह निश्चितही शिस्तप्रिय हैं। निसर्ग द्वारा मूल उत्पत्ती के माध्यम से वह वादनतंत्री तथा संगीत नुस्खे निर्माण करते हैं, जो संगीत का मूल है। इनमें कहीं भी नाट्यमयता न होकर यह संगीत निर्माती इनकी सहजता होती है। इनके लोकगीतों में शब्दों का महत्व, उन्ही विशिष्ट अवसरों के अनुसार भावनाप्रधान होता है। इनमें स्त्री गीते अधिकतर होकर वह ज्यादातर वाद्य के बिना ही गायें तथा नृत्य द्वारा प्रदर्शित करते हैं, परंतु वह भी एक विशिष्ट लयपूरक तथा सौंदर्यपूर्ण रहते हैं। तो पुरुषों के गीतों में तथा संमीश्र गीतों में कहीं कहीं वाद्यों का प्रयोग किया जाता है। किसी को अपना बडप्पन दिखाना है, अपना नाम ही होना चाहिये ऐसी बातें उन्हे छू भी नहीं सकती क्योंकि स्वयं के आनंद, मनोरंजन, श्रमपरिहार के लिये यह संगीत निर्माती उनकी सहजता होती है, और इसी लिये वह निर्मल झरनों की तरह शुद्ध होती है। रागदारी वगैरे इन सभी बातों से वह परिचीत नहीं होते किंतु हम उनके लोकगीतों का अध्ययन करें तो निश्चितही वह तीन—चार स्वरों तक सिमीत दिखती हैं, यह इंद्रधनुष की तन्हा होती है, जैसे हमारे अध्ययन के अनुसार वह अनेक रागों की छटायें प्रदर्शित करते हैं, और अपने आप विलक्षण सुंदर संगीत निर्माती प्रतीत होती है, इससे यह स्पष्ट होता है,

² गर्ग डॉ. लक्ष्मीनारायण, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय हाथरस प्रकाशन, 23 वा संस्करण 1999, पृष्ठ क्र. 239

कि मेलघाट की यह लोकसंगीत परम्परा प्राचीन हैं। इन मेलघाट लोकसंगीत में कुछ परिवर्तन कर के हम उनमें और भी सुंदरता का अनैसर्गिक निर्माण कर सकते हैं परंतु यह मूल लोककला भविष्य में, अनेक पिढीयों तक जिवित रहने के लिये हमें इसका मूल स्वरूप स्पष्ट करना आवश्यक तथा महत्वपूर्ण बात होगी। मेलघाट के यह बलाई समाज का वर्णन करते हुये यह स्पष्ट हुआ है, कि बुलाई अर्थात बलाई और लंबे समय के उपरांत, अंतराल के बाद 'बलाई' यह नामकरण होते चला गया। बलाई समाज यह मूलतः मेघवंशीय समाज है। इनकी उत्पत्ति यह भारत के राजस्थान का मूल है, किंतु इनका स्थलांतरण किस अवस्था में हुआ यह हम अगले चरण में देखते हैं।

बलाई समाज की उत्पत्ति, स्थलांतरण एवं विकास स्वरूप —

शरीर से बलदंड, शूरवीर किंतु नम्र, श्रम करने वाले और प्रामाणिक बलाई मूलतः राजस्थान के माने जाते हैं। तत्कालिन समय में सवर्णों के, यवनों के उनपर हुये भीषण अत्याचार के कारण उन्हें बेहद तकलीफों का सामना करना पडा, यवनों के इन कठोर अन्याय, छल—कपट के कारण वे वहाँ से विभिन्न क्षेत्र में चले गये, बिखर गये।

प्रा. निशा, अपने शोधप्रबंध में लिखते हैं, कि "राजस्थानातील अस्पृश्य बलाई जात यवनांच्या अन्यायाला वैतागून पुढे मध्यप्रदेशातील निमांड प्रांतात होशंगाबाद, खरेगोन, बु-हानपूर, बैतूल या भागात आली व पुढे निमांड प्रांतातून उपजिवीकेसाठी मेळघाटात येऊन ठेपली"³

यह सुदृढ शरीरयष्टी के होने के कारण अभी वह विशिष्ट क्षेत्र के राजदरबार में कार्य के लिये नियुक्त किये गये, जैसे इनका कार्य था की महाराज के आदेश अनुसार किसी शत्रू को अथवा अपराधी को बुलाकर राजदरबार में लाया जाना, प्रसंगावधान के अनुसार या तो उन अपराधीयों को पकडकर राजदरबार में हाज़िर करना यह इनका कार्य तय हुआ। इस कार्य के लिये अभी इन्हे एक लाठी सोपी जाती थी, यह मेघवंशी, बलवान क्षत्रिय थे। इनके इस कार्य के सम्मान में उनके संपूर्ण परिवार के उदरनिर्वाह की सुविधायें की जाने लगी, खाने के सुविधा को वह 'पेटीयाँ' कहते थे। कहींपर तो उन्हें खेत—खलिहान दिये गये। आरोग्य सुविधा की जिम्मेदारी भी राजाओं की तरफ से पूर्ण होने लगी क्योंकि इनका यह कार्य बहुत ही जोखीमभरा था। यह बुलाने के कार्य से ही इन्हे 'बुलाई' फिर शब्द अपभ्रंश होकर 'बलाई' और फिर 'बलाई' कहने लगे। इनके कार्य की यह पावती, उपाधि ही थी। यह मेघवंशी, मेघवाल, मेघवार जाती के क्षत्रिय थे, स्वामी गोकुलदास इस विषय की पुष्टि में कहते हैं, कि 'राजस्थान में मेघवंशीयों को ही बलाई कहा जाता है।'⁴ इसी संबंध में वह अपने मेघवंश इतिहास ग्रंथ में लिखते हैं, कि 'ब्रह्मजी के मानसपुत्र वशिष्ठ ऋषि की अरुन्धति नामक स्त्री से मेघ, शाक्ति आदि १०० पुत्र उत्पन्न हुये, इसप्रकार ब्रह्मजी के पौत्र मेघऋषि से मेघवंश चला।'⁵ ऐसा कहा जाता है, कि यह आकाश के बादलों को, मेघों को विनंती, प्रार्थना कर बारिश लाने की क्षमता रखते हैं, जैसे इन्हे मेघवार कहते हैं तो मेघ का अर्थ बादल तथा वार का अर्थ युद्ध मानते हैं। कहीं कहीं तो मेंढक को दूत बनाकर बारिश की प्रार्थनाएँ करते हैं। व्यवसाय के संबंध दूसरी बात यह सामने आती है, कि वह कपास—खेती से जुड़े हुये हैं। "मेघवंशियों का पेशा कृषी और बुनाई था, विशेष रूप से खादी और काष्ठ कार्य था।"⁶ "जाती संदर्भ संबंधी कुछ अभ्यासकों के अध्ययन द्वारा पता चला कि बुनकरो में 'कोरी' तथा 'कटियाज' जाती के वंशज ही 'बलाई' हैं।" मूलतः कोरी और कटियाज

³ शोधप्रबंध—मेळघाटातील 'बलाई' या दलित समाजाच्या पारंपारिक वाडमयाची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक चिकित्सा, संशोधनकर्ते— प्रा. निशा शेंडे, २००३, पृ. क्र. ४९

⁴ <https://m.facebook.com-permalink> 17 May 5.00 pm

⁵ महाराज स्वामी गोकुलदास, मेघवंश इतिहास, श्री सरस्वती प्रकाशन अजमेर तृतीय खंड १९५९

⁶ <https://hi.m.wikipedia.org> - 17 May 5.25 pm

यह 'महार' जाति की शाखायें हैं। होशंगाबाद विभाग में उन्हें 'महार', 'मेहरा' अथवा 'मेहरा बलाई' कहते हैं। बुन्हानपूर और खंडवा में उन्हें 'अस्पृश्य बुनकर' अथवा 'बुनकर बलाई' कहते हैं, तथा आज भी वर्तमान में महाराष्ट्र में कहीं-कहीं इन्हे 'महार' कहते हैं, यह कार्य महार और बलाई की कार्यसाम्यता दिखाता है क्योंकि महार ही प्राचीन काल में विणकर, कोतवाली, संरक्षक ऐसे बलदंड कार्य किया करते थे।⁷ महार की परिभाषा ही हार न मानने वाले ऐसे माना जाता है।

बलाई की उपजाति —

बलाई स्वयं को हिंदू धर्म के मानते हैं। उनमें निमाडी बलाई, चंद्रवंशी बलाई, ठाकूर बलाई, भगत बलाई, बनकर बलाई, डेहरा बलाई ऐसे कई उपजातियाँ मानते हैं। और इसमें भी निमाडी तथा बनकर बलाई श्रेष्ठ समझे जाते हैं तो डेहरा बलाई कनिष्ठ माने जाते हैं। प्राचीन काल में इनकी उपजातियों में रोटी-बेटी व्यवहार नहीं था किंतु अभी बदलाव होकर अनेक जगहों पर शिथिलता आयी है। इन सभी की भाषा निमाडी तथा खडी हिंदी होकर कहीं भूभागों में वाक्यों के अंतिम उच्चारण में 'छे' शब्द लगाते हैं। यह बलाई विभिन्न भागों में बिखरते हुये कुछ मेलघाट में स्थलांतरीत हुये यह इतिहास है। इन बलाईयों के जनजीवन का, संस्कृति का परिचय सांगीतिक दृष्टि के अध्ययन द्वारा भी हमें निश्चितही मिलता है।

बलाईयों की सांगीतिक दृष्टि —

इन जाती-जमाती के लोगों को क्या शास्त्रीय और क्या सुगम और क्या अन्य ... कुछ भी ज्ञात नहीं, परंतु अपने आप उनके रचित गीत, वाद्यों का अध्ययन अगर हम करें तो सच ही में इन सभी संगीत की जननी लोकसंगीत ही है यह स्पष्ट होता है। अध्ययन के पश्चात बलाई समाज के महिला गीतों में अधिकांश स्वरूप में सांगीतिक दृष्टि से राग दुर्गा और भूपाली के शुद्ध स्वरों का प्रयोग दिखायी देता है। स्त्री गीतें बहुत जादा तथा वाद्यविरहीत और तुलना में पुरुषप्रधान गीतों की रचनायें अल्प परंतु वाद्यों के समवेत गाये-बजाये जाते हैं। इन्हे कुछ शास्त्रीय ताल-वाल का गंध नहीं किंतु अध्ययन द्वारा यह लयप्रधान चाले साधारणतः ताल दादरा, केरवा, रुपक, पशतो इन तालों के वनज का एहसास दिलाते हैं। यह निसर्ग पूजक लोगों की समस्त दास्ताने जैसे निसर्ग से ही जुडी है वैसे संगीत पूजा भी वह निसर्ग के बल पर ही करते हैं और इसीलिये उनकी निर्मित लोकवाद्यों, लोकनृत्यों, लोकगीतों विलोभनीय तथा प्राकृतिक प्रतीत होती है।

सांगीतिक पडसाद —

संपूर्ण दैनंदिनी में जीवन का प्रारूप दिखानेवाला आईना सांगीतिक परम्पराओं के अनुसार बलाई के उच्च कोटी के लोकसंगीत द्वारा प्रदर्शित होता है। उन विशिष्ट परिस्थिती के अनुसार हरेक गीतों का नामकरण किया गया है की जिसका शिर्षक लेते वह किन त्योंहार का है यह ज्ञात हो जाता है। इस प्रकार कुछ लोक गीतों के प्रकारों का संक्षिप्त वर्णन निम्नतम दर्शाते हैं —

लोकगीते — (पुरुषप्रधान अल्प तथा सभी स्त्रीप्रधान गीत)

१) त्योंहार, सण-उत्सवसंबंधी लोकगीतों के नाम — सावन गीत, हलूर गीत, होली गीत, फगवा गीत (पुरुष प्रधान), पोवाळा गीत (पुरुष प्रधान) इन सभी गीतों में जो त्योंहार है उस संबंधी तथा ऋतुचक्रों के अनुसार शब्दरचनायें रहती हैं।

२) ऋतुसंबंधी गीत — सावन गीत, हलूर गीत, कथा गीत

३) संस्कारसंबंधी गीत — गोदी भरना, जन्म गीत, छटी पूजा गीत (पुरुषप्रधान), चलावा गीत (पुरुषप्रधान), घुंगरी उतारना गीत, खनमट्टी गीत, मंडा निवतना, सुतरना, वाना घुमाना, वाना देना, चिगट का गीत, कांचपूजा गीत, बिछारनी, चौरी, बिदाई, छवका, सजनाई गीत (पुरुषप्रधान)

४) धार्मिक गीत — भक्ती गीत (पुरुषप्रधान), काया भजन (पुरुषप्रधान)

⁷ बलाई समाज उत्पत्ती <https://m.facebook.com-permalink> - 17 May 4.00 pm

५) श्रमसंबंधी गीत — घट्टी गीत

६) नृत्यगीत — होली गीत, छवका

७) विनोदी गीत — फगवा गीत, बिछारनी गीत

८) वात्सल्य गीत — लोरी गीत

९) कथा गीत — आल्हा — उदल की कथा, नानीबाई को म्हेरो (मायका), प्रल्हाद कथा, प्रद्युम्न कथा, भगीरथ कथा, सुमन कथा, कँस वध कथा, श्रीकृष्ण जन्म, उषा हरण, रुखिणी कथा, संत मीराबाई कथा, बळीराजा कथा, सिंगाजी कथा, हरिहर लिला ऐसे बहोत—सी कथाओं के गीत रचे जाते हैं। गीतों द्वारा प्रयुक्त कथा ही कथागीत है।

यह सभी गीत जन्म से लेकर मृत्यु तक जीवन के सभी विषयों पर अंकित होती हैं।

लोकवाद्य —

ढोल, ढोलक, मृदंग, टिमकी, झांज, घुंगरु, घुंगरपट्टा, डफली, थाली यह बलई की लोकवाद्यें समझी जाती हैं किंतु इससे भी प्राचीन काल में जंगल में झाड़, पत्तों, फुल इनकी आवाज, पत्थर, लाठी, नदी, झरने इन सभी से लयबद्धता तथा इसतन्हा की सभी चीजों की टकराव से वाद्य का निर्माण करते थे।

लोकनृत्य —

इसमें कुछ पुरुषप्रधान और कुछ स्त्री प्रधान नृत्य माने जाते हैं, जिसमें काठी नृत्य, थाट्या नृत्य, रासमंडल नृत्य यह पुरुषप्रधान नृत्य, तो तोट्या नृत्य, मुंगलानी नृत्य और विभिन्न त्योहार के नृत्य यह स्त्रीप्रधान नृत्य माने जाते हैं।

बलई लोकसंगीत की सांगीतिक शास्त्रशुद्धता —

समस्त जीवन का अर्थ, उनकी संस्कृति यह सभी उनके स्वयं रचित गीतों में केवल ३—४ स्वरों के आधार पर सौंदर्यपूर्ण है, यह इनकी स्वयंस्फूर्ति है, श्रमपरिहार तथा समस्त दुखों का निवारण करने का यह उनका एकमेव साधन था। अपने आप यह सांगीतिक ढाँचा सहजता से निर्माण होना यह जैसे उनका जन्मजात गुण है। इन गीतों में से कुछ गीतों का अध्ययन कर सांगीतिक शास्त्रशुद्धता के अनुसार स्वरलिपी द्वारा शब्द—काव्यसहित उल्लेख निम्नतम बताया जा सकता है।

सावन गीत —

काव्य — बांधो ना मैय्या मोरी शिदोली वो मैय्या
मी जाऊ बडी बहन का लेवन
बिरोली सावन बरसो जाय ॥ १ ॥
अरे गंगा जमुना बेटा भरपूर रे
कोण रंग होय पहली पार, बिरोली सावन बरसो जाय
घोडेला का मारु मैय्या चाबूक वो
कुदकन होऊ पहली पार, बिरोली सावन बरसो जाय

काव्यार्थ — माँ, हमारी खाने का टिफीन (डबा) बांध, मैं अपने बडी बहन को लेने जा रहा हूँ।
अरे बेटा, जमुना नदी को पूर बहोत आया है तो तू नदी कैसे पार कर सकेगा। माँ,
मैं घोडेपर बैठकर उस घोडे को चाबूक लगाऊँ तो वो कुदकर नदी पार करेगा और
इस सावन में मैं अपनी बहन को ले आऊंगा।

स्वरावली सह बंदिश —

<p>ध — ध सा सा रेसा ध ध</p> <p>बां ऽ धो ना मै व्याऽ मो री</p> <p>X O</p> <p>ध सा सा रे रे गरे सा ध</p> <p>मी जा ऊ ब डी बह न का</p> <p>X O</p> <p>ध सा — रे गरे</p> <p>बि रो ऽ ली ऽऽ</p> <p>O</p>	<p>सा — — रे रे गरे रेसा —</p> <p>शि ऽ ऽ दो ली ऽऽ वोऽ ऽ</p> <p>X O</p> <p>ध — ध</p> <p>ले व न</p> <p>X O</p> <p>साध — सा सा रे रे रेसा —</p> <p>साऽ ऽ व न ब र सोऽ ऽ</p> <p>O X O X</p>
--	---

सांगीतिक सौंदर्य —

उपर निर्दिष्ट गीत मे भूपाली राग तथा उसके केवल ४ शुद्ध स्वरों का समुह बार—बार प्रयुक्त किया गया है। जैसे, धसा रेसा, धसा रेग रेसा, साध सारेसा इस प्रकार। यह गीत की लयबद्धता केरवा ताल दर्शाती है। हरेक लाईन मे कमी—अधिक प्रमाण के शब्द—स्वर दिखते है परंतु लयबद्धता तथा स्वर माधुर्य इन गुणों से सांगीतिक स्वरसौंदर्य जैसे अमृतमय लगता है।

कांचपूजा गीत —

काव्य — जब पिली सी हल दोली जब रे मोरो देवता
उजलासा चावल रे देव
निवता पठोय दा मोरो देवता गड चवरा का देव

काव्यार्थ — हमने पिली हल्दी मे सफेद चावल का मिश्रण तयार करके अक्षदा तयार किये है, इन अक्षता को ले जाकर हमारे देवाधिदेव चौच्या गड के भगवान शंकरजी को यह न्योता (निमंत्रण) भेज दो।

स्वरालवलीसह बंदिश —

धध ध सा रे म— म म म मग रेसा रेग रे— रेसा ध

जब पि ली सी हल दो ली ज बऽ रेऽ मोरो देव ताऽ ऽ

ध — सा रे सा —सा रे रे रे साध ध — — ध — ध

दे व ता ऽ उ ऽज ला सा चा वल रे ऽ ऽ दे ऽ व

रे रे रे रे रे म म मग रे सोध ध रेसा रे गरे रेसा सा सा — — सा — —

नि व ता प ठोय दा मो रोऽ दे ऽव ता गड च वऽ राऽ का दे ऽ ऽ व ऽ ऽ

सांगीतिक सौंदर्य —

इन स्वरों में हमें फिर से भूपाली तथा दुर्गा रागों के स्वर मिलते हैं। बलई समाज के स्त्रियों द्वारा रचित यह रचना अपने-आप रागदर्शित हुयी परंतु केवल ३-४ स्वरों को ही उलट-पुलटकर गीतों की तर्जें बनीं। प्राचीन सामगायन में भी शुरु में ३ ही स्वर थे, परंतु यह तो इनकी निसर्गतः निर्मिती है यह विशेष। इस बंदिश में दुर्गा राग के स्वरों का प्रयोग अधिकतर किया गया है। जैसे धसारेम, रेसाध, धसारेसा इसप्रकार और भूपाली रागों के स्वरों की छटा केवल गांधार के प्रयोग से स्पष्ट होती है। यह रचना ताल विरहीत होकर भी लयबद्ध, शिस्तबद्ध १ २ ३ ४ यह वजन प्राप्त कर रही है। हमारे प्रयोग से हम वर्तमान में इन स्वरावली की लंबाई कमी-अधिक कर किसी ताल में बिठा सकते हैं, परंतु अब भी उसकी मूल प्रवृत्ति से वह निखरी हुयी ही लगती है।

इस प्रकार इन निसर्ग पूजारीओं से अपने आप, कोई नाट्यमयता न होकर, सहजता से तथा स्वयंस्फूर्त मधुर युक्त गीत-संगीत निर्मिती हुयी है और हो रही है, जोकि उन विशिष्ट समाज जीवन का आईना बन गयी है। इसलिये डॉ. हुकमचंद कहते हैं, कि “संगीत सभी ललित कलाओं में प्राचीन और सर्वश्रेष्ठ है। मनुष्य को जब भाषा का ज्ञान नहीं था तब भी संगीत किसी ना किसी रूप में अवश्य प्रचलित था, चाहे वह अविकसित ही क्यों ना हो। आदीमानव अपने मन के भावों को सुख-दुःख को गुणगुनाकर ही व्यक्त करता होगा।”⁸ और शायद इसीलिये श्री ज्ञाते कहते हैं, कि “संगीत कलेचे माध्यम स्वर आणि आशयही स्वरच आहे.”⁹ तात्पर्य यह की प्राचीन सभ्य संस्कृती का जतन इन लोकसंगीत के माध्यम से, सिमित स्वर अथवा लययुक्त गायन-वादन-नृत्य की माध्यम से होकर उसके यह प्रवर्तक ही संरक्षक ठहरे हैं यह निर्विवाद सत्य है, और इसलिये ऐसे इन सभी लोकसंगीत के यह प्रवर्तक हमारे संगीत के मूल धरोहर हैं। ऐसे प्राचीन लोकसंगीत के अंतर्गत ही मेलघाट के इन बलई समाज की लोकसंगीत परम्परा उच्च कोटी की होकर उनके सांगीतिक पडसाद अमिट है। हम सभी संगीत अभ्यासकों से, विद्यार्थियों से, शोधार्थियों से अनुरोध करते हैं, आशा व्यक्त करते हैं की मेलघाट के ऐसी मूल परम्परा का जतन करें तथा काल के अनुसार परिवर्तन करके भी इनका मूल लोकसंगीत जिवीत रखें।

निष्कर्ष —

- मेलघाट में लोकसंगीत का भांडार अर्थात् इन बलई समाज के गीतों का भी भांडार विस्तृत है, किंतु उस मान से वाद्ययंत्र अल्प है।
- जितने भी वाद्ययंत्र निर्माण हुये वह प्राकृतिक होकर उन्ही के नजदीकी भूभाग के नैसर्गिक साधनों से निर्माण किये हुये हैं। इन वाद्ययंत्रों की कही पढाई उन्होंने नहीं की किंतु यह कसब उन्हे जन्मजात (in born) है, इसलिये वह शुद्धमय लगता है।
- उनके लोकगीतों में गाली-गलोच से लेकर धार्मिक प्रार्थना तक भावनायुक्त शब्द-काव्य है, जो हमारे प्राचीन संस्कृती का मूल दर्शाते हैं।
- जन्म से मृत्यु तक और उसके बाद के क्रिया कर्म की भावना भी लोकगीतों में दिखायी देती है, यह थोड़े अंधविश्वास भी है किंतु साधा-सरल जीवन और भाईचारा तथा प्राकृतिक, निसर्ग के हरेक पैलू के वे सहकारी, सहकार्यी हैं और इन बलई समाज का लोकसंगीत हमें अपनी संस्कृती, प्राचीन सभ्यता का परिचय करवा देती है।
- प्राचीन लोकसंगीत का मूल काल के अनुसार परिवर्तित हो रहा है, नये गीत-वाद्यों का अविष्कार, प्रयोग हो रहे हैं, परंतु इन आदीवासी जाती-जमाती की यह मौखिक संगीत परम्परा का

⁸ डॉ. हुकमचंद, आधुनिक काल में शास्त्रीय संगीत, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली १९९८, पृ.क्र. २

⁹ श्री. ज्ञाते कृष्णचंद्र, भारतीय संगीतः स्वरूप आणि प्रयोजन, मौज प्रकाशन गृह मुंबई, जून २०००, पृ. क्र. ३

हमे संचय कर के संरक्षण करना है, यह लोकसंगीत पूर्णतः सामुहिक तौर पर आधारित होता है। सामुहिकता यह लोकगीतों का आत्मा तथा संपूर्ण राष्ट्रीय एकात्मता का द्योतक है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) गर्ग डॉ. लक्ष्मीनारायण, संगीत विशारद, संगीत कार्यालय हाथरस प्रकाशन, २३ वा संस्करण १९१९, पृ. क्र. २३९
- २) शोधप्रबंध — निशा प्रा. शेंडे, मेळघाटातील 'बलई' या दलित समाजाच्या पारंपारिक वाडमयाची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक चिकित्सा, २००३, पृ. क्र. ४९
- ३) <https://m.facebook.com-permalink> – 17 May 5.00 pm
- ४) महाराज स्वामी गोकुलदास, मेघवंश इतिहास, श्री. सरस्वती प्रकाशन अजमेर, तृतीय खंड १९५९
- ५) <https://hi.m.wikipedia.org> – 17 May 5.25 pm
- ६) बलई समाज उत्पत्ती <https://m.facebook.com-permalink> – 17 May 4.00 pm
- ७) डॉ. हुकमचंद, आधुनिक काल मे शास्त्रीय संगीत, ईस्टर्न बुक लिंकर्स, दिल्ली १९९८, पृ.क्र. २
- ८) ज्ञाते श्री. कृष्णचंद्र, भारतीय संगीतः स्वरूप आणि प्रयोजन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जून २०००, पृ.क्र. ३

अश्विनी भिड़े देशपांडे द्वारा रचित राग छायाण्ट के बंदिश का सांगीतिक अध्ययन

Amol Wasudeorao Gawande

Research Scholar Of Jjtu

Under the Guidance of Dr.Sobharani Kodesia & Dr. Shirish Kadu

MOB:- 9823983614 Email :- amolwgawande4@gmail.com

प्रस्तावना :- बंदिश के तीन तत्व विशेष रूप में देखे जाते हैं जिसमें स्वर ताल और पद यह विशेष है प्रस्तुत बंदिश यह राग छायाण्ट में स्वरबद्ध की गई है और द्रुत तीनताल में बांधी हुई रचना है। बंदिश के विश्लेषण की दृष्टि से बंदिश के विविध अंगों का विश्लेषणात्मक अध्ययन करना महत्व का है उस हिसाब से प्रस्तुत बंदिश के विविध अंगों का अध्ययन करते हैं।

स्थाई और अंतरा के काव्य का भावार्थ :-

आवन कहिलवा पिया मोरा कछु और ना लागे जिया ।

प्रस्तुत बंदिश में मेरा पिया परदेस से घर आने को कह रहा है और यह खबर सुनकर प्रेमिका पत्नी या माशूका का खुशी के मारे कहीं काम में दिल नहीं लग रहा है।

जबसे गये पतियाँ हूँ न भेजी नींद न जाने मोरी अँखियाँ ॥

प्रेमिका अपने प्रेमी को जब से गए आपने पतिया यानी कि चिट्ठी संदेशा भेजा नहीं है और इसी कारण आप जब से गए हो तब से मेरी अँखियों ने नींद नहीं ली है। प्रस्तुत काव्य मे एकभी यह जोडाक्षरे नहीं है। पारंपरिक गीतों में जोडाक्षर युक्त शब्द होगा, तो वह शब्द उच्चार—सुलभ करने की रीत है। लेकिन यहां एक भी शब्द उच्चार सुलभ करने की आवश्यकता नहीं दिखाई देती।

तात्पर्य — यह संपूर्ण रचना गायन के लिए उच्चार सुलभ है। राग गायन की दृष्टि से देखा जाए तो बंदिश की शुरुआत द्रुत तीनताल के नवें मात्रा से शुरू होती है। स्थाई में कहिलवा शब्दों में से 'वा' यह अक्षर सम पर आकार युक्त आने के कारण आलाप गायन की दृष्टि से उपयुक्त है। स्थाई और अंतरा के अंतिम पंक्ति में पतियाँ,जिया — अखियाँ इन शब्दों के माध्यम से रचनाकार के द्वारा यमक साधा गया है।

राग छायाण्ट

द्रुत तीनताल

स्थायी : आवन कहिलवा पिया मोरा

कछु ओर ना लागे जिया।

अंतरा : जबसे गये पतियाँ हूँ न भेजी

नींद न जाने मोरी अँखियाँ ॥

स्थायी :

सा—	—रे	—	रे	गरे	ग	म	ध	प
आऽ	उव	ऽऽ	न	ऽ	क	हि	ल	
०				३				

प	ग	म	रे	सा	—	रे	सा	रे—	सा	—	ध	निप	प	सा	रे
वा	ऽ	ऽ	पि	या	ऽ	मो	रा	कऽ	ऽछु	ऽऽ	औ	ऽऽ	र	ना	ऽ
X				२			०					३			

सा	ग	ग	म	सा	—	रे	सा	—
ला	ऽ	गे	ऽ	ऽ	जि	या	ऽ	आवन

X	२	०						
अंतरा :								
			प	प	सां	सां	सां	— सां सां
			ज	ब	से	ग	ये	ऽ प ति
			०				३	
सां ध सा रें	सां ध सां ध प	सां — ध प	रे	ग	म	प		
याँ ऽ हूँ न	भे ऽ जी ऽ	नीं ऽ द न	जा	ऽ	ने	ऽ		
X	२	०					३	
म ग म रे	सा रे सा —							
मो ऽ ऽ री	अँ खि याँ ऽ	आवन						
X	२	०						

स्थायी :— आ व न क हि ल वा पि या मो रा क छु ओ र ना ला गे जि या
अंतरा :— ज ब से ग ये प ति याँ हूँ न भे जी नीं द न जा ने मो री अँ खि याँ

उपर अधोरेखांकित किये हुए — आ न व क ल प य म र ग ज इन अक्षरों के पुनरावृत्ती से जो छोटे—छोटे अनुप्रास तैयार हुये है, उनकी गितो के नादमाधुर्य में महत्वपूर्ण भूमिका रही है ।

सारांश :— इस गीत की काव्यरचना मे प्रेयसी अपने प्रियकर से रूठ कर शिकायत कर रही है, जो विरह रस से अनुकूल और नादमधुर है। गायन अभिव्यक्ति के दृष्टी से काव्य निश्चित ही उत्तम दर्जे का है। अक्षर की पुनरावृत्ति का अनुप्रास का प्रयोग करके काव्य की शोभा बढ़ाई है, यह उच्च कोटि की बंदिश रचनाकार के द्वारा रची गई है।

स्वर अभ्यास :—स्वर अभ्यास के दृष्टि से देखा जाये तो इस बंदिश के स्वर रचना मे छायानट राग के राग दर्शक स्वर समुदाय निम्नलिखित है।

- राग स्वरूप** :— बंदिश की प्रथम पंक्ति — सा रे रे ग रे
 बंदिश की द्वितीय पंक्ति — सा रे रे ग ग म
 बंदिश की तृतीय पंक्ति — सां ध सां रें सां
 बंदिश की चौथी पंक्ति — सां ध प रे ग म प म ग म रे सा

नट अंग दिखाने वाले सा रे रे ग ग म यह प्रथम पंक्ति में आने वाले स्वर समूह द्वितीय मे पुनरावृत्त हुआ है। ग म रे रे सा यह प्रथम पंक्ति में आने वाले स्वर समूह द्वितीय में पुनरावृत्त हुआ है। सां ध सां रे यह तृतीय पंक्ति में आने वाले स्वर समूह और चौथी पंक्ति सां ध प रे मे पुनः पुनरावृत्त हुआ है। प रे स्वर संगति से कल्याण अंग दिखाई देता है।

उपरोक्त विश्लेषण से रचनाकार ने राग छायानट का स्वरूप प्रभावी ढंग से बंदिश मे दिखाया है, राग स्वरूप के ऊपर उनकी पकड़ तथा बंदिश की रचना निर्माण और स्वरांकन में कोई शिथिलता नहीं है। यह स्पष्ट रूप से दिखाई पड़ता है। जो स्वर समुदाय बार—बार आये है, उनको राग वाचक स्वर समुदाय कहते है। उदा.— सा रे रे ग ग , सा ध प रे ग म प म ग म रे सा रे सा प्रस्तुत बंदिश में आरोह—अवरोह दर्शक स्वर समुदाय लिखने के बाद निम्नलिखित आरोह—अवरोह सिद्ध होता है।

- आरोह — सा रे रे ग ग म प, ध नि सां ।
 अवरोह — सां नि ध प ग म रे सा ।

निरीक्षण :— राग छायया कुछ गायकों के मतानुसार छायानट राग, छायया और नट इन दो रागों के मिश्रण से बना है। किन्तु केवल 'छायया' के स्वतंत्र रूप का कहीं वर्णन नहीं मिलता। छायानट के आरोह में निषाद का और अवरोह में गान्धार का वक्रत्व है। जो बंदिश में हमें दिखाई देता है।

प्रचार में राग छायाणट की बंदिशों में तीव्र मध्यम का आरोहात्मक रूप में प्रयोग दिखाई देता है लेकिन उपरोक्त बंदिश में तीव्र मध्यम का प्रयोग किया नहीं है केवल शुद्ध मध्यम का ही प्रयोग बंदिश में किया गया है। सा रे रे ग ग यह स्वर संगति स्थायी में २ बार प्रयुक्त हुई है जो नट अंग का प्रदर्शन करता है। अंतरा में प रे स्वर संगति कल्याण अंग निर्देशित करता है।

तात्पर्य :— अश्विनी भिड़े देशपांडे जी के बंदिश के द्वारा राग छायाणट का स्वरूप स्पष्ट होता है। यह बंदिश रागदारी संगीत की भव्यता और माधुर्य से ओत-प्रोत मालूम पडती है। परंपरा से चले बंदिश के स्वरूप को धक्का न देते हुए कुशलता पूर्वक नई बंदिश की रचना रचनाकार द्वारा की गई है।

स्वर प्राधान्य :— इस बंदिश में आई हुई स्वर रचना में क्रमशः किस प्रकार स्वर प्राधान्य दिए हैं यह देखेंगे। प्रस्तुत बंदिश की स्थायी ताल त्रिताल के २ आवर्तन में यांनी ३२ मात्रा में और अंतरा दो आवर्तन में यांनी ३२ मात्रा में बंदिस्त किया गया है। ३२ मात्रा कि स्थायी तथा ३२ मात्रा का अंतरा ३२+३२ = ६४ मात्रा में यह बंदिश बंधी हुई है।

स्वरो के मात्रा अवकाश का तक्ता :—

पंक्ति, क्र स्वर	१	२	३	४	कुल
षड्ज	४ ^{१/२}	४ ^{१/२}	९	५	२३
रिषभ	५	५ ^{१/२}	१	३	१४ ^{१/२}
गंधार	२ ^{१/२}	२	—	२	६ ^{१/२}
मध्यम	२	१	—	३	६
पंचम	२	१ ^{१/२}	३	२	८ ^{१/२}
धैवत	—	१	३	१	५
कोमल निषाद	—	१/२	—	—	१/२
कुल	१६	३२	१६	१६	८०

इन ८० मात्रों के स्वरो का प्राधान्यक्रम निम्न का प्रकार है —

१. षड्ज २३
२. रिषभ १४^{१/२}
३. पंचम ८^{१/२}
४. गंधार ६^{१/२}
५. मध्यम (शुद्ध) ६
६. धैवत ५
७. कोमल निषाद १/२

$$\text{कुल} = ८०$$

शास्त्र में इस राग का वादी स्वर पंचम तथा संवादी स्वर षड्ज बताया गया है। किंतु उपरोक्त मात्रावकाश के तालिका से इस बंदिश में षड्ज स्वर का बहुत्व बंदिश का वैशिष्ट्य दिखाता है। लेकिन उपरोक्त तालिका से स्पष्ट है कि वादी संवादी के विषय में इस बंदिश की एक अलग भूमिका है। उपरोक्त स्वरो की तालिका और बंदिश के विश्लेषण से स्पष्ट है कि

प्रत्येक राग की रचना में एक प्रमुख स्वर और एक गौण स्वर का होना आवश्यक है। वादी संवादी स्वरों को ध्यान में रखते हुए इस बंदिश के अनुसार स्वरों का प्राधान्यक्रम इस प्रकार होगा।

अ.क्र	स्वर	मात्रावकाश	मूल्यांकन
१.	षड्ज	२३	प्रधान स्वर
२.	रिषभ	१४ ^{१/२}	उप प्रधान स्वर
३.	पंचम	८ ^{१/२}	साधारण प्रधान स्वर
४.	गंधार	६ ^{१/२}	साधारण प्रधान स्वर
५.	मध्यम (शुद्ध)	६	साधारण प्रधान स्वर
६.	धैवत	५	अल्प स्वर
७.	कोमल निषाद	१/२	अत्यल्प स्वर

प्रत्येक राग में प्रधान स्वर और उपप्रधान स्वर होना राग घडन की दृष्टि से अनिवार्य होता है। उसी प्रकार साधारण प्रधान स्वर और अल्प स्वर का होना भी महत्वपूर्ण माना जाता है। जिससे राग सौंदर्य, उसकी सुंदरता इन स्वरों के कारण खुलकर सामने आती है, यह उपरोक्त स्वर प्राधान्य स्वर के विश्लेषण से ध्यान में आता है।

अलंकारिकता :- राग गायन करते समय आलाप, बोल आलाप, तान और बोलतात इनके कलात्मक आविष्कार के लिये अलंकारों का होना बहुत महत्वपूर्ण है। विविध अंगों से बंदिश गाते समय स्वर रचना में जो अलंकारिक स्वर समुदाय आते हैं, उससे सामान्य गायक कलाकार को भी राग गायन के लिए स्फूर्ती स्रोत का काम करते हैं।

ऐसे अंगभूत अलंकार बंदिश की स्वर रचना में कौन से हैं, यह देखेंगे।

- १) प्रथम पंक्ति — सा रे रे ग ग म (आरोही ढंग)
- २) द्वितीय पंक्ति — सा रे रे ग ग म (आरोही ढंग)
- ३) तृतीय पंक्ति — सां ध प प (अवरोही ढंग)
- ४) चौथी पंक्ति — रे ग म प म ग म रे सा (आरोही अवरोही ढंग)

प्रस्तुत राग की जाती संपूर्ण— संपूर्ण होने के बाद भी अलंकारों का प्रमाण कम ही दिखाई पड़ता है। इस प्रकार अलंकारिता की दृष्टिसे अनेकानेक उपज इस बंदिश से उपलब्ध होने से यह बंदिश समृद्ध हुई है।

लयसौंदर्य :- प्रस्तुत बंदिश के लिए ताल त्रिताल का चयन किया गया है जो द्रुत लय में बंदिश की गति को बनाए रखता है। प्रस्तुत बंदिश का उठाव ९वीं मात्रा से शुरू हुआ है। इसलिए इस बंदिश के स्थायी के प्रथम पंक्ति का मात्रा प्रवास ९वीं मात्रा से शुरू होकर ८वीं मात्रा तक संपूर्ण एक आवर्तन का अर्थात् कुल १६ मात्रा का है। जो कि एक सर्वसामान्य तथा सरल मुखड़ा है। स्थायी के समान अंतरा की रचना की गई है। प्रस्तुत बंदिश की एक विशेषता यह भी है कि, स्थायी की दूसरी तथा तीसरी पंक्ति को एक साथ ही गाया जा सकता है अर्थात् इन पंक्तियों को भिन्न रूप से उसके स्वाभाविक या मूल स्थान से नहीं गाया जा सकता, क्योंकि “बलमा तुम हम संग” इन शब्दों को ताल की ७वीं मात्रा से ४थी मात्रा तक रचा गया है तथा” करत ऐसी चतराई” शब्दों को ५वीं मात्रा से ताल के नवीन आवर्तन के अंत तक रचा गया है, जिससे कि इन पंक्तियों को भिन्न-भिन्न रूपों में पुनरावृत्ति करना या गाना संभव नहीं हो सकता। शेष बंदिश को सीधा व सरल रूप से ताल — अंग से रचा हुआ दिखाई देता है। राग कि लय बंदिश की लय और कलाकार की प्रदर्शनी की लय एक दूसरे के पूरक है जिसे बंदिश से भाव निर्मिती तथा सौंदर्य निर्मिती होती है।

तात्पर्य :— नववी (काल) मात्रा से उठाव होने वाली पारंपरिक बंदिशों जैसी यह बंदीश है। जिसे अधिकतर सीधे सरल रूप से रचा गया है। प्रस्तुत बंदिश के अंतर्गत आने वाली विभिन्न प्रकार की लयकारी का शोध लेंगे। इस बंदिश में एक मात्रा में १ स्वर एकपट की लय में और जिस जगह दोन मात्रा में १ स्वर गाया जाता है, उस जगह निमपट लय होगी। जिस जगह एक मात्रा में २ स्वर गाये जाते हैं, उस जगह दुप्पट लय होगी। अब शब्द के मेल—मिलाप से इस गीत के प्रत्येक आवर्तन से तैयार हुए ताल एकताल के आकृतिबंध देखेंगे।

१) प्रथम पंक्ति —

$$\underbrace{\text{आ } \text{ऽव } \text{ऽऽ } \text{न } \text{ऽ}}_5 \quad \underbrace{\text{क } \text{हि } \text{ल } \text{वा } \text{ऽ } \text{ऽ}}_6 \quad \underbrace{\text{पि } \text{या } \text{ऽ}}_3 \quad \underbrace{\text{मो } \text{रा}}_2 = १६$$

२) द्वितीय पंक्ति —

$$\underbrace{\text{क } \text{छु } \text{ऽ}}_3 \quad \underbrace{\text{औ } \text{ऽ } \text{र}}_3 \quad \underbrace{\text{ना } \text{ऽ}}_2 \quad \underbrace{\text{ला } \text{ऽ } \text{गे } \text{ऽ } \text{ऽ}}_5 \quad \underbrace{\text{जि } \text{या } \text{ऽ}}_3 = १६$$

३) तृतीय पंक्ति —

$$\underbrace{\text{ज } \text{ब } \text{से}}_3 \quad \underbrace{\text{ग } \text{ये } \text{ऽ}}_3 \quad \underbrace{\text{प } \text{ति } \text{याँ } \text{ऽ}}_4 \quad \underbrace{\text{हूँ}}_1 \quad \underbrace{\text{न}}_1 \quad \underbrace{\text{भे } \text{जी}}_2 = १६$$

४) चौथी पंक्ति —

$$\underbrace{\text{नी } \text{ऽ } \text{द}}_3 \quad \underbrace{\text{नु}}_1 \quad \underbrace{\text{जा } \text{ऽ } \text{ने } \text{ऽ}}_3 \quad \underbrace{\text{मो } \text{ऽ } \text{ऽ } \text{री}}_4 \quad \underbrace{\text{अँ } \text{खि } \text{याँ } \text{ऽ}}_4 = १६$$

उपरोक्त विश्लेषण से नीचे दिये हुये ताल त्रिताल के चार आकृती बंध हमारे सामने आते हैं।

$$१) \text{ प्रथम पंक्ति} \quad - \quad ५ + ६ + ३ + २ = १६$$

$$२) \text{ द्वितीय पंक्ति} \quad - \quad ३ + ३ + २ + ५ + ३ = १६$$

$$३) \text{ तृतीय पंक्ति} \quad - \quad ३ + ३ + ४ + १ + १ + ४ = १६$$

$$४) \text{ चौथी पंक्ति} \quad - \quad ३ + १ + ४ + ४ + ४ = २२$$

इस वैशिष्टपूर्ण आकृती बंध से इस बंदिश का लय सौंदर्य बहुत सुंदर दिखाई पडता है।

सौंदर्यात्मक दृष्टिकोन :—अब तक काव्य, रचना और लयसौंदर्य इन तीनों स्तर पर प्रस्तुत बंदिश का चिकित्सक अध्ययन किया है, इसका सारांश निम्नलिखित है — बंदिश का मध्य—द्रुत लय मे चलना अद्वितीय और सुंदर लगता है। स्वर प्राधान्य की दृष्टि से परंपरा से चलते आहे वादी—संवादी को इस बंदिश में नई दिशा गयी है, लेकिन राग के व्याकरण को सही तरीके से संभाला है। पद की दृष्टि से राग की प्रकृति और बंदिश की गति के अनुरूप भावपूर्ण, शुद्ध व सरल बोलों का चयन किया गया है। स्वर की दृष्टि से स्वर—राग का शुद्ध प्रयोग तथा मात्राओं की समुचित भरावट का ध्यान रखा गया है। ताल की दृष्टि से ताल त्रिताल का बंदिश की गति के अनुरूप चयन किया गया है, जिस कारण बंदिश का सौंदर्य खुलकर सुंदर प्रतीत होता है। सांगीतिक दृष्टि से देखा जाये, तो इस बंदिश का काव्य उत्तम दर्जे का है। प्रस्तुत राग छायाण्ट की बंदिश में एक विशेष पहलू नजर आता है इस बंदिश में संपूर्ण रचनामें कहीं पर भी तीव्र मध्यम का उपयोग नहीं किया गया है जो इस बंदिश की विशेषता है। इस बंदिश के अंतर्गत आने वाले लयसौंदर्य चार प्रकार के लय सौंदर्य के विभिन्नता से प्रकट होता है। इस बंदिश की ४ पंक्तियों में प्रयुक्त होने वाले चार आकृतिबंध श्रोता व को मंत्रमुग्ध करते हैं।

तात्पर्य :—सौंदर्य की दृष्टि से अत्यंत तेजस्वी और आकर्षित यह रचना रचनाकार और रचना कौशल्य की साक्ष्य देने वाली है। यह एक उच्च प्रति की श्रृंगार रस की बंदिश है ऐसा कहा जाएगा। रागदारी संगीत को समृद्ध करने वाली एक उच्च कोटि की बंदिश है। अश्विनी भिड़े

देशपांडे जी ने रागदारी शास्त्रीय संगीत में राग छायाण्ट में शुद्ध मध्यम की बंदिश की निर्मिती से भारतीय शास्त्रीय संगीत में एक नई दिशा प्रदान की है। रचनाकार की यह सोच, यह विचार, यह कल्पना वास्तव में प्रशंसनीय है।

संदर्भ ग्रंथ:—

- संगीत विशरद वसंत हाथरस प्रकाशन
- राग रचना अंजलि भाग २ श्रीमती अश्विनी भिड़े देशपांडे राजहंस प्रकाशन सदाशिव पेठ पुणे ISBN:978-81-7434-510-3
- डॉ मुकेश गर्ग (२०१०), साहित्य और सौंदर्य बोध, पब्लिकेशंस डिसटीब्यूटर्स, नई दिल्ली. ISBN:९७८-८१-७३९१-४७८-८
- डॉ लक्ष्मी नारायण गर्ग, (२०१२) निबंध संगीत, संगीत कार्यालय, हाथरस
- डॉ. सरिता निगम (२०१२), हिंदुस्तानी संगीत में राग वर्गीकरण, कनिष्क पब्लिशर्स डिसटीब्यूटर्स नई दिल्ली. ISBN:९७८-८१-८४५७-३२६-८

माध्यमे आणि महिला सशक्तीकरण**मोनाली यशवंत बहादुरे**

समाजशास्त्र विभाग नूतन आदर्श कला,वाणिज्य आणि श्रीमती म.ह.वेगड विज्ञान
महाविद्यालय, उमरेड जि.नागपुर

ई-मेल : monalilabhane26@gmail.com ,मोबा.न. : ९७६५०४७९४५

महिला सशक्तीकरणामध्ये प्रसार माध्यमांचे स्थान निश्चितच महत्व पूर्ण आहे.परंतु,भारतीय वैदिक पध्दतीनुसार समाजातील बहुजन स्त्रीयांचा शिक्षणाचा अधिकार नाकारल्यामुळे स्त्रियांचे क्षेत्र मर्यादित झाले होते. काही उच्च वर्णातील स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता मात्र त्यांच्या शिक्षणाच्या अधिकारातून समाजातील बहुसंख्याक स्त्रियांच्या सशक्तीकरणात कोणताही हातभार लागला नाही.प्राचीन काळी स्त्री ची स्थिती ही घराच्या चार भिंती पर्यंत मर्यादित होती.तिचे संपूर्ण आयुष्य घर आणि घराशी संबंधित विषयापुरतीच संपुष्टात होती आणि इतके असून देखील घरातील कोणत्याही निर्णयात तिचा सहभाग नसायचा, असे म्हणण्यात शोकांतिका असणार नाही की तिच्या कोणत्याही निर्णयाला आणि मताला महत्व दिल्या जात नसायचे.

स्त्रीला देवी किंवा शक्तीचे रूप मानल्या जात असे मात्र स्त्रीचे स्वतःचे स्वतंत्र असे अस्तित्व आहे हि बाब कोणीही मान्य करीत नव्हते. भारतीय इतिहास आणि पुरातन काळात स्त्रीचे स्वरूप जसे होते तसे मात्र पाश्चिमात्य स्त्रीचे स्वरूप दिसून येत नाही. परंतु जेव्हा महिला सशक्तीकरणाच्या संकल्पनेस वाव मिळतो तेव्हा सर्व धारणा ही पाश्चिमात्यीकरणतून घेतल्या गेलेले आहेत असे निदर्शनास येते.

माध्यम हा लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ आहे.आधुनिक जगात माध्यम हे असे तंत्र आहे की जे महिलांना सशक्त आणि सुदृढ बनवत आहे. महिला सशक्तीकरणामध्ये माध्यमांची महत्वपूर्ण भूमिका आहे. माध्यम महिलांमधील आत्मविश्वास वाढविण्याचे कार्य करते. या माध्यमांमध्ये प्रकाशित पुस्तके,साहित्य लेखन,वृत्तपत्र,टेलिव्हिजन,रेडिओ ही सर्व साधने तर आहेतच यासोबतच आधुनिक युगात संगणक,फेसबुक, इंस्टाग्राम,ट्विटर इ.इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे अंतर्भूत होतात.

गेल्या काही वर्षांपासून महिलांना सक्षम बनविण्यात आणि त्यांचे प्रश्न उपस्थित करण्यात माध्यमांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. जसे की:-

• महिलांना आपले विचार,मत प्रकट करणारे व्यासपीठ.

माध्यमांमुळे महिलांना जगाशी जुळवून घेता आले आहे. माध्यम हे महिलांसाठी स्वतंत्र असं व्यासपीठ ठरले आहे की,ज्यात स्त्रीला स्वतःचे मत,विचार,निर्णय लोकापर्यंत मांडता येते.स्त्रीला तिची क्षमता ओळखता येऊ लागली आहे.स्त्रीचा स्वाभिमान उंचावण्यात माध्यमांच फार मोठे योगदान आहे. परंपरावादी समाजात स्त्रीयांना त्यांचे मत व्यक्त करू दिल्या जात नव्हते. मात्र आज माध्यमांनी केवळ नोकरी करणाऱ्या महिलांनाच नव्हे तर गृहिणींना सुध्दा आपले मत,विचार निर्णय व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे.

• राजकारणात स्त्रीचा वाढता सहभाग :

सुरुवातीच्या काळात राजकारणात स्त्रीचा सहभाग हा अतिशय नगण्य होता. म्हणजेच बोटवर मोजण्याइतकाच स्त्रीचा सहभाग असायचा. भारतीय राजकारणात स्त्रीयांचा सहभाग, त्यांचे राजकीय सामाजिकरण,राजकीय निर्णय,निर्धारणामध्ये, कायद्याच्या निर्मितीमध्ये पुरुष नेत्यांच्या बरोबरीने

स्त्रियांचे नेतृत्व वाढले पाहिजे आणि या सर्वांकरीता प्रभावी साधन म्हणजे जनसंवाद जर माध्यमांचा योग्य वापर करण्याची क्षमता संपादित केली तर निश्चितच राजकारणात स्त्रीचा सहभाग वाढण्याची शक्यता नाकारताच येणार नाही. माध्यम स्त्रियांना राजकारणात सहभागी होण्यास आत्मविश्वास व प्रोत्साहन देतात. या माध्यमांमुळे महिलांच्या सक्षमीकरणात वाढ होताना दिसून येतात.

• **ज्ञान व अनुभवांचा कक्षा रूदावल्या:**

माध्यमांमुळे आपण लोकांशी फक्त जुळत नाही तर त्यामुळे ज्या स्त्रीया चार भिंती आड जीवन जगत होत्या अशा स्त्रीयामध्ये ज्ञान व अनुभवात वाढ झालेली दिसून येते. जसे की समाजात नविन काय बदल होत आहे किंवा इतर देशात काय काय घडत आहे. आंतरराष्ट्रीय घडामोडी इ. विषयीचे ज्ञान,सुध्दा स्त्रीयांना मिळत आहे.असे चित्र आपणास बघावयास मिळते. माध्यमांमुळे स्त्रीयांना ज्ञान तर मिळतच आहे. सोबतच आपण काही नविन शिकत आहोत हा अनुभव सुध्दा माध्यम प्रदान करत आहे.

• **लिंगभेद नष्ट करण्यास सहाभूत:**

काळापासून सुरू असलेली स्त्री-पुरुषांमधील विषमता अनेक समाजामध्ये आढळून आलेली आहे. भारतामध्ये आजही लिंगभेदाची समस्या अजूनही मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. समतावादी,लोकशाही समाजामध्ये स्त्रियांची स्थिती ही सामाजिक विदारकता दर्शविणारी आहे. मात्र महिला सशक्तीकरणामुळे स्त्रीयांच्या स्थितीत फार परिवर्तन झालेले आहे आणि त्यात माध्यमांची भर पडल्यामुळे स्त्रियांमध्ये सकारात्मक परिणाम झाल्याचे जाणवतांना दिसून येते.

निष्कर्ष:

वरील विवेचनावरून असे निर्दर्शनास येते की पूर्वी महिलांची समाजात कुचंबना व्हायची,तिला समाजात जे दुय्यम स्थान दिले जायचे ही जी परिस्थिती होती. ती आता मात्र बदलतांना दिसत आहे. माध्यमांमुळे महिलांच्या सक्षमीकरणात वाढ झालेली आहे. सोबत या माध्यम आणि महिला सक्षमीकरण या दोहोंच्या एकीकरणामुळे स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे. स्त्री शिक्षणाबाबत समाज जागृत झालेला आहे. त्याचीच प्रचिती म्हणून स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण ५४.१६% पर्यंत येऊन पोहोचलेला आहे. स्त्रियांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देऊन त्यांना त्यांच्या पायावर उभे करून,आर्थिकदृष्ट्या हातभार लावलेला आहे. माध्यमांमुळे स्त्रियांच्या विचारसरणीमध्ये परिवर्तन घडून येत आहे. जागतिक स्तरावर स्त्रियांचा दर्जा उच्च होत आहे. स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित होत आहे. स्त्रियांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रूदावताना दिसत आहे. म्हणजेच महिला सक्षमीकरण आणि माध्यमांमुळे एक सकारात्मक दिशा,ऊर्जा मिळालेली आहे.अशाप्रकारे माध्यमे महिलांना अधिक सशक्त करण्यास एक महत्वपूर्ण माध्यम बनलेलं आहे.

संदर्भग्रंथ:

1. Humanities and Social Studies

Publishers : Academy of Humanity and social sciences, sage publication.

2. www.m-hindi-webdunia.com

3. जागरण : 11 Oct 2015

4. Social media effect

www.jagran.com

5. मिडिया आणि महिला

स्त्रीभ्रूणहत्या— एक सामाजिक समस्या

डॉ. सविता भा. चिवंडे

सहाय्यक प्राध्यापक कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, कामठी

कोणत्याही देशाने किती आणि कशी प्रगती केली, हे जर बघायचे झाले तर प्रथम त्या देशातील स्त्रियांची प्रगती किती झाली, हे तपासून पाहिले पहिले असे रशियन क्रांतीचा प्रणेता लेनिन म्हणतो. स्त्रियांच्या प्रगती व अधोगतीवरूनच समाजाची प्रगती व अधोगती कळत असते. स्त्री ही समाजाचे अविभाज्य अंग आहे. स्त्री कुटुंबाचा आधार आहे. ती जगत जननी आहे मुलांवर योग्य संस्कार करणारी आदर्श माता आहे. एक शिकलेली स्त्री संपूर्ण कुटुंबाला सुशिक्षित आणि सुसंस्कारीत करू शकते म्हणून पुरूषाला दिल्या जाणा—या शिक्षणापेक्षा स्त्रियांच्या शिक्षणाचे महत्त्व अधिक आहे; परंतु असे असतांनादेखिल शाळांमध्ये प्रत्येक वर्गातील मुलापेक्षा मुलींचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळून येते. एकीकडे जग प्रगतीची एकेक शिखरे पादाक्रांत करित असतांना लोकांची मानसिकता कुठे जात आहे याचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. महाराष्ट्रात १००० पुरूषामागे ९२५ स्त्रिया ही आकडेवारी स्त्रियांच्या अस्तित्वाचे भविष्य सांगणारी आहे. मुलगा किंवा मुलगी होणे ही नैसर्गिक बाब आहे. निसर्ग नियमाला विरोध केला तर त्याचे विपरित पडसात उमटणारच त्यामुळे मुलांचा हट्ट सोडला पाहिजे. स्त्री पुरूष यांना समान हक्क आहे. आज स्त्रियांचे प्रमाण समाजात कमी होत आहे. त्यामुळे हा फार मोठा सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे. समाजचक्राचे संतुलन बिघडले आहे हे जाणून घेणे हा अध्ययनाचा हेतू आहे.

अध्ययनाचे उद्देश : —

१. स्त्रीभ्रूणहत्याविषयी माहिती व समाजव्यवस्थेवर होणा—या परिणामांचे अध्ययन करणे.
२. विषम स्त्री—पुरूष प्रमाण जाणून घेणे.
३. स्त्री—भ्रूणहत्याची सामाजिक वास्तविकता काय आहे हे जाणून घेणे.
४. स्त्री—भ्रूणहत्या आणि स्त्री आरोग्य यांचा संबंध अभ्यासने.
५. कायदेविषयक उपाय व सामाजिक उपाय जाणून घेणे.

अध्ययन पद्धती :—

प्रस्तूत अध्ययनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययनपद्धतीचा वापर केला गेला. तथ्य संकलनासाठी पुर्णतः दुय्यम साधनसामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला.

स्त्रीभ्रूणहत्या :—

‘भ्रूणहत्या म्हणजे लिंगनिश्चितीवरून ठराविक लिंगाचा गर्भ पाडणे होय’.

मुला—मुलींचे प्रमाण समान ठेवायचे असेल, निसर्गाचा समतोल राखायचा असेल तर सर्वप्रथम महिलांनीच आपले स्त्रीत्व कायम ठेवून लिंगभेदाला तिलांजली द्यायला हवी. कधी रस्त्याच्या बाजूला, कधी झुडपात, कधी गावाबाहेरच्या नाल्यात तर कधी पॉलिथीन बॅग मध्ये गर्भ आढळून येतो. महत्वाचे म्हणजे ही सर्व स्त्री अर्भके असतात. ही समस्या कुण्या एका राज्याची नाही तर समस्त समाजाची आहे. गर्भलिंग तपासणी करायची मुलगा असेल तर त्याला जन्म द्यायचा. मुलगी असेल तर तिला गर्भातच चिरडून टाकायचे. ही मानसिकता बदलणे आवश्यक आहे. सर्व महत्वाच्या शहरांमध्ये किंवा गावातही जिथे चांगल्या आरोग्य विषयक सोयीसुविधा उपलब्ध नाही तिथेही स्त्री भ्रूण हत्या करण्याची व्यवस्था उपलब्ध आहे. १९९१ च्या जणगणनेच्या ग्रामीण भागातील आकडेवारीनुसार बाललिंग गुणोत्तराच्या जिल्ह्यावार विश्लेषणानुसार देशातील ४२

जिल्हयात लिंग गुणोत्तर हे मुलींच्या बाजून झुकलेले आहे. दुसरीकडे देशात ३१ असे जिल्हे होते की, तेथे प्रत्येक १००० मुलांमागे ९०० हून कमी मुली आढळल्या. १९९१ मध्ये बाल लिंग गुणोत्तराचे राष्ट्रीय सरासरी ९४५ होती. त्यावेळी पंजाब हरियाणा, हिमाचल प्रदेश, उत्तर प्रदेशांसारख्या ० ते ६ वयोगटातील प्रत्येकी १००० मुलांमागे ९०० हून कमी मुली नोंदविल्या गेल्या.

विषम स्त्री-पुरुष प्रमाण

१९०१ ते २००१ या १०० वर्षातील स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा आढावा घेतल्यास स्त्री-पुरुष प्रमाणात कसे आहे आणि कोणत्या प्रमाणात तफावत निर्माण होत आहे हे लक्षात येते. १९०१ या वर्षी दरहजार पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण ९७२ होते. १९११-९६४, १९२१-९५५, १९३१-९५०, १९४१-९४५, १९५१-९४६, १९६१-९४१, १९७१-९३०, १९८१-९३४, १९९१-९२७, २००१-९२२ आहे.

गेल्या दहा वर्षात राज्यात चार लाख ६८ हजार ६८० मुलींना यमसदनी पोहविल्याचा धक्कादायक अहवाल राज्याच्या आरोग्य खात्याने दिला. २०११ च्या जनगणनेत ० ते ६ वर्ष वयागटातील बालकांचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण ८८३ वर आले. भारताच्या आणि महाराष्ट्राच्या लिंग गुणोत्तराचे प्रमाण पाहता ज्या गतीने मुलींचे प्रमाण पाहता ज्या गतीने मुलींचे प्रमाण वाढायला हवे होते परिणामी राज्यात गेल्या दहा वर्षात साडेचार लाखाहून अधिक मुली मारल्या गेल्याचे स्पष्ट होते. राज्याच्या जनगणनेनुसार सर्वसाधारण लिंग गुणोत्तर प्रमाण १९९१ मध्ये ९३४ त्यानंतरच्या दहावर्षात म्हणजे २००१ मध्ये ९२२ तर २०११ मध्ये ९४० हा दर झपाट्याने खाली आला.

देशाच्या २०११ च्या जनगणनेचा आढावा घेतला असता शुन्य ते ६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर १९९१ मध्ये ९४६, २००१ मध्ये ९२७ तर २०११ मध्ये ९१४ इतके खाली आले आहे.

यातील आकडेवारी काळजी करायला लावणारी आहे.

महाराष्ट्राच्या लिंग गुणोत्तर प्रमाण				० ते ६ वयोगटातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण (दर हजार मुलांमागे)		
ठिकाण	१९९१	२००१	२०११	१९९१	२००१	२०११
महाराष्ट्र	९३४	९२२	९२५	९४६	९१३	८८३
पुणे	९३३	९१७	९१०	९४३	९०२	८७३ - २९
नशिक	९४०	९२४	९३१	९५४	९२०	८८२ - ३८
औरंगाबाद	९२२	९१९	९१७	९३३	८९०	८४८ - ४२
बीड	९४४	९२७	९१२	९३९	८९४	८०१ - ९३

महाराष्ट्राच्या २००१ च्या जनगणनेनुसार हजार पुरुषांमागे प्रमाण ९१३ तर २०११ मध्ये ९२५ आहे तर जिल्हानिहाय मुलींचा जन्मदर १००० मागे चद्रपूर, गोंदिया, भंडारा, गडचिरोली भागात हे प्रमाण ९२० पेक्षा अधिक आहे. २००१ च्या जनगणनेनुसार ३५ जिल्हयांपैकी ३४ जिल्हयांमध्ये मुलींचा जन्मदरही कमीच आहे. तर २०११ मध्ये चद्रपूर-९४५, गोंदिया-९४४, भंडारा-९३९, गडचिरोली-९५६ तर नागपूर-९२६ तर अशिक्षितपणाचा ठपका ठेवत ज्यांना आपन मागासलेले समजतो तीच माणसे ख-या अर्थाने कधी मोठी आहेत याचा प्रत्यय २०११ च्या जनगणनेच्या आकड्यांवर नजर टाकल्यास येईल. गडचिरोली सारख्या नक्षलग्रस्त आणि अधिकाधिक जिल्हयात १००० मुलांमागे मुलींची संख्या ९५६ आहे. विशेष म्हणजे राज्यात सर्वाधिक जन्मदर असलेला जिल्हा म्हणून त्याची शासनदरबारी नोंद झाली आहे.

वरील आकडेवारीचा विचार करता भारतातील स्त्रियांचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे. फक्त केरळ राज्यात स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांपेक्षा जास्त आहे. २०११ साली प्रकाशित झालेल्या युनो

च्या भारतीय महिला संबंधिच्या महत्वपूर्ण अहवालावरून भारतीय महिलांना किती सामाजिक न्याय मिळाला? त्या किती स्वतंत्र आहेत? याचे मुल्यांकन करण्यात आले. अहवालाचे नाव 'women in India How Free? How Equal' यानुसार १९०१ मध्ये भारतात दर हजार पुरुषामागे महिलांचे प्रमाण ९७२ होते ते कमी होवून ९२३ झाले. महिलांना समान वागणूक मिळाली असती तर स्त्रीदर कमी झाला नसता

जनगणना २००१ मध्ये प्रथम भारत सरकारने अधिकृतरीत्या देशातील घटत्या लिंग गुणोत्तरासाठी लिंग भेदात्मक गर्भपातांना स्त्री भ्रुणहत्याला जबाबदार धरले. महानिबंधक जनगणना २००१ यानी १९९१-२००१ दरम्यान बाल लिंग गुणोत्तरातील घट पुढील कारणांमुळे झाले असल्याचे नोंदवले गेले.

१. वृद्धापकाळातील सुरक्षेसाठी व हुंड्यापासून मुक्ततेसाठी असणारी मुलांची गरज.
२. प्रसुतीपूर्व गर्भलिंग चाचणीचा अनियंत्रित वापर
३. स्त्रियांना त्यांच्या जिवीताबद्दल सुरक्षा पुरविण्यात शासकीय कायदे, धोरण व कार्यक्रमाची असफलता.

स्त्री-भ्रुणहत्या केवळ आपल्याच देशाची समस्या नाही तर अल्बानीया, जॉर्जिया, अजरबान आणि आर्मेनिया सारख्या देशात होती ही समस्या आपली मुळ मजबुत करत आहे. अमेरिकेतही लोक मुल असून आवश्यक मानत आहे. जगात १०० महिलामागे १०५ पुरुषांचे प्रमाण आदर्श मानले गेले. कारण युद्धासारख्या परिस्थितीत पुरुषांची अचानक मृत्युसारख्या धोका राहतो. अशा प्राकृतिक घटनेत येणारी आकडेवारी विनाशकारी होऊ शकतात.

जागतिक स्तरावर इ. स २०११ च्या नुसार १००० पुरुषामागे महिलांचे प्रमाण					
अं क्र	देश	स्त्रिया	अं क्र	देश	स्त्रिया
१	जर्मनी	१०८१	७	ऑस्ट्रेलिया	१०४५
२	रशिया	१०७९	८	इन्डोनेशिया	१००९
३	अमेरिका	११४०	९	पाकिस्तान	०९०५
४	जपान	१०४१	१०	बांगलादेश	०९४१
५	चिन	१०५०	११	श्रीलंका	०९६२
६	नायजेरिया	१०१५	१२	नेपाल	०९४६

या समस्येला कमी करण्यासाठी पहिलेपासूनच प्रयत्न केले गेले जात होते पण पुर्नपणे यश आले नाही.

स्त्री-भ्रुणहत्याची सामाजिक वास्तविकता

गर्भजल लिंग परिक्षण करून स्त्री भ्रुण हत्या करणे ही बाब वरवर फक्त स्त्रियांचे समाजातले पुरुषांच्या तुलनेत प्रमाण कमी होण्यापूरतेच दिसत असले तरी ते तेवढ्यापूरतेच मर्यादित नाही. या गोष्टीला बरेच पैलू आहेत. स्त्रियांच्या अस्तित्वाला दुःख्य महत्व असण्याची ती सुरुवात असते. शक्यतोवर स्त्री गर्भाला जन्म घेवूच दयायचा नाही आणि त्यातही ती जन्माला आलीच तर उघड दुःख साजरे करायचे त्यानंतर आयुष्यातला प्रत्येक महत्वाच्या टप्प्यावर स्त्री आणि पुरुष या भेदामध्ये स्त्रीने मागे राहायचे तिला डावलायचे या संपुर्ण प्रक्रियेला गर्भजल परिक्षणापासूनच सुरुवात होते.

महाराष्ट्रातील सर्व महत्वाच्या शहरांमध्ये विशेषतः ज्या ग्रामीण भागात आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध नाही तीथेही स्त्री-भ्रुणहत्या करण्याची व्यवस्था उपलब्ध आहे. अनेक प्रतिशत डॉक्टर्स या कामामध्ये सहभागी असतात यात स्त्री डॉक्टर्सही यामध्ये हिरीरीने सहभागी होतात. हे

केवळ पैशाच्या मोहाने होते असे नाही. कायद्याने जरी स्त्री—भ्रुण हत्या हा गुन्हा असला तरी नैतिकदृष्ट्या आजही स्त्री—भ्रुणहत्येला सर्व देशभर सर्वच समाजामध्ये एक उघड मान्यता आहे. कुठल्या एका जातीची वा समाजाचे याबाबतील वेगळे नाव घेता येणार नाही. एवढी सर्व जातींची व समाजाची या एक घृणास्पद मुद्यावर एकवाक्यता दिसून येते. समाजातले डॉक्टर्स हे काही विज्ञान आणि तंत्रज्ञान शिकल्यामुळे वेगवेगळ्या रसायनांचे बनलेले नसतात. ते सुध्दा याच भुमीत तयार झालेले असतात. शिवाय त्यांच्याकडे गर्भजल परीक्षा करून घ्यायला आलेल्यांमध्ये उद्योगपती, पोलीस अधिकारी सरकारी उच्चपदस्थ, राजकीय नेते, मध्यमवर्गीय अशी मंडळीही असतात. त्यामुळे कायद्याने जरी कितीही हात बांधले तरीही गर्भजल परिक्षणाला आणि स्त्री—भ्रुणहत्येला अप्रत्यक्षपणे मिळणारी सामाजिक प्रतिष्ठा टाळता येत नाही. सर्व मान्यवर प्रतिष्ठितांना (अपवाद वगळता) वंशाचा दिवा म्हणून मुलगा हवा असतो. मुलगी ही वंशाचा दिवा ठरू शकते याची ठळक उदाहरणे समाजात दिसत असतानाही त्यावर विश्वास ठेवण्याकडे गतानुगतीकांचा कल नसतो. या एका बाबतीत इंदिरा गांधी ते कल्पना चावला पर्यंत सारी उदाहरणे कानीकपाळी ओरडून देखील बहुतांश समाजाला काहीही फरक पडत नाही. याचे कारण स्त्रियांच्या क्षमतेबाबत एकंदरीतच समाजाची पुर्वग्रहदुषीत धारणा आहे. खरेतर स्त्रीला दुय्यम स्थान देणाऱ्या समाजात जगात कुठलाही समाज नाही.

मुलगी आल्यावर सर्वसाधारणपणे समाज कसकसा विचार करत जातो याचा विचार करणे आवश्यक आहे. मुलगी जन्माला आल्यावर मुळातच तिच्या आयुष्यातील त्यानंतरची सर्वात महत्वाची घटना इतर कुठलीही न मानता तिचे लग्न हेच मानले जाते. हिंदु धर्मग्रंथांमध्ये स्त्री ही आयुष्यात सुरूवातीला वडिलांची नंतर नवऱ्याची व त्यानंतर मुलाची जबाबदारी असल्याचे म्हटलेले आहे. आयुष्याच्या उत्तरार्धात ज्या मुलावर तिने अवलंबून राहायचे आहे. त्याला जन्मसुध्दा तीच देणार आहे. अन त्याला जर जन्म न देता मुलीला जर तिने जन्म दिला तर ज्या दोषाची धनिसुध्दा तीच होणार आहे.

वास्तविक आधुनिक विज्ञानाने निःसंदिग्धपणे हे सिध्द झालेले आहे की, गर्भाच्या लिंगासाठी त्याचा/तीचा पिता हाच संपुर्णता जबाबदार असतो. तरीही मुलगा न होता मुली होतात म्हणून असंख्य स्त्रिया आपल्या समाजात, आपल्या कुटुंबात अक्षरशः नरकयातना भोगत असतात. मुलीच्या जन्माच्या वेळेपासून तिचे आयुष्य हे लग्नकेंद्रित बनून जाते. तीला आयुष्यात स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी ज्या गोष्टी कराव्या लागतात. स्वतःचे शिक्षण, स्वतःचे करीयर वगैरे साऱ्या गोष्टी घरातल्यांच्या दृष्टीने मुलींच्या बाबतीत दुय्यम बनून जाते.

शारिरीकदृष्ट्या ही मुलीच्या विकास आणि मुलाचा विकास अतिशय भिन्नपणे होतो. मुलगी मुलतःच शरीराने दुर्बल आहे ती मुलगी शारिरीकदृष्ट्या जन्मतःच मुलांपेक्षा जास्त चिवट असते. नैसर्गिक बालमृत्युचे प्रमाण पाहिले तरीही नेमके हेच सिध्द ग्रामीण आणि शहरी भागात कित्येक घरांमध्ये स्त्रीच सर्व कुटुंबाचा भार तीच सांभाळत असते. पण तरीही मुलीचा गर्भ जाणून घेऊन तीची हत्या करण्याचे प्रमाण सर्रास चालू आहे. यामध्ये स्त्रियांचाही सहभाग लक्षणीय आहे.

धोक्यात आलेले सामाजिक संतुलन

आज मोठी धक्कादायक बाब ही आहे की या स्त्री—भ्रुणहत्येमुळे समाजात सामाजिक व नैसर्गिक असंतुलन निर्माण होऊन त्याचा भीषण परिणामांची कल्पनाच केली जावू शकत नाही. आज स्त्री पुरुष प्रमाणात असंतुलनामुळे मुलांना लग्नासाठी मुली न मिळण्याचा प्रश्न काही समाजामध्ये गंभीर स्वरूप धारण करू लागले आहे मुलगी नकोच असा प्रत्येकाने केलेला विचार यामागचे कारण आहे. पंजाब आणि हरीयाणासारखे काही राज्ये कन्या भ्रुण हत्येच्या कारणाने प्रसिध्द आहे. पंजाब आणि हरियाण यासारखे अनेक गाव असे आहेत की जिथे युवकांचे विवाही

होवू शकत नाही. अशा वेळी वधुसाठी दुसऱ्या राज्यातील मुलींना आणले जात आहे. त्यामुळे कित्येक सामाजिक विकृती समोर येत आहे. सामाजिक संतुलन डगमगल्याने आणि विशेषकरून समाजात स्त्रीयांची संख्या कमी झाल्याचे गंभीर परिणाम होत आहे. ज्या समाजात स्त्री कमी असतात तेथे महिलांच्या विरोधी गुन्ह्यात वृद्धी होत राहते. स्त्रीयांची संख्या कमी होणे ही स्वाभाविक गोष्ट नाही. विशेष करून अविवाहित आणि दृष्ट युवक महिलांना लक्ष बनवत आहे. पंजाबमध्ये मुलींसाठी मारामारी सारखे आश्चर्यजनक रूप पहायला मिळाले याचा प्रभाव तेथील सामाजिक जीवनावर पडला आहे. तेथील मुलींकडे अपेक्षेच्या दृष्टिने पाहिले जाते. काही वर्षा आधि एका परिवारात जेव्हा १ मुलाने जन्म घेतला तेव्हा तेथील तीन मोठ्या मुलींनी एकमेकांसोबत आत्महत्येचे पाउल उचलले होते. राजस्थानमधीन काही गाव असे आहेत की, जेथे १० वर्षा पासून कोणतीही वरात आली नाही कारण तेथे मुलींना जिवंत सोडले जात नाही. याच पंरपरेने मुलींना जन्माच्या आधीच त्यांना भुण अवस्थेतच मारले जात आहे.

कन्या भुणहत्येच्या बाबतीत भारताच्या गैरसरकारी संगठन आणि सरकार खुप आधिपासून गंभीर आणि जागरूकता अभियान चालवत आहे. पण आज संयुक्त राष्ट्रसंघाने आपला रिपोर्ट प्रसिध्द करून या भयावह धोक्याला आणखी समोर उभे केले या रिपोर्टमध्ये असेही सांगितले गेले की भारतात स्त्री-भुणहत्येच्या वाढत्या प्रकरणाने स्त्री-पुरुष प्रमाणात असंतुलन निर्माण होईल आणि समाजात स्त्रीयांची संख्या कमी आल्यामुळे समाजात यौनहिंसा, बालशोषणा सोबतच पत्नींची अदलाबदली दृष्टप्रवृत्ती वाढीला लागेल.

काही सामाजिक संघटनाही लोकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी पुढे येत आहे. सरकारही मुलींना जन्म देवून नसबंदी करणाऱ्यास आर्थिक मदत देत आहे. सरकारही स्त्रीयांच्या कमी होणाऱ्या संख्येवर चिंतीत आहे. खासकरून पंजाब, हरियाणा, राजस्थान आणि दिली मध्ये भुणहत्येचे वाढते प्रमाण हे कोणत्याही आढाणापेक्षा कमी नाही. याला कमी करण्यासाठी महिला आणि बालविकास मंत्रालय युध्द स्तरावर जनजागृती कार्यक्रम चालवत आहे. यासाठी विश्वविद्यालयाचीही मदत घेतली जात आहे. भुणहत्या कमी करण्याच्या जनजागृती कार्यक्रमात भाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना काही अतिरिक्त गुण देण्याचे ठरले. तसेच विश्वविद्यालय परिसरात, बाहेर सेमीनार, वादविवाद, नाटक, गीतसंगीत, कठपुतली, नृत्य यामाध्यमातून जनजागृती होणे आवश्यक आहे.

भुणहत्या कमी करण्यासाठी साधुसंत व धार्मिक पुढाऱ्यांनी मदत देण्याचा केंद्र सरकार योजना बनवत आहे. मुसलमानांची सर्वोच्च धार्मिक संस्था ऑल इंडीया मुस्लिम पर्सनल लॉ बोर्ड, हे कन्याभुणहत्येचे विरोधात लढण्यासाठी देशव्यापी जनजागरण चालविण्याचा निश्चय केला त्यांचे म्हणणे असे आहे की, गुन्ह्याला माफी नाही. स्त्री पुरुष संख्या समान असने प्रकृतीचा नियम आहे व तीच समाजाची आदर्श स्थिती आहे नर मादी जोडा असेल तरच स्त्रीपुरुष प्रमाण समान राहिल तेव्हाच समाज संतुलनही कायम राहिल. कल्पना करा की, जर समाजात मुलीच राहिल्या नाही. तर समाज बनलेच कसा स्त्रीपुरुषांना जन्म देण्यात जर तीच राहिली नाही तर पुरुषांचे अस्तित्व धोक्यात येईल.

याकरिता महिलांनी ठरवले तर त्या भुणहत्या थांबवू शकतात. पण त्यासाठी स्त्री ही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी आणि सामाजिकदृष्ट्या सुरक्षित असने आवश्यक आहे. त्यासाठी शासनाने महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. अनेक कायद्याचे संरक्षण तिच्या पाठीशी आहे. गर्भजल लिंग प्रतिबंध करणाऱ्या अधिनियमाची अंमलबजावणी सुरू आहे. पण सर्व प्रश्न कायद्याने सुटत नाही. यासाठी सामाजिक सहभाग, लोकजागृती आवश्यक आहे. यासाठी लोकांची मानसिकता बदलवणे लोकांमध्ये जागृती निर्माण होणे महत्वाचे आहे. यासाठी आर्थिक

स्वाल्बन, शिक्षण, कायद्याची परिणामकारकता अंमलबजावणी आणि मानसिकता बदलवून या प्रश्नावर सहज मात करूण गावोगावी मनामनात 'चला मुलींचे स्वागत करूया' ही संकल्पना रूजविणे आणि त्यादृष्टिने प्रयत्न करणे ही आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे असे मला वाटते.

महाराष्ट्र हे पुढारलेले राज्य समजले जाते तरीही जन्मल्यापुर्वीच मुलींची हत्या करण्याचे प्रमाण येथेच जास्त आहे. खरे तर महाराष्ट्राला स्त्री शिक्षणाची, प्रबोधनासाठी मोठी परंपरा आहे. महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, आगरकर यांनी स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढे दिले याच महाराष्ट्रात अलिकडच्या २०११ च्या अहवालानुसार मुलांच्या तुलनेत मुलींची संख्या ९२५ इतका कमी झाला आहे याचाच अर्थ दर हजारी ७५ मुली नाहीशा होत असतात. महाराष्ट्रात १९८८ मध्ये प्रसूतीपूर्व गर्भजल परिक्षण बंदी कायदा करण्यात आला. तरीही १९७८ ते १९९२ या काळात जवळजवळ १०० पैकी ८४ गर्भजल परिक्षा या गर्भाचे लिंग काय आहे हे समजून घेण्यासाठी केल्या जात आहे.

स्त्री-भ्रूणहत्या आणि स्त्री आरोग्य

स्त्री जन्माला आल्यापासून तीची खाण्यापिण्यापासून प्रत्येक बाबतीत हेळसांड केली जाते. मुलींना दुध, पोषक आहार देण्यास टाळाटाळ केली जाते. इतकेच काय ज्यांच्या वाटयाला पुरेसे अन्नही येत नाही. मुली काय महीलांनी देखील सर्वात शेवटी आणि उरलसुरल जे वाव अशीच परंपरा आजही मोठ्या प्रमाणावर आहे. त्याचे परिणाम आज असा दिसतो शाळेतील मुलींपासून मोठ्या स्त्रियांपर्यंत रक्तक्षयाचे प्रमाण मोठे पहायला मिळते. त्यासोबत मुलींचे ओझे समजणारे कुटूंबीय मुलींचा विवाह लवकरात लवकर उरकवण्याच्या मागे असतात. राष्ट्रीय कुटूंब आरोग्य सेवा संस्थेच्या पाहणीनुसार ५४ टक्के स्त्रियांचे विवाह १७ व्या वर्षी किंवा त्याहून लहान असताना होतात आणि २० टक्के महिला १३ ते १९ वर्षांच्या वयापर्यंत माता झालेल्या असतात. शिवाय आरोग्याची स्थिती वाईट होईल पहिल्या गर्भधारणेच्या वेळेस असणाऱ्या वयावर जन्माला येणाऱ्या बालकाचे वजन आणि आरोग्य ठरत असते. म्हणजे येणारी पिढीसुद्धा निरोगी निपजू शकत नाही शिवाय या लहान वयात गर्भधारणेमुळे मातांच्या मृत्युचे प्रमाणही वाढते आहे. पुष्कळदा स्त्रीया आपली दुखणी अंगावर काढत राहतात. शक्यतो वैद्यकीय उपचार टाळतात. कारण त्यासाठी येणारा किरकोळ खर्च देखील करावी अशी मानसिकता नसते. स्त्रियांच्या हातात पैसाही नसते आणि निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्यही नसते. तसेच आरोग्य विषयक सेवा स्त्रियांपर्यंत न पोहोचत बाळंतपणाशी संबंधित मृत्युदराचा विचार करता हे लक्षात येते की, घरी केल्या जाणाऱ्या बाळंतपणात स्त्रियांच्या जिवाला जास्त धोका संभवू शकतो. ग्रामीण भागातील आरोग्य केंद्रात महिला डॉक्टर, नर्सस यांच असण दैनंदिन उपस्थिती ही देखील स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक समस्यांच्या दृष्टिने आवश्यक आहे. समाजाच्या तळाशी असलेल्या स्त्री वर्गाला खर्चिक आरोग्य सेवा जणू नाकारल्या जातात. सततच्या भ्रूणहत्येमुळे सतत तिच्या मनावर व आरोग्यावर आघात होत असतात. स्त्री पुरूषांच्या समतोलाचे चित्र बिघडू लागले आहे. त्यासाठी स्त्रियांच्या सबलीकरणाचा विचार मोठ्या प्रमाणावर होणे हाच या समस्येचा उपाय आहे. शिक्षण, अर्थाजिन आणि सबलीकरण या त्रिसुत्रीच्या आधारे महिलांची उन्नती शक्य आहे.

कायदेविषयक उपाय

प्रसूतीपूर्व गर्भचिकीत्सा करून स्त्रीलींग गर्भ असल्यास गर्भपात करणे हा कायद्याने गुन्हा आहे तरीही सर्रासपणे उल्लंघन केले जाते. जोपर्यंत आपले विचार आणि पुत्रला वंशाची परंपरा चालविण्याचा वाहन मागण्याची मानसिकता बदलत नाही. तोपर्यंत कायद्याचा अवमान व शोधांचा दुरुपयोग होत राहील. आपल्या देशात शिशूलिंग निर्धारणासंबंधी अल्ट्रासाउंड मशीन १९८० मध्ये प्रकाशात आली. त्यावेळी कोणतेही फायदे नसल्यामुळे गर्भात शिशूची लिंग तपासणीसाठी या

मशीनीचा खुलेआम उपयोग सुरू केला गेला. समाजात मुलींची संख्या प्रमाण कमी होत असल्याचे जेव्हा प्रथम लक्षात आले तेव्हा १० मे १९८८ ला लिंग निर्धारण परिक्षण अधिनियम संमत केले गेले. कन्या भ्रुण हत्येवर सामाजिक संघटनेच्या केलेल्या हल्यामुळे केंद्र सरकारने १९९४ वर्षी पी. एम.डी.टी. (प्रसूती व निदान निवारण) कायदा बनवला व १९९६ मध्ये लागू केला गेला.

२०१२ मध्ये कायदयात सुधारणा करून त्याला सक्तीचे बनवले गेले या अंतर्गत यात तीन नविन प्रावधान केले गेले.

१. निदानामध्ये पहिल्यावेळेस दोषी आढळल्यास त्याला तिन वर्ष शिक्षा व ५०,००० रू. दंड

२. याची पुनरावृत्ती झाल्यास पाच वर्ष सक्तीची शिक्षा व १ लाख रूपये दंड

३. अल्ट्रासाउंड दवाखान्यात नोंदणी करणे अनिवार्य करून उपयुक्त अधिकारांसाठी वेळेवेळी निरीक्षण करण्याचे प्रावधान केले गेले.

नियमितपणे सर्व डायग्नोस्टिक सेंटरमध्ये आपली मासिक रिपोर्ट आरोग्यविभागाची लाईसेंसिंग शाखा परवाना विभागात पाठविणे आवश्यक केले हे सर्व संशोधन मुलींच्या अस्तित्वावर आघात करत आहे. पण प्रमुख समस्या आपल्या विचारात व मानसिकतेत आहे. याला केवळ फायदे करून व प्रतिबंध लावून समस्या सुटत नाही कारण कायदयाने अनेक पळवाटा शोधल्या जावू शकतात. केंद्रसरकार व राज्यसरकारने सर्वोच्च न्यायालय तसेच राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या माध्यमातून कन्या भ्रुणहत्या रोखण्यासाठी खूप प्रयत्न केले पण त्याने ह्या समस्याचे समाधान होवू शकले नाही. तेव्हा सुप्रीम कोर्टाने कन्या भ्रुणहत्येवर कडक प्रतिबंध करण्यासाठी १८ ऑगस्ट २००६ ला सर्व राज्य व केंद्रशाषित प्रदेशांना नोटीस पाठविले आहे आम्हाला हे विसरून चालणार नाही अशा प्रकारे मुलींना आपल्या जीवनातून हिसकावून घेतले तर नाही राहणार समाज व नाही आपली संस्कृती. आज कुटुंबनियोजनाच्या नावाखाली कन्याभ्रुणहत्या केल्या जातात आणि संयोगाने एक किंवा दोन मुलांना जन्म देणारे दांपत्य जेव्हा गर्बाने मान उंचावतात तेव्हा त्यांची त्यातून मानसिकता समोर येते.

सामाजिक उपाय

प्राचीन धार्मीक अंधविश्वास आणि परंपरामध्ये वेळेनुसार बदल केल्याशिवाय विकसित समाजाची कल्पनाच करणे निरर्थक आहे. सर्व उदाहरण डोळ्यासमोर उपलब्ध आहे. शिक्षण, व्यवसाय, शोध, पुलीस, सेना, खेळ, प्रशासन एकुनच जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात मुली आपली प्रतिभा सिध्द करत आहे. यासाठी मुली अधिक स्वरूपात तिल स्वालंबी, सामाजिक रूपात तिला स्वालंबी, सामाजिक रूपात तिला सामर्थ्यवान आणि शिक्षित रूपात तिला प्रतिभापुर्ण बनवून अनेक समस्यांचे समाधान करता येवू शकते.

कन्याभ्रुणहत्येला घेवून आई.एम.ए. प्रत्येक वेळी सरकार सोबत पावलो पावली चालत आहे. समस्यांच्या विरोधात सर्वात पहिले १९९९ मध्ये आई.एम.ए. नेच पहिले आंदोलन उभे केले होते. वर्ष २००० मध्ये पहिल्यांदा डॉक्टरांनी दिल्ली मध्ये जनपथवर रॅली काढली होती. आता ही आई.एम.ए. च्या महिला डॉक्टरांच्या शाखा या समस्यांच्या विरोधात आंदोलन चालवत आहे. प्रत्येक कॉफ्रेस आणि सम्मेलनात या मुद्दयावर काढत आहे. त्या भ्रुणहत्येविरोधी जनतेचा सहभाग महत्वाचा आहे. यासाठी प्रसारमाध्यमांची भुमिका महत्वाची असून त्याद्वारे स्त्रीना दुय्यम लेखणारी समाजाची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे. तसेच मुलगी हवी अशी तरूण पीढीमध्ये जागृती निर्माण करून सकारात्मक संदेश समाजाला देवून 'लेक लाडकी' अभियान राबविणे आवश्यक आहे. 'स्त्री जन्माचे स्वागत करा' असा सकारात्मक संदेश देवून पाऊल टाकणाऱ्या प्रशासनाच्या मदतीला विविध सामाजिक संघटना समोर येत आहेत. पणती विझू नये म्हणून आपण दोन्ही

हाताने पणती झाकतो वंशाची पणती विझू नये यासाठी एक हात कायद्याचा आणि दुसरा हात समाजप्रबोधनाची असणे आवश्यक आहे.

स्त्री भ्रुण हत्या कायमची रोखायची असेल तर समाजाची स्त्री पुरुष असमानतेची मानसिकता बदलविणे आवश्यक आहे. पालकांनी मुलगा मुलगी असा भेद न करता दोन्ही आमचीच मुले आहेत म्हणून मुलगी असो वा मुलगा यापेक्षा आपल्याला पालकत्व प्रदान करून आत्मसुख देणा—या मुला मुलींना समानतेने वागविले पाहिजे. प्रत्येक स्त्रीने स्वताःची अस्मिता जोपासली तर स्त्री भ्रुण हत्या होणार नाही. पुरुषाने कितीही आग्रह केला तरी तिने पुरुषाच्या दबावाला बळी न पडता आपल्या निर्णयावर ठाम राहिल्या तर स्त्री भ्रुण हत्येला पायबंद बसेल. सोनोग्राफी केंद्रामुळे स्त्री भ्रुण हत्येना चालना मिळत आहे. सरकारने पहिल्यांदा सोनोग्राफी केंद्रावर बंदी घालून अत्याश्यक स्थितीच सोनोग्राफी करण्याची परवानगी देण्यात यावी. स्त्री भ्रुण हत्येवर शासनाने केलेले कायदे यावर कठोर बंदी व त्याची अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. दिवसेंदिवस पुरुषाच्या तुलनेने स्त्रियांचे कमी होणारे प्रमाण यावर सर्वच स्तरावर गंभीर दखल घेऊन उपाययोजना केल्या गेल्या पाहिजे. स्त्रीला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होण्याचे व्यावसायिक शिक्षण देऊन तिला स्वताःच्या पायावर उभे करून तसेच गैर सरकारी संघटनांची मदत घेऊन महिलांना जागृत करणे व कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. गुप्ता मंजू व सुभाषचंद्र, भ्रुण हत्या और महिलाये, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, दिल्ली २०११.
२. लांजेवार डॉ. ज्योती, भारतीय समाज आणि स्त्री, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
३. शर्मा रमा एवं एम. के. मिश्रा, भारतीय समाज में नारी का अवधारणात्मक स्वरूप, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, दिल्ली २०१०.
४. आपटे ज. श. व रोडे पुष्पा, भारतीय महिला विकास वाटचाल, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती.
५. खोले विकास, स्त्री पुरुष तुलना, प्रतिभा प्रकाशन पुणे.
६. योजना मासिक, ऑक्टोबर, २००८.
७. चव्हान ऋ.र ,कन्या भ्रूणहत्या और महिला मानवाधिकार International Journal of Intredisciplinary Knowledge and Research Vol. 3, Issu 3/July-December,2012 2249.
८. लोकराज्य मासिक जुलै २००६.
९. समाज प्रबोधन मासिक जाने—मार्च २००
१०. समाजकल्याण मासिक ऑगस्ट २००९,मे २०१०.
- ११.बाभुळकर एस.आर. स्त्रीयांविषयी समाजाची मानसिकता: नि.प्रौ.शि.वि.वि. नागपूर कार्यशाळा १५ फेब्रुवारी २०११

प्राथमिक शिक्षा पर जातीयता का प्रभाव

डॉ.सुनिल चव्हाण

अध्यक्ष, पदव्युत्तर हिंदी विभाग एवं शोध निर्देशक, ए.सी.एस.कॉलेज, लांजा, जि.रत्नागिरी

ईमेल – sunil8012@gmail.com, मोबा. 9403145100

सारांश -

भारत में शुद्ध अतिशुद्ध को बुनियादी सुविधाओं व प्राकृतिक गतिविधियों पर भी प्रतिबंध हैं। अंग्रेजों द्वारा शिक्षा का कार्य शुरू हुआ। मुफ्त मिलती उच्च शिक्षा व नौकरियों में उच्च वर्ग कार्यरत था। सन १८५१ में महात्मा फुले जी ने महाराष्ट्र, पुणे में लड़कियों के लिए पहला स्कूल शुरू कर दिया था। उन्होंने इस शिक्षा को अनिवार्य किया था। उन्होंने निवेदन दिया था कि, शूद्रेतर बस्तियों में नए सिरे से स्कूल खुलवाएं, अध्यापक प्रशिक्षित हो। स्कूल में शिष्यवृत्ति व पाठ्यक्रम प्रदेशानुसार हो। देश के विभिन्न राज्यों में प्राथमिक शिक्षा कामोवेश इसी रूप में जातीयता के दंश झेल रही हैं।

भारत में वर्ण व्यवस्था एवं जातीयता प्राचीन काल से चली आ रही है। आर्यों के आक्रमण से मूल भारतीयों के व्यावसायिक परंतु शांति के उपासक शिल्पी वर्ग बाद में वर्ण व्यवस्था में शत्रु करार दिया गया। कारीगर के रूप में कार्यरत था उन्हें अतिशुद्ध करार देकर गांव के बाहर बिठाया गया। उन्हें खेती व मवेशियों के तथा गंदगी उठाने के काम लगा दिए जाते थे। इस वर्ग के लिए दो जून रोटी संभव नहीं थीं। गांव में आना, नदी में नहाना या शुद्ध पानी पीना, जैसे बुनियादी सुविधाओं के लिए लड़ना पड़ता। रास्ते पर चलना मुक्त रूप से बातें करना जैसे प्राकृतिक गतिविधियों पर भी प्रतिबंध थे। यह स्थिति लगभग आधुनिक काल तक चलती रही। परंतु आधुनिक युग में अंग्रेजों की बदौलत भारत में अखंड मानव जाति के कल्याण के लिए अंग्रेजों द्वारा शिक्षा का कार्य शुरू हुआ। परंतु वर्ण व्यवस्था के चलते मुफ्त मिलती शिक्षा का लाभ उच्च वर्ग ही लेता रहा। ब्राह्मणेतर तथा शूद्रेतर वर्गों को वर्ण व्यवस्था ने शिक्षा के अधिकार नकारे थे। जबकि ब्रिटिश सरकार द्वारा प्राप्त उच्च शिक्षा के साथ-साथ ब्रिटिश सरकार की अधिकांश नौकरियों में उच्च वर्ग कार्यरत था। यह वर्ग अमीर उच्च वर्गीय लड़कों को शिक्षित बनाते हुए नौकरी उद्योगों में भी काफी सहायता करता रहा है।

अंग्रेजों का मानना यह था कि, यदि उच्च वर्गीय लोग उच्च शिक्षा प्राप्त करेंगे तो वह अपने शेष भारतीय दलित, पीड़ित भाई बंधुओं को शिक्षा देंगे और इस तरह भारत में शिक्षा का आंदोलन शुरू होगा। पाश्चात्य देशों में इसी प्रकार शिक्षा के कारण अद्भुत क्रांति हुई है। भारत में भी इसी प्रकार क्रांति होगी। इस प्रकार का स्वप्नवत विचार ब्रिटिश सत्ता का रहा था। इस पर हंटर कमीशन के सामने दिए अपने निवेदन में महात्मा फुले जी पूछते हैं, "आजवरच्या आपल्या अनुभवाच्या शिदोरीतून आपल्या सिद्धांताची सत्यता पटविणारे एक तरी उदाहरण त्यांनी पुराव्यादाखल पुढे मांडावे." अर्थात्, 'आज तक के अपने अनुभव साक्ष में अपने सिद्धांत की सत्यापन करने वाला एक भी सबूत उदाहरण स्वरूप बताएं।' महात्मा फुले जी डंके की चोट पर ब्रिटिश सरकार को यह भी पूछते हैं कि, "आपल्या अभागी आणि अज्ञानी बांधवांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरी किंवा अन्यत्र शिक्षण वर्ग सुरू केले आहेत काय?" अर्थात्, 'क्या अपने अभागी और अज्ञानी बंधुओं के लिए उन्होंने अपने घर या अन्यत्र कहीं शिक्षा के वर्ग शुरू किए हैं?' स्पष्ट है कि, भारत में उस समय शिक्षा का अभाव ब्राह्मणेतर वर्ग में काफी खलता रहा। इसके पहले ही सन १८५१ में महात्मा फुले जी ने महाराष्ट्र, पुणे में लड़कियों के लिए पहला स्कूल शुरू कर दिया था। बाद में कई शाखाएं भी खोली थीं। इतना ही नहीं, ब्राह्मणेतर वर्ग के बच्चों के लिए भी स्कूल शुरू किया था। आगे ब्रिटिश सरकार को बता कर उन्होंने इस शिक्षा को अनिवार्य किया था। जाति पांति के पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोण के ब्राह्मणेतर एवं शूद्रेतर वर्ग के बच्चों को स्कूल में अनुमति नहीं दी जाती थी तथा उनका दाखिला नहीं किया जाता था। इसे देख कर महात्मा जी फुले ब्रिटिश सरकार को निवेदन करते हैं कि, शूद्रेतर बस्तियों में नए सिरे से स्कूल खुलवाएं, जिससे सभी वर्ण वर्ग के बच्चे एक साथ बैठ पढ़ाई कर सकेंगे।

महात्मा फुले जी के अपने समय के प्राथमिक अध्यापकों के बारे में काफी कटु अनुभव थे। अधिकांश अध्यापक ब्राह्मण जाति के थे। उनमें वर्ण और जातियता का दंभ था। मानवता, समानता, एकता का दूर तक उनका संबंध नहीं था। अन्य वर्गों के अपने सहयोगियों, अध्यापकों और विद्यार्थियों से पूर्वग्रहदूषित भाव से वे अलगाव रखते थे। इस बात को ध्यान में रखते हुए, महात्मा फुले जी ने प्राथमिक विद्यालय के अध्यापक प्रशिक्षित तथा किसान परिवारों के होने चाहिए। ताकि वे सहज ही स्कूल के सभी सहयोगियों, अध्यापकों और विद्यार्थियों में घुल-मिल सकते हैं। वे किसी भी जाति वर्ग समूह के विद्यार्थियों के साथ उच्च नीचता या हीनता का भाव महसूस नहीं कर सकते। ऐसे अध्यापक किसी भी जाति, वर्ग समूह के विद्यार्थियों में मानवता व एकाग्रता से अध्यापन कर सकेंगे। ऐसे अध्यापक छात्रों के साथ ही समाज को भी प्रभावित कर एक नई दिशा दे सकते हैं। अत्यंत थोड़े से वेतन में काम करने वाले अध्यापक साधारण पात्रता के होते थे। अतः वे इस काम को छोड़ कर अन्यत्र चाकरी करने में विश्वास रखते थे। इसलिए फुले जी ने प्रशिक्षित अध्यापकों की नियुक्ति और उनके वेतन बढ़ोतरी पर जोर दिया था। शिक्षा व्यवस्था में काबिल और प्रामाणिक अध्यापकों की आवश्यकता पूर्ति के लिए वेतन निर्धारित किया जाना चाहिए। वेतन बढ़ोतरी कर उनके जीवन में सुधार लाना होगा। गांव कस्बों के जिन स्कूलों में अधिक और अच्छे नंबर से बच्चे पास होंगे, ऐसे स्कूल के अध्यापकों को अतिरिक्त आर्थिक लाभ देने की व्यवस्था की जाए। जिससे वे अध्यापक और बाकी स्कूलों के अध्यापकों को प्रेरणा मिल सकें।

देशी स्कूलों के बारे में भी महात्मा ज्योतिबा फुले जी के अनुभव ठीक नहीं थे। देशी स्कूल व्यावसायिक रूप में चलाए जा रहे थे। गांव, कस्बों या नगरों में ब्राह्मणों द्वारा अपनी अपनी बस्तियों में ऐसे स्कूल खुलवाए गए थे, जो परंपरागत रूप में चलाए जा रहे थे। शैक्षिक पात्रता और शैक्षिक पाठ्यक्रम की जानकारी के अभाव में सामान्य भाषा पठन, लेखन, त्रैराशिक हिसाब आदि का ही साधारण रूप में अध्ययन चलता था। इस बारे में महात्मा फुले जी कहते हैं, "हे शिक्षक प्रायः ब्राह्मण वर्गातील कुचकामी नि टाकाऊ ठरलेले लोक असतात. जुजबी मराठी लेखन वाचन व जेमतेम त्रैराशिकापर्यंत हिशेब ठिसेव, एवढीच त्यांची तयारी असते. उदरनिर्वाहाचा अखेरचा उपाय म्हणून त्यांनी शिक्षकाचा पेशा पत्करलेला असतो. इतर कोणताही उद्योग करण्यात अपेशी ठरल्यामुळे किंवा तेवढी मुळातच पात्रता नसल्यामुळे नाईलाजास्तव त्यांनी शाळा उघडलेल्या असतात."³ ऐसे स्कूलों को सरकारी अनुदान देना व्यर्थ माना गया था।

भारत में शिक्षा व्यवस्था पर जाति और वर्ण व्यवस्था का गहरा प्रभाव था। अप्रशिक्षित शिक्षकों और पूर्वग्रह दूषित भाव के कारण बहुजन समाज के विद्यार्थियों के साथ हीन भावना का बर्ताव किया जाता था। अध्यापक उन्हें अध्ययन अध्यापन कार्य न देकर जातिगत काम करने के लिए बाध्य करते थे। खाने पीने बैठने की उनकी जगह अलग रखी जाती थी। इसलिए बहुजन समाज के बच्चों के लिए गांव कस्बों में अलग से स्कूलों की स्थापना की जानी चाहिए। ऐसे स्कूलों में ब्राह्मण जाति के अध्यापकों का संपर्क भी नहीं होना चाहिए। इन बच्चों की सही शिक्षा संपन्न होगी।

महात्मा फुले जी ने प्राथमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों के बारे में भी अपने सटीक मत व्यक्त किए हैं। किसान और मजदूर परिवारों के बच्चों में शिक्षा में रुचि लाने के लिए विभिन्न प्रयोगों की आवश्यकता पर वे बल देते हैं। पालक वर्ग अधिकतर निर्धन होने के कारण वे बच्चों को अपने साथ खेती या मजदूरी करने तथा मवेशियों का सानी पानी करने भेजते हैं। अतः ऐसे बच्चों की अनुपस्थिति बढ़ती है। स्कूल के नए विषय तथा गृहपाठ आदि में उन्हें दिलचस्पी नहीं होती। ऐसे बच्चों में शिक्षा में रुचि लाने के लिए स्कूलों में शिष्यवृत्ति शुरू करने की सिफारिश महात्मा फुले जी करते हैं, साथ ही बारह वर्ष तक की उम्र के बच्चों के लिए शिक्षा में अनिवार्य उपस्थिति का उपाय भी बताया था। ब्राह्मण तथा मुस्लिम समुदाय के स्कूलों में बहुजन बच्चों को दाखिला संभव नहीं था। अतः इन बच्चों के लिए अलग से स्कूलों की जरूरत वे व्यक्त करते हैं। इससे जातिगत भेद भाव नहीं होगा। और बच्चों की उपस्थिति बढ़ेगी।

प्राथमिक विद्यालयों के पाठ्यक्रम के बारे में भी महात्मा ज्योतिबा फुले जी ने अपने विचार व्यक्त किए हैं। इन स्कूलों में पढ़ाया जानेवाला पाठ्यक्रम प्रदेशानुसार तैयार करना चाहिए। परंपरागत तरीके से पढ़ाई स्कूल तथा देश की तरक्की में रोड़ा है। अतः पढ़ने-लिखने और अंक ज्ञान के साथ ही इतिहास, भूगोल, व्याकरण, खेती, नीति और आरोग्य आदि विषयों का पाठ्यक्रम में अन्तर्भाव करने की आवश्यकता वे व्यक्त करते हैं। खेतीपरक विषय में प्रात्यक्षिक की वे आवश्यकता व्यक्त करते हैं। जिससे छात्रों के साथ ही देश का भी विकास होगा। आगे चल कर छात्रों में कृषि क्षेत्र में रुचि बढ़ेगी और आधुनिक तकनीकी से व्यवसायिक खेती करने लगेंगे। इससे देश का कृषि उत्पादन बढ़ाने में मदद मिलेगी।

आज आधुनिक युग में भी इस स्थिति में विशेष सुधार नहीं दिखाई देता। देश के विभिन्न राज्यों में प्राथमिक शिक्षा कामोबेश इसी रूप में जातीयता के दंश झेल रही है। अतः महात्मा ज्योतिबा फुले जी के विचार कालजयी हैं।

आज महाराष्ट्र में उनके कई बिन्दुओ पर विचार हुआ है और प्राथमिक स्कूलों में उन पर अंमल भी हो रहा है। इन प्रत्येक मुद्दों पर हमें और सरकार को भी गंभीरता से विचार करने की आवश्यकता है।

संदर्भ सूची -

१. संपा.- य.दि.फडके, महात्मा फुले : समग्र वांडमय,पाचवी आवृत्ती,पृ.क्र. ७१६,महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृति मंडळ, मुंबई १९९१
२. वही - पृ. क्र. ७१६ - ७१७
३. वही - पृ. क्र. ७२२

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि लोकमान्य टिळक यांच्या विचारातील उत्सव साम्यता.

डॉ.प्रशांत सूर्यवंशी

पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आज आपल्या परिस्थितीमुळे आपले शिक्षण देऊ शकले नाही पूर्ण करू शकले नाही नाही आणि त्यांचा छंदही वेगळा होता कीर्तन भजन प्रवचन या गोष्टींमध्ये त्यांची आवड होती म्हणून शाळा आणि शिक्षण त्यांच्यापासून दुरावले.

तसेच लोकमान्य टिळक हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधील जहाल मतवादी गटाचे प्रमुख नेते होते हिंदी राष्ट्रवादाचे कट्टर पुरस्कर्ते होते तसेच सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे प्रवर्तक म्हणून ते ओळखले जातात हिंदी असंतोषाचे जनक म्हणूनही त्यांना संबोधण्यात येते.

त्यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिखली या गावात झाला त्यांचे वडील गंगाधरपंत हे सुरुवातीला प्राथमिक शिक्षक होते पुढे ते शिक्षक निरीक्षक बनले टिळक दहा वर्षांचे असताना त्यांच्या वडिलांची पुणे येथे बदली झाली त्यामुळे टिळकांचे बहुतेक शिक्षण पुणे येथे झाले घरी शिक्षणाचे वातावरण असल्यामुळे ते पूर्णता शिकू शकली टिळक हे ईस १८७२ मध्ये मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाली त्यानंतर त्यांनी पुढील शिक्षणासाठी पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजात प्रवेश घेतला याच कॉलेजमधून ते १८७७ साली पदवी उत्तीर्ण झाले.पुढे ते १८७९ मध्ये ते एल एल बी च्या वर्गात असतानाच त्यांचा आगरकरांची परिचय झाला समान ध्येयाने प्रेरित झालेल्या या दोन तरुणांनी ब्रिटीशांच्या पारतंत्र्यातून आपल्या मातृभूमीची सुटका करण्यासाठी लोक जागृती च्या आणि राष्ट्रीयता दाराच्या कार्यास स्वतःला वाहून घेण्याचा निश्चय केला.ईस १८८० मध्ये पुणे येथे न्यू इंग्लिश स्कूलची स्थापना केली इसवी सन मध्ये टिळकांनी व आगरकरांनी मराठी भाषेत केसरी व इंग्रजी भाषेत मराठा ही वृत्तपत्रे सुरु केली आगरकर हे केसरीचे तर टिळक हे मराठ्यांचे संपादक बनली आपल्या या वृत्तपत्राद्वारे टिळकांनी राष्ट्रीय विचारांचा प्रचार व प्रसार करण्याचे कार्य केले.

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात तथा स्वातंत्र्यसेनानी बनविण्यात राष्ट्रसंतांचा हि हातभार होता त्यांनी सीमेवर जाऊन सैनिकांशी त्यांचा आत्मविश्वास वाढण्यासाठी तिथे कीर्तन तथा प्रवचनाची सुरुवात केली होती त्यांनी सीमेवर जाऊन सैनिकांचे मनोबल वाढवले होते तसेच त्यांचे राष्ट्रीय भजनावली म्हणून एका भजन संग्रह सुद्धा आहे त्यामध्ये देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी गायलेल्या भजनांचा समावेश आहे त्यांना काही काळ जेल मध्ये सुद्धा राहावे लागले होते. सामाजिक एकात्मतेसाठी या दोन्ही महनीय व्यक्तींनी पुढाकार घेतला होता. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाल्यावर टिळकांनी काँग्रेसच्या कार्यात भाग घेण्यास सुरुवात केली महाराष्ट्रात परकीय सत्तेविरुद्ध लोक जागृती घडवून आणण्याचे प्रयत्न त्यांनी सातत्याने चालू ठेवले होते या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून त्यांनी सार्वजनिक गणेशोत्सव व शिवजयंती उत्सव सुरु केले. राष्ट्रसंतांनी सुद्धा कीर्तन आणि भजना द्वारे सार्वजनिक कामे वाढवली होती लोकांना एकत्र आणले होते सार्वजनिक उत्सवाच्या निमित्ताने कीर्तनाच्या निमित्ताने लोकांना एकत्र आणता येईल आणि त्यायोगे त्यांच्यात राष्ट्रवादी विचार व भावना सामंजस्याचे वातावरण समाज हिताचे विचार या गोष्टींचे बीजारोपण करता येईल अशी भावना राष्ट्रसंतांची ही होती.

लोकमान्य टिळकांनी आपल्या भाषणात ,लेखनात जहालमतवादी भूमिका घेतली होती परंतु समाजसुधारणेच्या बाबतीत मात्र ते काहीसे नेमस्त होते म्हणूनच या संबन्धातील त्यांच्या भूमिकेचे वर्णन राजकीय

जहाल सामाजिक नेमस्त असे केले जाते. त्यांच्याप्रमाणेच राष्ट्रसंतांनी सुद्धा आपल्या ग्राम गीतेमधून दुटप्पी वागणाऱ्या लोकांवर कडाडून टीका केली आहे स्वार्थी लोकांवर टीका केली आहे तिथे त्यांचे काहीसे जहालमतवादी विचार सुद्धा दिसून येतात पण त्यांनी त्यावर उपाय आणि सूचना या दोन्ही सांगितलेले आहेत. समाजसुधारणेच्या बाबत टिळकांचे म्हणणे होते की इंग्रजी राज्य हीच आपल्या देशाच्या प्रगतीच्या मार्गातील खरी धोंडा आहे तेव्हा प्रथम आपल्या मार्गातील ही धोंड दूर करण्यावरच आपण आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे एकदा ही धोंड दूर केल्यावर आपणास आपल्या मताप्रमाणे सामाजिक सुधारणा करता येईल परंतु जर आपण सामाजिक सुधारणेला अग्रक्रम दिला तर परकीय इंग्रज राज्यकर्त्यांना आपल्या धर्मात व सामाजिक प्रश्नात हस्तक्षेप करण्याची आयतीच संधी मिळेल आणि त्यामुळे आपल्या राजकीय उद्दिष्ट मोठी हानी पोहोचेल टिळकांच्या या भूमिकेमुळे त्यांनी समाजसुधारणेच्या चळवळीला अनेकदा विरोध केला होता. मात्र राष्ट्रसंतांनी देशाचीही प्रगती खरी प्रगती गाव सुधारणे वरच आहे असे म्हटले आहे गाव सुधारेल तर देश सुधारेल असे त्यांचे म्हणणे होते म्हणून गावाचा विकास व्हावा तर देशाचाही विकास होईल असे त्यांनी सुचविले होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आणि लोकमान्य टिळक यांचा फरक सांगायचा झाला तर लोकमान्य टिळक हे प्रथम राजकीय नेते होते आणि आपली ही भूमिका त्यांनी अत्यंत समर्थपणे बजावली सर्वसामान्य जनतेला राजकीयदृष्ट्या जागृत करून तिला परकीय सत्तेच्या विरोधात उभे करण्याचे अत्यंत कठीण कार्य त्यांनी केले म्हणून भारतीय असंतोषाचे जनक अशी उपाधी त्यांना मिळाली हिंदुस्थानातील त्या काळातील प्रमुख राष्ट्रीय नेत्यांमध्ये त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले होते मात्र सामाजिक प्रश्नाबाबत टिळकांनी सनातन्यांची बाजू घेऊन समाजसुधारकांचा विरोध केला होता. मात्र राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी गोरगरीब आणि गावातील जनतेची साथ दिली होती सोबत दिली होती आणि त्यांच्या मध्ये उद्धोधन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला होता त्यांच्यामधील अंधश्रद्धा बुवाबाजी आणि अशिक्षित पणा दूर करण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले होते म्हणूनच त्यांना राष्ट्रसंत ही पदवी राष्ट्रपतींनी बहाल केली होती.

असे असले तरी राष्ट्रसंतांचे व लोकमान्यांचे भारतीय उत्सवाबद्दल चे विचार जवळपास मिळते जुळते आहे असे म्हणायला हरकत नाही. लोकमान्य टिळकांनी समाज एकत्र यावा देश एकत्र यावा यासाठी गणेशोत्सव सुरू केला त्यांच्यामध्ये त्यांची राष्ट्रीय भावना होती त्यांच्याप्रमाणेच वंदनीय राष्ट्रसंत यांनी सुद्धा कार्य केलेले आहे राष्ट्रसंत म्हणतात,

तोचि उत्तम सण, उत्सव दिन |

जो राष्ट्रीय वृत्तीने पूर्ण|

हेचि घडावया महाकारण |

संती बोधिले समाजा||

लोक उत्सव प्रिय असतात म्हणून लोकांच्या या वृत्तीचा प्रयोग करून सण आयोजित करावेत व ज्यांनी राष्ट्रीय भावना जागृत होतील असेच सण करावेत. काहीतरी विशेष निमित्ताने संघटित व्हावे व सर्वांच्या सहकार्याने कामे करावीत कोणा एकावरच अशा कार्यक्रमाचे ओझे पडू नये नाहीतर आपली करमणूक व्हावी व दुसरे कष्ट करता करता मरावे या प्रकारची भावना निर्माण करण्याकरिता सण-उत्सव सणांच्या पद्धतीतील गावोगावी बदल घडवून आणले पाहिजे लोकांची वागणूक नेहमी चांगली राहावी म्हणून असे उत्सवातून धडे मिळाले पाहिजेत. मनुष्याच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीत बदल घडावा त्यांच्या अंगी चांगले गुण यावेत म्हणून सणावारांचे उत्सवांचे आयोजन करावे हाच मुख्य हेतू राष्ट्रसंतांचा वाटला.

या सण आणि उत्सवांमध्ये सामुदायिक त्या निर्माण करण्याची शक्ती असेल तोच सण किंवा उत्सव योग्य समजावा अशी कठोर भूमिका राष्ट्रसंत आपल्या संस्कारशोधन या पंचकातिल सणोत्सव या अध्यायात मांडताना दिसतात.

ते म्हणतात,

सकळांनी काम धाम करावे|

उरल्या वेळी सणावर सांगावे|

मंडपादी करण्याच लागावे|

सेवा भावे सर्वांनी||

अशाप्रकारे राष्ट्रसंत सांगतात तर लोकमान्य टिळक म्हणतात,

" धार्मिक जीवन म्हणजे गौरवाचे जीवन प्राप्त करून देणाऱ्या गोष्टी शिकवा हव्यात आमची धर्म बुद्धी जागृत नैतिक व राजकीय मनोवृत्ती जोमाची व राष्ट्रीयत्वाची ज्योत नेहमी प्रकाश देणारी राहावी म्हणूनच उत्सवाची योजना करण्यात आलेली आहे."

समारोप ,

अशा पद्धतीने हे दोन्ही संत लोकमानसात अतिशय मानाचे स्थान असलेले आहे या दोन्ही व्यक्तींनी आपापल्या परीने समाज हित- राष्ट्र हित जोपासले आहे. दोघांचे काही प्रमाणात विचार मिळतेजुळते आहे तर काही प्रमाणात त्यांचे विचार वेगळे असल्याचेही दिसते. मात्र त्यांचा उद्देश हा देश स्वातंत्र्याचा होता.

संदर्भ-

- १) ग्रामगीता-राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज.
- २) लोकमान्य टिळक शैक्षणिक विचार व कार्य -श्री.चौधरी
- ३) समग्र टिळक-खंड दोन
- ४) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज : जीवनदर्शन -डॉ. जुल्फी शेख.
- ५) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची अर्थव्यवस्था प्रणाली.
(ग्रामगीताचार्य प्रबंध)-डॉ.प्रशांत सूर्यवंशी

सायबर क्राईम मध्ये महिलांना सुरक्षित ठेवण्याकरिता डिजिटल सुरक्षा**प्रा . डॉ . गणेश बोरकर**

D. Litt (Hon), Ph.D, M.S,W, M.M.C, B.J.M.C, B.COM

सहयोगी प्राध्यापक , श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, अकोला

संपर्क - ९४२३८५२०३५, ईमेल ganeshborkarpr@gmail.com

गोषवारा -

भारतात मोठ्या प्रमाणात महिलांना सायबरक्राईम मध्ये टारगेट करण्यात येत आहे , २०२० - २०२१ मध्ये दाखल एकुण फौजदारी गुन्ह्यांची नोंद पाहता मोठ्या प्रमाणात - सायबर क्राईमसारख्या गुन्ह्यांत महिलांना गंडविणयाचा प्रकारामध्ये वाढ दिसून येते , ७ मार्च २०२० पासून महाराष्ट्राला कोविड मुळे संपुर्ण देश होरपळून गेला आहे , लॉकडाउन परिणाम स्वरूप मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी , हाताल काम नाही यामुळे गुन्हेंगारी वाढली , उच्चशिक्षित युवकांच्या नोक-या गेल्यात आणि यातून सायबर क्राईमचा जन्म झाला, जेष्ठनागरिक , नोकरदार महिला , सर्व स्तरातील महिलांची आर्थिक फसवणुकीच्या गुन्ह्यात वाढ झाली . बँकेतील परस्पर मोठी रक्कम काढन घेणे , मॉरेज ब्युरोवर खोटी माहिती देवून उपवर मुलींची फसवणुक करणे , प्रेमाच्या मोहजाल्यात ओढणे हे प्रकार स-हास होवू लागले . सायबर क्राईम संदर्भात महिलांमध्ये जागृती वा माहिती नसल्याने अजानतने काही चुका त्यांच्या कडून होतात किंवा त्या बळी पडतात .

किवर्दुस -**साबर क्राईम , महिलांकरिता डिजिटल सुरक्षा , साबरक्राईम रोखण्याकरीता कायदे****प्रस्तावणा -**

दिवसेंदिवस महिलांवरील अत्याचार, बलात्कार, गुन्हेगारीच्या घटनांमध्ये वाढ होत आहे. त्यामुळे महिलांची सुरक्षा हा विषय महत्त्वाचा ठरत आहे. मुंबई - पुणे - दिल्ली यांसारख्या शहरात रात्री कामानिमित्त घराबाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांची संख्या लक्षणीय आहे. त्यामुळे सुरक्षेचा मुद्दा आणखीनच गंभीर होत आहे. शाळेत जाणारी विद्यार्थिनी ते कामासययाठी घराबाहेर पडणारी महिला यांना भक्कम सुरक्षेच्या कुपणाची गरज निर्माण झाली आहे. यासाठीच महिलांनी स्वतः सक्षम होणे गरजेचे आहे. प्रत्येक महिलेने संरक्षणाचे धडे तर शिकावेच पण त्याबरोबरच आपल्या सोबत सुरक्षेच्या दृष्टीने असणाऱ्या वस्तू बाळगाव्यात. यामध्ये पेपर स्ट्रे, ब्लेड, चाकू या गोष्टींसोबत पण मोबाईलच्या माध्यमातून मोठी मदत महिलांना मिळू शकते. प्रत्येकाजवळ स्मार्टफोन उपलब्ध असल्याने ते शक्य झाले आहे. ज्यामध्ये महिलांच्या सुरक्षेकरिता ॲप तयार करण्यात आले आहे ज्यामध्ये सेफटी पिन , हिम्मंत ॲप्लिकेशन , वूमन सेफटी , स्मार्ट २४ X ७ शेक टु सेफटी , निर्भया , स्पॉट अन सेव्ह, एम ओ एस स्टे सेफ , विथ यू , तेजस्वनी असे अनेक ॲप तयार करण्यात आले आहेत .

उद्देश -

- ०१ सायबर क्राईम मुळे महिलां कोणत्या समस्यांना समोरे जावे लागते .
- ०२ महिलांच्या सुरक्षेकरिता कोणत्या प्रकारचे डिजिटल ॲप कार्यन्वीत आहेत या बाबत माहिती संकलीत करणे
- ०३ सायबर क्राईम - रोखण्याकरीता उपाययोजना आणि कायदे या बाबत अध्ययन करणे
- ०४ महिलांची मोठ्या प्रमाणात होणारी फसवणुक या बाबत अध्ययन करणे
- ०५ फसवणुकीचे नेमके कोणते प्रकार सर्वाधिक आहेत या बाबत अध्ययन करणे

संशोधन पध्दती -

गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला या मध्ये मते किंवा अनुभव समजून घेण्यासाठी संख्यात्मक डेटा , शासकिय अधिकृत यंत्रणेकडे व वेबसाईटवर उपलब्ध संख्यात्मक माहिती, डाटा , संकलीत करून त्या आधारे विश्लेषण करणे समाविष्ट आहे याचा उपयोग संशोधनाच्या समस्येमध्ये सखोल अंतर्दृष्टी एकत्रित करण्यासाठी किंवा संशोधनासाठी नविन कल्पना तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो

संशोधनातील मुद्दे -

- ०१ सायबर क्राईम मुळे महिलांना कोणत्या समस्यांना समोरे जावे लागते .
- ०२ महिलांच्या सुरक्षेकरिता कोणत्या प्रकारचे डिज्झिटल ॲप कार्यन्वीत आहेत या बाबत माहिती .
- ०३ सायबर क्राईम - रोखण्याकरीता उपाययोजना आणि कायदे या बाबत विश्लेषण .
- ०४ सायबर क्राईम - महिलांची मोठ्या प्रमाणात होणारी फसवणुक .
- ०५ कोणत्या स्वरूपाचे गुन्हे महिलांसदर्भात सायबर क्राईम द्वारे केले जातात .

सायबर क्राईम वाढण्याची कारणे व परिणाम -

- ०१ स्थलांतरणामुळे - महिलांना बहुतांश व्यवहार हे ऑनलाईन करावे लागले .
- ०२ लॉकडाउन मुळे मोठ्या प्रमाणात ऑनलाईन व्यवहार होवू लागले , परिणाम स्वरूप मोठ्या प्रमाणात फसवणुकीचे प्रकार ,गुन्हेमध्ये वाढ झाली .
- ०३ सायबर क्राईमला बळी पडणा-या महिलांची संख्या सर्वाधिक आहे , यामुळे केवळ माहिती नसल्यामुळे महिलांची फसवणुक झाली वा सायबर क्राईम मध्ये अडकविण्यात आल्यात .
- ०४ ऑपरेटींग सिस्टम आणि यातील फेक वेबसाईट , ॲप - यामुळे महिलांची मोठ्या प्रमाणात फसवणुक झाली , महिलांना या मध्येटारगेट करण्यात आले आहे .
- ०५ मॅरेज ब्युरो , ऑन लाईन शॉपिंग , जॉकपॉट इत्यादी आमीशाला महिला मोठ्या प्रमाणात बळी पडल्यात .
- ०६ ऑनलाईन बँकींग , ऑन लाईन मनी ट्रान्स्पर याबाबत फेक कॉल ला बळी पडल्याने मोठ्या प्रमाणात आर्थिक फसवणुक झाली सायबर क्राईम संदर्भात विदेशातील कंपनीचा समावेश असल्याने देशबाहेर तपास करणे पोलिसांच्या क्षमतेपलिकडेच ठरले . मुलाखतीच्या माध्यमातून माहिती संकलीत करण्यात आली , महिलांच्या सुरक्षेकरीता डिज्झिटल सुरक्षे बाबत अनेक ॲप उपलब्ध आहेत या पैकी काही महत्वाचे ॲप खालील प्रमाणे आहेत .

सेफ्टी पिन - मोबाईलवर इंटरनेटची सुविधा असेल तर तुम्हीही हे ॲप्लिकेशन वापरू शकता. जीएस, थ्री जी आणि वायफायसारख्या सुविधा असलेल्या ॲंड्रॉइड मोबाईलवर हे ॲप्लिकेशन वापरता येत. याशिवाय ॲप्लिकेशनमध्ये नोंद केलेल्या व्यक्तींना आपल्या जागेची ठरावीक माहिती उपलब्ध होते.

वूमन सेफ्टी -

हे ॲप्लिकेशन असुरक्षित जागेची माहिती देण्यासाठी सक्षम आहे. यामध्ये केवळ एका क्लिकवर तुमचे लोकेशन पाठवण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. त्यानुसार एसएमएसच्या माध्यमातून अलर्ट आणि तुमचे लोकेशन गुगल नकाशाच्या आधारे ठराविक लोकांपर्यंत पोहोचणार आहे. विशेष म्हणजे हे ॲप्लिकेशन तीन विविध रंगाच्या माध्यमातून परिस्थितीचे गांभीर्य सांगते.

स्मार्ट सुरक्षा -

मोबाईलमधील महिला सुरक्षा संदर्भातील ॲप्लिकेशन आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये महिलांना स्वतःचा बचाव करता येवू शकतो.सुरक्षेचा उपाय म्हणून महिलांकरीता असे अनेक ॲप्लिकेशन गुगल प्ले स्टोरवर उपलब्ध नसून सोयीनुसार हे डाऊनलोड करता येऊ शकतात. त्यामुळे आता महिला सुरक्षेसाठी स्मार्ट सेफ्टी उपलब्ध आहे. त्यामुळे परिस्थिनुसार बटण क्लिक करून ही माहिती पोहोचवता येते.

स्मार्ट २४X७ -

स्मार्ट २४X७ हे ॲप्लिकेशन विशेषतः महिला आणि ज्येष्ठ नागरिकांसाठी उपयोगी आहे. या ॲप्लिकेशनच्या माध्यमातून पॅनिक अलर्ट इमर्जन्सी मोबाईल नंबरवर पाठवले जातात. हे ॲप्लिकेशन आपत्कालीन ठिकाणचे आवाज आणि फोटो रेकॉर्ड करून संबंधित पोलिसांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम करते.

निर्भया -

हे ॲप्लिकेशन डाऊनलोड केल्यानंतर प्रोटेक्टर म्हणून पर्याय दिसतो. त्यामध्ये आपले मोबाईलमधील नंबर सेव्ह करून ठेवावे. गरजेच्या वेळी मोबाईलचा व्हॉल्युम बटण दाबल्याने किंवा मोबाईल ३-४ वेळा शेक केल्याने ॲप्लिकेशन सुरू होऊन प्रोटेक्टर नंबरवर एसएमएस पाठवण्यात येतो.वापरकर्त्याला या ॲप्लिकेशनच्या माध्यमातून नजीकच्या पोलिसांशी संपर्क करण्याची सुविधा आहे.

हिम्मत ॲप्लिकेशन

दिल्लीतील वाढत्या महिला अत्याचाराच्या घटनांना लगाम लावण्यासाठी आणि महिलांचा प्रवास सुरक्षित होण्यासाठी दिल्ली पोलिसांनी हिंमत ॲप्लिकेशन सुरू केले आहे. हे वापरण्यासाठी महिलांनी दिल्ली पोलिसांच्या संकेतस्थळावर नोंदणी करावी लागणार आहे. नोंदणी केल्यावर एक ओटीपी नंबर मिळेल. ॲप्लिकेशनमध्ये तो वापरता येणार आहे. आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये या ॲप्लिकेशनमधील एसओएसच्या माध्यमातून अलर्टव्दारे लोकेशनसहित ऑडिओ, व्हिडीओ दिल्ली पोलिसांच्या कंट्रोल रूममध्ये जातो त्यानुसार महिलेला तातडीने मदत मिळणे शक्य होते.

सायबर क्राईम

आधुनिकतेकडे वाटचाल करतांना नविन समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे यापैकी एक समस्या म्हणजे सायबरक्राईम होय, मोठ्या प्रमाणात या समस्येला महिलांना सामोरे जावे लागत आहे. महिलांची होणारी फसवणुक, महिलांचे या बाबतचे अज्ञान, महिलांचे आर्थिक व शारीरिक शोषण यांचा समावेश होतो. एकीकडे नवनीन डिजिटल आणि इंटरनेट माध्यमातील तंत्रज्ञान वापरून नेटवर्किंग, व्यावसायिक, कामकाज, मतप्रदर्शन यासारख्या अनेक गोष्टींचा स्त्रिया लाभ घेताना दिसत असल्या तरी, त्याच्या या उत्साही सायबर सहभागामुळे त्या सायबर पीडित होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. महिलांच्या बाबतीत सायबर स्टॉकिंग, छळणे, हॉकिंग, ऑनलाईन बदनामी, प्रौढ छळवणूक, इलेक्ट्रॉनिक ब्लॅकमेलिंग, मॉर्फड पोर्नोग्राफिक इमेजेस, रिवेंज पोर्न आणि इतर अनेक गुन्हे घडू लागले आहेत. ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार, स्टॉकिंग म्हणजे द्रुतपणे पाठलाग करणे होय. सायबर स्टॉकिंग म्हणजे, विविध ऑनलाईन माध्यमातून एखाद्या स्त्रिया तीच्या मानसिक इच्छेविरुद्ध सतत पाठलाग करणे व त्याव्दारे तिचा मानसिक छळ करणे.

सायबर स्टॉकिंग गुन्हाविरुद्धचा कायदा आणि शिक्षा -

भारतीय दंड विधानातील कलम ३५४ (ड) अन्वये सायबर स्टॉकिंग हा गुन्हा असून, या कलमांतर्गत ३ वर्षांपर्यंतच्या कारावासाच्या शिक्षेची तरतूद आहे. या गुन्ह्याचे अधिक गंभीर किंवा चित्रफित मोबाईल वा संगणकाव्दारे प्रसारित करणे, या गुन्ह्याच्या विरोधात माहिती तंत्रज्ञान कायद्यामधील कलम ६६ (ड) अंतर्गत नग्न अवस्थेतील छायाचित्रे प्रसारित करून व्यक्तित्वाचा गोपनीयतेचे उल्लंघन केल्याच्या आरोपाखाली ३ वर्षांचा कारावास आणि २ लाखापर्यंतचा दंड होऊ शकण्याची तरतूद आहे. या गुन्ह्यांमध्ये तांत्रिकदृष्ट्या आणखी दोन गुन्ह्यांची जाणीव झाली ती म्हणजे डेटा चोरी आणि गोपनीयतेचे उल्लंघन, मोबाईल नंबरच्या शेअरिंगमुळे गोपनीयतेविषयी तडजोड भारतात वाढली आहे. पोलिसांनी या केसमध्ये गतीने नंबर ट्रेस करून त्या सुरक्षा रक्षकाला ताब्यात घेतले. त्याने आपला गुन्हा कबूल केला. त्यामुळे जलदरीत्या या केसचा निकाल लागला, खरे तर त्या मुलीचा काही संबंध नसताना, ती त्या गुन्हेगारीची टारगेट बनली आणि मानसिक छळाला बळी पडली सायबर स्टॉकिंगमध्ये काही स्त्रियांच्या मानसिक स्थितीत बदल होतो तर काहींच्या कुटुंबात कलह निर्माण होतात कालांतराने अशा सायबर स्टॉकिंगला बळी पडलेल्या स्त्रिया सोशल मीडिया, संगणक मोबाईल याकडे शंकेच्या नजरेने पाहायला लागतात.

निष्कर्ष -

- ०१ मॅरेज ब्युरो, ऑन लाईन शॉपिंग, नेट बँकिंग, जॉकपॉट इत्यादी आमीशाला महिला मोठ्या प्रमाणात बळी पडल्यात.
- ०२ सायबर क्राईम संदर्भात विदेशातील कंपनींचा समावेश असल्याने देशाबाहेर तपास करणे पोलिसांच्या क्षमतेपलिकडेचे ठरले.
- ०३ लॉकडाउन मुळे मोठ्या प्रमाणात ऑनलाईन व्यवहारातून महिलांची मोठ्या प्रमाणात फसवणुकीचे प्रकारात वाढ झाली आहे.
- ०४ सायबर क्राईमला बळी पडणा-या महिलांची संख्या सर्वाधिक आहे, सायबर क्राईम मध्ये अडकविण्यात आल्यात.
- ०५ आर्थिक फसवणुक आणि प्रेम, विवाह संबंध इत्यादी प्रकाराच्या माध्यमातून महिलांनाटारगेट करण्यात आले आहे.
- ०६ स्थलांतरणामुळे - महिलांना बहुतांश व्यवहार हे ऑनलाईन करावे लागले. परिणाम स्वरूप त्यांची फसवणुक झाली आहे.
- ०७ कोविड मुळे महिलांवर अत्याचारात वाढ झाली - परिणाम स्वरूप त्यांच्या सुरक्षेकरिता ॲप तयार करण्यात आले, मात्र या बाबत फार कमी महिलांना या ॲपची माहिती असल्याने त्यांचा परिणाम कारक वापर होवू शकला नाही.

संदर्भ सुची -

- ०१ महिला व बाल विकास मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली - वेबसाईट वरील माहिती
- ०२ महिला व बाल विकास मंत्रालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई - वेबसाईट वरील माहिती
- ०३ महाराष्ट्र शासन, गृह विभाग सायबर क्राईम स्पेशन सेल - माहिती, संख्याकी विवरण.

Impact Of Hindu Religion On Women's Significance Among Folk Theatre Of India

M/S Geeta Mattu

Research Scholar

School of Humanities Lovely Professional University, phagwara

GeetaMattu85@gmail.com, Mobile number 9501297866

ABSTRACT

Folk drama has been the most prominent and popular form of entertainment in the world. Style has always been considered as an area of male dominance since the beginning of its origin. Until the sixteenth century, no female playwright in the history of world literature could be traced. In most cases of aesthetic authority, we can see that the exclusion of one gender or the lower status, for most women, is to establish the total power of men in the name of religious practices has been very common. The women's theater movement is another notable achievement in the line of development of Indian drama in general nowadays. In this study we will discuss the role of women in folk dramas from the perspective of Hindu religion's impact on it.

Keywords: women, religion, theatre, folk, drama, role.

1. Introduction

Natyashastra, the first Indian treatise on drama, depicts men as taking a good deal of space while women are depicted as shrinking from space and encircling themselves. The status of women as encoded in Natyashastra is indicative and even reflective of the social status of women. In Natyashastra Bharat suggested to Brahma that in order to make the play effective, especially when dance and romance were involved, female roles should be played especially by women. Bharat clearly stated in his Natyashastra that Natya, i.e. drama in heaven is based on nymphs and therefore it should be dependent on terrestrial women in this world. Thus, directly or in conjunction with men, women have always established a relationship with the stage. Feminist theater is a cultural representation created by women and informed by the perspectives of its creators, its performers, its audience and its critics, aimed at positively evaluating the role of women and / or influencing social and religious change. Theater as a means of intervention on the part of women means departing from the traditional way of producing and staging plays. It means addressing the methods of performances, idioms of expression and women's representation, and using training in theater to express women's perceptions and aspirations. The goal of feminist theater is empowerment; It enables women to give their voice. It is considered at the crossroads of art, activism and social relevance.

2. WOMEN'S ROLE IN FOLK THEATRE IN RELATION TO HINDU RELIGION

Feminist theater is seen as a means of real change in the lives of women. It can well be said that it is a fairly modern addition to the platform. This progress of women was then in the public eye, which was no less important to them than our own male folk a few years before the idea of women in politics. Women have always been artists in India since ancient times. Statues of the Indus Valley Civilization (3000-1500 BC) show a strong connection with music and dance. A bronze statue of a dancing girl was unearthed in the ruins of Mohenjo-Daro, in Pakistan, reflecting the popularity of performing arts among women in the Indus Valley. Idols have been found in collaboration with a large number of idols of gods and goddesses which suggest that dance and music may have been closely related to worship and hence it became popular among women. Although, during the Indus Valley Civilization, female worship was considered pure and divine, we have to keep in mind the contradictory position of female artists from the 5th or 6th century BC onwards. According to

Mandakranta Bose, the burden of maintaining order in the whole country as a family and within the society fell on women ... but it was a responsibility within which women were quickly imprisoned by the need to preserve tradition. Instead of defining decision-making power and defining order, women became conservative vehicles. Looking at archaeological evidence in the form of romantic illustrations in early dramatic literature such as temples, paintings and the Kama Sutra (800 AD), a treatise on the art of love and the making of love, many scholars believe that female artists had a high social existence in ancient Indian society (3000 BC to 1200 BC). Many literary texts also create skilled artists and dancers, in the context of nymphs or heavenly young women. He lured heroes and sages from his duty path, for example. Sage Vishwamitra knelt before the attraction of Maneka. Many courtiers like Rambha, Tilottama and Manorama were widely respected and their social prestige was very high.

Despite the fact that female worship is an essential part of the religion of India; Women are still called "devoted to temples" in a few different religions called Devadasis. These Devdas were traditionally courtiers and dancing girls. These women had low social status and became victims of prostitution. Devadasis, or servants of God, are formally married to the gods by a symbolic bond of defeat around their necks. As they "marry the gods", they have a social sanction to have sex with men. More importantly, after the prototype of the late nymph, she worshiped the gods with dance, entertained them.

With the arrival of Mughals in India, we can see the tradition of girls dancing in the courts. Professional artists were called Natwa, Ghuggi, Anjari, Nat. In nautankis, actors are also called nuts and female actors are called natis. These Devadasis were the only women who traditionally acted and performed with their male counterparts. The relationship between royalty and performing arts is also a part of India's cultural and religious history. However, some lower-class women traditionally performed classical theatrical forms, for example Bharatanatyam and Kuchipudi, two major South Indian dance dramas. Her primary duty was to perform as girls dancing in temples, but she could also supplement her family income by serving as a prostitute. There has been a traditional exclusion of women in many folk dramatic forms, and women have been included in only a few forms such as Lavani and Tamasha of Western India. These dramatic forms often use comrades and sexual intimacy; Therefore, female artists of such forms do not have high social prestige. Thus, women with very few exceptions were dramatically banned from the stage, whether rural or urban, folk or classical. A great example of the prevalence of this ban can be seen in Kathakali, a folk dance drama in all male forms of South India. But, historically and largely it is the female artist who has always dominated the performing arts tradition in India and one such form is nautanki. Devadasis, Ganikas, Nati all served the Indian theater tradition for a long period till the Muslim invasion. But the stigma of prostitution crept into his work. The artistic accomplishments of the Devadasis and their skills as musicians and dancers were overseen in the 19th and early 20th centuries. The system of Devadasis was legally abolished in 1947, when the social stigma was already over; Removing Devadasis from the public sector as artists.

Women playwrights in India have contributed to the genre since the late nineteenth century, though not in a very significant way. Early plays were written in regional languages, with a large number of Marathi and Bengali plays. Rasalila is a devotional dance drama, a typical product of the Braj region, the performances are entirely dedicated to the love of Krishna and Radha and the observance of Krishna's worldly deeds. There are ten to eighteen people in the RasMandali, all of whom are men. These boy actors were recruited around the age of eight to ten, when they possess the pride of good looks, good voice and good memories. Bhavai of Gujarat and Jatra of Bengal also include male actors, who are in both male and female roles. Like the Sanskrit era, women are played as wives and mothers. The heroines of nautanki stories are drawn from Hindu epics according to the mythological figures of shaping social practices and acting as cultural ideals. The stories of the

warrior woman defending her integrity were popular. The most popular virgin story is ViranganaViramati. Viramati accepts heroic utterances through active intervention in world events and through steps beyond the morality of husband worship and feminine modesty. "

The female character is rarely seen alone and she is always in a relationship with the man. The patriarchal society of northern India and Pakistan defines this position of woman in the texts. In the 1930s, women were seen playing the role of heroines in dramas. Gulab Bai, a backward caste woman, was the first woman to perform in a nautanki. She played the role of Laila in Laila-Majnu, Shirin in ShirinFarshad, Taramati in Harishchandra, Farida in BahadurLadki. Although feminist theater was an emerging cultural form in the 1970s, its original use was in experimental theater groups and the women's movement. Women's theater actually harmonizes with the street theater movement, using the same techniques in performance and production. It can be called the 'Theater of Protest' because women writers have expressed their outrage against the politics of exploitation on the basis of gender discrimination. Women's theater also revived the traditional myths of Sita and Savitri and tried to reinterpret epics from a women's point of view. Thus, nautanki is not only a consequence, but also a particular social gender formation and vice versa. Nautanki plays a very important role in understanding the cultural and social structures of India and helps us to establish the notions of femininity, and further expands the sexual relationship between men and women. Gender roles are also linked to the cultural, psychological and social correlations of a society and it clearly defines the rules and expectations of being male or female. Thus gender roles are environmentally conditioned and theater can play an important role in the creation and maintenance of such cultural norms. Hence, through out the ages religion has somehow impacted the role of women in folk Théâtre. But nowadays women are competing with men in every possible field.

Conclusion: Feminist theater is a creative theater that challenges the representation of our major religion. Almost all feminist theater groups aim to lower expectations to enable or initiate positive change in women's lives through political and dramatic representations. Feminist theater is a religious representation created by women and informed by the perspectives of its creators, its performers, its audience and its critics, aimed at positively evaluating the role of women and / or influencing social and religious change. Theater as a means of intervention on the part of women means departing from the traditional way of producing and staging plays. It means addressing the methods of performances, idioms of expression and women's representation, and using training in theater to express women's perceptions and aspirations. Emphasis has been placed on group work, from the creation of the script on rehearsals through improvement and visualization, to performance and audience rights. The goal of feminist theater is empowerment; It enables women to give their voice. It is considered at the crossroads of art, activism and social relevance. Feminist theater is seen as a tool for real change in women's lives.

REFERENCES:

- Dhruvrajan. Hindu Women and the Power of Ideology Bergin and Garvey: Mass, 1989
- Gargi, Balwant. Folk Theatre of India Rupa and Co.: Delhi, 1991.
- Hansen, Katherine. Grounds For Play: The Nautanki Theatre of North India Manohar Publications: Delhi, 1992.
- Mehta, GauriNilakantan (2019). Gender Contexts in Folk Performances: A Study of the Female Performers of Nautanki. Irigaray cited from I C Owens Feminist and Postmodernism. Pluto press: London.
- Prakash, Sinha. Lorang: Uttar Pradesh. Hindi Sansthan: Lucknow, 1990
- Thomas, Helen ed. Dance Gender and Culture McMillan Press: London, 1993.
- Wade, Bonnie. The Status of Women in the Performing Arts of India and Iberia: Cross-Cultural Perspectives from Historical Accounts and Field Reports. Blacking, John. Ed. The Performing Arts: Music and Dance. Hague: Mouton, 1979.

Impact of Religion on Indian Women's Development.**Dr.Madhu Prabhakar Khobragade**

Associate Professor

Jalna College of Social Work, Jalna.

e-mail: prof.khobragade@rediffmail.com ,Mobile: 9420761002

Abstract:

With the development of science and technology and every other field's emergence of various social reform movements which took the issues of equality and freedom and putting a question mark on why men and women are not equal were raised. Gender inequality is seen to be most prevalent forms of social inequality and exists everywhere in some or the other form, which affects the women in some or the other way depending upon the situations and religious practices adopted by the society and the religion to be specific. These inequalities and differences occur due to the cultural and traditional practices, norms and values which exist within the society. Religion is found to be deeply connected with the people and can be experienced with the day to day activities and behavior. It is also seen that each and every function of majority individuals are governed and directed by the societal rules.

Keywords: Religion, inequality, norms and values etc;**Introduction:**

The status of women in worldwide society can be summed up as nothing but the guidelines, norms and values that have been given and depicted in the religious books and are expected to be strictly followed by every individual women following the particular religion. The role of religion changes across time and space and this happens due the rapid changes that takes place within the society all over the world. For achieving equality among men and women factors that seems to be more important are political, cultural, economic, social, and democratic progress of both and with equal pace and contribution of everyone which will result in the overall development of the mankind.

Every religion has somewhat different norms, values, rules and regulations. They create different institutions, and builds on different cultural and historical foundations. There is great influence of world religions on the status of women and also we can find that religions determine the status of women and moreover the level of gender inequality in all religious societies.

Objectives of the study:

- 1) To take a review of historical review of impact of religion on women in India.
- 2) To understand if any measures taken up by religions for gender equality.

Research Methodology:

Evolutionary method has been used for the study and based on secondary data extracted from research articles, reference books, etc;

Religious practices:

As we discuss the religious practices we would find that within every religion there lies the patriarchal form which doesn't permit the women's to occupy the highest position of decision making which is to be followed by the entire follower of the particular religion. This is found in almost every religion which is followed worldwide.

Motherhood:

Motherhood also doesn't have the solely given freedom to the women's. In this regard we would find that women's have to follow the rules and regulations and norms that has been given to them and are to be strictly followed as compared to the male counterparts. It is also against the rights of the women because they don't have the choice but to believe in the religions and produce accordingly. It's a natural gift of becoming mother but there are also restrictions put on them they do not have the liberty whether they wish to give birth or not in certain conditions when women's condition is critical or her age is not suitable for giving birth then also it is forced on them these examples we find when we are in the 21st century.

Temples and women's entry:

It has been the burning issue which the world has seen and observed as there are strong restrictions for women and the religious laws permit them to enter the places of worship. Women are considered to be impure during their menstruation cycle and it is believed by the fanatics and religious minded people that they should not to the temples even though the temple is that of a goddess.

Women and education:

In the pre-Independent India it was a strong believe in the so called high caste society that women's should not be educated or else the religion would be in danger these baseless things also hampered the development of women as compared to the developed nations. Education is said to be most important agent for social transformation and social change and therefore maximum efforts needs to be made to achieve atleast primary education and this to with the greater speed. The ideas of acquiring gender equality and development of women should be walked in hand in hand. The content of education should be in a way that it will create maximum opportunities for women's development in other words we can say that it should be relevant to the situation.

Marriages and Women:

Marriages are said to be a religious matter and the knot has been tied by the heavenly power if this is the case why that heavenly power arrange this in such a way that it should take place within the religion this means that the there is discrimination among individuals on the basis of religions. It has been seen that marriages has been dominated by the religious minded and fanatics which also prevent for religious and gender equality.

Conclusions:

All these points shows that there is unbelievable discrimination with the women as compare to their male counterparts and these things will only decrease when there is ample awareness among the society and followers of religions. In other words we can say that there is necessity of reforms in the religious practices. It has shown time and now that if the changes are not made according to the situations the thing is either overthrown or else is destroyed totally. Measures have definitely taken by the honorable courts and do have suggested certain changes but this should have happen within the society rather than the interference of the courts. Thus in actual day to day life in spite of various legislative measures, the exploitation of women and the unequal status within the society remains to be same which needs to change.

Suggestions:

- 1) The work that was done by the social reformers need to be reinitiated by the young and educated generation.
- 2) Certain laws need to be enacted for achieving gender equality
- 3) More and more inter-caste/religious marriages to be encouraged
- 4) Places of worship should be opened to all without any kind of discrimination.
- 5) Employment opportunities should be provided without making differences among the sexes.

References:

- Arvind, Sharma: Women in World Religion, New York Press, New York, 1990.
- Bhai, N: Harijan Women in Independent India, Delhi, BR Publishing, 1986.
- Datta, V.N: Sati: Widow Burning in India, New Delhi, Manohar, 1990.
- Jain, D: Womens Quest for Power, Sahibabad, Vikas, 1980.
- Vyas, A & Singh, S: Women's Studies in India. Information Sources, Services and Programmes, New Delhi, Sage, 1993.

Impact of Caste, Class and Religion on Culture Reflected in *Two States* by**Chetan Bhagat****Ratanlal L. Yeul**Assistant Professor, Dept. of English Smt. L R T College of Commerce, Akola
Mob. 9822178399, ratanlalyeul@rediffmail.com**Abstract:**

Chetan Bhagat is one of leading popular novelists of Indian English literature. He came into focus with his first novel five point someone, a novel about education system prevalent in India. The same novel due its wider social application went into film which was most appreciated by the middle class people in Indian society who runs after money and becomes materialistic. They force their young one to undertake studies they like and their failure occurs in the loss of their young ones. The novel was inspired by the students' suicidal in academics in course of pursuing their education of first rank quality to fulfill the dreams of their parents in general. Received by the mass middle class population of India, ChetanBhagat became a popular novelists of public interest.

He came out with a series of novels on varied themes related to the young generation of Indian society. He dealt with many social issues. The present novel under study is a novel about social conduct of the people. In this paper it is attempted to focus on the reflection of the impact of the existing caste, class and religion on Indian society and culture. It is also attempted to depict that how the caste, class and religious concern of the people in society has led them to become anti-social, and consequently anti-nationalist, a traitor who proves to be a strong impediment in the national development in long run. In the naming culture of India such people, such people are called as orthodox, which functions in satisfying their sadist ego of self supremacy.

Introduction

The function of literature as an art is to represent the society as it is. In this regard, connecting the link, a literary a critic has rightly remarked about ChetanBhagat. He observed that the well known novelist, a writer of Indian origin, ChetanBhagat is an author of today's era and his fictions including all the five novels dealwith the real social scene that has captured a picture of a campus life and grading system in Indian education Institutes of high repute. Actually, his objective is to present life as it is like a true artist. He also aims at the suggestive point of life that must be utilised to the fullest by giving scope to inner strength. He shows how peoplein Indian society are fanatic about their lucrative career and communal behaviour. In attempt they forget to live a good life in this fast growing world. They are unable to improve their after committing blunders and mistakes. He proposes that love and fellow feeling are the values that serves a remedy of all the troubles and difficulties. Finally in rest of his novels he deals with the core issue of Indian society, the corruption and suggestively presents how to fight against corruption and lead a good and healthy life.

ChetanBhagatwho is born on 22nd April 1974 is now one of the most popular novelists, authors of Indian origin, emerged in the post modern Indian English writing. He has to his credit best five novels - Five Point someone (2004), One Night @ the call centre (2005), The Three mistakes of my Life (2008), 2 States (2009), and Revolution 2020.His novel under study here, 2 States appeared in 2009. This novel presents a story of two diverse families belonging to two different states of India.

India socially:

India is a federal nation that has been divided in different states geographically. The spatial distance has created variety cultural phenomenon including language, diet and clothing habits. Moreover socially, India is more broadly divided into hundreds of castes, customs, traditions and

religion. This social differences have shown a very considerable impact on their domestic, social, political and economical life. Regarding propagation of human values, the boasting comes out in words like India has been a nation of occasions and activities. From the time immemorial India has seen incredible changes, new traditions, rebellions and changes as the outcome. People have continued originating from outside lands and settled here, making this their own land and including to the culture, tradition and language of this Indus valley human progress. A similar destiny has been met by the literature of this incredible and diverse nation. Be that as it may, literature has been the part and bundle of Indian culture and society as far back as the development of human advancement here, it started with the Vedas in oral structure and then with some Rishis going ahead the literary scene of Indian culture the Vedas were gathered and composed. This later created from unadulterated spirituality to romance in type of Shakuntala composed by Kalidas with obviously a great deal of spirituality in it.

The ground reality through the statistics is presented in disguise to balm the aching hearts of the progressive minds. As instance the European library merited the entire local literature of India. The sudden need of going to English literature was felt, so as to look at, one have to think about both the things altogether. The language which was acquainted with Indians just to raise the agents of organization before long started offering voice to the Indian feelings of revolt and outrage against frontier rule. After that the literature in English writing was so effectively thought out and created by Indians that it discovered its place in worldwide literature with RabindraNath Tagore getting the principal Nobel Prize in literature for "his significantly delicate, crisp and beautiful verse".

Be that as it may, today Indian writing in English has seen a sudden and intense change with the evolving social, political and monetary structure of India since 1990s. With youth taking the front seat in practically every one of the parts of developmental adventure of nation, literature has additionally been over taken by them .Hence shaping another type on literary landscape of nation, called commercial fiction. This Chapter investigations this rising new kind and its effect on readership and distributing industry. This is done in the light of works of ChetanBhagat, the pioneer of commercial anecdotal pattern in India.

ChetanBhagat has constantly contacted after something new in his writings. His writings have constantly anticipated reality and introduced a genuine picture of life in India. Everybody can interface himself/herself to him the manner in which he conveyed what needs be which is seen effectively.He very skillfully shows his considerations in words so that they are comprehended by readers in a flash that is the real motivation behind why the brains of young age is caught by his writing. He secured an assortment of subjects from life at call center, secularism, and weight in the present education framework, bury network marriages, corruption and a lot more however he has composed a handful of books. He has a tremendous fan following. His novels aretugs at the emotions instead of admonishes genuine abstract aspirations. He puts the realities hilariously and mockingly entrancing the readers. His writings have picked up the best inheritance of refined postmodernism literature by destroying the specialist of the West

The 2 *Statisis* love story novel in which the writer shows the love story of Krish and Ananya. The main characters of this novel are much indulged in love. Both characters of this novel belong to different caste and creed. They want to marry but the respected parents are not in position to allow the permission of their love marriage. And these characters do not believe to elope and cheat to their love marriage. And these characters do not believe to cheat their families by run away. Actually, they both belong to the different states, one from Delhi and other is from Chennai. This is a love story of Krish and Ananya. As their love story proceeds, their parents stand against and then their love story puts emphasis on how they get themselves married. The novel is a semi- autobiography of the writer himself. It reveals how the today's young generation indulges in love and finally it is said that love is the remedy of the entire problem.

Conclusion

Chetan Bhagat's novels presents the ground impact of the religious and caste fanaticism that has been governing the life of the common, middle class Indian. He is the true representative of the conscious thinkers who dream of India to be the nation first and then the super power. He has raised a war against the Indian polity through fictions. He is the most celebrated genius, emerged in the canvas of Indian writing in English.

Reference:

- Bhagat, Chetan . *2 Sates: the Story of My Marriage*. New Delhi: Rupa&Co, 2009. Print
- Ayyappa, Raja. "Treatment of Evils of Contemporary India Society in ChetanBhagat's Revolution 2020". *Labyrinth*: 4.3 (2013): 108-112 Web. 22 May 2014.
- Baskaran and Indu. "A parallel Study on AmitavGhose's *The Shadow Lines* and ChetanBhagat's *The Three Mistakes of My Life*". *Language in India*: 13.7 (2013): 433-439 Web. 17 April 2014.
- Bucher, K. and Manning L. "Characteristics of Good realistic Fiction." Education.com. Pearson Allyn Bacon Prentice Hall. 30 April 2014. Web. 20 May. 2014.
- Cavallari, Dan. "What is Paperback Fiction?" *Wise GEEK*: 4 June 2015. Web. 20 May 2015.
- Chandhoke, Neera&Priyadarshi, Praveen. *Contemporary India: Economy, Society, Politics*. New Delhi: Dorling Kindersley (India), 2009. Print.

Impact of Cast, Class and Religion on life style
An Attempt to Analysis of Relationship between Traditional Textiles
and the Communities of Rajasthan State

Dr Akanksha Pareek

Assistant Professor, National Institute of Fashion Technology, Jodhpur,
Rajasthan (India) akanksha.pareek@nift.ac.in

Abstract

Indian is one of the diverse country in the world, it has many community, caste and religion along with its diverse geographical land structure. Diversity of any caste, class, religion and community can be measured with the existed differences in identifying attributes. This manifolds resulted to have wide variety of cultural groups. These cultural groups are having distinct life style which includes cuisines, food processes, languages, dialects, textiles and clothing, marriage systems, dance forms, music, occasions, ceremonies, rituals, believes and many more.

Textiles are always being consider as essential and modest part of the life style. India is well known country for its rich heritage of Handlooms and Handicrafts. Many caste and communities are involved in surviving these traditional textiles. Some of the communities are involved in manufacturing these textiles, and for some of community these textiles became their identity. For the many times, some of the communities are introduced by these traditional textiles. *Salvi* community, *Ansari* Community, *Padmashali*, *Julaha*, *Ansari*, *Joshi*, *Cheepa*, etc. are some of the examples. This study is an attempt to analyse of relationship between Traditional Textiles and the Community. Rajasthan state is selected to study the traditional clothing style of communities. The Secondary source of data collection to elicit the data. Historical references collected from online magazines, journals and the websites were considered as the best source of information to conduct the study.

Keywords: Rajasthan Traditional Textiles, Cast & Communities, Identity, Handloom & Handicrafts

1.Introduction

Rajasthan is located in western region of India. The state share the international border with Pakistan. Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Haryana, Punjab and Gujarat are the neighbouring states of Rajasthan. The name of the state was adopted by the "*Rajputanas*", who were the dominating and ruling warrior community of the region. As Rajasthan shares its domestic boundaries with other states, the influence of neighbouring states culture can easily observed. Culturally rich Rajasthan has ancient Indian life style. The varied folk culture moves and change from one village to the next. Music, dance, food, arts, festivals are colourful and involves many caste and communities. In addition to this, involvement in the making textiles for day to day life gained the attention of the outsiders. Hand block printing, embroideries, Ari work, Zari work, tie & dye, weaving, dyeing, hand spinning, wool production are the major areas of expert market are sources of the revenue generation of the state. The objective of the study is to review the specific caste and communities involved in textile production.

2.Methodology

The secondary source of information was used to review the content. The fashion and textile bloggers and travellers were preferred to review the data. Information was collected from the last 5 years articles. Government websites and craft documentations of the academic institutes were also considered.

3.Results and Discussion

This Topic is discussed to document the communities involved in Manufacturing process of traditional textiles under the following heads-

3.1 Julaha: This community lives in Uttar Pradesh, Himachal Pradesh, Bihar. Madhya Pradesh, Punjab, Delhi, Haryana along with Rajasthan. This community is known as the follower of Sant Kabirdas, who was *Julaha* by caste and was very famous poet.

3.2 Ansari: Ansari community settled in India with the Islamic invaders. These Muslim Ansari community found in many parts of India. In Rajasthan, the main hub of these communities can be traced with "*Kota Doria*" traditional Handloom sarees. The *Kota Doria* Handloom sarees are exclusively woven with cotton and silk yarn on the pit loom. Three main district i.e. Kota, Bundi and Baran are main centre for producing *Kota Doria* sarees. The main production centre of these *Kota Doria* sarees is Kaithun village of Kota district which is around 30 kilometre faraway from Kota district. These sarees are having National and International market, but earlier Marwari (Business) Community were the main consumers.

3.3 Meghwal Community: Meghwal Community is involved in making "*Pattus*". *Pattu* is very popular weaving style broadcasted all over in Rajasthan. It is mainly practise in western parts of Rajasthan that includes the villages of Bikaner, Jaisalmer, Jodhpur and Barmer. These *Pattus* are made out with locally available sheep and Camel wool for men and women both. These *Pattu* are used widely in rural areas of Rajasthan by the farmers, shepherds and other people. Fabric is beautifully woven by the Meghwal community on handloom with geometrical patterns.

3.4 Cheepa Community: The precise meaning of "*Cheepa*" is "to Print". Cheepa community of Hindu and Muslim both follow the profession of textile printing in all over the Rajasthan. *Cheepa* Hindu community are well known for the printing style of Bagru, Akola, Sanganeri whereas Muslim *Cheepa* are popular for printing Pipar and Sanganeri prints. Beautiful prints are carved on the pieces of blocks. The requirement of blocks depends upon the number of colours are used in a design. Artisans make separate blocks for the outlining and the filling of the designs. Bagru is around 30 km outside of Jaipur, where artisans follow the traditional block print method with locally available mud and natural dyeing.

3.5 Rangrez Community: The word "*Rangrez*" meaning is "Dyers". This community involves in dyeing of textiles. The technique of dyeing restricted to natural dyeing primarily, now chemical dyes have also been introduced. The community practise "Tie & Dye" of the fabric which is known as *Bandhani*, *Bandhej*, *Leheriya* and *Mothada*. These are the techniques of achieving the versatile pattern by the technique of fabric tying followed by dyeing for multiple time, until the require designs are achieved. These textiles are used by the many communities and have become their identity and family status. Bikaner, Jaipur, Jodhpur, Churu, Sikar, Nagaur are the main districts of Rajasthan of these community.

3.6 Khatri Community: Khatri community belongs to Hindu and Muslim both the religion. In Rajasthan, Barmer and Jaisalmer are the main centre of practicing the Ajarakh style of block printing which is practised by the Khatri Hindu Community. Similar style of Ajarakh printing is found in Kachchh of Gujarat practised by the Khatri Muslim community. Ajarakh printing involves the around 14 steps of rigorous method of dyeing and printing. The printing was intended to satisfy the communities of western desert part of Rajasthan which includes some of the region of Pakistan.

3.7 Prajapat Community: Rajasthan is very much popular for producing the floor coverings and bed spreads by the locally available wool. The Prajapat communities are involved in making *Panja* (iron comb) durries, Bed spread, blanket and throws and shawls in Jodhpur, Ajmer, Dausa, Jaisalmer, Tonk district of Rajasthan.

4 Conclusion: The Handloom and Handicraft sector of Rajasthan is an amalgamation of communities in producing eye soothing fabrics. These communities are practising the craft forms before the

Mughal period with patronage received by the “*Rajputanas*” (ruler warrior community) of Rajasthan. In historical references. These communities are marked as caretaker of the traditional textiles. At present, despite of opting other professions to earn livelihood, the young generation still contributing in their ancient artforms from many decades. These Traditional textiles have been associated with the believes and lifestyle of the Rajasthan people and play a vital role in the society.

5 Limitations of the Study: The study was an attempt to review the communities involved in Traditional textiles. The study may also be conducted in the fields to record the present status.

6 References:

- 1) <https://www.sahapedia.org/weaver-communities-india>retrieved on 15th July 2021.
- 2) <https://strandofsilk.com/journey-map/rajasthan/kota-doria/producer-communities#:~:text=Many%20villages%20surrounding%20the%20districts,roughly%2015%20kilometres%20from%20Kota>retrieved on 29th June 2021.
- 3) <https://industries.rajasthan.gov.in/content/industries/handmadeinrajasthandepartment/artandcraft/textilework/pattuweaving.html#>retrieved on 10th July 2021.
- 4) <https://adventure.com/rajasthani-block-printing-traditions/>retrieved on 11th July 2021.
- 5) <https://industries.rajasthan.gov.in/content/industries/handmadeinrajasthandepartment/artandcraft/textilework/pattuweaving.html>retrieved on 9th July 2021.

“Changing Attitudes Of Female Students In Gulbarga City”**¹.Smt. Kalpana Veerabhadrapa**PhD, Research Scholar,
Department of Sociology
Karnataka State Akkamahadevi Women's
University, Vijayapura**².Dr.V.B. Korishetti**Research Guide
Professor & Chairperson
Department of Sociology
Karnataka State Akkamahadevi Women's
University, Vijayapura**ABSTRACT:**

This research paper deals with the empirical data regarding changing attitudes of female students in Gulbarga city. A local perception of parents regarding their daughters' education has changed during last 3 decades. An awareness of the importance of education has been created. Attitude towards education has improved. More people these days support the female education. Majority of the people have started sending their daughters to colleges but still some parents are reluctant to provide education to their daughters. The reasons for not sending the daughters for their economic reasons which include nonparticipation in economic activities, investment on temporary family member and the inheritance. This study is an attempt to identify the changing parental/female attitude towards their daughters' educations. This research was conducted in Gulbarga District (Karnataka). Qualitative anthropological techniques for data collection were used during the fieldwork.

KEY WORDS: attitude, barriers, neutrality, economy, education.**Introduction:**

Human society from its very inception has been exposed to the influence of various forces. These forces are continuously changing the complexion of the society. Every new scientific and technological innovation is inevitably followed by one or the other alteration in the existing system of the society. Also a result of human endeavors to cater to the needs of time there are profound changes in social organization, standards, attitude value and social system. In Hyderabad Karnataka (Uttar Karnataka) the most of the parents have different attitudes for their sons and daughters. Generally the sons are preferred in almost every field specially the education as they are the breadwinner for the family. So all the expenditure on sons is considered as an investment whereas daughters are considered as liabilities and spending over them is treated as waste.

Religion has got a very important place in every society. In India it directly influences the life and attitude of the people. But due to education, urbanization and industrialization, religion has also become slightly flexible. The students are the precious treasure of a nation. They reflect strength, hopes and ambitions of a nation. The students of today are the citizens and leaders of tomorrow and the responsibility of the advancement and progress of the country rests on their shoulders.

The problems of attitudes and change are urgent and crucial today, perhaps more than in previous periods of human history. Man's control or mastery over his physical environment, especially his foreshortening of the time required to exchange words, goods, people and missiles, has created a new world. People differing drastically in attitudes had to gather whether they like it or not and whether for good or bad.

LOCALE OF STUDY:

This research was conducted in Hyderabad Karnataka i.e Gulbarga District. The Gulbarga, officially known as Kalaburagi^[2] is a city in the Indian state of Karnataka. It is the administrative headquarters of Gulbarga district and is the largest city in the Hyderabad-Karnataka (also known as

Kalyana-Karnataka) region of North Karnataka. Gulbarga is 623 km north of the state capital city of Bangalore and 220 km from Hyderabad. It was part of Hyderabad State and incorporated into the newly formed Mysore State (now known as Karnataka) through the States Reorganization Act[3] in 1956. Gulbarga city is governed by a Municipal Corporation and is in the Gulbarga Urban Region. It is called a Sufi city. It has famous religious structures, like the Khwaja Banda Nawaz Dargah, the Sharana Basaveshwara Temple and the Buddha Vihar. It also has a fort built during Bahmani rule. It has many domes like the Hafth Gumbad (seven domes together) and the Shor Gumbad. Gulbarga has the world's largest cannon^{[4][5][6][7]} Gulbarga has a few architectural marvels built during the Bahamani Kingdom rule, including the Jama Masjid in the Gulbarga Fort. Gulbarga houses the circuit bench of the High Court of Karnataka.

RESEARCH METHODOLOGY:

Methodology of the current research was based upon qualitative anthropological research methods. Methodology means philosophy of the research process which includes the assumptions and values that serve as a rationale for research and the standards or criteria the research use for interpreting data and reaching conclusions. Whereas by “method” we simply mean the research technique or tool used to gather data. The methods used for this research include socio-economic survey, participant observation, key informant interviews, interviews, case studies and focus group discussions. For socio-economic survey 100 households were selected through simple random sample. We choose particular college students for female informants in the Gulbarga District on our personal judgment basis, which knew most of the people in the Gulbarga District and their socio-economic conditions. Participant observation was used in order to get first hand and accurate information about the respondents. We participated in the daily activities of the Gulbarga District. In-depth interviews were conducted with the elder members of society to get detailed information. Structured Interviews were used to collect information from the students and other working women because they take the interview more seriously and give reasonably accurate answers. Case studies were conducted to get a detailed presentation of data related to different events. This research was a longitudinal study. First of all a 4(October to January) months visit was conducted in 2020, then a couple of month's visits and finally in 2021.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study the attitude of the college going female students towards social, economic, religious and political system.
2. To study the changes that has taken place in their attitudes.
3. To assess the impact of modern values and changes on the female students.
4. To study whether the students are oriented towards modern values or are they indifferent to them.
5. To find out the areas in which they are adopting modern values and the areas in which they are attached to traditional bonds. The manner in which they are modern or traditional.

SIGNIFICANCE OF THE STUDY:

This study has great importance for female attitude and parents to understand the problem about female education. Moreover, recent data regarding female education was collected in this study. This study investigated the major reasons of changing attitudes of female students in Gulbarga city

FEMALE ATTITUDES TOWARDS EDUCATION:

The trend towards education among males and females has changed during last three decades. Now the educational levels are improved as the percentages at elementary, secondary and higher secondary levels have really gone up. Similarly their attitudes towards education have also changed. Now most of the people send their daughters to schools. The elderly women were more for religious education whereas the younger ones were for the formal school education. Among the males trend was similar but the percentage towards formal education was higher. During last two decades this

opinion has changed remarkably. No doubt the sons are still preferred but their attitude towards neutrality has really increased.

When the females of different age groups were asked questions regarding their education, they responded differently. The elderly women were more for religious education whereas the younger ones were for the formal college education. A sample of 450 females was taken from the Gulbarga District (150 each from three different age groups) belonging to three different classes i.e. lower, middle, and upper (50 females from each class) and same size of sample was taken from the males of the village to see the changing trends and attitudes towards the education. How do females of their families take it? Following is the educational level of the sample at different age groups.

Women’s Attitude towards Female Education:

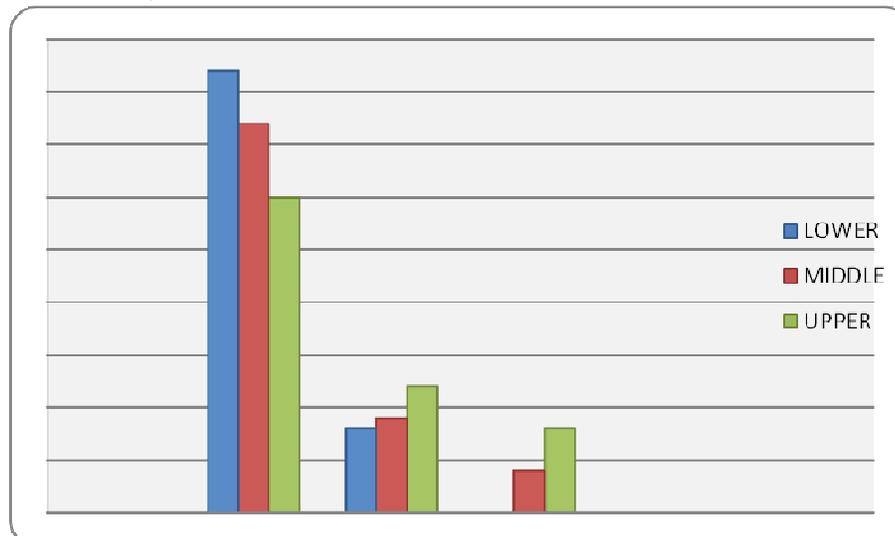
That women might have the chance of a healthier and happier life should be reason enough for promoting girls' education. However, there are also important benefits for society as a whole. An educated woman has the skills, information and self-confidence that she needs to be a better parent, worker and citizen.

The women’s response towards female education in the Gulbarga District. The following table shows the real position.

Table-01 Attitude of Women (age group 60 plus)

Attitude of Women (age group 60 plus) ATTITUDE	LOWER	MIDDLE	UPPER
Apposed female education	42	37	30
Up to primary	08	09	12
Up to elementary	Nil	04	08
Up to secondary	Nil	Nil	Nil
Up to higher secondary	Nil	Nil	Nil
TOTAL	50	50	50

(Source: Field data)

The above table-01 depicts the disciplines of the research scholars under the study. Their Attitude of Women (age group 60 plus). This shows that apposed female education for lower (42), Middle (37) and upper (30) respondents are given their opinion. The Up to primary education for lower (08), Middle (09) and upper (12) respondents are given their opinion. Up to secondary no response of respondents. Up to higher secondary no response of respondents

Table-02 Attitude of Women (age group 41 – 60)

Attitude of Women (age group 41-60 plus) ATTITUDE	LOWER	MIDDLE	UPPER
Apposed female education	20	09	12
Up to primary	17	11	14
Up to elementary	10	20	14
Up to secondary	03	06	05
Up to higher secondary	00	04	05
TOTAL	50	50	50

(Source: Field data)

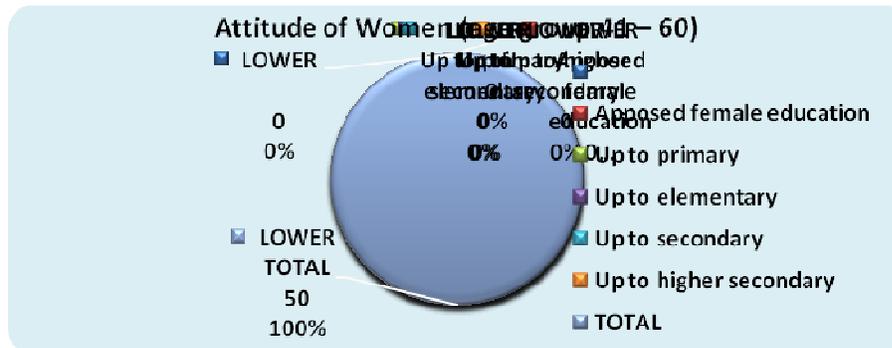

Table-03 Attitude of Women (age group 21 – 40)

Attitude of Women (age group 21-40 plus) ATTITUDE	LOWER	MIDDLE	UPPER
Apposed female education	05	03	00
Up to primary	08	05	08
Up to elementary	30	14	08
Up to secondary	07	21	24
Up to higher secondary	00	07	10
TOTAL	50	50	50

(Source: Field data)

Above figures show a visible difference between the attitudes of elder and the younger women. Most of the ladies of younger group have started encouraging the daughters to go to college and get education. Some of them were even willing to send them out of the District for education. Most of the women from elder group opposed the girl's education, saying that they have to become mothers and wives and thus no need to get any education to play these roles.

CONCLUSION:

The attitudes regarding the gender discrimination in the field of education has changed. Number of both fathers and mothers has increased who support their daughters education. Most of the parents have started sending them to colleges. The people who still do not send the girls to colleges have different reasons for that which show a shift in the barriers to female education. Initially the main reason for not sending their daughters to college was economic reasons were reported. Some people are still reluctant to invest on their daughters because they are not permanent members of the family and mostly they do not contribute in the household economy even if they are working. Most of the parents say that we do not have to send them for jobs so why to educate them because the males who send their females for jobs face a bad reputation in the society. Economic dependence on females was considered as shamelessness. This concept was and still is a barrier for the girls in access to education but there is a notable change in it. The people who educate and allow their daughters to

work have a different argument. They say that there is nothing wrong in depending economically on females because the people have been doing it since a long time. The ladies have always been working in the fields with the males which is an indirect economic contribution and the male has been enjoying it since forever. So there is no harm in sending the female to work.

Above discussion makes it clear that economy is the main feature behind all types of gender discrimination including education, food, preference, inheritance etc. More investment is made on sons believing them as permanent members of the families as well as the earning hands. As girls have to go to the other family. Delayed marriages of some educated working women were also observed, as the parents do not want to lose an earning member of the family so early as the investor wants the maximum benefit of his investment for himself not for the others.

As education enables a person to put a question, people do not give education to their daughters fearing that they would demand their right of inheritance. Here, thus, again economy plays a role in keeping the girls away from the colleges. Better food is served to the boys to build them stronger for working hard and earning money. So the sons are preferred in giving food for economic benefits. Economy, thus, becomes the major player in gender discrimination. The today's materialistic life has created more demand for money, increasing discrimination against women.

Reference:

1. Ahmad, N. (1984). Evaluation process in education system. AIOU, Islamabad, Pakistan. Pp. 59-65
2. Ahmad, A. (1994). Muslim Women and Higher Education. Islamabad: National Book Foundation.
3. Akhter, N. (1996). Co-education in Islamic view: A Research Review. Lahore: Punjab University
4. Ali, R. (1997). Woman's plight. Lahore: Islamic publications.
5. Good, C. (1959). Dictionary of Education. New York: McGraw-Hill Book Company.
6. Government of Pakistan (GoP) (1959). The Report of National Commission on Education. Ministry of Education
7. Haq, K. (1998). Educating Girls and Women; A Moral Imperative. United Nation Children,s Fund, Education Section, Programe Dvision New York. p. 18.
8. Haq, M. (2003). Education of Girls and Women. Karachi: Oxford University Press.
9. Jatoi, H. (1987). Seminars on Critical Issues Concerning Female Education in Pakistan. Academy of Educational Planning and Management, Islamabad. P. 2.
10. Kumar, R. (2000). Women and Education. Anmol Publishing, New Dehli, India. P. 25.
11. Khan, A. (2007). Gender issues in higher education in Pakistan. Maktaba Jadeed press, Islamabad, Pakistan. p.43.
12. Qureshi and Ravieya. (2007). Gender and education in Pakistan, Oxford University Press, London. Pp 34,35.
13. Rashid, M. (2010). Socio-Cultural Norms Leading to Gender Disparity in Female Education at University Level in NWFP. Un-published MPhil Thesis. P. 20.
14. Saeed, (1987). Secondary Education in Pakistan. National Book Foundation. Islamabad. Pakistan. p. 421.
15. Zafar, F. (2004). Gender Review of Education. UNICEF, Lahore, Pakistan. p.54.
16. Wikipedia

Gender Discrimination And Infant Mortality**Triveni R Pol****Prof. V. B. Korishetti**

Research scholar

Chairperson

Dept. of Sociology S.A.W. University, Vijayapura.

ramachandrasadashivpol@gmail.com Mob. No: 7795376230

ABSTRACT:

Infant mortality is the major indicator of the health of the country. The infant and childhood mortality have a very strong association with fertility levels. Mother and infants are among the most vulnerable members of the society to the problem and also infant mortality is a measure of a population's health status and level of development of a country. Infant mortality is primarily related to socio-economic factors such as poverty, poor housing, lack of guidance, sanitation, etc. Mortality rates for different age groups such as infant, children and adult and overall mortality indicators are important indicators of health status in a country, mortality rates are often used to identify the vulnerable population and they are among the indicators most frequently used to compare socio-economic development across the countries.

INTRODUCTION:

Age and sex are the two major components in all demographic analysis, pregnancy until the birth of at least a 'male baby' is on the list of natural selection in most developing countries. In all societies and countries sex ratio at birth is in favour of male babies. Reliable statistics on sex ratio of the still born babies or babies whose birth rate was prevented by abortion is not available. This is a secular trend observed in all societies and in all times for which some data are available. Although male babies are in small excess at the time of birth their death rate is also high in the days and months following the birth. Even then the specialists are of the opinion that in embryonic stage the sex ratio is in favor of males. It has also been observed that among the spoiled fetus the sex ratio is also in favor of males.

GENDER DISCRIMINATION IN INFANT MORTALITY:

The reversal of sex-differentials in mortality after the age of weaning has been observed in other studies conducted in South Asia and is thought to reflect relative nutritional and medical neglect of girls after breast feeding has ceased. Higher neo-natal mortality between boys than girls is originate in most of the population and reflects larger underlying male frailty. The baseline survey of Orissa also found that neo-natal and post neo-natal mortality rates were higher for boys than for girls.

Traditionally, male preference is particularly widespread in China, North Korea, India and Pakistan. Female infants and girls and women are discriminatory against when it comes to nutrition and health concern. Due to the advance in the technology, determining the sex of the fetus in the womb is now possible very early on. Girls are aborted or killed subsequent the birth or set out. The customary preference for sons is deeply rooted in the formation of the society.

Generally, males have to shoulder the major economic responsibility for the family in most societies. Though they are given some preferential treatment in their formative years, they remain susceptible to diseases, ailments, accidents and many other vagaries of life because of their greater exposure to external surroundings and frequent contact with people from various walks of life than females.

Even a few mostly in kitchen, in caring for children, attending to the needs of the other members of the household. Economic participation of the women among socially and economically backward classes had been a common thing. However, such labour requires neither special skill nor

education. Of late, women too are equipping themselves with necessary skills and are entering the labour market wherever economic opportunities exist.

A particular characteristic of infant mortality among girls relates to the predominance of female infanticide. As it is regularly conducted instantly after the birth of an unnecessary daughter, it is hardly mystified with still births and thus, falsely included sex ratio at the birth when it should instead be counted as part of early neonatal death rates.

In the context of India's patrilineal and patriarchal family structure, having one son is very important for the extension of the family line and many sons provides further status to the family. Finally, by utility of having sons arises from the essential religious functions that only sons can afford. According to the Hindu tradition sons are required to kindle the funeral pyre for their departed parents and to help in the recovery of the souls.

SON PREFERENCE AND WOMEN DISCRIMINATION:

Discrimination against women and especially against young girl is a well-known and still widespread reality in India particularly in the northern states. A noted manifestation of this discrimination has been the unnaturally high ratio of men to women in these areas, at all ages. Previous research suggests that proximate pathways through which sex ratio are affected include sex differences in domains such as abortion, infanticide, child health care and child nutrition. Son preference is particularly strong in areas where the cultural, social and economic role of women in the society and / or within the household is weaker. . It means, overkill female among young girls is more universal in areas where the role of women as bread-earner is smaller, where dowries are more common, or where bequests have a tendency to favour sons more than daughters.

INFANT DEATH:

Infant death also called Infant Mortality. The infant mortality rate is defined as the total number of infant deaths per 1000 live births in a specified time period of time

OBJECTIVES:

1. Infant deaths depends upon gender of the child among these both dalit and non-dalits communities.
2. Infant's breast feeding varies with gender among dalit and non-dalit communities.
3. Weight of the infant at birth varies with the genders in the both dalit and non-dalit community.

Table 1: Caste versus Number of Infant Deaths within a Year versus Sex of the Infants

• Community	Number of Infant Deaths within a Year	• Sex of the Infants		
		• Male	• Female	• Total
• Dalit	• One	• 66	• 115	• 181
		• 81.5%	• 96.6%	• 90.5%
	• Two	• 15	• 4	• 19
		• 18.5%	• 3.4%	• 9.5%
	• Three	• 00	• 00	• 00
		• 0.0%	• 0.0%	• 0.05
	• Four and above	• 00	• 00	• 00
		• 0.0%	• 0.0%	• 0.0%

	<ul style="list-style-type: none"> • Total 	<ul style="list-style-type: none"> • 81 • 100% 	<ul style="list-style-type: none"> • 119 • 100% 	<ul style="list-style-type: none"> • 200 • 100%
<ul style="list-style-type: none"> • Non-Dalit 	<ul style="list-style-type: none"> • One 	<ul style="list-style-type: none"> • 83 • 94.3% 	<ul style="list-style-type: none"> • 111 • 99.1% 	<ul style="list-style-type: none"> • 194 • 97%
	<ul style="list-style-type: none"> • Two 	<ul style="list-style-type: none"> • 4 • 4.5% 	<ul style="list-style-type: none"> • 0 • 0.0% 	<ul style="list-style-type: none"> • 4 • 2%
	<ul style="list-style-type: none"> • Three 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 • 1.1% 	<ul style="list-style-type: none"> • 0 • 0.0% 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 • 0.5%
	<ul style="list-style-type: none"> • Four and above 	<ul style="list-style-type: none"> • 0 • 0.0% 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 • 0.9% 	<ul style="list-style-type: none"> • 1 • 0.5%
	<ul style="list-style-type: none"> • Total 	<ul style="list-style-type: none"> • 88 • 100% 	<ul style="list-style-type: none"> • 112 • 100% 	<ul style="list-style-type: none"> • 200 • 100%

Source: Field Data, 2020

Table 1 shows the significant relationship between sex of the infant and number of infant deaths within a year among dalit and non-dalit communities. The Chi-square value is 12.879. There is a significant association between number of infant deaths within a year and success the infants with regards to dalit community. Vast majorities (96.6 percent) of the respondents have one infant death and it was female whereas it is 81.5 percent of infants were male.

18.5 percent of the respondents have two infant deaths which were male but 3.4 percent were female infants. None of the respondents has 3 and 4 and above infant deaths in dalit community.

The Chi-square value is 7.266. There is no significant association between number of infants and sex of the infants with regard to non-dalit community. In case of non-dalit community a large proportion (99.1 percent) of the respondents have one infant death which was female whereas 94.3 percent were male infants.

4.5 percent of the respondents have two infant deaths which were male infants. There were no infant deaths related to female.

1.1 percent of the respondents have three infant deaths which were male infants. There were no deaths related to female.

0.9 percent of the respondents have infant deaths which were female. None of the respondents was found related to male infants.

Table 2: Caste versus Sex of the Infant versus Infant Breastfeeding

• Community	Sex of the Infant	• Infant Breastfeeding		
		• Yes	• No	• Total
• Dalit	• Male	• 59 • 40.4%	• 22 • 40.7%	• 81 • 40.5%
	• Female	• 87 • 59.6%	• 32 • 59.3%	• 119 • 59.5%
	• Total	• 146 • 100%	• 54 • 100%	• 200 • 100%
• Non-dalit	• Male	• 49 • 36.6%	• 39 • 59.1%	• 88 • 44%
	• Female	• 85 • 63.4%	• 27 • 40.9%	• 112 • 56%
	• Total	• 134 • 100%	• 66 • 100%	• 200 • 100%

Source: Field Data, 2020

Table 2 presents the difference between sex of the infant and infant breast feeding among dalit and non-dalit communities. The Chi-square value is .002. There is no significant association between sex and infant breastfeeding with regard to dalit community. In case of dalit community more than half (59.6 percent) of female infants were breastfed whereas 59.3 percent of female infants were not breastfed. Nearly, half (40.7 percent) of the male infants did not have breastfeeding whereas 40.4 percent of male infants were breastfed.

The chi square value is 9.105. There is a significant variation between sex and infant breastfeeding with regard to non-dalit community. In case of non-dalit community majority of (63.4 percent) of female infants were breastfed whereas 40.9 percent of female infants did not breastfeeding. 59.1 percent of male infants did not have breast feeding while 36.6 percent of male infants had breast feeding.

Table 3: Caste versus Sex of the Infant versus Weight of the Infant at Birth

• Community	• Sex of the Infant	• Weight of the Infant at Birth		
		• Normal	• Under weight	• Total
• Dalit	• Male	• 48 • 70.6%	• 33 • 25%	• 81 • 40.5%
	• Female	• 20 • 29.4%	• 99 • 75%	• 119 • 59.5%
	• Total	• 68 • 100%	• 132 • 100%	• 200 • 100%
	• Non-dalit	• Male	• 59 • 61.5%	• 29 • 27.9%
• Non-dalit	• Female	• 37 • 38.5%	• 75 • 72.1%	• 112 • 56%
	• Total	• 96 • 100%	• 104 • 100%	• 200 • 100%

Source: Field Data, 2020

Table 3 analyses the relationship between sex of the infant and weight of the infant among dalit and non-dalit communities. The Chi-square value is 38.707. There is a significant association between sex and weight of the infant at birth with regard to dalit community. In case of dalit community one-third (75 percent) of the female infants were born underweight and only 29.4 percent of female infants were born with normal weight. 70.6 percent of dalit community’s male infants were born with normal weight whereas only 25 percent of male infants were born underweight.

The Chi-square value is 22.837. There is a significant association between sex and weight of the infant at birth with regard to no-dalit community. In case of non-dalit community nearly one-third (72.1 percent) of the female infants were born underweight while 38.5 percent of female infants were normal birth weight. 61.5 percent of non-dalit community’s male infants were born with normal weight whereas only 27.9 % of male infants were born under weight.

CONCLUSION:

A specific element of infant mortality among girls relates to the incidence of female infanticide. As it is regularly conducted directly after the birth of an unnecessary daughter, it is irregularly confused with stillbirths and these incorrectly included in the sex ratio at birth when it should as an alternative be considered part of early neonatal mortality rates. Female infanticide is well-known feature of Asia’s historical demography, especially in East Asia, but it was also reported as common among certain communities in South-Asia during the colonial period. In spite of rapid economic development and strong legal penalties, it has also been reported in contemporary China and India, though female infanticide tends to be mostly restricted to isolated and somewhat impoverished communities. One distinct feature of gender discrimination relates to birth order as the preference for

children of a particular sex tends to worsen for higher-order children (the second, third, etc). In fact, data recommend that parents are often unsympathetic to gender at the time of their first child. At the same time levels of excess females' child mortality have been rising as parents seek to ensure having sons.

REFERENCE:

- 1.Korishetti. V. B and Pol. Triveni. R (2018), Infant Mortality in India: An Overview, International Journal of Research in Social Sciences, vol8(10), <http://www.ijmra.us>
- 2.Kanitkar, T. & Murthy, B.N. (1988): 'Tactors associated with Infant Mortality in Rajasthan and Orissa', Infant Mortality in India Differentials and Determinants (Ed.) A. K. Jain and P. Visaria, Sage Publications, New Delhi, pp. 299-322.
- 3.Majumdar P. K. (2010), Fundamentals of Demography Rawat Publication, Jawahar Nagar, Jaipur – 302004 (India); pp 204-225
- 4.Ramesh K (2011), 'Gender Disparity in India: The Nature and Extent', Abhijeet Publications, 2/46 Tukhmeerpur Extension, Delhi 110094, 34p.

Impact of Caste, Class and Religion on Women in India**Asst. Prof. Dr. Nita Rameshwar Kalaskar**

(M. A., M. Phil., Ph.D. in Sociology)

Women's Studies Centre, School of Social Sciences,

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

E-mail ID: nitagarje@gmail.com ,Mobile No.: 9404610686

“It is through work that women have been able, to a large extent, to close the gap separating her from the male, work alone can guarantee her concrete freedom.”

Simone de Beauvoir, Le deuxième sexe - 1949

Abstract:-

In the world, women are confronted by discrimination and inequality in every day in every country. They face abuse, violence and unequal treatment at home, at work and in their wider communities and they are denied opportunities to learn, to earn and to lead. The India is divided into various sects and classes. This is because of the caste, class and religion which are prevalent in the country. The roots of the caste system go back to the ancient Vedas dividing people on the basis of 'Varna or occupation'. It has brought harms in the society. The Government is constantly striving to defeat the evils of the system and bring about proper equality among the people in India. Every girl and boy deserves an equal chance to survive and thrive. Until now, gender discrimination, starting in childhood, continues to rob children of their childhoods and limit their chances to disproportionately affecting the world's girls. A girl is far more likely to be denied her rights, kept from school, forced to marry and subjected to violence and her voice undervalued, if it's heard at all. This assault on childhood also deprives nations of the energy and talent they need to progress. According to Swami Vivekananda "It is impossible to think about the welfare of the world unless the condition of women is improved. It is impossible for a bird to fly on only one wing." Oppressive religious traditions like child marriage, Sati tradition, dowry, domestic violence, Female infanticide, Gender discrimination, honour killing these evil effects on women's in India. Other shocking crimes against women such as rape, acid attack also ill effect on women's in India.

Keywords:- discrimination, inequality, caste, class, religion, women, patriarchy, education.

Introduction:-

In some countries women, unlike men, cannot dress as they like, drive, work at night, inherit property or give evidence in Court. The vast majority of expressly discriminatory laws in force relate to family life, including limiting a woman's right to marry (or the right not to marry in cases of early forced marriages), divorce and remarry, thus allowing for sex discriminatory marital practices such as wife obedience and polygamy. Laws explicitly mandating "wife obedience" still govern marital relations in many States.

Women form the majority of the world's poorest people and the number of women's living in rural poverty has increased by 50% since 1975. Women work two-thirds of the world's working hours and produce half of the world's food, yet they earn only 10% of the world's income and own less than 1% of the world's property. Violence against women throughout the world and in all cultures prevails on an unimaginable scale, and women's access to justice is often paired with discriminatory obstacles – in law as well as in practice. Multiple forms of discrimination based on gender and other factors such as race, ethnicity, caste, disability, persons affected by HIV/AIDS, sexual orientation or gender identity further compounds the risk of economic hardship, exclusion and violence against women.

Methodology:-

The present study is related to “Impact of Caste, Class and Religion on Women in India.” The study analysis has been conducted using descriptive and diagnostic method to carry out the research. The reference period of the study has been taken from pre-independence to 2021. The researcher selected and collected data by secondary sources.

Objectives:-

The objectives of the present study are:

- 1.To examine the impact of caste on women in India.
- 2.To analyse the impact of class on women in India.
- 3.To examine the impact of religion on women in India.
- 4.The society’s awareness against gender discrimination and inequality.
- 5.To highlight the social inequity in men and women.
- 6.To explain the impact of patriarchy system on women.
- 7.Make suggestions to neutralize the discrimination based on Caste, Class and Religion about men and women in India.

Hypothesis:-

This paper focused on following hypothesis.

- 1.Indian women’s are follow religious traditions.
- 2.Indian society is patriarchal society in nature.
- 3.From childhood women’s are follow the customs and norms of caste, class and religion in India.
- 4.Indian women’s are economically and socially depended on their husband, father or son.
- 5.Education and change of society’s attitude towards women is best tool to change women’s status.
- 6.Today women’s are also working successfully in all different type of fields.
- 7.The upliftment process of women’s status is very slow in Indian society.

Impact of Caste, Class and Religion on Women in India:-

“On the 26th of January 1950, we are going to enter into a life of contradictions. In politics we will have equality and in social and economic life we will have inequality. In politics we will be recognizing the principle of one man one vote and one vote one value. In our social and economic life, we shall, by reason of our social and economic structure, continue to deny the principle of one man one value.”

Bhimrao Ramji Ambedkar, Last speech before the Constituent Assembly in 1949

Caste, gender and religion continue to be reasons for discriminating against minorities and women in the country. A system in which all work inside the home is either done by the women of the family, or organized by them through the domestic helpers. Political expression of gender question helped a lot to improve women’s role in public life. Although the Indian society is still a patriarchal society, yet women are now working in many fields. Various movements which are aimed at ensuring equal rights for women are called feminist movement. According to the Manu, the Hindu law giver, in a “pratiloma” marriage, where an upper caste woman is marrying a lower caste man, the woman falls into the trap of social disadvantages and humiliation. Her caste is determined by her husband’s caste. Women face disadvantage, discrimination and oppression in various ways.

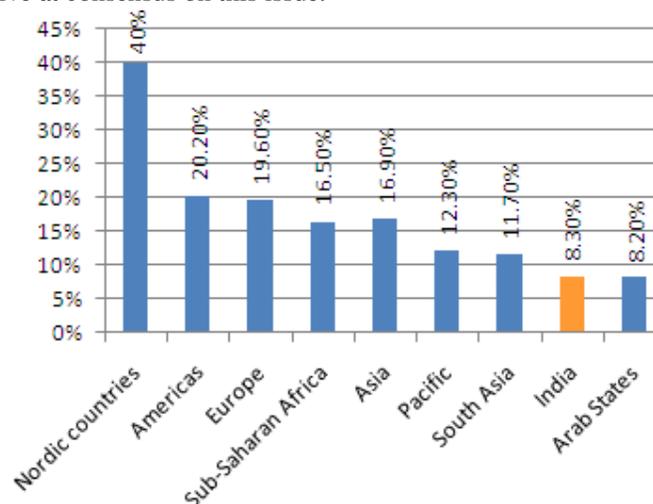
This paper aims to evaluate the factors influencing the impact of caste, class and religion on women in India. Women’s have no right of decision making power at household level. Women’s are backward in political and social activities. Women’s are many social issues because of gender discrimination based on caste, class and religion. Religious oppressive customs are social evil for women’s for example: - dowry, child marriage still existing, honour killing, atrocities on Women: Raped, kicked and killed. These are the burning issues in Indian Society that’s why there is a need of women empowerment in India.

Women face discrimination and oppression in various ways:

The literacy rate among women is only 54 percent compared with 76 per cent among men. The percentage of women in highly paid jobs is still very small. At many workplaces, women are paid less than men for the same job. An Indian woman usually works more hour than an average man on a daily basis. Many Indian parents prefer to have a male child. A girl child is killed before her birth in many cases. This has led to an eschewed sex ratio in India. There are many reports of harassment against women; both on the domestic front and outside the home. Education and change of society's attitude towards women is best tool to change women's status.

Women's political representation:-

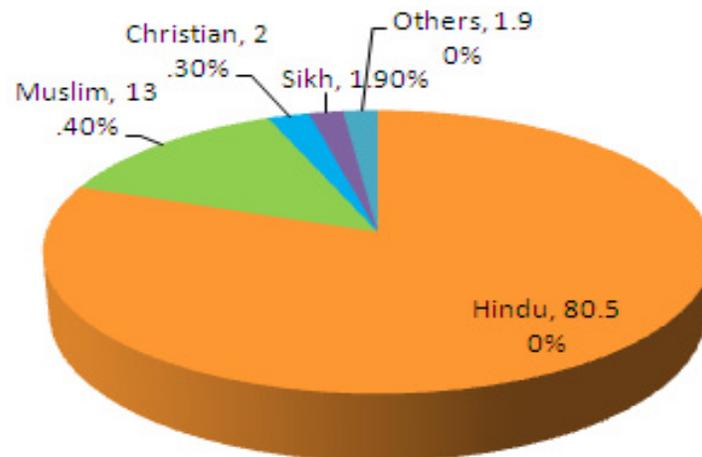
The political representation of women had been very poor in the Indian legislatures. Even in the cabinet, the number of women ministers is very low. One-third of seats in local government bodies have been reserved for women candidates. This has helped in increasing women's representation in panchayats and municipalities. A bill for providing one-third reservation in the Lok Sabha and State Assemblies has been pending in the Parliament for more than a decade. Political parties are yet to arrive at consensus on this issue.

(Women in national parliaments in different regions of the world)

Religion, Politics:

Religion also plays an important role in politics. In some countries, politicians promote the cause of the majority religious group at the cost of the minorities and women reservation. This produces a dangerous trend of majority domination. When one religion is pitted against another; by the political class, this is called communalism or communal politics. Many people think of their religion as superior to all other religions. Such people often try to dominate the people from other communities. This can result in people from the minority community to form a separate political unit. Sometimes, sacred symbols, religious leaders, emotional appeal, etc. are used to instill a sense of fear among people of a particular community.

Percentage of Different Religions in Indian Population (REF: census India)

Cultural and religious norms in India lead couples to want to have sons instead of daughters. Daughters are considered to be an economic burden. Some will turn to abortion to ensure they do not have daughters. Religious ceremonies for marriage clearly put men above women, Indian oppressive traditions do not advocate gender equality, but instead leave women feeling inferior to men. Economic inequalities exist on the basis of caste. The upper caste people are usually well off. The backward classes come in between and the dalits and adivasis are at the bottom. The percentage of people below poverty line is much higher among the lowest castes. Dalit and adivasi women's are oppressed by their husband, community and upper class society also.

Conclusion:-

This paper has sought to expand and deepen understanding of Indian women's lives. The patriarchal thinking of caste, class and religion has oppressive influence on women in India. For women in India, caste, class and religion is an instrument to reinforce gender roles created by culture. This research presented an example of religious power and control being used to treat women as material substance which can be used by men for their personal gain. The quietness of religious leaders represented acceptance of the groom's demand for more money. This quietness is typical in matters related to women oppression. Religions in India view abused as a grooming practice whereby women are put in their place and boundaries are created to keep them under control. Caste and class are religious institutions co-opted by culture to meet the agenda of keeping women subordinate to men. Women should realize that religious leaders to whom they look for guidance use the so-called tradition of the religion to exploit women.

Recommendation:-

Women need to be more assertive in rejecting dowry and claiming their rightful share of parental property, regardless of what religious customs.

Women were encouraged to go for employment and make their own financial judgments before and after marriage, it would give them self-confidence and empowerment.

Education and change of society's attitude towards women is best tool to change women's status.

The need of us is to educate and sensitize male members of the society about women's issues and try to repeat a feeling of togetherness and equality among them so that they would stop their discriminatory practices towards the fairer sex.

References:-

- 1.Kothari C. R., Research Methodology, New Age International (P) Limited Publishers, New Delhi.
- 2.Karhade B. A. Scientific Research Method Pimpalapura Publication, Nagpur.
- 3.Ghatole R. N. – 1983 Sociological Research Principles and Methods, Mangesh Publication, Nagpur.

-
4. Nadgunde Gurunath, Research Methodology in Social Sciences, Fadke Prakashan, Kolhapur.
 5. <http://rajyasabha.nic.in/>
 6. <http://gtd.sagepub.com>
 7. Garikipati, Supriya. (2008). The impact of lending to women on household vulnerability and women's empowerment: Evidence from India. World Development, 36(12), 2620–2642.
 8. www.censusindia.gov.in
 9. Sivaramayya B., Status of Women and Social Change, Journal of Indian Law Institute, (1983)
 10. Sunita Kishor, Kamla Gupta- "Gender equality and women's empowerment in india" August 2009.

Chhattisgarh: Uncorking the folk talents from Populace cinema and staging

Dr.. Anuradha Shukla

Asst. Prof. in CS BVCOE, Navi Mumbai.

ABSTRACT

It is a universal truth that cinema is a powerful reflector of society. It mirrors the transformations, cultural tensions and new trends that are surfacing in society in interesting ways. In short, cinema captures the essence of life itself. Towards eastern side of the heart of India, full of natural beauty and resources, Chhattisgarh state's Chollywood Industry has set up a benchmark to represent local folk culture nationwide, in fact some of its actors, artists, directors are world class quality protectors and reflectors. Since 1965 up to now, journey of regional movies making is remarkable and speed up has been observed for last thirty years. In the budget of 10-25 lakhs, super-duper hits are produced, marketised, managed and popularized. Multitalented Padmashree awardee an eminent actor Anuj Sharma, extremely poignant Padmashree Pandavani singer Tijan Bai, Classy Theatre director Habib Tanveer including many actors and artists have been holding name of the state proud. Dialogues in Chhattisgarhi movies are just a piece of one-liner but bring the value in whole movies. Chollywood movies produce pursuit of happiness, they tend to entertain us, some of them inspired us. They fed the value in our life, give a goal to live our lives in a more **interesting** way. This paper is a brief odyssey to present Chollywood platter of popular actors and artists on whose shoulder the budding industry depends upon.

Key words: Chollywood, industry, movies, padmashree, actors, artists, interesting, entertain.

An area residing in the dense forest, where hard working people exhibiting their energy in mines, factories and household, where tribal dominance perform art and craft derived from daily life, where nourishing observation of facts of people manifest woodcarving, bell metal craft, bamboo ware and tribal jewellery, where still in some tribal castes, happiness is celebrated on the birth of a girl child as she brings dowry at the time of wedding knot, where temples do not possess great architecture but instead very simple and unadorned where Gods and Goddesses (Danteshwari, Kudargarhi, Mahamaya, Chaturbhuj etc.) are worshipped as bestower of wishes and protector against evils and animoic form of folk arts of Gods and Goddesses are more popular. Most interesting facts, where custom 'Ghutul' imbibes live in relationship and swayambar custom representing mod- liberal lifestyle. The land which is known for 'Kosa Silk' and 'Lost Wax Art', where handmade products- bows and arrows, bird and fish traps, baskets along with handloom Dhurva Sarees are trademarks, where cock-fights, tribal dances-Karma, Salai and Suma have established as benchmark of state's identity and the land which is popularly known as 'Rice Bowl Of India.' It's all a beauty bounty Chhattisgarh.

Legend Kautilya embarked his notions on King and his rule policies. Among them one is said that if Raja has shortage of money and revenue, he has to extract mines and minerals to fulfill needs of subject. That statement was given by Acharya Kautilya looking at minerals rich Gondvana land of ancient India which is popularly known as Chhattisgarh. The land has expanded its wings in all the fields uptill now. Among them the most charming, lively and productive field is cinema. Indian cinema has become a part and parcel of our daily life whether it is a regional or a Bollywood movie. It has a major role to play in our society. Though entertainment is the key word of Indian Cinema it has far more responsibility as it impacts the mind of the audiences.

“In a 1963 report for the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization looking at Indian Cinema and culture, the author (*Balduon Dhingra*) quoted a speech by Prime Minister Nehru who stated, “the influence in India of films is greater than newspapers and books combined.” (Sisodia,21) Each one of us today is aware of the terms-*Cinema*“, *Bollywood*“, *Films*“, *Actors*“, *Movies*“ etc. So deep rooted are these terms in our society that even a five year old kid could explain the meanings of the same. Films have by far become one of the most popular medium of mass communication and one of the biggest revenue earners for the country. So now to know “Chollywood” cinem industry of Chhattisgarh state.

Versatile actor, singer, director, television star Padma shri awardee first from Chhattisgarh to receive such a prestigious award very popular Chollywood actor Ramanuj Sharma popularly known as Anuj Sharma started showing his talent of acting and singing from quite an early age. Born and brought up at Bhatapara in Raipur itself Anuj completed his schooling from local school and college from Ravi Shankar University. At present his family consists his lovely wife Dr. Smita Sharma and two lovely daughters. Anuj made his debut in the 2000 film, *Mor Chhaihan Bhuiyan* that became a huge commercial success. The release of the movie took his career graph to the peak. The film was screened at two cinemas for a week at eight shows a day, a record reported to be standing till now. The success of the debut film elevated Anuj to stardom which saw him making eight releases a year and 4 silver jubilee hits, the only lead actor to do so in Chhattisgarhi films; the career, which featured successful movies like ‘Maya’ ‘Mr Tetkuram’ and ‘Mohu Diwana Tuhu Diwani’, also saw him getting the best actor award four times; even many awards have drawn in his lap. Among them Chhattisgarh Ratna Samman - Pandit Ravishankar Shukla University, Raipur in year 2013, Pratibha Samman - Chhattisgarh B. S. Central Committee in year 2011, Vipra Samman - Sarv Brahman Samaj in year 2011, Toy Award by JCI Raipur Metro in the same year, Young Communicator Award - International School of Business and Media in year 2010, Young Communicator Award - Symbiosis Institute of Media and Communication consequently in 2009 and an Honour - Tamil Nadu Hindi Sahitya Academy. Its noteworthy that Sharma stage appearance as an anchor is worth to watch. Not only in Chollywood but Sharma's films have been dubbed into many other languages such as Sambalpuri, Jharkhandi, Bundelkhandi, Gujarati, and Bhojpuri, he has also acted in a number of Bhojpuri films.

pictures of Anuj Sharma and his direction skill, courtesy-Scrollldroll.com, Internate.

Chhattisgarhi tourism board as well as other commercial firms are enhanced by this famous actor by making promotions advertisements. One local fest Cherchera consists of a slogan ‘Cherchera, ghar ke kachara la her hera’ emphasizing on cleanliness. Anuj Sharma is the first Chhattisgarhi compere who has compered more than one twenty five television shows. His skill has spreaded wings as Radio jockey in National FM channel. Number of century is crossed of his video

albums of folk songs. Blessings bestowed upon him for being multifarious, he can be defined as Chhattisgarhi culture narrator and a power house of multitalents to keep growing regional art and cinema. "Sir Alec Guinness, upon receiving a special Oscar in 1980, said that when he started in films he realized he should do nothing, and he's been doing it for twenty five years; being simple!" (Bajaj 338) Same is with Anuj Sharma. Artistic genius is found in his nerve.

A glimpse of his awards:

Category	Film	Awarded by	Year
Best Actor	<i>Mor Chhainha Bhuinya</i>	Chhattisgarh Film Awards	2002
Best Playback Singer	<i>Angana</i>	Chhattisgarh Film Awards	2002
Best Actor	<i>Mor Chhainha Bhuinya</i>	Government of Chhattisgarh	2003
Best Actor	<i>Jhan Bhulav Ma La</i>	Chhattisgarh Film Awards	2005
Best Actor	<i>Mahun Diwana Tahun Diwani</i>	Chhattisgarh Film Awards	2010
Best Film	<i>Mister Tetkuram</i>	Grandyara Ranjhanjhar Chhattisgarhi Cine Award	2012
Best Popular Actor	<i>Mahun Diwana Tahun Diwani</i>	Chhattisgarh Film Awards	2013 Good Actors.

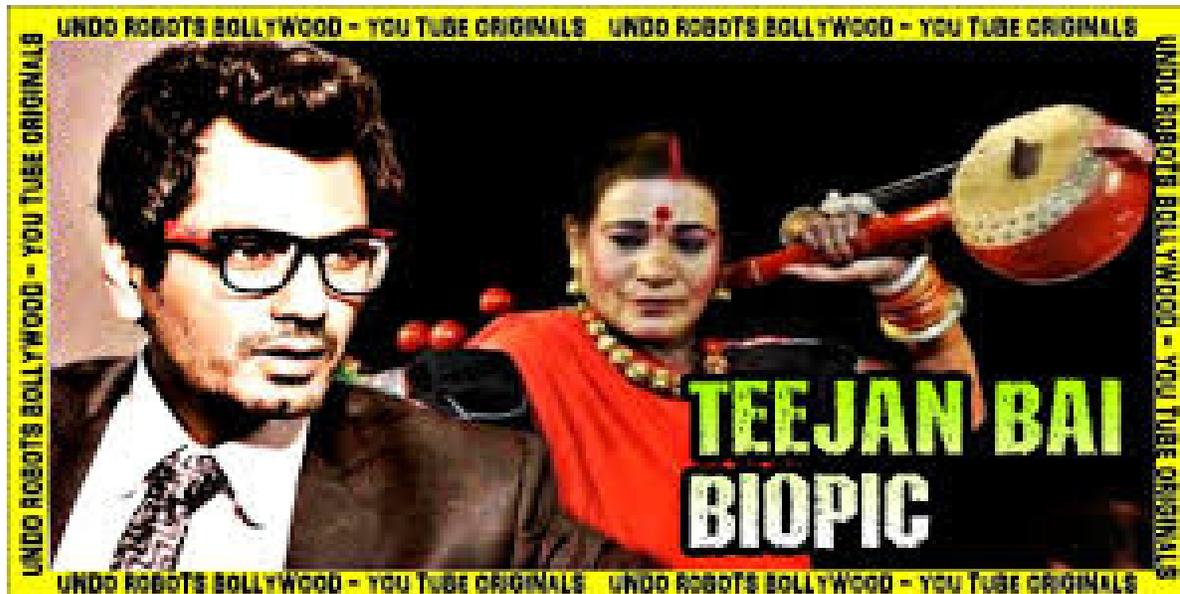
Source: Internate

Coming to one more who can be called lively art legend is Padma shri Teejan Bai, well known Pandavani singer. Born in a small village Ghanyari near Bhilai city in socially considered downtrodden family. From the age of thirteen she has been shining. In the truest tradition of a Chhattisgarhi performer to help the audience to understand the narration of Mahabharata in two typical style of Pandvani- Vedamati and Kapalik. In the Vedamati style, the narrator sits on the floor crossing his/her feet and makes a plain statement of facts as they happened. In the Kapalik style the story-teller enacts the story through action and expressions. Teejan Bai is tremendous in Kapalik style. Its magical to experience a lady in traditional style cotton saari, armband, waistband, bangles, nose ring and anklets of silver in typical folk style jewelery, big dark red bindi and beetal nut kinda lips, vermilion on her combline in desi style and loud tone of narrating having different facial expressions and postures is truly mesmerizing. After invoking the blessings of the God in the first line of her performance "Bol dev bindaban Bihari lal ki jai", Teejan Bai initiated her story telling journey. She has established herself as an epitome to challenge patriarchal hegemony in the field of Pandvani, before her which was only subject of male orators.

Source: Scrollroll.com, Internate.

Her big-break came, when Habib Tanvir, a famous theatre personality from Madhya Pradesh, noticed her talent, and she was called to perform for then Prime Minister, Indira Gandhi. There was no turning back from then on, in-time she received national and international recognition, a Padma Shri in 1988, Sangeet Natak Akademi Award in 1995, and Padma Bhushan in 2003. Beginning in the 80s, she travelled all over the world as a cultural ambassador, to countries as far as England, France, Switzerland, Germany, Turkey, Tunisia, Malta, Cyprus, Romania and Mauritius. Behind her unique singing, rigorous fight of her personal life pushed Teejan Bai to fight against all odds to protect her singing to the younger generation. Married at the age of 12, splited from husband. She built herself a small hut and started living on her own, borrowing utensils and food from neighbours, yet never left her singing, which eventually paid off for her. In the following years, she was married twice times over, though none of her marriages succeeded. Later she fell in love with Tukka Ram, a former harmonium player in her troupe, and they had three children.

Source: youtube.com

An adept actor of Bollywood Nawazuddin Siddique along with his wife Aiasha Siddique is on plan to make biopic on Teejan Bai. It's a news released by Bombay Times newspaper in February

2019. The pair has wish to see Amitabh Bacchan as grandfather of legendary Teejan Bai. Its interesting to know that even Amitabh Bachhan's father Harivansh Rai Bachhan was also fan of Teejan Bai's exponent Pandvani style. If the film would come on silver screen, it would be the first biopic from Chhattisgarh state.

Cinema is mirror reflection of reality. Life is real and needs exposure through strongest source, i.e. movies. Looking at these two artists-Anuj Sharma and Teejan Bai, notion of thinking folk art as miniature art is misconception in general. People usually think that folk art and folk cinema are restricted in their boundaries and get less popular widely but seeing and observing these two, who have the audience eating out their hands, we have to start to assure ourselves , especially y-generation about folk artists of national and international caliber, who not only fly prestigious flags of own states they belong, but become source of inspiration and motivation for many budding and established actors, artists, directors, producers, painters, print media and so on. Finding their stature so high sometimes art is found bigger than life. In short, cinema captures the essence of life itself.

Works Cited:

1. (Balaji Dhanraj, The complecity of Film Acting, International Journal of New Innovations, 2012 1(2),P.P.338.
2. Scrollldroll.com
3. Sisodia Kirti Thesis, A Study Of Indian Cinema In 21st Century And Social Issues (A Special Reference Of Aamir Khan's Cinema), Chapter 8, P.P. 21.
4. Wikepedia.
5. youtube.com

Artificial Vision for Visually Impaired using YOLO detection

Ms. Reena Urkande

Prerna College of Commerce, Nagpur

Abstract—

One of the most important challenges faced by complete blind or visually impaired people are their day-to-day physical movements, especially after they encounter some unfamiliar environment. They pose an excellent difficulty in navigating within the crowded places or while traveling. For many of the visually impaired people, having an acquaintance or a friend for assistance in navigation is more automatically instead of an option. So as to resolve these problems, we've got proposed a system which agglomerate technologies like Image processing, Speech Processing, Object Detection, Computer Vision etc, to assist these visually impaired people in navigation with no human interaction and reduce their difficulties to certain extent. Our system uses the extremely fast YOLOv3 (You Only Look Once-version 3) detection algorithm, which uses Darknet neural network framework, for the item detection and Google's Text-to-Speech API (gTTS) for text-to-speech conversion of detected object.

Index Terms—Blind Navigation, Computer Vision, Speech Processing, Object Detection, YOLO Detection Model, Image Processing

Introduction:

Out of the 285 million blind and visually impaired people in the world, 62 million of them are in India. Seeing the numbers, it's evident that India has world's largest number of blind and visually impaired people. Of the 62 million visually impaired people, 54 million have low vision and eight million of them are blind. Considering the above scenario, currently, India needs as high as 2.5 lakhs eye donation once a year to cater the requirements of blind people and make them able to see the globe. But the catch is, India is ready to assemble only 50,000 eye donations per annum which is mere 20% of the particular donations. Also, plenty of individuals cannot bear the value of the medical treatment for eye surgery. That being said, new advancement in Computer Vision and Image processing enables computer to process the image and detect the objects like person, table, chair etc, with great accuracy. Keeping this in mind, we are presenting this paper to assist the visually impaired and reduce their day-to-day difficulties. The proposed system focuses on assisting blind people or people with low vision to navigate from one place to a different without even worrying about anything that's present in the surrounding.

Visually impaired people rely on other sensory information to avoid any hurdles or obstacles that come into their way. One of these senses used by them is called "Haptics" which means anything related to sense of touch. These also produce some noise feedback which their auditory senses use to know the approximate location of the obstacle (object). The first thing that comes to everyone's mind after reading this is, "white cane", which is a device commonly used by visually impaired people in navigation. Though it is a good device and caters the need of navigation, due to the small and restrictive length of the cane, the blind person is able to detect obstacles in only a close proximity.

That being said, a lot of obstacles detection system have been introduced in recent decade that can cater the needs of navigation of visually impaired people to some extent. The two categories of navigation that may play a significant role in detection system are:

- Vision Enhancement — The information in this case is being put in a visual manner.
- Vision Substitution — This provides information of the surrounding in the form of an audio feedback, or tactile feedback or both.

We propose a system which is based on "Vision Substitution" category of navigation.

Our system mainly consists of the following components:

- 1) Webcam
- 2) Audiodevice (Earphones)

Our entire system is based upon the above two components where webcam receives the real-time-video for detection which works as an input device to our system and audio device, or earphones in this context, which gives the real-time-audio feedback of detected objects which is an output produced by the system.

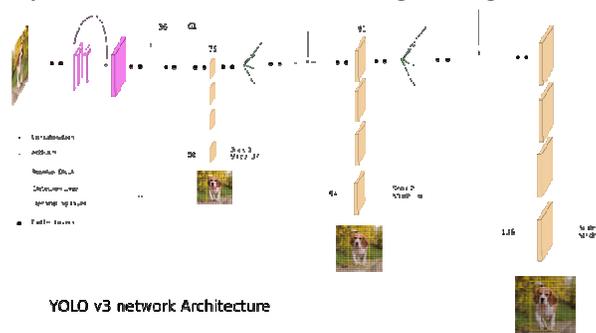
II. LITERATURESURVEY :

A lot of object detection models have emerged in recent decades which uses some or the other like Fast-RCNN etc. out of which YOLOv3 Object detection model proves to be promising in terms speed and accuracy. The Darknet Neural Network architecture on which YOLOv3 is based inespecially designed for object detection which is the main reason why YOLOv3outperformtheotherdetectionmodels

A. YOLOv3 Object Detection

YOLOv3(You Only Look Once) object detection model is implemented using Keras and OpenCV deep learning libraries. it's an object organization which sorts the pictures into groups where objects which contain similar characteristics are grouped together while the others are neglected or handled explicitly supported requirements. YOLOv3 used a Convolution Neural Network(CNN)for objectdetection.

CNN's are classifiers based system which will find patterns within the processed input images which are represented as structured array of information. YOLOv3 separates a picture into a grid. Each grid cell predicts some number of boundary boxes (sometimes mentioned as anchor boxes) around objects that score highly with the aforementioned predefined classes. Each boundary box features a respective confidence score of how accurate it assumes that prediction should be, and detects only 1 object per bounding box. The boundary boxes are generated by clustering the size of the bottom truth boxes from the initial to search out the foremost common shapes and sizes. Region based CNN(R-CNN) and Fast-RCNN works quite similarly but the sole catch is that YOLOv3 is intended to try to to classification and bounding box regression as same time.

B. Text-to-Speech API

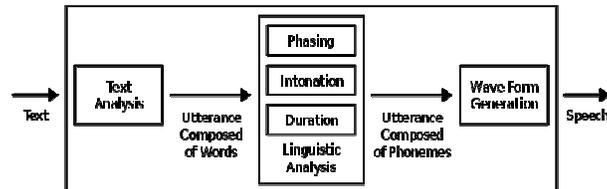
Text-to-Speech(TTS) system converts normal language text into speech. A text-to-speech system consists of mainly 2 parts a front-end part and a back-end part. The front-end part has two major tasks to do:

1. Text-Normalization — It converts raw text containing symbols like numbers and abbreviations into equivalent of written-out words.
2. Text-to-Phoneme conversion — The output form text normalization is then assigned phonetic

transcriptions to every word, and divides and marks text into units like phrases, clauses and sentences (prosody units).

Phonetic transcriptions and prosody information together conjure the symbolic linguistic representation that's output by the front-end. back-end part also called as synthesizer then converts this linguistic representation into sound., our system uses the state-of-the-art Google's Text-to-Speech API (GTTS) because it provides playable audio. The Google's Text-to-Speech API converts text input into audio data which is our case is mp3.

C. Position Estimation

The position estimation system is one among the important modules of the system because it will tell us the position of the detected objects which successively are going to be sent to the blind man through a voice feedback mechanism. The system here works on the idea of co-ordinates, i.e., a Cartesian system where the co-ordinates of the position of the objects are calculated supported the peak and width of the bounding boxes of the detected objects by the YOLO detection model. The centers of the bounding boxes are going to be considered because the approximate position of the objects.

III. METHODOLOGY

Our system is many divided into three modules which communicate with each other to give desired output. Following are modules that we introduced into our system:

1. Object Detection Module
2. Position Estimation Module
3. Text-to-Speech converter module

A. Object Detection Module

The input to the present module is thru the webcam which provides a real-time video capture through OpenCV library. The module is then run on each frame. for every input image obtained through the video capture, we are constructing a blob of the image and so perform a passing game of YOLOv3 object detector. The dataset which we accustomed detect the objects is named the "Common Objects in Context(COCO)" dataset. The above pass gives us the bounding boxes and also the probabilities related to each bounding box. The aerial gives us a listing of layered outputs. for every layer and for every detection within a layer, a filtering process is distributed to get rid of all the weak detection, i.e., the detection confidently score(probability) of but or adequate 50%.

The strong or valid detection are then stored where for every detection their confidence score, bounding boxes and classes are stored individually. supported the co-ordinates of the bounding boxes, i.e., x-coordinate, y-coordinate, height and width, the centers of those bounding boxes are calculated. of these parameters are then sent to our next module, where they're accustomed calculate and estimate the position of every object detected within the bounding box.

B. Position Estimation Module

The input to the current module is received through the article Detection module which contains all the valid bounding boxes and confidence scores processed by the detection module. A non-maxima suppression(NMS) is performed on these bounding boxes in consideration with the arrogance scores related to each box. The NMS process is a very important part to strain all the overlapping bounding boxes and also to

suppress the weak ones. The suppression is finished considering 2 factors:

- 1. Score Threshold** — a threshold wont to filter boxes by score. this is often done to further increase the accuracy of the system if there such need. In our system, we've set this threshold as 0.5. this implies that in any detection if the overlapping boxes believe score of but 0.5 or if there are still any detection which rely on score but 0.5 are going to be suppressed by the NMS function.
- 2.NMS Threshold** — a threshold utilized in non-maxima suppression. The above suppression returns the list of indexes of ultimate bounding boxes of detection which are considered for position estimation. for every objects that we detected accurately after suppression, we estimate the position. for every bounding box, the centers we calculated earlier are used. The frame is split into 9 equal cells in from of grid where each cell is given unique name like top-left, mid-center, top-center, bottom-center, bottom-left, etc. These estimated position together with their classes are stored as text and sent to further module, which is, text-to-speech.

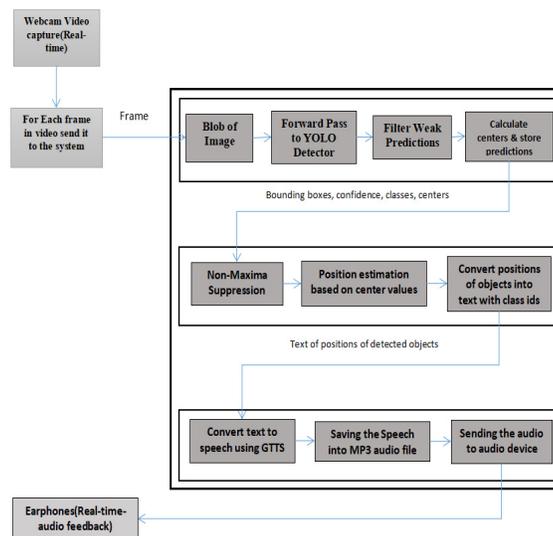
C. Text-to-Speech Converter Module

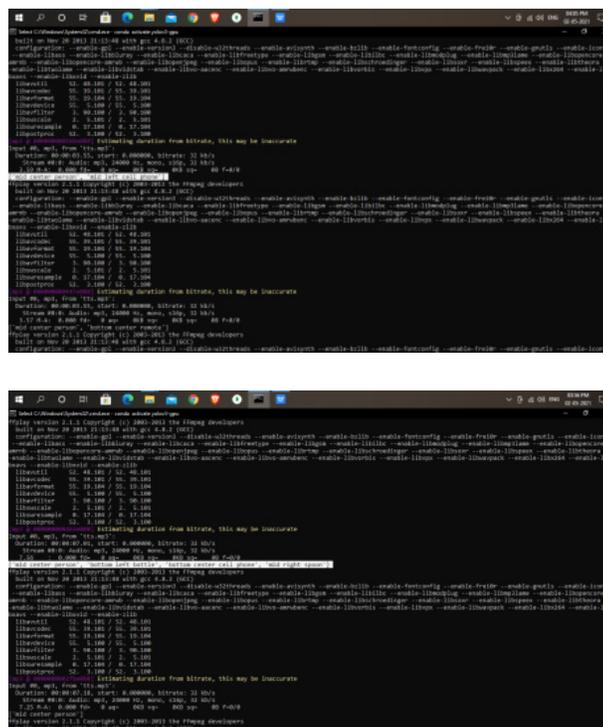
The input to the current module is that the text obtained from the previous “position estimation module”. The text is then passed to the text-to-speech API, which in our case, we are using Google’s Text-to-Speech API(GTTS). the rationale behind using this API is that the availability of vast languages that it supports, plus the accuracy that the API provides. the most working of GTTS is that, it takes the input in raw format or as Speech Synthesis Markup Language(SSML) and outputs speech in form a audio file like MP3 or LINEAR16. In our system, we are using MP3 audio format to store the text. After the speech conversion is completed, the audio file is played in regular intervals. The intervals are nothing but the frame counts that we are keeping track of, the instant we start the video capture. In our case, we've got set the intervals, i.e., frame counts to 30. this is often done to attenuate the frequency speech output and to extend the efficiency of the system.

Fig. 3. System Architecture

Fig. 4.2. Detection of 4 objects with position estimation and confidence score

The figure 4.1 and figure 4.2 illustrates the detection and recognition of multiple objects with an accuracy in range between 70% - 90%. A variety of different objects are detected all belonging to different classes. The detection are displayed after every 30 frame counts which doesn’t take much time to do the computations. Also the overlapping sound feedback problem, i.e., issue with continuous voice feedback without any delay has been rectified.

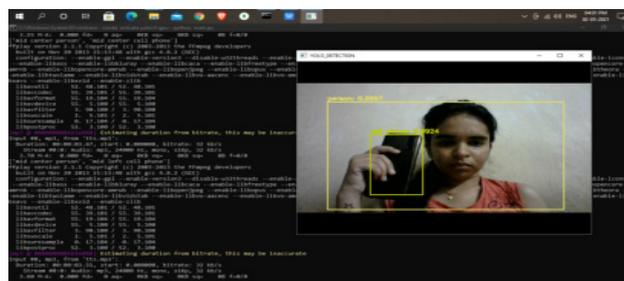

The figure 4.3 contains two screenshots of the output, where the first screenshot corresponds to the CLI output of figure 4.1 and second screenshot corresponds to CLI output of figure 4.2. The CLI output shows the detected object with their respective positions on the screen. For example, the person and the spoon are found in the “mid-center” of the screen, whereas, the bottle and the cellphone are found in the “bottom center” of the screen.

The system is able to detect the objects which are in any range between 2m and 7m. Ideally, for navigation of blind people, the required range is in between 20cm and 10m, as any object in this proximity is considered as an obstacle. Though Yolov3 detector is able to do the accurate detection between 2-7 meters, it can be brought close to ideal range by training model on these scaled images.

RESULTS:

The system we build successfully recognizes the objects and also are related to the user using the audio devices in the form of speech to help the blind people navigate easily to some extent. Multiple objects are detect which belongs to different classes, thanks to YOLOv3 detector and its pre-trained weights, which gives great accuracy in detecting objects. The system detects smoothly with 20-30 fps speed.

[9] Mahendru, Mansi, and Sanjay Kumar Dubey. "Real Time Object Detection with Audio Feedback using Yolo vs. Yolo_v3." 2021 11th International Conference on Cloud Computing, Data Science & Engineering (Confluence). IEEE, 2021

AUTHORS

First Author —Prof. Ashwini Yerlekar, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, ashwini.yerlekar@gmail.com

Second Author —Prachi Gadhe, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, prachigadhe21@gmail.com

Third Author —Adesh Adhau, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, adeshadhau3110@gmail.com

Fourth Author —Aditya Kubde, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, kubdeadi@gmail.com

Fifth Author —Aditya Khadatkhar, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, apk26012000@gmail.com

Sixth Author —Vishal Shende, Department of Computer Science and Engineering, Rajiv Gandhi College of Engineering and Research, Wanadongri-441110, vbshende122333@gmail.com

Disparity In Access To Drinking Water And Sanitation: A Case Study Of A Remote Village Of Sundarban In West Bengal

Gopal Roy

Assistant Professor
Department of Geography
Lalbaba College, Howrah
groyadi@gmail.com
91 7003963459

DR. Nilanjana Das

Associate Professor
Department of Geography
University of Calcutta

INTRODUCTION:

The world is facing a critical shortage of pure water over the next two decades, according to a report from the World Commission on Water, 1.1 billion people have inadequate access to water and 2.6 billion live without access to basic sanitation. A lack of water to meet daily needs has serious health consequences i.e. water borne and vector borne diseases. Poor sanitation is something that not only affects the health of the people of the country, but also affects the development of the nation. In India, apart from uneven distribution of geographical advantages, historical factors have also controlled to regional inequalities (Bagchi, 2011). After Gandhi, sanitation was one of the most important public issues which starting from 1895 when the British Government in South Africa tried to discriminate Indian and Asian traders on the ground of insanitation in the business area, Gandhi continued mentioning issue of sanitation in public arena till January 29,1948. Taking a cue from Gandhian philosophy (cleanliness is next to godliness),the emphasis laid on Swachh Bharat Abhiyan is for a very noble cause. A country with 74 percent population being literate is still grappling with the problem of sanitation and lack of access to drinking water even after 73 years of independence. The Millennium Development Goals (MDGs) predicts that India became open defecation free country in the year 2019. A large number of villages still depend on village ponds or wells or other natural resources which in some cases, even dry during peak summer and salt water contamination at the coastal track in India as well as west Bengal. The inhabitants of study village, Pailaghery depends only on deep tube wells. The present study evaluates the pattern of disparities in drinking water and sanitation at the Pailaghery village of Namkhana block of south 24 parganas in west Bengal. The disparity of the standard of living exhibits the quality of sanitation and collection of drinking water also. A crucial component of the right to water and sanitation facilities to be ensured in the vulnerable areas and marginalized groups without any discrimination. Our paper highlights the disparity to access the drinking water and sanitation facilities among individual households of BPL ,APL, SC, ST, OBC, General etc categories of Pailaghery village based on Household survey in 2014 and B.L.S.-2012..

OBJECTIVES: The main objectives of this paper are:

- 1.To highlight the demographic feature of Pailaghery Village at Mausani Gram Panchayat of Namkhana Block of South twenty-four Parganas district in West Bengal.
2. To highlight the disparity to access the pure drinking water of different Grampanchayats (GP) and individual house-holds.
3. To identify the status in access to sanitation at GPs and households level.
4. To assess the infrastructural facility of individual households latrine.
5. To show the status and awareness of open defecation of that village.
6. To identify the problems regarding sanitation and drinking water of the village and GPs also.

DATA BASE: The data and informations regarding drinking water and sanitation of Pailaghery village of Namkhana Block are collected by household survey dated 9/10/14 and 10/10/14. The Population, number of Households, Tube-wells, achievement, category wise latrine facilities, etc are collected from Gram panchayat offices and Base- Line Survey-2012 (www.mdws.gov.in), West Bengal Census-2011. The Tertiary informations are taken from different website of Governments and N.G.O. etc.

METHODOLOGY: Different Cartographic and Statistical Techniques are applied for analysis of data and information i.e. Z Score, Location Quotient, Choropleth mapping etc. through GIS techniques.

STUDY AREA: The Pailaghery Village is the northern vulnerable periphery village of

A) SOUTH 24 PGS DIST, WB B) KAKDWIP SUB-DIVISION C) PAILAGHERY (Study Village)

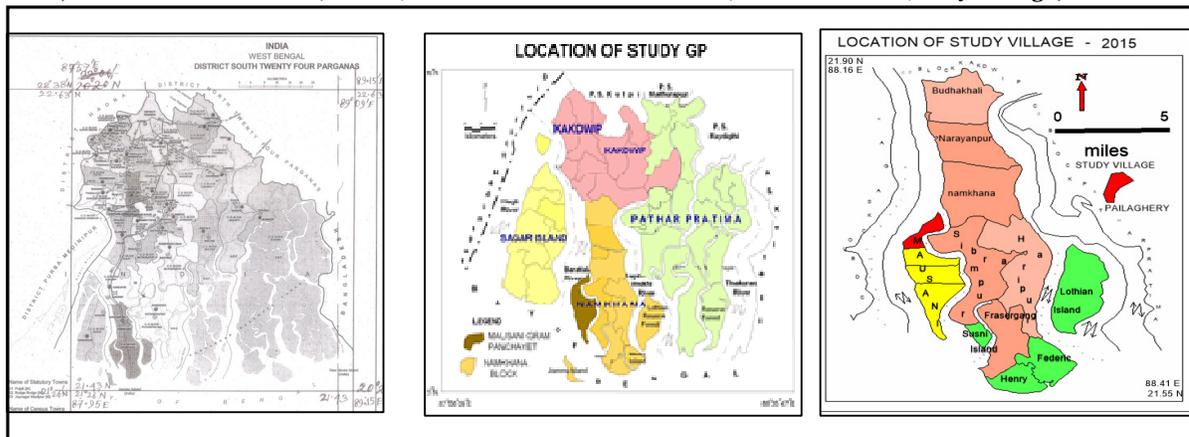
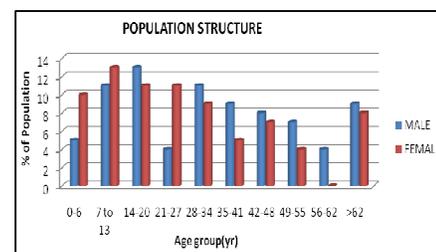
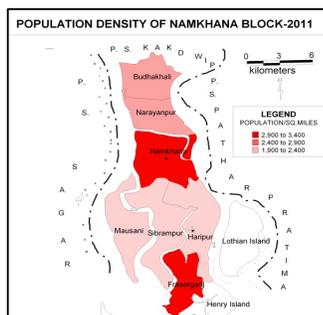
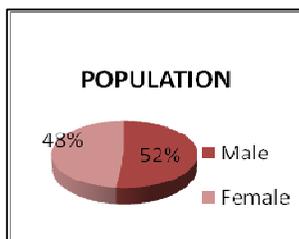

Fig-1, Source: computed by Authors, 2021

Mausani which is bounded by Chenair Gang in the East, Muriganga River in the North and West and the Bay of Bengal in the south of this part of western Sundarban in India. The remote village is facing tidal encroachment and surge and also attacked by cyclones. The inhabitants are struggling with different hazards in associated with poor socio economic environment. The sweet water aquifer is much lower (>900feet) under saline water level. The availability of sweet water is limited in this village and Island also.

FINDINGS:

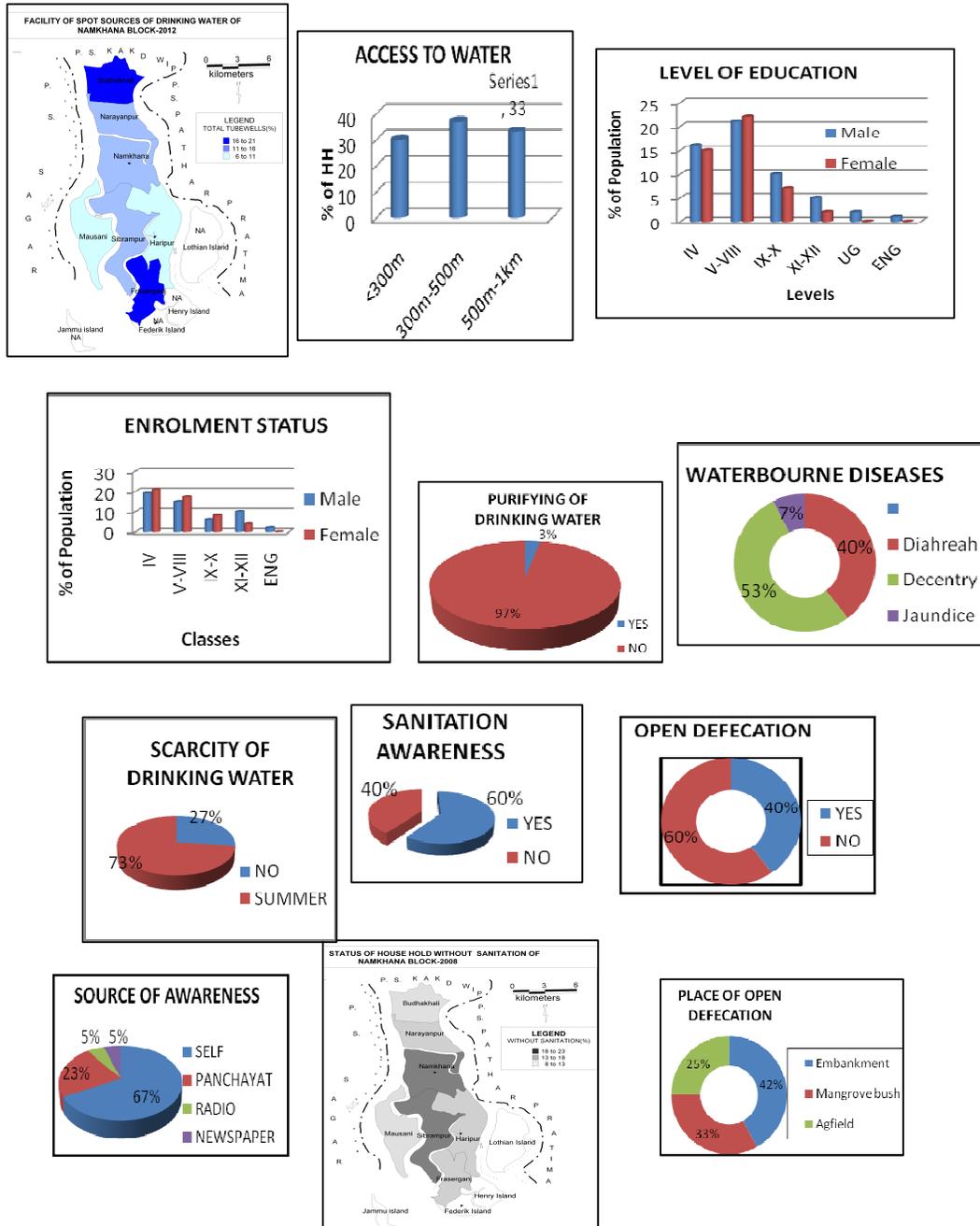

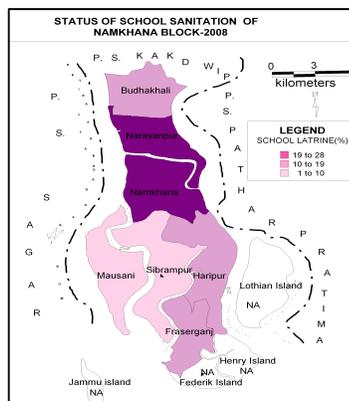
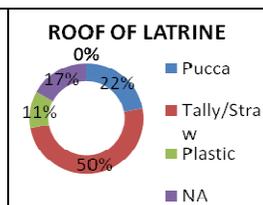
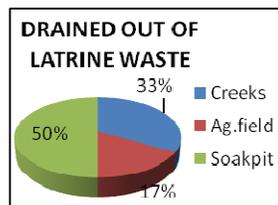
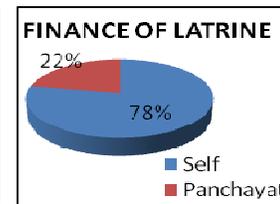
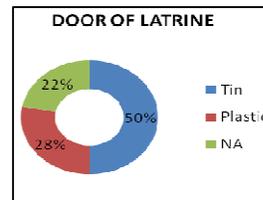
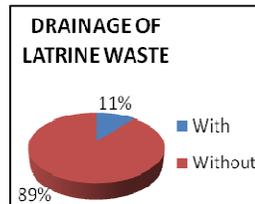
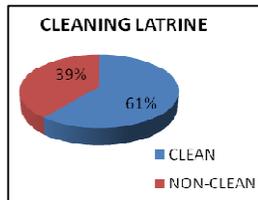
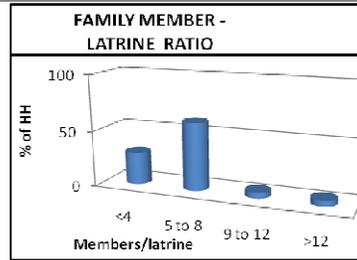
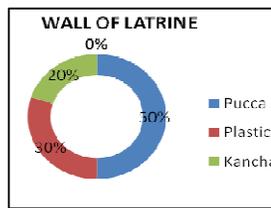

A-POPULATION: 2011 Census reveals that the lowest density of population occurs at Mausani Grampanchayat and highest are Namkhana and Fraserganj Grampanchayats. Our study village, Pailaghery of Mausani Grampanchayat covers 723 households and a population of 3578 in 2011 census. We have studied 60 households out of 723 as case study of that village.

Fig: 2,3,4,5,6,7,8,9 & 10 House Hold Survey-2015

B-EDUCATION: The 86% peoples were literate and 14% were illiterates where the male literates were 52% and Female literates were 48% and 63% families were first learner in the village. 71% of total enrolment was primary level and 25% was higher secondary and rest were only Higher education level.

C: AVAILABILITY OF DRINKING WATER: The Villagers of Pailaghery were over dependent on Tubewells i.e. 220 to 280 population were depended on single tubewell. Sources of drinking water of the Pailaghery Village were depended only tubewells. The 33% of households collected drinking water from 1 km distance, 45% from 500metres and the rests were within 500meters. About 90% of households were not satisfied for the availability of drinking water. The 23% of households used pond water for cooking, bathing and washing and the rests have used tubewells for this purpose. The 97% people do not use any water purifier. The 54% of respondent replied without contamination, 27% feedback were salt and 19% were sand contaminated. The some peoples are suffering from various water borne diseases i.e. dycentry, diarrhea, jaundice etc. *Fig: 11,12,13 House Hold Survey-2015*

D; AVAILABILITY OF SANITATION:

The Namkhana, Budhakhali and Narayanpur Grampanchayats have accessed 25% to 17% of households latrines where only 1% to 9% individual households use their own latrine in **Mousani Island** and rest were defecating in mangrove bushes, open field, embankment of tidal creeks, village roads, beside the pond and canals etc. which were very unhealthy and matter of shame for women and

children. The women and girls are victims of trafficking sexual hazards for open defecation. Below 1.5% of BPL households of Mausani Grampanchayat have accessed to sanitation out of total sanitation of the block which indicates the deplorable condition of **Fig: 14,15,16,17**

House Hold Survey-2015 environment of the block. Though The Mausani GP has received prestigious award of Nirmal Gram Puraskar in the year 2008, yet the open defecation is still continuing.

We have come to know that the 40% ruralites of Pailaghery had practiced in open defecation at creek-embankment (42%), mangrove bushes (33%) and agricultural field (25%). The 40% households were still in dark for the awareness of sanitation. The daily newspapers are not available for isolated creeks- bounded village but the mobile phones are available in each household. About 80% of the Households have own dish -TV from solar energy instead of lacking the electricity and 40% households were not aware about sanitation and evil effect of improper uses of excreta.

Over dependent on single pit or hole **Fig: 18,19,20,21,22,23,24,25 House Hold Survey-2015** latrine by the members of the family caused damage of improper household latrines of the poorer. The 54% of Households were enjoying single latrine per eight or more members of family. We have observed 50% latrines were ring pits, 28% were open pits and 22% were soak latrines where 50% wall of latrines were made with plastic and mud, 22% of latrines were without any door, 50% doors of latrines were made with tin and rest were plastics. **Fig: 27 House Hold Survey-2015** The

17% latrines were without any roofs, 50% are with tally roof. About 39% household latrines were not cleaned and maintained properly which making the latrines out of use after few months. The 90% latrines have not any drainage but 10% latrines were drained into tidal creeks, Khal, Nala, ponds and agricultural fields. There was completely absence of management of latrine wastes. The 78% latrines are made by self-finance, only 22% latrines were by grampanchayat under TSC (Total Sanitation Campaign) and NBA (Nirmal Bharat Aviyon) schemes.

PROBLEMS: We have come to know the **Fig: 28, Ferry service, captured by Authors, 2015** following problems of study area from household survey, 2015.

*The Pailaghery Village is connected only ferry service from Tanker bazaar of Namkhana block.

*There was completely absence of electricity and metaled road.

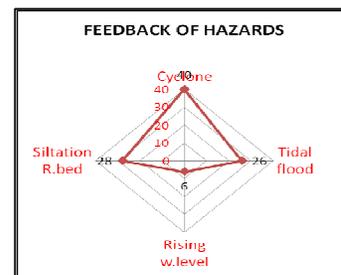
* The depth of sweet water aquifer was more **Fig: 29, Village Road, captured by Authors, 2015** than 800 feet from the surface caused boring or construction of Deep tube well is much costly.

*The salt water enters the tube wells during full tide and need heavy lifting pressure on tube wells at the low-tide period and even in strong summer some tube wells became dried up.

Fig: 30, computed by Authors, 2015

*Sixty percentages of household have no proper sanitation, they have defecated open fields, bushes, village roads, embankment of creeks and gangs.

*The open defecation in the rainy season is crucial for Women and children

*

Some people are attacked by snakebite, Crocodile, Gharial and poisonous insects during open defecation at the mangrove swamps in the evening and early morning.

*The Rural latrines were not properly maintained and not used adequate water for cleaning *Fig 31, Household survey, 2015 by Author* and Washing.

* Most of the villagers love to open defecation in the open atmosphere for some prejudices.

* Most of the villagers belong to poor income groups (<3000/-p.m.) so they are not fond of thinking much about sanitation other than the fooding and housing etc.

*They are not aware of any sanitation *Fig 32, Household Latrine, captured by Author, 2015* schemes of Panchayat and the Latrine slabs became break down within six months force to open defecation.

*various hazards and disasters i.e. Cyclones, Tidal Flood, Creek bank collapsed etc. damage not only the economy but also human life of this village .

Fig 33, poor Household Latrine, captured by Author, 2015

CONCLUSION:

The Millenium Development Goals (MDGs) will turn into sustainable Development Goals(SDGs) and yet access to safe sanitation in India is going to be disappointing. Forty percent (40%) households of the study village are habituated and practiced with open defecation still 2014. In general our results proposed the need of pipe line water trough solar power pumping station of this village which will partially fulfil the access and availability of pure drinking water and running water in the individual house-hold latrines. The sacredness and piousness are more important than being hygienic and clean. *Fig 34, Drinking water, captured by Author, 2015*

Since the Government both the Central and the State have taken up the drastic programs and keen interest to redress the inconveniences of the villagers at different gram panchayats towards drinking water and sanitation.

REFERENCES:

- *Gorsboth M. (Ecumenical Water Network) & Ester Wolf (FIAN International).Online available at www.brot.fuer.die.welt. (accessed on 28-06-2014), pp 10-14
- * Khurana I. and Sen R. WaterAid: Drinking water quality in rural India: Issues and approaches. Online available at www.wateraid.org(accessed on 07-05-2013), pp35-39
- * Reddy V. Ratna *et al*(2010) "Slippage': The Bane of Rural Drinking Water Sector"-(A Study of Extent and Causes in Andhra Pradesh) Paper No. 87,WASHCost(India) Working Paper No. 6
- *Government of India, **A Handbook for Gram Panchayats, 2012**, Ministry of Rural Development, Department of Drinking Water Supply,www.wateraid.org (accessed on 07-05-2014), pp46-49
- * Pillai Dr.M.: Right to Water and Sanitation Moving Towards a Constitutional Guarantee, India WASH Forum: <http://conflicts.indiawaterportal.org> (accessed on 09-08-2014),pp-61-63
- * Biswas A., A Framework for Rural Drinking Water Quality Management: Copyright (CC) Arghyam- 2012, pp55-57
- * An overview of status of drinking water and sanitation in schools in India: UNICEF; at www.unicef.in (accessed on 18-01-2015), pp-121-129
- * Gopal S. *et al*- Study of water supply & sanitation practices in India using geographic information systems: Some design & other considerations in a village setting. Indian J Med Res 129, March 2009, pp 233-241.
- *Government of India.assessment-2002, Planning commission,-water Supply and sanitation –a WHO UNICEF SPONSORED Study. at www.Planning.commission.nic.in (accessed on 26-07-2014),pp-75-79
- * Trémolet S. with Pete K. and Eddy P.' Financing On-Site Sanitation for the Poor:A Six Country Comparative Review and Analysis'January,2010 ,at www.wsp.org(accessed on 16-08-2014),pp-46-48
- * Prakash M.*et al* 'Handbook on Scaling up Solid and Liquid Waste Management in Rural Areas' pp-50-51
- *Pattanayak K *et al*- Shame or subsidy revisited: social mobilization for sanitation in Orissa, India. at www.wsp.org(accessed on 16-08-2013),pp-46-48
- *District development Reporot, south 24 parganas, West Bengal-2009, Govt. of west Bengal.
- *Human Development Reports upto 2012. Online available at www.undp.org
- *Report of NBA from 2007-08 to 2011-2012 Online available at www.rural.nic.in
- * Report of Rural Infrastructural development in India from 2007-08 to 2011-2012 at www.idfc.in.org
- *Administrative Report-2008-09 and 2009-2010, Sundarban Affairs Department, Government of West Bengal, Mayukh Bhaban, Salt Lake, Kolkata.
- ***Yojana**: A Development monthly, February,2014.
- ***Yojana**: A Development monthly, October, 2014.
- ***Yojana**: A Development monthly, January, 2015.

ग्रंथालयीन संशोधन समस्याचे शोध आणि समस्या सूत्रण**रीता श्रीमंतराव कदम**

ग्रंथपाल जयक्रांती कला व वाणिज्य वरिष्ठ महा. लातूर

ritakhos@gmail.com

सारांश:

संशोधनासाठी संशोधन समस्येची निवड कशी करावी, संशोधन समस्येची निवड करण्यासाठी उपयुक्त मार्ग कोणते यांबाबत सदर प्रकरणात माहिती दिलेली आहे. तसेच चांगल्या संशोधन समस्येची वैशिष्ट्ये विशद केली आहेत. ग्रंथालयीन संशोधन समस्येच्या संभाव्य घटकांची माहिती सदर प्रकरणात दिलेली आहे. समस्या सूत्रण म्हणजे काय ते सांगून समस्या सूत्रणाचे महत्त्व विशद केले आहे. तसेच समस्या सूत्रणातील विविध कार्यांची सोदाहरण माहिती दिली आहे. यामध्ये समस्या विधान म्हणजे काय, समस्या विधान कसे लिहावे, उद्दिष्टे म्हणजे काय, उद्दिष्टे कशी लिहावीत, उद्दिष्टे किती असावीत, संशोधनाची व्याप्ती कशी निश्चित करावी, पूर्वानुमान म्हणजे काय व ते कसे लिहावे इत्यादी बाबींची सोदाहरण माहिती दिलेली आहे. तसेच समस्या सूत्रणामध्ये प्रस्तावित संशोधनातील कशा प्रकारच्या विशेष संज्ञांचे स्पष्टीकरण देणे आवश्यक असते, हेही उदाहरणांसह विशद केले आहे.

महत्त्वाच्या संज्ञा : संशोधन समस्येचा शोध/ निवड, समस्या सूत्रण, समस्या विधान, संशोधनाची उद्दिष्टे, प्रस्तावना:

संशोधन समस्या शोधणे आणि समस्या सूत्रण करणे हे एक अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. कारण संपूर्ण संशोधनाची गुणवत्ता ही संशोधन समस्येच्या स्वरूपावर आणि समस्या सूत्रणाच्या शस्वितेवर अवलंबून असते. समस्या सूत्रणामध्ये संशोधनाची उद्दिष्टे, व्याप्ती, संशोधन पद्धती, माहिती संकलन तंत्र, नमुना निवड पद्धती, नमुन्याचे आकारमान इत्यादींबाबतची माहिती दिली जाते. अर्थपूर्ण असे समस्या सूत्रण करण्यासाठी संशोधकास संशोधन विषयाचे आणि संशोधन पद्धतीचे ज्ञान असले पाहिजे. समस्या सूत्रणातून संशोधक संशोधनाचा उद्देश आणि कार्यप्रणाली व्यक्त करत असतो; संशोधनाची योजना मांडत असतो. संशोधनाची योजना जेवढी परिपूर्ण, तेवढे संशोधन दर्जेदार असे म्हणता येईल. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे, तर संशोधनासाठी निवडलेली संशोधन पद्धती समस्येला जेवढी संयुक्तिक असेल, तेवढे संशोधन तर्कशुद्ध होईल. संशोधनासाठी निवडलेला नमुना जेवढा जास्त प्रातिनिधिक असेल, निष्कर्षांची वैधता तेवढी अधिक असते. माहिती संकलनासाठी तयार केलेले साधन जेवढे परिपूर्ण असेल आणि माहिती संकलन प्रक्रिया जेवढी निःपक्षपाती असेल, तेवढी संकलित माहितीची विश्वासार्हता अधिक असते. संकलित माहिती जेवढी जास्त विश्वासार्ह तेवढी संशोधन निष्कर्षांची विश्वासार्हता अधिक. या विवेचनावरून तुमच्या लक्षात आले असेल की, समस्या सूत्रणच उपयुक्त, विश्वासार्ह संशोधनाचा पाया आहे. हा पाया जेवढा तर्कशुद्ध असतो, तेवढे संशोधन दर्जेदार होते. म्हणूनच असे म्हंटले जाते की, योग्य संशोधन समस्या शोधणे आणि उत्तम पद्धतीने समस्या सूत्रण करणे म्हणजे अर्धे संशोधन करण्यासारखे आहे. हे बरोबरच आहे, कारण समस्या सूत्रण व्यवस्थित केले असेल, तर कोणत्या विषयावर, कोणत्या हेतूसाठी, कोणत्या पद्धतीने संशोधन करावयाचे आहे हे संशोधकास समजते. जसे पोहचण्याचे ठिकाण ठरले असेल, तर त्या ठिकाणी योग्य त्या साधनाच्या साहाय्याने वेळेत पोचणे शक्य होते. परंतु कोठे पोचावयाचे हेच निश्चित नसेल, तर वाटचाल दिशाहीन होते. समस्या सूत्रणामुळे संशोधन समस्या आणि ती सोडविण्याची पद्धती समजते. त्यामुळे संशोधन कार्य परिणामकारकतेने पूर्ण करता येते.

संशोधन समस्येचा शोध आणि समस्या सूत्रण या दोन प्रमुख कार्यांमध्ये अनेक उपकार्यांचा समावेश होतो समस्या सूत्रणाशी संबंधित सर्वच कार्यांबाबत सविस्तर माहिती खालील परिच्छेदांमध्ये उदाहरणांसह दिलेली आहे.

संशोधन समस्येचा शोध (Identification of research problem):

संशोधन समस्येचा शोध आणि समस्या सूत्रण या दोन स्वतंत्र कृती आहेत. संशोधन समस्या निश्चित केल्यानंतरच समस्या सूत्रणाची कार्यवाही सुरू होते. संशोधनासाठी विषय शोधणे म्हणजे संशोधन समस्येचा शोध घेणे. तर त्या समस्येचे सविस्तर स्पष्टीकरण करणे म्हणजे समस्या सूत्रण होय. संशोधन करण्यासाठी संशोधन समस्येची जाणीव होणे, संशोधन समस्या लक्षात येणे आवश्यक असते. संशोधन समस्येची जाणीव झाल्यावरच त्या समस्येसंबंधी संशोधन केले जाते. संशोधनाचा अनुभव नसलेल्या, नवीन संशोधकासमोर संशोधन समस्या शोधण्यासंबंधी अनेक अडचणी असतात. जसे, संशोधनासाठी कोणती समस्या निवडावी, कोणता विषय निवडावा; संशोधनासाठी विषय कसा शोधावा; संशोधनासाठी विषय कोठे शोधावा; संशोधन विषय शोधण्यासाठी कोणाकडे चौकशी करावी; कोणत्या वाचनसाहित्यामध्ये संशोधन विषय आढळण्याची शक्यता आहे इत्यादी. संशोधन समस्या मात्र संशोधकाच्या आसपासच असते. परंतु ती ओळखण्यासाठी, तिची जाणीव होण्यासाठी, संशोधन समस्या लक्षात येण्यासाठी संशोधकाकडे 'शोधक' दृष्टी असावी लागते. संशोधन समस्या लक्षात येण्यासाठी संशोधकाचे ज्ञानचक्षू सजग असले पाहिजेत. त्याने दैनंदिन घटनांकडे चिकित्सकतेने पाहिले पाहिजे, दैनंदिन घटनांचे चौकसपणे, चिकित्सकपणे निरीक्षण केले पाहिजे. उदाहरणार्थ, पुढील प्रकारच्या बातम्या, घटना, चर्चा यांच्या निरीक्षणातून संशोधन समस्येची जाणीव होऊ शकते; संशोधनासाठी विषय उपलब्ध होऊ शकतो.

संभाव्य संशोधन समस्या /संशोधन विषय लक्षात आणून देणारी बाब

1. वर्तमानपत्रांतील बातमी

शालेय विद्यार्थ्यांमधील वाचनाभिरुची कमी होत आहे; (2) दूरचित्रवाणी, इंटरनेट, मोबाईलफोन इत्यादींमुळे शालेय विद्यार्थी ग्रंथ वाचनाकडे दुर्लक्ष करत आहेत. (3) इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील माहितीचे प्रमाण दिवसेंदिवस खूप वाढत आहे. (4) शालेय विद्यार्थी संगणक, मोबाईल, टॅब्लेट इत्यादी

2. नवीन तंत्रज्ञान

वेबवरील माहितीला जनतेने दिलेली विषयशीर्षके (Folksonomy, म्हणजेच लोकनिर्मितविषयशीर्षके), ब्लॉग, संस्थात्मकसंग्रहिका (Institutional Repositories) इत्यादींचाग्रंथालयीन सेवा सक्षम करण्यासाठी कसा उपयोग करून घेता येईल? ही तंत्रज्ञानाशी संबंधित संशोधन समस्या होऊ शकते.

3. संशोधकाचा व्यक्तिगत अनुभव

वारंवार विलंब शुल्क भरणारे विद्यार्थी तुलनेने ग्रंथालयाचा जास्त वापर करतात. असा अनुभव आला, तर त्या अनुषंगाने वाचकाची मानसिकता आणि ग्रंथालयाचा वापर यांचा सहसंबंध शोधणे, हा संशोधनाचा विषय होऊ शकतो. अशा संशोधनाच्या मदतीने नवीन धोरणात्मक निर्णय घेणे शक्य होते.

4. संशोधकाची उत्सुकता

वाचनसाहित्यसहजासहजी उपलब्ध न होणे, वाचन करण्याची संधी न मिळणे आणि गुन्हेगारी यांचा परस्पर-संबंध आहे का, या उत्सुकतेतून संशोधनासाठी विषय मिळू शकतात.

ग्रंथालयीन संशोधन समस्येचे संभाव्य घटक

1. वाचनसाहित्य

वाचनसाहित्याची देखभाल, परिरक्षण आणि रद्दबातलाबाबतच्या समस्या, वाचनसाहित्य विकास-कार्यातील अडचणी, वाचनसाहित्याचीतुलनात्मक उपयुक्तता, वाचनसाहित्याची मांडणी, त्याचे सूचीय वर्णन (तालिका, मेटाडेटा) इत्यादी.

2. वाचक/उपभोक्ते

उपभोक्त्यांची वाचक म्हणून वैशिष्ट्ये, उपभोक्त्यांची वाचनविषयकमानसिकता, उपभोक्त्यांचे माहितीशोध वर्तन आणि वाचन अभिरुची, त्यांचा वाचनसाहित्याबाबतचापसंतीक्रम आणि त्याची कारणे, वाचकांच्या ग्रंथालयाकडूनच्या अपेक्षा आणि मते, उपभोक्त्यांची माहिती साक्षरता, त्यांच्या माहितीविषयक गरजा इत्यादी.

3. ग्रंथपाल आणि ग्रंथालय सेवक

ग्रंथालय व्यावसायिकांची ग्रंथालयीन सेवेबाबतची मानसिकता, नेतृत्व गुण, कार्यसमाधान, प्रशिक्षण आणि निरंतर शिक्षणाची आवश्यकता आणि परिणाम, ग्रंथालय व्यावसायिकांच्या कार्यक्षमतेचे मोजमाप, साहाय्यक ग्रंथालय सेवकांची

(Library support staff) मानसिकता, कार्यसमाधान, प्रशिक्षण इत्यादी.

चांगल्या संशोधन समस्येची वैशिष्ट्ये (Characteristics of a good research problem):

चांगल्या संशोधन समस्येचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे संशोधन समस्या 'संशोधनीय' (Researchable) असली पाहिजे. खालील वैशिष्ट्ये असलेली संशोधन समस्या संशोधनीय असते.

1. आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध असणारा विषय असावा: संशोधन समस्येच्या स्वरूपानुसार संशोधनासाठी विविध प्रकारची साधने, उपकरणे, आणि सुविधा आवश्यक असतात. प्रस्तावित संशोधनासाठी ज्या सुविधा आवश्यक असतील, त्या उपलब्ध असतील किंवा उपलब्ध होऊ शकतील असाच विषय संशोधनासाठी निवडावा. उदाहरणार्थ, माहिती तंत्रज्ञानाशी संबंधित विषयावर संशोधन करण्याकडे आजच्या ग्रंथालयीन संशोधकांचा अधिक ओढा आहे. परंतु अशा संशोधनासाठी आवश्यक ते हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर उपलब्ध होणार असेल तरच तो विषय संशोधनासाठी निवडावा.

2. संशोधकास पुरेसे ज्ञान असणारा विषय निवडावा : प्रस्तावित संशोधन समस्येच्या विविध पैलूबाबत संशोधकास पुरेसे ज्ञान असले पाहिजे. तसेच प्रस्तावित संशोधन समस्येबाबतच्या विविध संज्ञा, सूत्रे, तत्त्वे, सिद्धांत,यांचेही संशोधकास पूर्वज्ञान असले पाहिजे. उदाहरणार्थ, ग्रंथालयाच्या आर्थिक पैलूबाबत संशोधन करू इच्छिणाऱ्या संशोधकास अर्थशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, सिद्धांत, तत्त्वे, सूत्रे इत्यादी माहीत असावीत. यामध्ये, मागणी, पुरवठा, स्थावर आणि जंगम मालमत्ता, भांडवली खर्च आणि आवर्ती खर्च, अंदाजपत्रक, घसारा इत्यादी पैलूंचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. शिवाय संबंधित ग्रंथालयीन संकल्पनांचे ज्ञान असलेच पाहिजे.

3. संशोधन समस्या नवीन असावी : ज्या विषयावर अद्याप संशोधन झालेले नाही, असा विषय संशोधनासाठी निवडणे योग्य असते. उदाहरणार्थ, क्लाउड कॉम्प्युटिंगचा ग्रंथालय व्यवस्थापनावर होणारा परिणाम, मोबाईलमधील आधुनिक तंत्रज्ञानाची ग्रंथालयीन सेवा विकसित करण्यासाठीची उपयुक्तता, टॅब्लेटचा शालेय विद्यार्थ्यांच्या वाचनअभिरुचीवरील परिणाम, डेटाबेसबाबतची साक्षरता आणि संशोधनाचा वेग यांच्यामधील संबंधांचा अभ्यास इत्यादी विषय निश्चितच नवीन संशोधन विषय आहेत. अर्थात, पूर्वी संशोधन झालेल्या विषयावर नवीन संशोधन पद्धतीचा, नवीन संशोधन तंत्राचा अवलंब करून केलेले संशोधनही नवीनच असते. तसेच पूर्वी झालेल्या संशोधन विषयाची कालात्मक तसेच भौगोलिक व्याप्ती बदलून नव्याने संशोधन करणे शक्य असते.

4. संशोधन विषय उपयुक्त असावा: प्रस्तावित संशोधन विषय प्रचलित तसेच भविष्यकाळात उपयुक्त ठरणारा असावा. ग्रंथालयीन संशोधनाच्या मदतीने, ग्रंथालये धोरणे ठरवू शकतात, नवीन सेवा-सुविधा निर्माण करू शकतात, असलेल्या सेवांचे मूल्यमापन करू शकतात, सेवांमध्ये बदल, सुधारणा करू शकतात, आर्थिक तसेच इतर साधनांचा अधिक परिणामकरतेने उपयोग करू शकतात. यांपैकी वा यासारख्या इतर कोणत्यातरी कारणासाठी प्रस्तावित संशोधन उपयुक्त ठरेल, असा विषय संशोधनीय विषय होऊ शकतो.

समस्या सूत्रण (Formulation of research problem):

संशोधन समस्या निश्चित केल्यानंतर समस्या सूत्रणाचे कार्य सुरू होते. प्रस्तावित संशोधन समस्येबाबत सखोल माहिती देणे, म्हणजे समस्या सूत्रण करणे होय. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे, तर प्रस्तावित संशोधनाची उद्दिष्टे, व्याप्ती, गृहीतके, समस्या विधान, पूर्वानुमान, विशेष संज्ञांच्या कार्यात्मक व्याख्या इत्यादी घटकांच्या मदतीने संशोधन समस्या सविस्तरपणे स्पष्ट करण्याच्या प्रक्रियेला समस्या सूत्रण म्हणतात. समस्या सूत्रणातील या बहुतांश प्रक्रियांसाठी संशोधकास विचार करावा लागतो. आणि म्हणून या सर्व प्रक्रियांना एकत्रितपणे संशोधनातील चिंतनशीलता (Reflective enquiry) असे म्हणतात. समस्या सूत्रणासाठी संशोधकाने पुरेसा वेळ दिला पाहिजे, कारण या प्रक्रियेदरम्यानच संशोधन समस्येचे अंकुरण (Germination of research problem) होऊन तिचा विकास होतो.

समस्या सूत्रणामध्येविशेषकरून खालील कार्यांचा समावेश होतो :

1. संशोधन समस्येबाबत व्यापक चौकशी करणे.
2. संशोधन समस्येविषयक तात्त्विक अधिष्ठान मांडणे.
3. सूक्ष्म संशोधन समस्येची (विषयाची) निवड करणे.
4. समस्या विधान तयार करणे.
5. संशोधनाची उद्दिष्टे निश्चित करणे.
6. संशोधनाची व्याप्ती निश्चित करणे.
7. पूर्वानुमान मांडणे.
8. विशेष संज्ञांचे स्पष्टीकरण देणे.
9. संशोधन आराखडा निश्चित करणे.

वर नमूद केलेल्या प्रमुख कार्याशिवाय अनेक उपकार्यांचा समस्या सूत्रणात समावेश होतो. समस्या सूत्रणातील या विविध कार्यांचे आणि उपकार्यांचे स्पष्टीकरण खालील परिच्छेदांमध्ये दिलेले आहे. संशोधन समस्या शोधल्यानंतर (म्हणजेच संशोधन विषय निश्चित केल्यानंतर) समस्या सूत्रण केले जाते.

संशोधन समस्या/समस्या विधान

1. शहरातील मध्यम आकाराच्या बहुशाखीय महाविद्यालयांसाठी ई-बुक्स किंमतीचे योग्य प्रारूप कोणते? ई-बुक्सचे सध्याचे कोणतेच किंमत प्रारूप शहरातील बहुशाखीय महाविद्यालय ग्रंथालयांना उपयुक्त नाही. ई-बुक किंमत प्रारूपठरविताना महाविद्यालय ग्रंथालयांच्या वैशिष्ट्यांचा विचार होत नाही.
2. वाचन सल्ल्यासाठी पदव्युत्तर वर्गाचे विद्यार्थी ग्रंथालय सेवांचा प्राधान्याने का विचार करत नाहीत? पदव्युत्तर विद्यार्थी पुरेशा प्रमाणात ग्रंथालय साक्षर नसल्यामुळे वाचन सल्ला घेण्यासाठी ग्रंथालय सेवांऐवजी इतर स्रोतांचा प्राधान्याने विचार करतात.
3. ई-जर्नल्सची उपलब्धता आणि ग्रंथपालनातील संशोधनाचा वेग, विविधता, गुणवत्ता यांचा परस्पर-संबंध आहे का?

ई-जर्नल्स उपलब्ध झाल्यामुळे ग्रंथपालनातील संशोधनामध्ये वेग आलेला आहे, त्यातील विविधता वाढली आहे आणि गुणवत्तेतही सुधारणा झाली आहे.

ई-जर्नल्सच्या उपलब्धतेचा ग्रंथपालनातील संशोधनाच्या गुणवत्तेवर, वेगावर आणि विविधतेवर परिणाम झालेला नाही.

समारोप:

संशोधन समस्येचा शोध आणि समस्या सूत्रण ही संशोधनाची सुरवात करून देणारी पायरी आहे. संशोधन प्रक्रियेतील ही पहिली पायरी आहे. समस्येचा शोध घेतला की, संशोधनास विषय उपलब्ध होतो. तर संशोधकाने संशोधनासाठी विशिष्ट विषय का निवडला, निवडलेल्या विषयाच्या कोणत्या पैलूवर पूर्वी काय संशोधन झाले आहे; कोणते सिद्धांत मांडले गेले आहेत; आणि तरीही संबंधित क्षेत्राच्या ज्ञानात कोणती पोकळी आहे, हे समस्या सूत्रणातून मांडले जाते. प्रस्तावित संशोधन समस्या सोडविण्यासाठी संशोधक काय करणार आहे, हे उद्दिष्टांद्वारे सांगितले जाते. तर संशोधनाची व्याप्ती आणि मर्यादाही समस्या सूत्रणातूनच स्पष्ट केली जाते. संशोधनातून कोणते निष्कर्ष अपेक्षित आहेत, याबाबतचा अंदाज पूर्वानुमानद्वारे व्यक्त केला जातो. संपूर्ण समस्या सूत्रणादरम्यान वापरलेल्या विशेष संज्ञांचे अर्थ संशोधन विषयाच्या संदर्भात स्पष्ट केले जातात. शेवटी संशोधक कोणत्या संशोधन पद्धतीचा, कोणत्या माहिती संकलन तंत्राचा आणि साधनाचा वापर करणार आहे, याच्या स्पष्टीकरणाने समस्या सूत्रणाचा समारोप केला जातो. अशा प्रकारे समस्या सूत्रणातून प्रस्तावित संशोधन कार्याचा हेतू, व्याप्ती आणि कार्यपद्धतीबद्दल माहिती दिली जाते.

संदर्भ:

1. Hernon, P., and Metoyer-Duran, C. (1993). Problem statements : An exploratory study of their function, significance, and form. *Library & Information Science Research*, 15, 71-92.m
2. Metoyer-Duran, C. and Hernon, P. (1994). Problem statements in research proposals and published research: A case study of researchers' viewpoints, *Library & Information Science Research*, 16, 105-118,
3. Moffatt, M. (1980). If peer review is acceptable for evaluating research, why shouldn't it also be used to evaluate teaching? *The Chronicle of Higher Education*, 36, B1-B2.

'आल्मा कबुतर' उपन्यास की शैलीगत विवेचन**प्रा. किसन गावित**

हिंदी विभाग प्रमुख श्री.जे.पटेल महा.तिरोडा जि.गोंदिया

मो. 9657461401 ,gavitkisan@gmail.com

शैली से अभिप्राय किसी बात को प्रतिपदित करने की प्रणाली विशेष से है | शैली के अंतर्गत भाषा,शब्द,कहावते,मुहावरे,बिंब,प्रतिवृ आदि को महत्व दिया जाता है | शैली का अर्थ काम करने का तरीका पद्धती या अभिव्यक्ति की पद्धती से है संस्कृत काव्य शास्त्र मे शैली का समतुल्य 'सीती' है | उस शब्द का प्रयोग अधिकांश लेखको ने किया है | शैली के लिए मार्ग,संघटन,रीती मे शब्द : प्रयुक्त होते है | शैली शब्द से भी इसका संबंध जोडा जाता है | अंग्रजी मे इसे style कहा जाता है | शैली की परिभाषा देते हुए प्लेटो ने कहा है" जब विचार को रूप दे दिया जाता है शैली का जन्म होता है | "1 भोलानाथ तिवारी ने भी शैली की परिभाषा देते हुए कहते है.....की किसी भी कार्य करने के विशिष्ट ढंग नाम शैली है | "2 सत्यदेव चौधरी ने शैली के बारे मे कहा है" किसी रचनरकार की ऐसी विशिष्ट अभिव्यक्ति शैली रहती है, जिसमे भाषा और वर्ण्य विषय की दृष्टि से प्रचलित मार्ग से उतर र अन्य मार्ग का अवलंबन किया जाता है | "3 शैली मे अनर्निहित गहन संरचना तथा बाह्य संरचना द्वारा संकेतीत होती है | उसमे एक महत्वपूर्ण तथ्य यह है कि शैली विशेष भाषित संरचना है |

1) वर्णनात्मक शैली :-

वर्णनात्मक शैली उपन्यासो की प्रमुख शैली है | उपन्यासकार इस शैली का उपयोग करता है | वर्णन माध्यम से स्थिति का साक्षात चित्र प्रस्तुत कर पाठक को आनदांनुभुती प्रदान करता है | वर्णनात्मक शैली अपनाने वाले लेखक को पूर्ण स्वातंत्रता होती है | वह जीवन के किसी भी क्षेत्र से कथानक का निर्माण करता सकता है | मैत्रिया पुष्पाने 'अत्मा कबुतरी' उपन्यास मे उस शैली कस प्रयोग किया है | जंगलिया से मिलने के लिये कदमबाई सजा सवरना चल रहा है "" कदमबाई ने सोलह सिंगार किया गोबर से रगडकर पाँव धोए ,एडियाँ चिकनी हो गई | सरमन की औरत से बकरी का दुध माँगकर चेहरे पर मला और पानी की छीटे देकर निखरा, कांति दो गुनी हो गई | एक बिंदी की तलाश मे डेरे -डेरे फिरी थी कि रूप सौगुना हो जाए | "4 अंत मैत्रेयी पुष्पा ने 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास मे वर्णत्मक शैली का प्रयोग किया है |

2) पत्रात्मक शैली :-

उपन्यास मे कथावस्तु के आवश्यकता अनुसार पत्र शैली का प्रयोग किया है | यदि कोई पत्र अन्य स्थान पर रहता है, तो उससे संवार प्रस्थापीत करने के लीए पत्र के द्वारा पत्र लिखा जाता है | 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास मे मैत्रेयी पुष्पा ने पत्र शैली का प्रयोग है | राणा गाँव चला जाता है तब अल्मा राणा को पत्र लिखती है |

"प्रिय राणा |

मै और तुम बप्पा के बच्चे उनके सपनो की जाना बप्पा को सपनो के बदले सजा मिली न तुम समझे न मै |..... मेरी बात याद रखना | बस

तुम्हारी तुम्हारी अल्मा "5

संक्षेप मे कह सकते है की मैत्रेयी पुष्पा ने उपन्यास मे पत्र शैली का प्रयोग किया है |

3) विश्लेषणात्मक शैली :-

विश्लेषणात्मक शैली में उपन्यासकार पात्रों के बाह्य जीवन की अपेक्षा आंतरिक का विश्लेषण करना है। 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में अल्मा का आंतरिक मन का विश्लेषण किया गया है। मेरी बहु, शब्द का बिच्छु अल्मा के कान में रंग रहा है। उस उसकर घाव बना लिए। दर्द से सुन होती गई पुरी देह।⁶ उस प्रकार मैत्रिया पुष्पाने विश्लेषणात्मक शैली का प्रयोजन उपन्यास में किया है।

४) पूर्वदीप्ति शैली

उपन्यासकार पात्र के जीवन की बीते हुए काल की मानसिकता को दर्शाने के लिये उस शैली का प्रयोग करता है। उसमें अंबित की घटनाये पहले और फिर वर्तमान की घटनाए घटित दिखाई जाते हैं तब पात्र अपनी गत स्मृति में चला जाता है। बीते हुए काल को याद कर वर्तमान परीस्थिति में लौटकर आना है। उस शैली के कारन पाठक के मन में एक जिज्ञासा निर्माण होती है और रचना के साथ जुड़ा रहता है। मैत्रिया पुष्प ने 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में पूर्वदीप्ति शैली का प्रयोग किया है। अल्मा राणा के बारे में सोचती है "दिन-रात एक ही सपना। राणा कहाँ होगा ? कैसे होगा ? याद करना होगा ? पता भी होगा अल्मा कहा है ?"⁷ इस प्रकार मैत्रिया पुष्प ने पूर्वदीप्ति शैली का प्रयोग किया है।

५) आत्मकथन शैली :-

उपन्यास में आत्मकथनात्मक शैली का प्रयोग किया जाता है। उपन्यासकार पात्र का स्थान स्वयं लेता है। अंतरंग की गहराई कग पात्र को उतार सकता है। जिसे पढ़कर पाठक सवेदनशिल बनना है। मैत्रिया पुष्पाने उपन्यास में आत्मकथन शैली का उपयोग किया है। राणा अंधेरे को चिरता हुआ अल्मा के पास जर पहुँचा अंधेरा किए चुपचाप बैठा है। राणा आवज लगाता है "अल्मा सो रही है, बैठी-बैठी। ब्याह का सपना लगाना है देख रही है जैसे कि वह बात-बात में कहती है राणा की दुल्हन बनने के लिए उतावली अल्मा सपना मही तक सीमित है। बप्पा के घर धरती-आसमान आई जमीन पर कैसे जौहारे होनेवाला है, उसे क्या पता लेकिन राणा बेखबर नहीं"⁸। इस प्रकार आत्मकथन शैली का प्रयोग किया है।

६) चित्रात्मक शैली :-

उपन्यासकार शब्दों के माध्यम से चित्र को उपस्थित करना है और पाठक को भी आनेदानुभूति होती है। मैत्रिया पुष्प ने 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में चित्रात्मक शैली का प्रयोग किया है। एक लडका और एक लडकी रास्ते से जा रहे उसका वास्तविक चित्रण किया है "समेरी गाँव से कुछ दूर सड़क पर एक लडका और एक लडकी जा रहे थे। नए ब्याहे लडकी जेवर पहने हुए थी बस नहीं आई सो कुछ दूर पैदल चलने का इरादा बना लिया। लडकी ने लडको को ईशारा किया तुम आगे चलो

लडकी झाडीयो की ओट में बैठ गई।"⁹

इस प्रकार मैत्रिया पुष्पाने शब्दों के माध्यम से चित्रों को उपस्थित किया है।

७) संवादात्मक शैली :-

संवादों के माध्यम से कथावस्तु का विकास होता है तथा संवादों से पात्रों की चारित्रिक विशेषणाएँ भी चित्रित किया जाता है। मैत्रिया पुष्पाने 'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में संवादात्मक शैली का भी प्रयोग किया है। अल्मा और राणा का संवाद है -

"तु कहाँ था रे ?

सो रहा था।

दुलन कब आएगा ?

क्यो ?

उसकी दवा तैयार है |

जल्दी आए नहीं तो रुखरी सुख जाएगी | "10

इसप्रकार मैत्रेयी पुष्पा ने पात्रो के वार्तालाप द्वारा कथावस्तु का विकास किया है तथा सर्वादात्मक शैली का सुंदर उपयोग किया है |

संदर्भ :-

- १) स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानियोंका शैली वैज्ञानिक अध्यायन संपादक डॉ.जी.पी. सातव,डॉ. साधना भंडारी पृ.क्र.१२
- २) शैली विज्ञान ,भौलानाथ निवारी, पृ.क्र.7
- ३) स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानिया का शैली वैज्ञानिक अध्यायन संपादक डॉ.सानव,डॉ. भंडारी पृ.क्र. 45
- ४) अल्मा कबूतरी मैत्रेयी पुष्पा पृ.क्र.21
- ५) वही पृ.क्र.242
- ६) वही पृ.क्र.376
- ७) वही पृ.क्र.181
- ८) वही पृ.क्र.194
- ९) वही पृ.क्र.94

डॉ. आंबेडकर जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन विषयक विचार

प्रा.बाळकृष्ण कारू रामटेके

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख समर्थ महाविद्यालय लाखनी

मोबाईल नंबर-9923340772 Email ID-ramtekebk@gmail.com

प्रस्तावना :-

काळ व परिस्थितीनुसार सामाजिक नियमामध्ये बदल होणे आवश्यक असते परंतु जातीव्यवस्थेत कोणत्याच प्रकारचे परिवर्तन न होता ती अधिक मजबूत झाली आहे. जातीला पवित्र, दैवी व धार्मिक असल्याची मान्यता दिल्यामुळे जातीव्यवस्थेत कोणत्याच प्रकारचे बदल होऊ शकले नाही. जातीव्यवस्था ही सामाजिक समता, बंधुता आणि स्वातंत्र्याला घातक आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्था ही पूर्णतः मानवी मूल्यांच्या विरोधी आहे, असे डॉ.आंबेडकरांचे मत आहे. जातपात मोडक मंडळाच्या लाहोरच्या 1936 च्या वार्षिक संमेलनासाठी डॉ.आंबेडकरांनी अध्यक्षीय भाषण केले होते. त्या भाषणात व्यक्त केलेले विचार स्वागत समितीला आक्षेपार्ह वाटले, म्हणून समितीने ते संमेलनच बरखास्त केले होते. ते भाषण नंतर डॉ. आंबेडकरांनी 'Annihilation of caste' या ग्रंथाच्या रूपाने प्रसिध्द केले. या ग्रंथात डॉ.आंबेडकरांनी "जातीव्यवस्थेचे निर्मूलन कशा प्रकारे करता येईल?" या संबंधीचे विश्लेषण केले आहे. डॉ. आंबेडकरांनी जातीचे सखोल चिंतन करुन तिची सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय समीक्षा मांडली. जातीमुळे भारतीय समाजाचे प्रचंड नुकसान झाले. जातीमुळे राष्ट्राची अधोगती झाली. म्हणून डॉ.आंबेडकर म्हणतात की, तुमच्या आवडीप्रमाणे कोणत्याही मार्गाने जा, जातीचा राक्षस तुमच्या मार्गात उभा आहे. जातीच्या राक्षसाला ठार मारण्याशिवाय तुम्हाला राजकीय सुधारणा किंवा आर्थिक सुधारणा करता येणे अशक्य आहे. म्हणून जातीचे निर्मूलन करणे आवश्यक आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, हे एक राष्ट्रीय कार्य आहे. जातीचे निर्मूलन करण्याच्या संदर्भात महत्वपूर्ण आणि क्रांतीकारक उपाय डॉ.आंबेडकरांनी सुचविले आहेत.

1) धर्मशास्त्राच्या गुलामीतून लोकांना मुक्त करणे :-

जाती नष्ट करण्यासाठी पोटजाती नष्ट करणे आणि आंतरजातीय सहभोजन हे दोन उपाय सांगितले आहेत. परंतु हे दोन उपाय कचुकामी ठरतात. पोटजाती नष्ट झाल्यास जातीभेद कमी होईल असे काही लोकांचे मत आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, पोटजाती नष्ट करण्याचा परिणाम जाती अधिक मजबूज करण्यामध्ये होईल आणि जाती जास्त प्रभावशाली बनून त्या घातक ठरतील. म्हणून हा उपाय परिणामकारीही नाही आणि व्यवहार्य देखील नाही. आंतरजातीय सहभोजनामुळे जाती नष्ट होणार नाही. आंतरजातीय सहभोजने करणाऱ्या अनेक जाती आहेत. परंतु स्वजातीय जाणीव आणि जातीय वृत्ती नष्ट करण्यामध्ये सहभोजने यशस्वी ठरत नाही असा सर्वांचा अनुभव आहे.

जाती नष्ट करण्यासाठी आंतरजातीय विवाह हाच खरा पर्याय असल्याचे डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात. सामाजिक जीवनात एकसूत्रीपणा आणणारी एक शक्ती या दृष्टीने हिंदूना आंतरजातीय विवाहाची अत्यंत आवश्यकता आहे. आंतरजातीय विवाह हाच जातीचे निर्मूलन करण्याचा वास्तविक उपाय आहे. जातीपासून मुक्त होण्यासाठी दुसरा कोणताही उपाय उपयुक्त ठरणार नाही. परंतु लोक आंतरजातीय विवाह करण्यास तयार होणार नाही. उलत ते आंतरजातीय विवाहास विरोध करतील. कारण आंतरजातीय विवाह हिंदूना पवित्र वाटणाऱ्या धर्ममतांच्या व धर्मश्रद्धेच्या विरोधी आहे. जाती म्हणजे हिंदूना परस्परांत मिसळण्यासाठी आड येणारी विटांची भीत किंवा काटेरी तार नव्हे की, जी पाडून किंवा तोडून टाकता येईल. हे काही नैसर्गिक वस्तूंचे बंधन नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, हिंदू लोक जातीचे पालन करतात ती एक अमानवी पध्दती म्हणून नव्हे तर त्या मुलतः धार्मिक आहेत. जर चूक कोणती असेल तर त्यांचा

धर्म कारण धर्मानेच जातीची कल्पना लोकांच्या मनात रुजविली आहे. म्हणून जाती पाळणारे लोक तुमचे शत्रू नाही, तर ज्या धर्मशास्त्राने लोकांना जाती धर्माची शिकवण दिली, ते धर्मशास्त्र तुमचा शत्रू आहे.'

धर्मशास्त्रानुसार लोक वर्तन करतात कारण धर्मशास्त्रे पवित्र असल्याची श्रद्धा त्यांच्या मनात आहे. म्हणून धर्मशास्त्रे पवित्र असल्याची श्रद्धा नष्ट करणे हा जाती निर्मूलनाचा खरा उपाय आहे. म्हणून डॉ. आंबेडकर स्पष्टपणे प्रतिपादन करतात की, प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला धर्मशास्त्राच्या गुलामीतून मुक्त करा. धर्मशास्त्राच्या पायावर आधारलेल्या अपायकारक कल्पनांपासून त्यांची मने स्वच्छ करा म्हणजे तुमच्या उपदेशाशिवाय ती किंवा तो स्वखुशीने सहभोजन आणि आंतरजातीय विवाहाला तयार होतील."

डॉ.आंबेडकर म्हणतात की, धर्मशास्त्रांना विरोध करून समस्या सुटणार नाही, तर त्यांचे अपवित्र ही अमान्य करावे करून समस्या सुटणार नाही, तर त्यांचे अपवित्रही अमान्य करावे लागेल. हिंदूना हे सांगण्याचे धाडस ठेवले पाहिजे की, जो दोष आहे तो तुमच्या धर्माचा आहे. या धर्मानेच तुमच्यात जातीच्या पवित्रपणाची भावना निर्माण केली. जातीला देवादिकांचा आधार आहे. म्हणूनच ज्यांच्या आश्रयाने जाती पवित्र बनल्या, त्या देवांचा आणि पावित्र्याचा नायनाट करावा लागेल. म्हणजेच "शास्त्रांचा अधिकार आणि वेदांचा नायनाट करावा लागेल. जातीचे निर्मूलन झाल्यामुळे त्यांचा फार मोठा विपरीत परिणाम ब्राम्हण जातीवर पडणार आहे. कारण त्यामुळे ब्राम्हण जातीची शक्ती आणि प्रतिष्ठा नष्ट होईल. म्हणून पुरोहित ब्राम्हणांच्या विरुद्ध उभारलेल्या चळवळीत बुद्धिवादी ब्राम्हण भाग घेतील अशी आशा करणे व्यर्थ आहे. बुद्धिवादी ब्राम्हण पुरोहित ब्राम्हण दोघेही एकाच माळेतील मणी आहेत असे डॉ.आंबेडकर स्पष्ट करतात.' जाती पध्दतीत सुधारणा करून समाजात क्रांती करायची असेल तर वेद आणि शास्त्र यांना सुरुंग लावावा लागेल. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, साधारण : धर्माची कल्पना आणि त्यात बदलाची कल्पना यांचे बहुधा नाते नसते. परंतु नियमांमध्ये बदल आवश्यक असतात. आणि आपण ज्याला धर्म समजतो तो धर्म नसून ते केवळ जुन व जीर्ण नियम आहेत. असे लोकांना कळून येईल तेव्हाच ते त्यात बदल करण्यास तयार होतील. कारण नियम बदलले जाऊ शकतात हे लोकांना माहित असते आणि ते असे बदल मान्य करू शकतात.

2) धार्मिक सुधारणा :- जाती निर्मूलनासाठी धर्मशास्त्राचे वर्चस्व झुगारले पाहिजे असे विचार डॉ.आंबेडकर मांडतात. तसेच हिंदू धर्मात पुजारी हा फक्त ब्राम्हणच असतो. जाती म्हणजे दुसरे काही नसून केवळ ब्राम्हणशाहीचे मूर्त रूप होय. म्हणून जातीनिर्मूलन आणि धर्म सुधारणेसाठी डॉ. आंबेडकरांनी उपाय सुचविलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) सर्व हिंदूना मान्य होईल असा एकच एक प्रमाण असा हिंदूधर्माचा ग्रंथ असावा. हिंदू धर्माचे इतर पवित्र मानलेले वेद शास्त्रे आणि पुरावे इ. ग्रंथ प्रमाण मानण्यास कायद्याने बंदी करावी. जर कुणी या ग्रंथाचा आधार घेऊन त्यातील सामाजिक किंवा धार्मिक तत्वाचा उपदेश किंवा प्रचार केला तर त्याला शिक्षा करण्यात यावी.

2) हिंदू धर्मातील ब्राम्हणशाही नष्ट करून टाकली तर उत्तम होईल. परंतु हे जर अशक्य असेल तर कमीत कमी वंशपरंपरागत पुरोहितपणा संपुष्टात आणावा. हिंदू असल्याचा दावा करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला पुरोहित करण्यास लायक समजण्यात यावे. राज्य शासनाने निर्धारित केलेली परीक्षा उत्तीर्ण केल्याशिवाय व तशी सनद मिळाल्याशिवाय कायद्याने पुरोहिताचा धंदा करण्यास कोणत्याही हिंदूला परवानगी देण्यात येऊन नये, अशी व्यवस्था कायद्याद्वारे करण्यात यावी.

3) ज्या व्यक्तीजवळ अशी सनद नसेल, त्या व्यक्तीच्या हाताने केलेले कोणतेही धर्मकृत्य कायदेशीर समजण्यात येऊ नये. सनदेशिवाय ज्याने हे धर्मकृत्य केले असेल त्याला दंड देण्याची व्यवस्था करावी.

4) पुरोहित हा शासकीय नोकर असावात्र आणि त्याची नीतिमत्ता, त्याच्या श्रद्धा व पूजास्थानांचा संशय आल्यास त्याच्यावर शिस्तभंगाची कारवाई करण्याचा शासनाला अधिकार असावा. याशिवाय इतर नागरिकांप्रमाणे त्याला सर्वसाधारण कायद्याच्या बाबतीत बरोबरीने वागविण्यात यावे.

5) आय.सी.एस. (Indian Civil Service) प्रमाणेच शासनाच्या आवश्यकतेनुसार पुरोहितांची संख्या निश्चित ठरविण्यात यावी.

3) धर्मांतर :- डॉ. आंबेडकरांच्या मते, "धर्माला नवीन तत्वांचा पायाभूत आधार दिला. पाहिजे हा पाया समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या तत्वांवर आधारित म्हणजेच लोकशाहीशी अनुरूप असला पाहिजे. जीवनाच्या मूल्यात संपूर्ण बदल व्हायलाच पाहिजे. शास्त्रांचा अधिकार झुगारून दिला पाहिजे आणि शास्त्रांनी सांगितलेला धर्म तुम्ही नष्ट केला पाहिजे.

4) राज्य समाजवादाचा पुरस्कार :- जातीव्यवस्था ही विषमतेवर आधारित आहे. उच्च जातींना सर्व अधिकार आणि कनिष्ठ जातींना अधिकार विहीन आणि वंचित ठेवण्यात आले होते. देशातील नैसर्गिक स्रोतांवर (उदा. जमीन, संपत्ती, इ.) उच्च जातींचा अधिकार होता. शुद्र आणि अतिशुद्रांकडे नैसर्गिक स्रोतांचे अभाव होता. ही बाब लक्षात घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी नैसर्गिक स्रोतांचे समान वितरण झाले पाहिजे यावर भर दिला. त्यांनी जमीन, उद्योगधंदे आणि इतर साधने ही राष्ट्रांच्या मालकीची असावी. त्याकरिता राज्यघटनेत तशी तरतुद करण्यात यावी. अशी डॉ. आंबेडकरांची मागणी होती. त्या संदर्भात 'राज्ये आणि अल्पसंख्यांक' या ग्रंथात त्यांनी राज्य समाजवादीची रूपरेषा मांडली होती.

देशातील सर्व नैसर्गिक स्रोतांना राष्ट्रीय संपत्ती घोषित करून त्याचे सर्वाना पुर्नवितरण केले पाहिजे. जातीच्या आधारावर श्रेष्ठ-कनिष्ठ न मानता सर्वाना समान मानून त्या नैसर्गिक साधनांचे पुनर्वितरण व्हावे. त्यामुळे देशातील उच्च जातींची नैसर्गिक साधनांवरील मक्तेदारी संपुष्टात येईल.

निष्कर्ष :-

अशाप्रकारे आंतरजातीय विवाह हाच जातीनिर्मूलनाचा एक महत्वाचा उपाय आहे. परंतु लोक सहजपणे आंतरजातीय विवाह करण्यात तयार होणार नाही कारण जातीची कल्पना ही धार्मिक आहे. धर्मशास्त्राने जातीला पवित्र मानले म्हणून ज्या धर्मग्रंथांनी जातीची कल्पना लोकांच्या मनात रुजविली, ज्या धर्मग्रंथांच्या बंधनातून लोकांची मुक्तता करणे आवश्यक आहे. धर्मशास्त्राचे वर्चस्व झुगारल्याशिवाय जातीचे निर्मूलन होऊ शकणार नाही असे महत्त्वपूर्ण विचार डॉ. आंबेडकरांनी जातीच्या निर्मूलनाबाबत मांडले आहेत. लोकशाही मुल्यांवर आधारित धर्म हवा असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता या मुल्यांवर आधारीत समाजरचना त्यांना अपेक्षित होती. डॉ. आंबेडकरांनी जुन्या शास्त्राचा अधिकार आणि शास्त्रांनी सांगितलेला धर्म नाकारून स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुता या मुल्यांवर आधारित असलेली बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) डॉ. क-हाडे बी.एम. :- समाजशास्त्रीय विचार पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स,
नागपूर जून 2010
- 2) डॉ. आगलावे प्रदिप, डॉ. आगलावे सरोज :- मूलभूम समाजशास्त्रीय विचार,
श्री.साईनाथ प्रकाशन, नागपूर जुलै 2017
- 3) डॉ. आंबेडकर बाबासाहेब :- जातीप्रथेचे निर्मूलन प्रबुद्ध भारत प्रकाशन,
नागपूर 14 एप्रिल 2012

Influence of Macro and Micro Nutrients on Medicinal Contents of *Chlorophytum borivilium*

Dr. V. P. Dakhane

Dr. Ambedkar Arts, Commerce and Science College, Chandrapur. (M.S.)

Email: vimaldakhane@gmail.com

Mobile no. 9226428017

Abstract: The experiment was done in the PGTD Botany, RTM Nagpur University, Nagpur (M.S.) on plant of *Chlorophytum borivilium*. RBD with three replications and from each replication ten seedlings were selected for the study. The physiochemical parameters of potting media in root trainer were analyzed for the growth of seedlings. Field soil, pH 7.1, moisture content 0.13, EC 0.05 dSm⁻¹, N 80, P 39.55, K 248.6, Ca 31.09, Mg 15, Fe23, Mn 35, Zn 6.90, Cu 8.90 Kg/ha were analyzed for nutritional status of soil. Individual element was applied to experimental plants after 12 days interval in stepwise manner enabling to study its influence on growth and development of plants till that becomes 108 days old. At nutrients combination level (120:70:25:60:45:25:30:25:30:25:14 kg/ha N, P, K, Ca, Mg, Fe, Mn, Zn, Cu respectively) of medicinal content in treatment T₅(17.83 %) was maximum sapogenin value than control (3.45%) and other higher and lower treatments. From this Experiment it showed that application of above nutrient combination level of T₅ treatment, was found highest sapogenin content and significantly most superior over control & rest of the higher & lower treatments of macro & micronutrients.

Key Words: *Chlorophytum borivilium*, Application Macro and Micronutrients, and Sapogenin medicinal content, HPTLC

1. Introduction:

Chlorophytum borivilium Santapau & Fernandes (Family- Liliaceae) is a very popular herb in traditional Indian medicine and constitute a group of herbs used as 'Rasayan' or adaptogen. Ethanolic extract of the roots and its sapogenin were evaluated for their immunomodulatory activity [1]. It is a well-known plant for its aphrodisiac as well as immunomodulatory activity [2]. Tubers of this plant used to treat oligospermia, pre and post natal symptoms, arthritis, diabetes and dysuria [3]. It is very good tonic to increase physical and mental health [4,5]. Many medicinally important compounds are present in this species it is widely exploited and now endangered [5,6]. All parts have medicinal properties. The whole plant is reported to have hypoglycaemic, spasmolytic and anticancer principles [6] The rhizome is prescribed in piles, jaundice, asthma, colic, gonorrhoea and diarrhea [7,8]. It is a bitter aromatic tonic and is considered as demulcent, diuretic and restorative [8-10] The Rhizome and leaves are also used as poultice for itching and other skin diseases. The paste of Rhizome is applied on pimples [9]. The tuber is regarded as a cooling medicine and even to cure blisters caused by quicklime. One of the popular and marketed herbs under this nomenclature is *Chlorophytum borivilium* [10,11] and [11].

Objectives:

1. Root trainer technique
2. Analysis of soil samples for the nutritional status for the growth and development of plants
3. Application of Macro and Micronutrients and their influence on the growth of the medicinal plants
4. Quantitative Phytochemical Analysis

2. Materials and Methods:

The experiment was conducted 2007-2009 at Nagpur (M.S.). 150 cc size volume root trainers were used for growth of seedlings. Three months root trainer seedling were transferred into the field. Field soil samples were collected from PGTD Botany campus, RTM Nagpur University, Nagpur for micro and macronutrients status. Samples were taken from Chandrapur to study the effect of different potting media on root trainer seedlings. Soil analysis were done at N.B.S.S. and P.G.T.D. of Botany, Nagpur. Physiochemical properties of soil i.e. pH (7.2),

moisture content (0.13), electrical conductivity (0.04 dSm⁻¹), available macronutrient N (96 Kg/ha), P (35.06 Kg/ha), K (252.1 Kg/ha), Ca (35.08, Mg (18 Kg/ha) and micronutrients Fe (17 Kg/ha), Mn (37 Kg/ha), Zn (5.80 Kg/ha), and Cu (8.36 Kg/ha) were analyzed to study their nutritional influence on plants. Plants were cultivated in the field of P.G.T.D. Botany. Different concentration of combined treatments of macro and micronutrient i.e. N, P, K, Ca, Mg, Fe, Mn, Zn and Cu applied to all selected plants and recorded the yield. The highest yield recorded in the plants grown in both plain soil and compost mixtures.

2.1. Table % Sapogenin content of *Chlorophytum borivilianum*:

Name of sample	Total no. of peak in graph	Sapogenin peak no. in graph	R _f value	Total area included in peak	Sapogenin % (w/w)
Control	12	8	0.52	831.9 AU	3.45%
T ₁	8	5	0.52	862.9 AU	5.50%
T ₂	9	5	0.51	890.2AU	7.83%
T ₃	7	6	0.52	1065.2AU	8.99%
T ₄	7	5	0.51	1578.3AU	10.22%
T ₅	11	7	0.51	2839.2AU	17.83%
T ₆	8	5	0.52	2090.5AU	13.55%
T ₇	10	7	0.52	1230.2AU	9.30%
T ₈	8	8	0.53	979.8AU	6.75%
T ₉	13	8	0.53	998.2AU	7.10%

The treatments of highest yield plants were selected for the isolation of active medicinal content. To find the active contents of medicinal plants, analysis of medicinal contents have been estimated in the Pharmacognosy laboratory of Pharmacy Department, Nagpur.

In the present work was the influence of macro and micronutrients on growth of medicinal plants and drug contents. Active medicinal contents are sapogenin in *Chlorophytum borivilianum*. The drugs contents were separated by HPTLC methods. The standards were used for identification of specific chromatogram of selected plants. Standard β-sitosterol was used for *Chlorophytum*. Authenticated standards drugs or biomarker B-sitosterol were procured from Natural Remedies Pvt. Ltd, Bangalore. The quantitative photochemical analysis indicates that sapogenin, saponin; steroids, alkaloids, phenolics, oleoresins, triterpenoids, flavonoids lignans and more polar compounds like sugars, proteins, gallo-tannins along with mucilage were present in *Chlorophytum borivilianum*

2.2. Stepwise application of macro and micronutrients of *Chlorophytum borivilianum*

Growth of three months seedlings grown in root trainer were transplanted into field, individual element was applied to field plants after 12 days interval in stepwise manner enabling to study its influence on growth and development of plants till that becomes 108 days old. Element N₂ were given to plants 12th days, P on 24th days, K 36th days, Ca 48th days, Mg 60th days, Fe 72th days, Mn 84th days, Zn 96th days, and Cu on 108th days after transplantation in the field.

2.3. Stepwise fertilizers treatments (Kg/ha) of *Chlorophytum borivilianum* Santapau.

- A=N (120) T₁
- B=NP (A+70) T₂
- C=NPK(A+B+25).....T₃
- D=NPKCa (A+B+C+60)T₄
- E=NPKCaMg (A+B+C+D+45)T₅
- F=NPKCaMgFe (A+B+C+D+E+25)T₆
- G=NPKCaMgFeMn (A+B+C+D+E+F+30)....T₇
- H=NPKCaMgFeMnZn (A+B+C+D+E+F+G+25)....T₈
- I=NPKCaMgFeMnZnCu A+B+C+D+E+F+G+H+14)....T₉

3. Results:

3.1. Effect of macro and micronutrients on sapogenin content of *Chlorophytum borivillianum* in the field trial (Table: 2.1.)

In *Chlorophytum borivillianum* stepwise application of macro and micronutrient has been taken into account for present experimental study. In treatment T₅ (120N+70P+25K+60Ca+45Mg Kg/ha) was the highest sapogenin content (17.83%) (Chromatogram fig: 4 and peak number: 7) followed by treatment T₆ (120N+70P+25K+60Ca+45Mg+25Fe Kg/ha) the sapogenin content (13.55%) (Chromatogram Fig: 3 and peak number: 5) & Treatment T₄ (120N+70P+25K+60Ca Kg/ha) which was 10.22% sapogenin content. Treatments T₅, T₆ and T₄ were more superior over control 3.45% (Chromatogram figure: 2 and peak number: 8) respectively.

From the above result T₅ treatment was maximum sapogenin content as compared to higher and lower treatment and control. Therefore Fertilizers application level of field trial plants treatment P₅ was more suitable and more effective for the growth of the plants and increases sapogenin content than other higher and lower treatments and control. In this respect it can be suggested that stimulative effect of the macro and micronutrient on increasing sapogenin content might be attributed to their enhancing effect on vegetative growth characteristics and increased the sapogenin value of *Chlorophytum*.

4. Discussion:

In *Chlorophytum borivillianum* stepwise application of macro and micronutrient has been taken into account for present experimental study. In treatment T₅ (120N+70P+25K+60Ca+45Mg Kg/ha) was the highest sapogenin content (17.83%) (Chromatogram fig: 4 and peak number:7) and lowest sapogenin content control 3.45%. (Chromatogram figure: 2 and peak number: 8) respectively. The plants use an adaptogen in the traditional system of medicine may be suggested because of the potent antioxidant activity. On basis of the result and the discussion it may be concluded that tubers of *C. borovillianum* possess potent antioxidant.

From the above observations and results were in agreement with those obtained by [12-14] recorded the highest sapogenin (0.31), (0.352%) and (0.329) with application of 80, 160 and 160 mg NPK/g in *Asparagus racemosus*. [13-15] recorded the average content of saponin (2.9%) in the herb at nutrient levels 100: 60: 60 kg + 10 t FYM/ha in *Centella asiatica*. [14-16] reported in market sample the saponin content was recorded 2-3%. These saponins have steroids as the aglycone moiety, called sapogenins. The amount of sapogenins present is about 0.17 mg/10 g of dry roots. It may be seen that different genotypes presents great variability in their biochemical components Anon [15]. The results are in agreement with Xue et al., [16-18] that higher dose of phosphorus favored the high yield of sapogenin in *Asparagus*. Phosphorus is most important nutrient element for improving photosynthetic rates, which depends on several factors including nutrient supply [17,18].

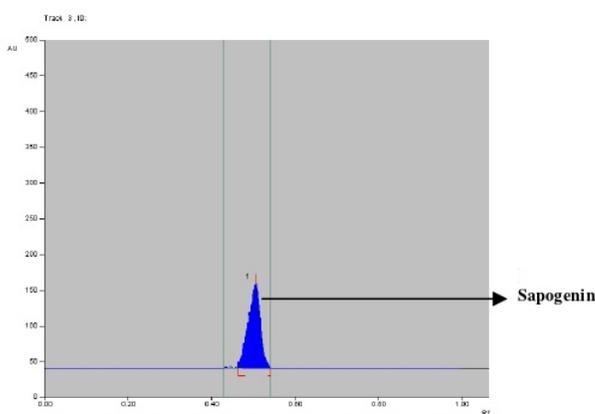

Figure:1 Chromatogram of standard β sitosterol of *C. borivillianum*

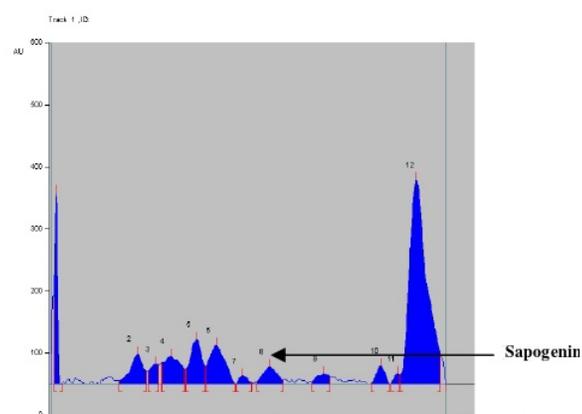

Figure:2 Chromatogram of sapogenin of *Chlorophytum borivillianum* (Control)

Impact of Caste, Class, Religion and Education

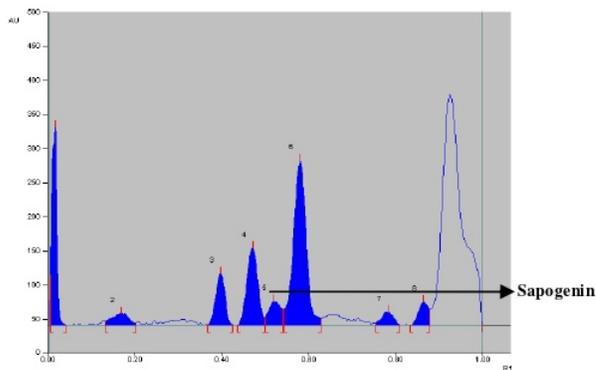

Figure:3 Chromatogram of sapogenin of *Chlorophytum borivilianum* in treatment T₄

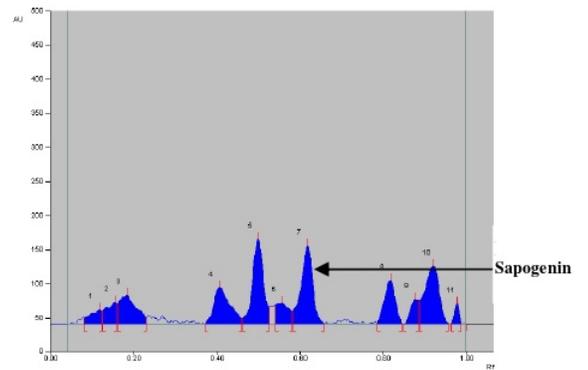

Figure :4 Chromatogram of sapogenin of *Chlorophytum borivilianum* in treatment T₅

5. Conclusion:

In this study, multimicronutrients use in balanced condition is essential for the growth and development of plants. All the essential nutrients are required in a balanced proportion at every physiological stage of the medicinal crop in order to maximize crop productivity and medicinal contents. From this Experiment it was concluded that application of nutrient combination of T₅ treatment, was found highest sapogenin content and significantly most superior over control & rest of the higher & lower treatments of macro & micronutrients. This is calls for a total integrated (macro-micro) nutrient management (INM) concept in the fertilizer mixtures and schedules. Deficiencies of Cu, Mn, Zn, Fe, B and Mo had significant reducing effect on medicinal content and tuber yield.

Acknowledgements:

Thanks to Principal and Head Department of Botany, Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Chandrapur for their cooperation, motivation and suggestion.

References:

- [1] M. Thakur, S. Bhargava. And V.K. Dixit, Immunomodulatory activity *Chlorophytum borivilianum* Sant. F. Evid Based Complement, Altrnat Med. 4(4) : 419-423, 2007.
- [2] **P. Oudhia** My experiences with wonder crop *SafedMusli*. In sovenier *International seminar on medicinal plants & quality standardization VHERDS*, Chennai, India 9-10, 2001 a.
- [3] **S. K. Bhattacharjee** .“*Handbook of Medicinal Plants*”, Pointer publication, Jaypur. 4th edition. 92- 93, 1998.
- [4] **Joshi, Sharma (2000)**. Sapogenin Content Determination in *Chlorophytum borivillianum*, *Bionature* **20** (1&2), 47- 49, 2000.
- [5] **A. C. Augustine, L. D' Souza**. In Vitro Cell. *Dev. Biol. Plant.* **33** (2):111-113,1997.
- [6] **K.P. S. Chandel**. *Biodiversity in medicinal and aromatic plants in India* (Eds. Ganesh, S. and Sharma, N.) ICAR Publication, New Delhi, 60, 1996.
- [7] **K. R. Kirtikar, B. D. Basu**.*Indian Medicinal Plants*. 2nd edition. Allahabad, India: Lalit Mohan Basu; 235 – 46, 1956.
- [8] **Chopra, I.C. Sobti, S. N. and Handa, K. L.** Cultivation of medicinal plants in Jammu and Kashmir. *CAR Res. Series*.**13**: 66-70, 1962.
- [9] **P. B. Bhamare**. Traditional knowledge of plants for skin ailments of Dhule and Nandurbar districts, Maharashtra (India). *J. of Phytological Research*. **11**:195-196, 1998.
- [10] **M. Tandon, Y. N. Shukla**.Phytoconstituents of *Asparagus adscendens*, *Chlorophytumarundinaceum* and

- Curculigoorichoides*: a review. *CROMA*; **12**:202–204, 1995.
- [11] **S. K. Kothari**. SafedMusli (*Chlorophytum borivillianum*) revisited. *J. Med Arom. Plant Sci.* **26**:60–63, 2004.
- [12] **N. Vijay, A. Kumar, A. Bhoite**. Influence of Nitrogen, Phosphorus and Potassium Fertilizer on Biochemical Contents of *Asparagus racemosus* (Willd.) Root tubers, *Research Journal of Environmental Sciences* **3** (3):285-291, 2009.
- [13] **K. Puttana, E.V.S. Prakash Rao, R. S. Ganesha Rao**. Effect inorganic and organic sources of nutrients on yield and nutrition of *Centellaasiatica*. *J. Med. &Aro. Plants Sci.* **28** (4):527-530, 2006.
- [14] **P. C. Bordia, A. Joshi, M. M. Simlot**. SafedMusli In: *In advances in horticulture Medicinal and aromatic plants*. Eds K. L. Chadha and Rajendra Gupta Malhotra publishing house, New Delhi. **11**: 429-451, 1995.
- [15] **Anonymous**. Annual Progress Report of Cess Fund Scheme. (ICAR) On Development of Suitable Culture of SafedMusli (*Chlorophytum* Species) for Root Yield and Acceptable Medicinal Quality. Rajasthan College of Agriculture, Udaipur, 1990.
- [16] **X. Xue, L. Shen, Y. Jin**. Effects of fertilization on yield of *Asparagus cochinchinesis* (Lour.). *ZhongguoZhong Yao Za Hi*, **17**: 446-465, 1992.
- [17] **J. K. Bisht, A. S. Chandel**. Effect of integrated nutrient management of leaf area index photosynthetic rate and physiological efficiencies of Soyabean (*Glycine max*). *Indian J. Agron.* **36**:129-132, 1991.

देशभक्त, देशभक्ती व देशभक्तीगीत : एक वैचारिक मंथन

डॉ. प्रसाद श्रीराम चौधरी

विभाग प्रमुख संगीत विभाग

गोल्डन ज्युबली स्कूल जालना

Email ID : psch1275@gmail.com मो.9823089965

● सारांश

प्रस्तुत शोध पत्रिके मध्ये देशभक्त व देशभक्ती या विषयावर सखोल विचार करून विचार मंथन केले आहे. तसेच देशभक्ती गुण प्रत्येक नागरिकात असणे का आवश्यक आहे. तसेच देशभक्तीगीत म्हणजे काय व त्यांचा समाजाच्या मानसिकतेवर होणारा परिणाम या विषयी उहापोह करून आपणा समोर मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

● शोधपत्रिकेचे उद्देश

1. देशभक्त ही संकल्पना अभ्यासली गेली आहे.
2. देशभक्ती म्हणजे काय याचा अभ्यास केला गेला आहे.
3. देशभक्ती या गुणांमुळे देशावर होणारा परिणाम अभ्यासला गेला आहे.
4. देशभक्ती गीतांचा समाजावर होणारा परिणाम अभ्यासला गेला आहे.

● संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध पत्रिकेसाठी आवश्यक असणारी माहिती दुयम स्रोतावर आधारीत आहे. संदर्भग्रंथ, संशोधन त्या आधारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

● प्रस्तावना

सौंदर्याचे एक वेगळे विश्व निर्माण करून रसिकांच्या मनात निरपेक्ष आनंदाचा उदभाव करणे हा सर्व कलांचा मुख्य उद्देश असतो. चित्र, शिल्प, अभिनय, संगीत, साहित्य, वास्तुकला, ह्या सर्वच कलांचा निर्भय आनंद आजच्या युगात एकत्रितपणे जर अनुभवायचा असेल तर चित्रपट या माध्यमाद्वारे तो अनुभवता येईल. तीन मिनिटांच्या गाण्यात एवढी क्षमता असू शकते ज्याची तुलना दोन तासांच्या संगीत मैफीलीशी करता येणे शक्य आहे. संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाचे आजचे हे युग आहे हे अतिशय गतिमान असे युग आहे. प्रत्येकजण आपल्या जिवात व्यस्त आहे. ह्या व्यस्त जीवन शैलीतून स्वतःचे मनोरंजन व मनःशांतीसाठी विरंगुळ्यासाठी चित्रपट पाहणे, संगीत ऐकणे, चित्र काढणे अशा विविध कलांचा छंद जोपासला जातो. छोट्या मोठ्या शहरातून जवळपास सर्वत्र प्रत्येकांच्या कानामध्ये हेडफोन लावलेले दिसतात. प्रत्येकजण ह्या सर्व पळापळीमध्ये आपले मनोरंजन व विरंगुळ्यासाठी संगीत या माध्यमाचा वापर करत असतांना दिसून येतो. संगीतात ज्या प्रमाणे विविध गीतप्रकार गायिले जातात त्याचप्रमाणे चित्रपट संगीतात अनेक गीत प्रकार पैकी देशभक्ती गीत हा एक प्रकार अतिशय महत्वाचा

मानाला जातो. या विषयी अधिक जाणुन घेवुन अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या शोध पत्रिके मध्ये केला गेला आहे.

- देशभक्त

म्हणजे असा व्यक्ती जो आपल्या देशाचा एक इमानदार नागरिकाच्या रूपाने स्वतःच्या देशावर प्रेम व सेवा समर्पित करतो. एक खरा देशभक्त हा आपल्या देशाचे हीत आणि कल्याण ह्या विषयीचा विचावर करीत असतो. हा त्याचा निःस्वार्थ भाव त्याच्या प्रत्येक श्वासात बसलेला असतो.

खरा देशभक्त हा कोणताही विचार न करता सदैव आपल्या देशासाठी त्याग करण्यास तयार असतो.

देशभक्त हा युद्धावर जाताना प्रसन्न मुद्रा ठेवुन जातो व बलीदानासाठी सदैव तयार असतो. देशभक्त हा देशाच्या कल्याणासाठी आपले चरित्र व नैतिकतेच्या कधीही विचार करीत नाही.

भारतासाठी ज्यांनी बलीदान दिले अशाच महान देशभक्तांपैकी छत्रपती शिवाजी महाराज, राणाप्रताप, राणी लक्ष्मीबाई, भगतसिंग, सुभाषचंद्रबोस इ. समावेश होतो.

या देशभक्तांशी सर्वप्रथम स्वतःपेक्षा देशाचा विचार केला व संपूर्ण जिवन देशासाठी समर्पित केले. त्यांचे बलीदान हे येणा-या प्रत्येक पीढीसाठी स्फूर्तिदायक आहे.

- देशभक्ती

आपल्या मनात देशाबद्दल असलेले निःस्वार्थ प्रेम हीच पवित्र भावना म्हणजे देशभक्ती होय. देशभक्ती म्हणजे देशासाठी बलीदान समर्पण आणि देशाच्या प्रगतीसाठी व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी सर्व त-हेचे योगदान देतो.

देशभक्तीला राष्ट्रनिर्माणाची पहीली पायरी समजल्या जाते. देशभक्ती हा गुण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये असने गरजेचे आहे जेणे करुन समाजात धर्म, जाती, पंथ आणि अन्य मुदयावरुन एकमेकांमध्ये व्देषाची भावना न ठेवता एकात्मतेने व एकजुटीने राहतील.

- देशभक्ती या गुणामुळे होणारा सकारात्मक परिणाम

देशभक्ती हा गुण प्रत्येकामध्ये असणे का आवश्यक आहे याचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे केले आहे.

- 1- राष्ट्रनिर्माण :-जेव्हा देशाचा प्रत्येक व्यक्ती देशाला प्रत्येक गोष्टीमध्ये मजबुत व सक्षम करण्याच्या दिशेने कार्य करतो तेव्हा त्या देशाला विकसीत व समृद्ध होण्यास कोणीही रोखु शकत नाही.
- 2- देशात शांती व सदभावना राखण्यासाठी :- एक चांगला देश तो असतो ज्या मध्ये शांती व सदभावना सदैव असतो. जिथे लोकांमध्ये बंधु भावाची भावना असते तसेच एकदुस-यांना मदत व समर्थन करण्यासाठी सदैव तत्पर असतात देशभक्तीची भावना देशवासियांमध्ये बंधुभाव या भावनेला वृद्धिंगत करण्यासाठी मानल्या जाते.

- 3- एका साधारण उद्देशासाठी सुध्दा एकजुट होणे :-देशभक्तीने प्रेरीत होउन जेव्हा एखादया साधारण उद्देशासाठी सुध्दा लोक एकत्रीतपणे येउन काम करतात. तेव्हा या देशासाठी कोणतीही गोष्ट अशक्य नसते.
- 4- निःस्वार्थ भावनेचे काम करणे :-देशभक्तीने प्रेरीत व्यक्ती हा देशाची निःस्वार्थ रुपाने सेवा करीत असतो. हीच भावना जर प्रत्येकामध्ये असेल तर निःश्चित रुपाने ती देशाच्या विकासासाठी लाभदायक असते.
- 5- भ्रष्टाचार विरहीत देश :-जर सर्व राजकिय नेते राजकिय अधिकारी व अन्य नागरीक यांच्यामध्ये निःस्वार्थ भक्तीची भावना दृढ असेल तर निश्चित रुपाने देशामध्ये भ्रष्टाचाराचा स्तर कमी होईल.

- देशभक्तीगीत

संगीतामध्ये मन+स्थिती व मनोविज्ञान यांच्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी मुलतःच प्रचंड क्षमता आहे. जेव्हा देशभक्ती सारखी मजबुत व ज्वलंत भावना गीता सोबत जोडल्या जाते. तेव्हा त्याच्या प्रभावाचे वर्णन करण्यास शब्द अपुरे पडतात. पूर्वीपासुनच देशभक्तीगिते समाजाला जागृत करण्याचे व समाजात कांतीकारी चळवळ उभारण्याचे एक प्रभावी साधन म्हणुन ओळखल्या जाते. देशभक्ती गीताच्या प्रभावामुळे एक प्रकारचा आत्मविश्वास, त्याग निःस्वार्थपणा, समर्पण, एकता, देशाप्रती प्रेम असे अनेक गुण समाजामध्ये रुजलेले आपणस पाहावयास मिळतात. देशभक्ती गीत हे आपणास देशाप्रती आपले असलेले कर्तव्य, जबाबदारी तसेच आपल्यावर असलेले ऋण याची नेहमीच आठवन करुन देतात. चित्रपट संगीतात ज्याप्रमाणे विविध गीत प्रकार गायीले जातात त्यामध्ये देशभक्तीगीत हा प्रकार अतिशय महत्वाचा मानला जातो. कारण देशभक्तीपर गीत हे त्या देशातील संस्कृतीचा व समाजाचा आरसा समजला जातो.

- निष्कर्ष

- प्रत्येक व्यक्तीमध्ये इतर सदगुणांप्रमाणे देशभक्ती हा गुणही असणे अत्यावश्यक आहे कारण त्यामुळे देशात एकता, शांती, सद्भावना, बंधुभावना, देशाप्रती समर्पण या भावना जागृत होवुन देश अखंड राहतो त्यामुळे सहाजीकच प्रत्येक व्यक्ती जेव्हा निस्वार्थ भावनेने देशासाठी काम करतो तेव्हा त्याचा देश विकसित होवुन देशासोबत देशातील प्रत्येकाचा विकास होवुन तो समृद्ध होतो.
- प्रत्येक देशकानुसार जसे देशपातळीवर सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, भौगोलीक घटकांचे परिवर्तन झाले त्या परिवर्तनाचा परिणाम आपणास चित्रपटातील देशभक्ती गीतांमध्ये पाहावयास मिळतो. तसेच या बदला सोबत चित्रपटातील देशभक्ती गीतांमध्ये झालेल्या परिवर्तनाचा परिणाम हा देशातील सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक घटकांवर झालेला दिसुन येतो. म्हणजे असे म्हणता येईल की, चित्रपट हे देशातील समाजाचे व सांस्कृतिचे एक प्रतिबिंब आहे.

संदर्भ :

१. फिल्मी राष्ट्रीय गीत अंक, लक्ष्मीनारायण गग (1998), संगीत कार्यालय, हातरस.
२. गौतम कौल, सिनेमा अॅण्ड द इंडियन फ्रिडम स्ट्रगल, स्टर्लिंग पब्लिशर्स प्रा.लि., न्यु दिल्ली 1998, पृ. 175
३. www.hindigeetmala.com
४. <http://mr.m.wikipedia.org>

**Analytical study of causes and effect of stress and stress management
of Zilla Parishad employee with special reference to Gondia District**

Dr. Trupti K. Patel

Asst. Prof (Department of Commerce) N.M.D. College, Gondia

truptignd@rediffmail.com (M) 9225497849

Abstract

Today we all are stressed. We have our own task and work which we have to complete with in time. But excess stress is now becoming very dangerous . And due to Covid-19 every person is in stress and it is quiet difficult for us to reduce our stress level. Stress effect on mental as well as on our physical level also. Every person wants to cope up with this situation. And organisational stress is also increasing and we have to adjust with the situational requirement. No one wants any kind of stress. Because stress is good only upto some level and after a certain level it is difficult to handle the situation. Every person wants to enjoy stress free life. But stress is now a part of life. We have to do something extra to remove the stress level.

Key Words :- Task, Stress, Mental, Situation, Work

Theoretical Background of the study

Introduction

‘Stress’ is rarely understood and there is not a clear definition of the term (Stranks, 2005). Today, there is a general acceptance of stress as a problem in every industry that needs to be addressed urgently. The term ‘stress’ is often misused and has become a sunshadeterm. Stress is increasingly becoming accepted as a workplace phenomenon. Stress can be defined as negatively affecting and there are growing number of people across the world (Cox, et al. 2000). In simple terms, stress can be defined as an influence that disturbs the natural equilibrium of the living body (Stranks, 2005).

Nature of Stress

Although, the contemporary approach to understand stress embraces an interactive viewpoint (i.e. stress is in the eye of the beholder), it is necessary to be aware of potential stressors in the environment. Evidence from a growing body of research

suggests that six major categories of stress may be identified. Since, a high proportion of the population is engaged in paid employment outside the home and most research tends to focus on occupational stress, five of these categories are concerned with work stress.

These include:

- 1) Stress in the job itself; stressors intrinsic to the job include workload, poor physical, low decision-making attitude etc;
- 2) Role-based stress; associated with role conflict, role ambiguity and responsibility;
- 3) Relationship with others (i.e. superiors, colleagues and subordinates); interpersonal demands are potential stressors;
- 4) Career development; including under or over promotion and lack of job security;
- 5) Organizational structure and climate; this includes restrictions on behavior and the politics and culture of the organization as source of stress.

Although, a significant amount of stress research has focused on white-collar occupations, shop floor blue-collar studies indicate that these classifications may be applicable to the labor force as a whole (Cooper and Marshall, 1978). Every job has potential stress agents but each will vary in terms of the degree of stress experienced from these five factors. For example, stressors intrinsic to the job are more likely to feature as stress agents among blue-collar workers than among professional groups. Therefore, stress source will be defined by the nature of the job. However, it is also important to acknowledge that stress in the workplace cannot be fully understood unless reference is made to life stress.

These include;

- 1) The interface between home and work, which refers to the relationship between work demands and family or social demands, (i.e. the stressors that overflow from one life arena into the

others);

2) Life-cycles and life events.

Examples of Stress

- "I feel trapped without control in my life."
- "I don't have time for myself anymore."
- "I get depressed and have no energy."
- "I have difficulty sleeping or resting these days."
- "The quality of my work suffers." And
- "I get regular headaches and other pains."

Situations of Stress

It is not just negative things that cause stress; positive things can cause stress too. Consider the following situations;

- Getting married
- The birth of a child
- Christmas time
- A holiday abroad

These are generally regarded as

positive events or experiences. Now consider the

following situations:

- First day in a new job
 - Stuck in a traffic jam on way to the office
 - Being given several tight task deadlines
 - Having a disagreement with your boss
- These are generally regarded as potentially negative situations or experiences.

Symptoms of Stress

There are four signs of symptoms of stress which are categorized into

1. Physical Signs: The following are some physical signs of stress which can be identified that the person is facing stress-

- Headaches
- Throbbing heart
- Tiredness
- Vague aches or pains

- Skin irritations or rashes
- Excessive sweating
- Frequent cold, 'Flu' or other infections

2. Mental signs

The following mental signs of stress which are as follows -

- Loss of concentration
- Worrying
- Muddled thinking
- Less sensitive
- Persistent
- Indecision

3. Emotional Signs: The following are some emotional signs of stress-

- More gloomy
- Feeling tense
- Drained, no enthusiasm
- Cynical, inappropriate humour
- Feeling nervous, apprehensive, anxious
- Loss of confidence
- De-motivated
- Reduced self-esteem
- Job dissatisfaction

4. Behavioural Signs: The following shows the behavioural signs of stress-

- Unsociability
- Depressed
- Restlessness
- Loss of appetite or overeating
- Disturbed sleep or insomnia
- Drinking more alcohol
- Taking work home more
- Too busy to relax, low productivity
- Voice tremor
- Poor time management

What is the Competitive Impact of Workplace Stress?

In addition to the financial cost of workplace stress, employers should also be concerned about the adverse impact of workplace stress on a business' ability to compete in the marketplace. Investing in workplace stress reduction can yield significant payoffs in business productivity and competitiveness.

Some cases which show the importance of study

These cases show the need of stress management in the organization

1. Between 1983 & 1993, 34 people were killed & 20 wounded in 12 post-office related shootings in the United States. Job related tension were said to be a factor in all the incidents. Such incident is although not an unknown phenomenon in India but a recent phenomenon in India. 19th November, 1997, should go down in the history of corporate India as a dark day. On this fateful day an executive of just 31 year old jumped to death from seventh floor of hung building in Mumbai. His body was shattered into pieces, leaving his wife wrecked, daughter orphaned and parents, for whom the deceased was the only child, shocked with disbelief. Work stress consumed a more brilliant young man.
2. Sridhar Reddy an M.Tech & M.B.A. (XLRI) was topper all through & a successful executive in a prestigious group of companies. He was heading the western region & for the company this region was most crucial, what with more than 50 percent of total revenue & profit being contributed by him & his team.

Effects of Stress

-Effects on organisation

The following are the evil effects of executive stress on organisation.

- (i) **Low productivity** – The employees and executives performing in a stressful work situation are unable to produce more. Their job performance tends to be low. Increased level of stress mars employee

efficiency, though a moderate increase in stress is helpful in encouraging the workers to meet the job requirements and face challenges.

(ii) Poor quality of products or services – The organisations of the employees of which suffer from stress, frustration and burnout are unable to produce and offer to their customers the goods and services bearing standard quality. As the employees perform under stress due to some or the other reasons, they may not handle the materials, machines and other physical components with due care and precautions. Resultantly, the quality of work output suffers.

(iii) Higher costs– The employees under stress and strain tend to produce more waste and scraps, there may take place the breakdown of machineries requiring frequent repairs, up-keep and maintenance, the damages, losses, accidents, pilferages and obsolescence may frequently occur resulting in the high cost of production.

(iv) Increased absenteeism and labour turnover – The employees suffering from stress and frustration are non-cooperative and show less interest and involvement in performing their assignments and responsibilities.

They are unstable in their behaviour and responses. The rate of absenteeism and labour turnover of such employees tends to be high.

(v) Low job satisfaction – Due to mismatching of the job demands and the personalities of the employees, the stressful situation may crop up. The employees performing under stress, pressure and frustration are unable to derive needed job satisfaction which gives rise to frequent complaints and grievances of the employees.

(vi) Poor interpersonal communication – The communication system and network in the organisation may get paralysed in a stressful situation in an organisation. There may persist a communication gap in management which may prove dangerous from the viewpoint of healthy industrial relations.

Effectsonindividualemployees

The employees suffering from stress show somewhat different characteristics vis-a-vis physical symptoms, mental or psychological traits and behavioural patterns and practices than their counterparts who are capable of responding to stressful situations.

Physicaleffects

There are lots of physical effects of stress on stress. They are likely to suffer from headache, indigestion, insomnia, heart trouble etc some of them areas follows:-

a) Heart Disease: - The stressed out type a personality has a higher risk of High blood pressure and heart problem. We don't know why exactly. Stress can directly increase heart rate and blood flow and cause the release of cholesterol and triglycerides into the bloodstream. It's also possible that stress is related to other problems.

b) Asthma: - Many studies have shown that stress can worsen asthma. Some evidence suggests that a parent's chronic stress might even increase the risk of developing asthma in their children. One study looked at how parental stress affected the asthma rates of young children who were also exposed to air pollution or whose mothers smoked during pregnancy. The kid with stressed out parents has a substantially higher risk of developing asthma.

c) Obesity:-

Excess fat in the body seems to pose a greater health risk than fat on the legs or hips and unfortunately, that is just where people with high stress seem to store it. Stress causes higher levels of the hormone cortisol, and that seems to increase the amount of fat that's deposited in the abdomen.

d) Diabetics:-

Stress can worsen diabetes in two ways. First is increasing the likelihood of bad behaviours, such as unhealthy eating and excessive drinking. Second stress seems to release the glucose levels in blood.

DATA COLLECTION AND TABULATION*Field Work*

Field work is the collection of information v from Zilla Parishad staff. The data gathered by the employee depends on the involvement and ability to see and visualize things that other individuals visiting the area of study may fail to notice. In this research, field work is done with the help of questionnaires.

The research in this collected that data from the employee of Zilla Parishad to know their stress level. The field work is done by taking response from the employees through questionnaires.

A Questionnaire helps to give the concrete, complete & concise data for the completion of the research work.

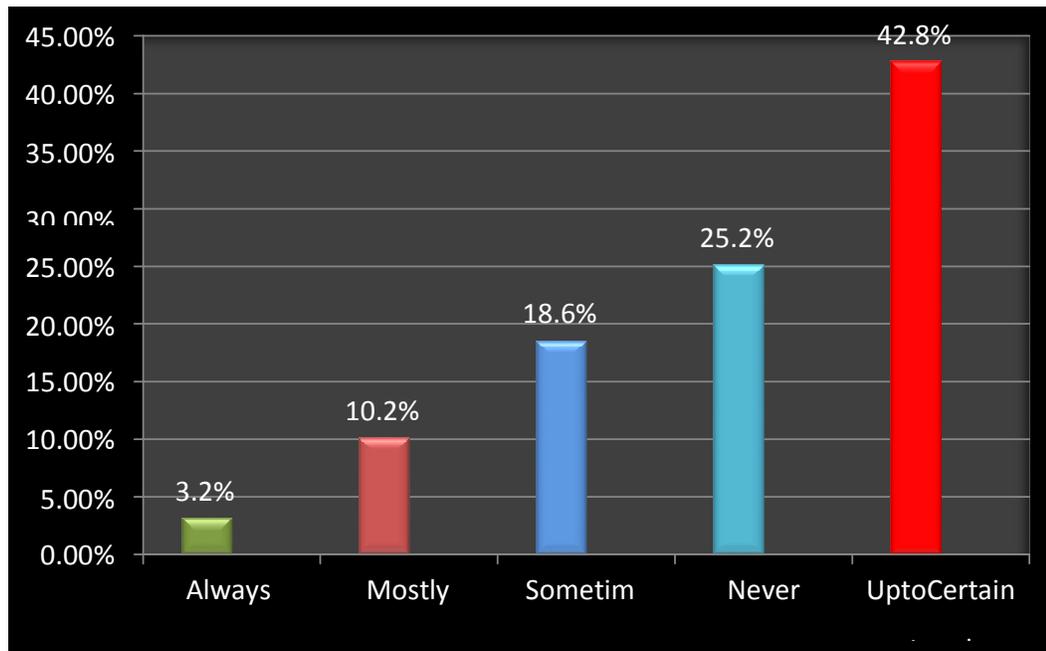
Collection of Data

Collection of data refers to the process where the researcher accumulates the data for his research. A researcher uses various sources of data for a research work. After the field work through questionnaire, the data collection process thorough primary to be completed by the researcher to take the research to higher level.

Q. Do you feel stress should be there in organization to work?

1. Always 2. Mostly 3. Sometime 4. Never 5. Up to certain level

Stress in the Organization	Always	Mostly	Sometime	Never	Up to certain level
	3.2%	10.2%	18.6%	25.2%	42.8%

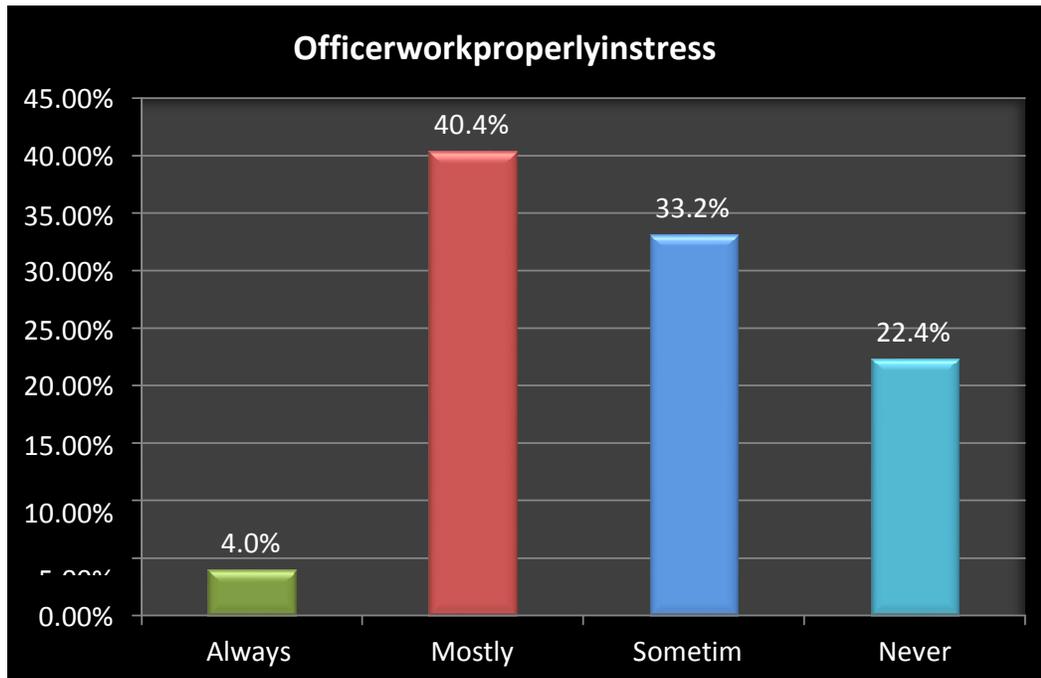

Interpretation: - From the data, it can be interpreted that the most of the employees want to work freely as they don't want any stress in the organization beyond a level. Upto a certain level, they feel stress should be there to work. But still some time work stress must be there for good quality of work which is known as functional stress.

Do you feel your officer's work properly in stress?

1. Always 2. Mostly 3. Sometime 4. Never

Officer work properly in stress	Always	Mostly	Sometime	Never
	4%	40.4%	33.2%	22.4%

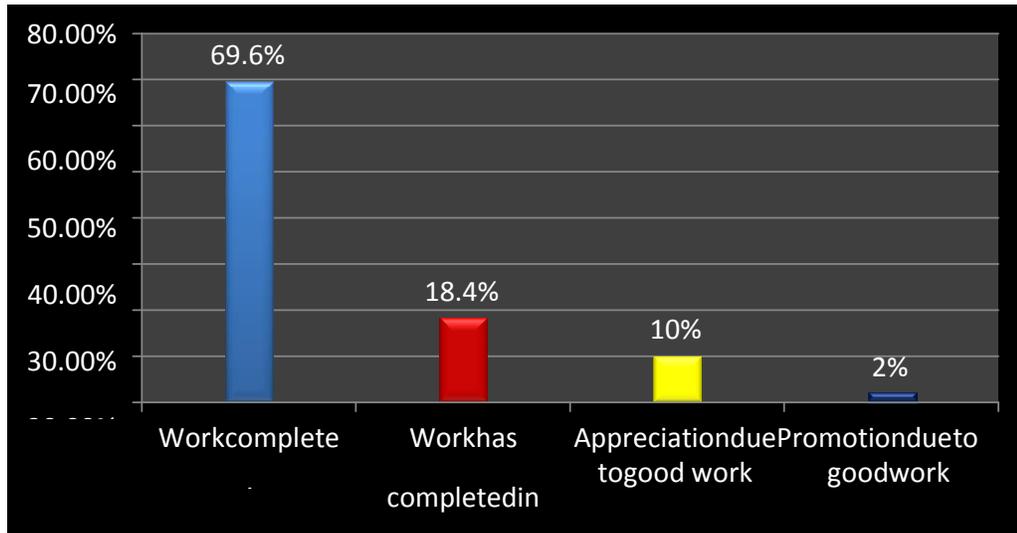

Interpretation: -From the above data, it can be interpreted that even the officers most of the time work properly in functional stressful condition. It helps them to complete their work in time.

According to you, what are the benefits of positive stress from the points given below -

1. Work completes on time.
2. Work gets complete in proper way.
3. Get Appreciation due to good work.
4. Get Promotion due to good work.

The benefits of positive stress	Work completes on time	Work gets complete in proper way	Get Appreciation due to good work	Get Promotion due to good work
	69.6%	18.4%	10%	2%

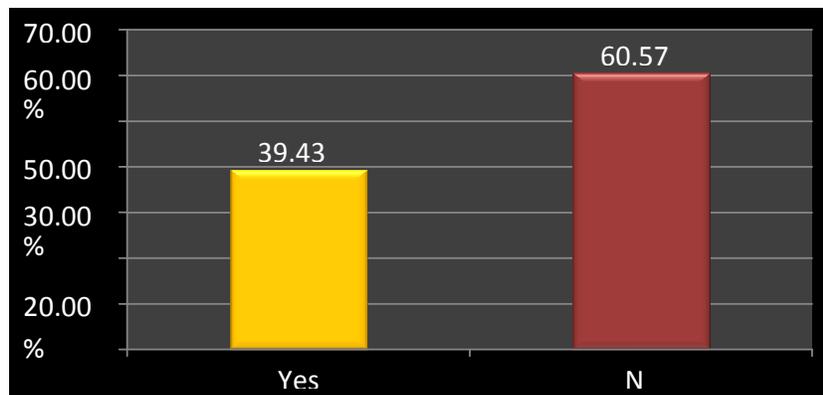

Interpretation: -From the data, it can be interpreted that positive stress helps in completing the work within time. Because of positive stress, work complete in proper way.

Q. Does your organization help you to reduce stress?

Yes No

To reduce stress	Yes	No
	39.43%	60.57%

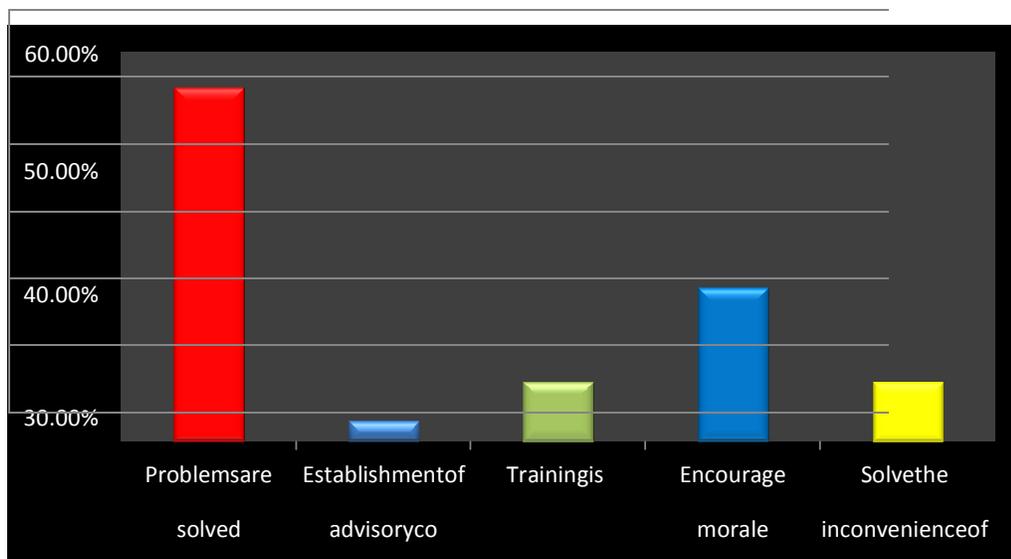

If Yes then how?

1. Problems are solved by official
2. Establishment of advisory committee
3. Training is provided
4. Encourage morale.
5. Solve the inconvenience of organization

If yes	Problems are solved by officers	Establishment of advisory committee	Training is provided	Encourage morale	Solve the inconvenience of organization
	54.63%	3.09%	9.28%	23.71%	9.29%

Interpretation: - From the above data, it is interpreted that organization does not adopt any measures to reduce the level of stress. While, there are some employees who feel they get support from officers when they solve their problems.

SUGGESTIONS

It is found that Zilla Parishad employee is facing lots of stress during work. The causes of stress are different for different staff. Everyone has to go with the work throughout the year. But still it needs some encouragement and support. There is some suggestion which definitely support the staff to overcome with the problem of stress.

Some suggestion towards the organization-

1. The most urgent and basic need of staff is the lunch room. There is no separate lunch room for staff. They have to take their lunch at the work place. Without proper hygiene space they have to adjust themselves for lunch. So hygienic lunch room must be provided to them.
2. The drinking water facility is also not good. In some floor water purifier is working properly while in some it is not working. Even water-cooling facility is also poor. In summer there is much need of water cooler.
3. The staff member of Zilla Parishad is too much and still there is no rest room for all the staff. They are male or female staff. So it is always advised to provide separate or at least one rest room for staff. It will support them while any of them feel seek whether male or female.
4. During the election time and session time the working hours of Zilla Parishad employees is not fixed. It can exist the limit of 10-12 hours. For that a canteen facility must be there for them. So that, they can satisfy their need of tea and snacks.
5. Sanitation is basic rights of an employee. Neat and clean toilets and urinal facility should be there for the employees.

Suggestions for Education Department

1. Frequently variation in job and its nature affect the mentality of employees. A proper stable working system should be provided by the organization. It can be done with the help of proper guidelines.
2. A faculty who completes his/her education in Hindi medium students was but, when he/she gets different medium to teach, it creates problem. Teaching is an intellectual activity. It should be free. A burden on a teacher can affect his/her teaching ability. A teacher should get the chance to teach in his/her own medium, from where he completed his/her education. It will create the interest of him/her in work. Thus, it will help to reduce stress.
3. Transfer should be done on the basis of age and seniority. An aged employee feels inconvenience when he/she gets transfer at this age. It affects their working ability.
4. Proper funds should be given for any work. Improper amount of funds affect the objective achievement efficiency of plan. Proper budgeting must be there before execution.
5. Positive thinking and working must be encouraged. Employee must get motivation to do things in a positive way.
6. Proper time should be given to complete a task. More work in less time creates problems and stress. The direction should be issued prior to the

work and time should be given to complete that work.

7. A person having computer skills is in demand today. Today's world is a computerised world. In every school, a trained computer teacher must be appointed by the authority.
8. Research work must be encouraged in every department. Various training and workshops must be provided to train people in doing research.
9. Proper Personnel policies should be adopted. It will help to have right member of people at the right job at the right place. Understanding and over staffing creates stress and it should be avoided.

BIBLIOGRAPHY

1. BOOKS

1. Benson, Herbert. The Relaxation Response. New York: Avon Books, 1976.
2. Charlotte Wittenkamp & bookboon.com, Building Bridges across Culture Differences, Why don't you follow your norms? @2014 ISBN 978-87-403-0821-1.
3. Clegg Brian, Stress Management, New Delhi, Published By Vinod Vasishtha For Kogan Page India Private Limited, First South Asian Edition 2005.
4. David A. Coffman, Stress Management, DP035-Developmental.
5. Dawid Newth, Stress and work life Balance: Insight for Managers @ 2011 ISBN 978-87-7681-914-9.
6. Dutta, P.K. Stress Management - Durgapur, Himalaya Publishing House, First Edition: 2010.
7. Dyer, W.A. Your Erroneous Zones. New York: Avon Books, 1976.
8. Ellis, A. A New Guide to Rational Living. North Hollywood, California: Wilshire Book Company, 1976.
9. Fitzwater, Ivan. Finding Time. Austin, Texas: MESA Publications, 1977.
10. Friedman, M. & Rosenman, R.H. Type A Behavior and Your Health. Greenwich, Connecticut: Fawcett Pub., Inc., 1974.
11. Gerry Larsson & bookboon.com, Stress measurement in less than one minute. @2012. ISBN 978-87-403-0234-9.
12. Gerry Larsson; Bodil Wilde- Larsson & bookboon.com, Self-managed and coach Led Stress Management - A Theory-Based practical guide for stressed people. (Ventus Publishing Aps) ISBN 978-87-403-0228-8.

Assessment on Eating Habits of College Going Adolescent Girl's**Dr. G. Y. Dhoke (Dr. G. A. Bhalerao)**

Associate professor and head department of home economics S. S. Girls' college, Gondia

E-mail :- dr.gokuladhokey@gmail.com

Mobile number:- 9545714712

Abstract

Adolescent health, or youth health, is the range of approaches to prevent, detect or treat young people's health and well being. Adolescence is a nutritionally vulnerable time period. Poor eating habits are formed during adolescence, which can lead to obesity and diet related diseases in later years.

Unhealthy eating habits are seen in adolescent in the United States and many other countries. College students are exposed to a variety of new experiences and potential life style changes that may bring changes in eating habits. Hence the present study was conducted to assess the healthy eating habits of adolescents.

Present study is conducted in the Gondia district. Structured interview schedule was developed to collect the information from adolescent girls. Total 200 college going students were selected randomly from Home Science and Arts faculty. Data was collected by personal interview technique. Statistical analysis was done by computing frequency and percentage. Data was shown by graph. The present study concluded that adolescents moderately eat healthy food.

Key words

Adolescent, Healthy food, eating habits, college going girls.

Introduction

Adolescence is the phase of life between childhood and adult hood, from ages 10 to 19. It is a unique stage of human development and an important time for laying the foundation of good health

Adolescent health, or youth health, is the range of approaches to prevent, detect or treat young people's health and well being.

During this phase adolescents establish patterns of behaviour. For instance, related to diet, physical activity, substance use, and sexual activity that can protect their health and the health of others around them, or put their health at risk now or in the future.

Adolescence is a nutritionally vulnerable time period. Poor eating habits are formed during adolescence that can lead to obesity and diet related diseases in later years.

Unhealthy eating habits are seen in adolescence in the United States and many other countries.

Sound nutrition can play a role in the prevention of several chronic diseases. College students are exposed to a variety of new experiences and potential life style changes that may change eating habits. Hence the present study was conducted to assess the healthy eating habits of adolescent girls.

Objective

- 1) To assess the healthy eating habits of adolescent girls.

Hypothesis

Adolescent girls are eating healthy food.

Limitations

- 1) Study is limited only to adolescent girls students.
- 2) Study is limited only to healthy food eating habits.

Research method

Present study is conducted in the Gondia district. Structured interview schedule was developed to collect the information from adolescent girl. Total 200 college going student were selected randomly from Home Science and Arts faculty. Data was collected by personal interview technique statistical analysis was done by computing frequency and percentage. Data was shown by graph.

Research finding and discussion

Major purpose of the study is to assess the healthy eating habits of adolescent girls. For assessment survey has been done and obtained data was show in the table. In present study it was observed that 80.5 % adolescent girls were interested in health related information and only 19.5% girls were not interested in health related information.

Table 1- Table showing the Healthy Eating Habits of Adolescent Girls.

S.no	Item	Yes		No	
		Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
1.	Interested in health related information.	161	80.5	39	19.5
2.	Skip breakfast.	121	60.5	79	39.5
3.	Skip lunch.	157	78.5	43	21.5
4.	Skip dinner.	139	69.5	61	30.5
5.	Eat variant fruits in a week.	128	64	72	36
6.	Eat variants of vegetable in a week.	175	87.5	25	12.5
7.	Use low fat food.	139	69.5	61	30.5
8.	Eat whole grain	171	85.5	29	14.5
9.	Eat pulse daily.	122	61	78	39
10.	Eat suger coated breakfast.	57	28.5	143	71.5
11.	Eat junk food.	58	29	142	71
12.	Taking salt from above in food.	67	33.5	133	66.5
13.	Eat salty rosted nuts.	76	38	124	62
14.	Drink milk and eat diary products daily.	104	52	96	48
15.	Eat nuts daily.	93	46.5	107	53.5

Breakfast being the first meal of the day is the most important meal. One should not skip breakfast as it helps in breaking your overnight fast. Those who skip breakfast tend to eat more portions of food in the next meal.

According to various studies, missing breakfast regularly can lead to the developing of type 2 diabetes as it may cause chronic insulin resistance. Without having breakfast the insulin levels can drop and then spike after lunch, which might increase the risk of type 2 diabetes. In present study it was observed that 60.5% girls skipped breakfast and 39.5% took regularly.

Skipping meals can also cause your metabolism to slow down, which can cause weight gain or make it harder to lose weight.

“When you skip a meal or go long time without eating, your body goes into survival mode.” Says Robinson. This causes your cells and body to crave food which causes you to eat a lot. It was found that 78.5% adolescent girls skipped lunch in week and 21.5% girls took lunch regularly. In present study it was found that 69.5% adolescent girls skipped dinner in a week and 30.5% took dinner regularly.

Fruit is high in important nutrients like vitamins, minerals, fiber and antioxidant. Eat many different types to get the most benefit.

Multiple studies indicate that eating fruit is associated with lower calories intake and many contribute to weight loss overtime. In present study it was observed that 64 % adolescent girls ate variant of fruit in a week where as 36 % girls did not ate variant of fruit.

There are many studies indicating that fruit intake is associated with a lower risk of many serious diseases.

Most studies show health benefits with two to five servings of fruit per day. However, there seems to be no harm in eating more than that. In present study it was observed that 64% adolescent girls ate variant of fruits in a week and 36% girls did not ate variant of fruit.

Research shows that increasing the variant of vegetables in your diet may help reduce your risk of heart disease and even improve your overall quality of life. It was found that 87.5% adolescent girls ate variant of vegetable in a week where as 12.5% girls did not ate variant of vegetable.

The low fat diet benefits everyone, in addition to helping you lose weight by using calories on more filling foods, following a low fat diet can help you ward off serious medical conditions. Including heart disease, high cholesterol, and diabetes.

Table 1 shows that 69.5% adolescent girls used low fat food where as only 30.5% girls did not use low fat food.

A diet rich in whole grains has been shown to reduce the risk of heart disease, type 2 diabetes, obesity, and some forms of cancer.

Present data shows that 85.5% adolescent girls ate whole grain in their diet and only 14.5% girls did not use whole in their diet.

Pulses are low fat, high fibre, no cholesterol, low glycemic index, high protein, high nutrient food. They are excellent food for people managing their diabetes, heart disease or celiac disease.

In present study it was found that 61% adolescent girls eat pulses in their diet daily and only 39% girls didn't had pulses in their diet.

Research has been done on the impact of sugary foods on emotional health in humans, and has suggested that consumption of junk food can negatively impact energy levels and emotional well being.

Table 1 shows that 28.5 % adult girls are eat sugar coated breakfast and 70.5 % girls are not eat sugar coated breakfast. About junk food it was found that 29 % girls eat junk food and 71 % girls did not eat junk food.

Taking salt from above in food is harmful. It was observed that 33.5 % adolescent girls are taking salt from above in food and 66.5 % girls are not taking salt on food.

Dairy products are an important source of calcium, helping to give us strong bones protein, carbohydrate and fat as well as many important vitamins and minerals. Present data shows that 52 % adolescent girls drink milk or milkrelated product daily and 48 % girls didnot ate dairy products daily. Roasted salted nuts are high in sodium, which health professional link to heart disease. Table shows that 38 % girls ate salty nuts and 62 % girls did notate salty nuts.

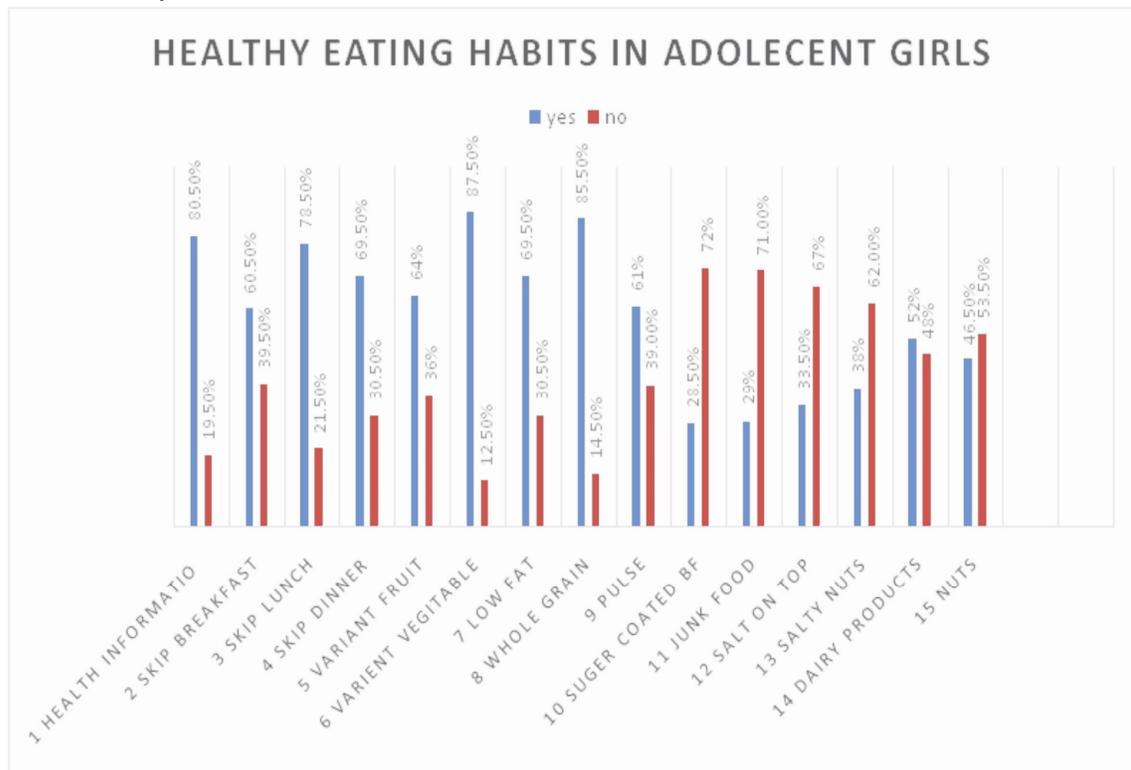
Nuts have been shown to promote weight loss rather than contribute to weight gain. Several studies indicate that your body doesn't absorb all of the calories in nuts.

Several studies have shown that blood sugar, blood pressure, and other health markers improve when people with type 2 diabetes and metabolic syndrome include nuts in their diet.

Research suggest that nuts may reduce inflammation, specially in people with diabetes, kidney disease, and other serious health conditions.

Several studies suggest that eating nuts can boost fat and calorie burning in people who are over weight or obese.

Present study table shows that 46.5 % adolescent girls ate nuts daily and 53.5 % adolescent girls did not ate nuts daily.

Conclusion

The present study concluded that the percentage of Skipping breakfast, lunch and dinner is found high in college going adolescent girls. But the percentage ofeating variant fruit, vegetable, low fat, whole grain, pulses and dairy products are high. It was shown in table that the percentage of sugar coated breakfast, junk food, salty nuts and nuts are low.soit is concluded that, adolescents moderately eat healthy food.

Reference

1. WHO recommendation on maternal health, guidelines approved by the WHO guidelines review committee. World health organization may 2017

2. En.m.eikipedia
3. www.who.int health topics
4. Adolescent eating habits, authors- Debby Demory- Luce, PhD, RD, LD, Kathleen J Motilal, MD, PhD
5. Uptodate.com
6. Rodriguez PRM, Luiz RP, Montero LS et al. Adolescents unhealthy, eating habits are associated with meal skipping nutrition 2017, 42,114
7. Virtanen M, Kivimaki H, Revati J, et al. Fast-food Food outlets and grocery, stores near school and adolescents eating habits and over weight in Finland. *Aur J public Health* 2015, 25:650
8. "BadrHE.Lakha SF, pennefather p. Differences in physical activity, eating habits and risk of obesity among Kuwaiti adolescent boy and girls a population based study *Int J Adoles med health* 2017;31
9. Alimoradif, Jandaghip, Khodabakhshi, et al. Breakfast and fast food eating behavior in relation to sochodemographic difference among school adolescent in sanandaj province, iran. *electron physician* 2017;9;4510
10. Kumar S Ray S Ray D, et al. Exercise and eating habits among urban adolescent a cross section study in Kolkata; India *BMC public Health* 2017;17;468
11. Assessment of nutritional status and physical fitness among college going girls. NavitaPareek and Gaurang Shukla. *Asian Journal of Home Science* volume 7, Issue-2 Dec 2012 online ISSN:0976-8351, ISSN: 0973-4732
12. <http://www.betterhealth.vic.gov.au>, Breakfast- Better Health Channel
13. <https://m.timesofindia.com/life-style>.
14. <http://www.Piedmont.org>, what-na what happens to the body when you skip meal.
15. Dietary energy density in the treatment of obesity: a year [long trial comparing 2 weight loss diets](#). *Indian Aello- Martin et al Am J club Mitr. 2007 Jun*
16. Healthline.com How much fruit should you eat per Day- Health line
17. Healthline.com-18 unique and healthy vegetables- healthline
18. <http://www.everydayhealth.com> The benefits of a low fat diet weight center everyday health
19. <http://www.webmd.com> features
20. <https://m.timesofindia.com> diet add pulses to your daily diet times of India.
21. <https://en.m.wikipedia.org> junk food wikipedia
22. <https://www.medicalnewstoday.com> peanuts nutrition, health benefits and comparing types.
23. <https://www.healthline.com>, nutrition 8 health Benefits of eating nuts Healthline.

On Inter-Caste Marriage in India

Saurabh Thulkar

Assistant Professor Dr.Ambedkar Institute of Social Work, Nagpur

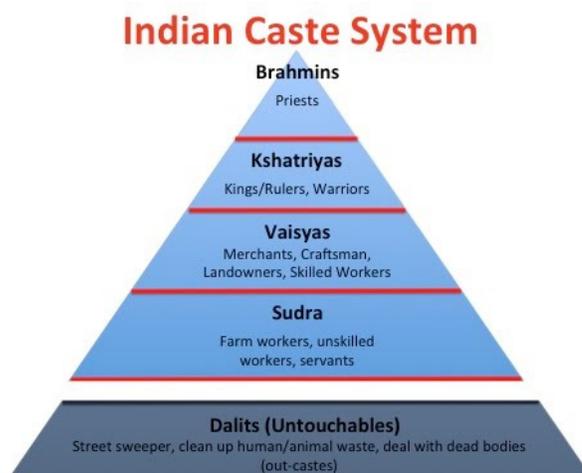
Email:saurabhthulkar.daisw@gmail.com,Mobile: 8888947786

Abstract

Today we live in 21st Century and contradicting to our general perception about the Indian Caste System and Inter-Caste Marriages, according to Indian Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011-12, only 5% Indian Marriages are inter-caste marriages. It depicts the degree of influence of the Indian Caste System on the Indian Society and gives a picture that era of discrimination continues even after 3000 years. Marriage in Indian Caste System is not considered a social contract but it holds sacramental values. It is often referred to as the union of two individuals, tied to an intangible holy bond for the next seven rebirths. Marriages are regarded as being made in heaven and marrying beyond caste (gotra) is like a taboo, a sin for which there is no penance and we evidence cases of 'Honour Killings'. It is evident that the Caste System and religious discriminations have been the major hurdles in nation's progress in many facets. To overcome all these hurdles, to establish the path of progress; Inter-Caste Marriages are important not only for the couple involved but it is important for the social harmony, eradication of discriminations and nation's progress. If we apply Italian Economist Vilfredo Pareto's 80/20 Rule¹, it is evident that inter-caste marriage is the one of the effective factor which should be focused so as to minimise the discrimination in work place, neighbourhood, politics, education, promotion, recruitments etc

This paper analyses the adverse impact of Caste System on the inter-caste marriages demonstrating the caste, religion, class, education variables. The purpose of this paper is to examine the problems associated with the inter-caste marriages in view of caste system and to establish a possible scope of solution to the problems.

Introduction

Indian Caste System is one of the oldest forms of surviving social stratification in the history of the world. Manusmriti is widely regarded as the authoritative book on Hindu Law which dictates and acknowledges Indian Caste System. According to Manusmriti (Religious Theory), Varnas (Major Hindu Categories) were created from the body of the Brahma (the creator of the world). The Brahmanas (Priest/Teachers/Intellectuals) were created from his head, the Kshatriyas (Warriors/Rulers) from his arms, the Vaishyas (traders) from his thighs and Shudras came from his feet who were placed to do all the menial jobs. These Four Varnas (categories) are further divided into 3000 castes and 25000 sub-castes. Dalits (Untouchables) are considered outside the Hindu Caste System. Thus, the marriages beyond caste are termed as inter-caste marriage and marriages beyond Hindu religion are called inter-religion marriages (eg-marriages of Hindu-Dalit, Hindu-Muslim, Hindu-Christian etc)

thighs and Shudras came from his feet who were placed to do all the menial jobs. These Four Varnas (categories) are further divided into 3000 castes and 25000 sub-castes. Dalits (Untouchables) are considered outside the Hindu Caste System. Thus, the marriages beyond caste are termed as inter-caste marriage and marriages beyond Hindu religion are called inter-religion marriages (eg-marriages of Hindu-Dalit, Hindu-Muslim, Hindu-Christian etc)

Although no scientific study endorses the Indian Caste System, holder of the higher varna, caste enjoys the privilege and pride of his position in the caste system and continue to discriminate the holder of the lower varna, caste. Thus, Inter-Caste marriages is taboo according to Indian Caste System.

In a patrilineal and a highly segmented society such as in India, endogamy or intra-caste marriage is still the most ubiquitous caste-based practice (Choudhary, A., & Singh, A. 2017)ⁱⁱ. Marriage customs in an Indian society have strict bounds on rules about who marries whom, dowry decisions, timing and performance of marriage rites and so on, along with universally applied punishments for people who make decisions outside the norm (Akerlof 1976)ⁱⁱⁱ, such as social ostracization.

However women have become more active agents in their spousal choices which is leading to a modest increase in inter-caste marriages in India in recent years (Allendorf and Pandian 2016)^{iv}.

Kannan(1963)^v studied 149 inter-caste marriages in the city of Bombay. He found that inter-caste marriage is steadily increasing only recently and that has assumed a significant component since 1956. The age of the women at the time of her marriage, the freedom given to her to choose her partner, the range of female education are some of the important factors for the inter-caste marriage in Bombay(Kannan, 1963).

Another study on inter-caste marriage(Reddy et.al, 1984)^{vi} shows that the scheduled caste has exhibited the highest tendency for inter-caste marriages than the other castes. The urban residence, education, employment in modern occupation and middle class economic background have tended to be a set of attributes needed for incidence of inter-caste marriages. He further observes that inter-caste marriage takes place at fairly advanced age (Reddy et.al, 1984)

Kapadia(1958)^{vii} in a study of inter-caste marriages in India interviewed 513 university graduates. He found that 51 percent parents expressed their willingness to cheer children marrying outside their own caste. Only one-third were against this departure from custom. Post graduate students were only moderately in favor of inter-caste marriage (Saroja, 1999)^{viii}. Urbanization and industrialization have certain effect in braking down the barriers of caste (Prasad, 1957; Banerjee et.al, 1978)^{ix}.

It is expected that with modernization, development, increase in educational level etc, the impact of social forces like caste, religion, various taboos etc, become weaker. The society is expected to become more broad minded, forward looking and tolerant. India has already embarked on the path of modernization, development, westernization etc. Against this background, therefore, from the researcher's point of view, it will be quite interesting to analyse if there is any changes in marriage patterns in India especially the inter-caste marriages. The available literature on the subject is also scanty. The recently conducted Indian Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011-12 gives the information on marriages, castes of women and men in India. This study is an humble attempt in that direction.

Data and Methods

The data from the recently concluded Indian Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011-12 has been used for the present study. IHDS-II (ICPSR-36151) is a nationally representative, multi-topic survey of 42,152 households in 1,503 villages and 971 urban neighbourhoods across India. These data are mostly re-interviews of households interviewed for IHDS-I (ICPSR 22626) in 2004-05. Two one-hour interviews in each household covered topics concerning health, education, employment, economic status, marriage, fertility, gender relations, social capital, village infrastructure, wage levels, and panchayat composition. The IHDS-II data are assembled in fourteen datasets. More than 215,000 individuals are recorded in the dataset, with information about their demographic outcomes such as educational outcomes, type of labour force participation, engagement with government-provided programs, types of assets the household has, health outcomes (but only

insofar as weights measured at the time of the survey with a lot of missing values). With the exception of one state (Andaman and Nicobar Islands) and one union territory (Lakshadweep), both surveys covered all other regions of the country.

Data is available from the two rounds of IHDS, however, for the purposes of my analysis, I restrict the usage of only the second round of survey data collected which thus, I conduct my analysis only on cross-sectional data.

The Eligible Woman dataset is a separate module within the IHDS-II survey. It consists of 39,523 observations of ever-married women aged between 15-49 years of age, who have, in addition to the first two interviews where they cover health, education, fertility, family planning, gender dynamics in the household and retrospective reports of marriage, have also been asked decision-based, belief-based, community/network-based questions which can be really informative to one's analysis. In households with more than one potential eligible woman, one was selected using a standard random number procedure in IHDS-I (Desai et al. 2009)^{xi}. This thesis for one, chooses the question – “ Is husband's family the same caste as your natal family? (MH7 variable)” as its key independent variable to distinguish between parents who are in an inter-caste marriage versus parents who aren't.

Table No 1 reveals that out of 89.3% eligible and married woman; it is observed that groom selection of 94.9% eligible woman are being done either by her parents or relatives and only 5% of woman are selecting their own husbands.

65.3% woman met their husband on the wedding day, 44% minor woman are still getting married, less than 25% woman saw their husband's photo before marriage; all these factors reveal the impact of the Social Norms, Castes Rituals, Beliefs on 95% Marriage Decisions.

If we analyse 'Inter-Caste Marriage' and 'Woman Selecting their own husband variable', both the variable stand 5%. It shows that Decisions in Inter-Caste Marriages are majorly being taken by the husband and wife themselves. On the other side if we analyse the 'Intra-Caste Marriage' and 'Parents/Relatives selecting husband for woman variables', both the variable stand 95%. It shows that Parents/Relatives/Society supports only Intra-Caste Marriages and are reluctant for the Inter-Caste Marriages.

If we observe '4-Who choose your husband' variable and '7-More support from widow' variable, it depicts that Parents/Relatives choose the husband for woman in 95% of the Marriages and 97.2% of the time, widow is being taken care by either Natal Family, Husband's Family or both. It can be said that woman who follow the social and caste norms are accepted in adverse circumstances, however it is not the case in the Inter-Caste Marriages. Thus the fear of social boycott prevents the Inter-Caste Marriages significantly.

Table No 2 reveals that 74% of the time the Economic Status of the Husband and Wife are same. Referring above it can be said that the Impact of Class on Marriages is highly significant. People often seems to marry within their class (Economic Status). It could also mean that people are reluctant for Inter-Class Marriages.

Table No 2 reveals that 38.4% of eligible women, 76.5% mothers of eligible women and 81.1% of mother in laws of eligible women are illiterate. It is observed that men are little more educated than the women in the society and women education is discouraged even today. Due to lack of education and woman empowerment, woman do not tend to understand what's best for them, Intra-Caste or Inter-Caste Marriage, woman do not tend to develop the courage to take a step. It is evident that Inter-Caste Marriages are being done by educated couples. Hence it can be said that lack of education also discourage inter-caste marriages.

Table No 2 reveals that 40.5% of the sample population belongs to OBC Category. Hence it is in the high proximity that OBC Caste is significant in enforcing the social and caste rituals so as to discourage the inter-caste marriages.

Table 1

Sr	Variable	Response Result			
1	Woman Ever Married	Yes		No	
		89.3%		10.7%	
2	Marital Status	Married	Widowed	Separated	Divorced
		93.4%	5.6%	0.7%	0.3%
3	Did you have any say in choosing your husband	Yes		No	
		42.3%		30.5%	
4	Who choose your husband	Respondent herself	Respondent, Parents & other relatives	Parents & other relatives alone	Others
		5%	21.8%	72.9%	0.2%
5	Before Marriage is fixed	Yes		No	
		Met Husband		74.6%	
		Seen Photo		74.8%	
		Internet Chat/ Email		97.8%	
		Grew up in same Village / Town		88.1%	
6	How long knew husband before marriage	On the wedding day/ Gauna	Less than one month	More than one month & less than one year	More than one year
		65.3%	14.6%	8.8%	11.1%
7	More Widow Support from	Natal Family	Husband's Family	Both	Neither of them
		25.7%	23.6%	47.9%	2.5%
8	Age at Marriage	0-17 years	18-20 years	21-25 years	Above 25 yr
		44%	35%	16.1%	4.8%

Note: Data Extract from Indian Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011-12

Table 2

Sr	Variable	Response Result		
1	Inter-caste marriage	Yes		No
		5%		94.5%
2	Economic Status	Same	Better than Natal Family	Worse than Natal Family

	of Husband family compared to Natal Family	74%	9.3%	16.4%			
3	Education Completed	Eligible Woman	Husband	Mother	Father	Mother in Law	Father in Law
	No Education	38.4%	19%	76.5%	56.1	81.1%	59.5%
	1-5 th Class	16.4%	16%	12.1%	15%	10.5%	16.6%
	5-10 th Class	31.7%	38.1%	9.7%	21.3%	6.7%	17.7%
	11-12 th Class	6.9%	9.5%	0.8%	3.7%	0.5%	2.8%
	1 year post-secondary	0.4%	0.4%	0%	0.1%	0%	0.1%
	2 year post-secondary	0.5%	0.6%	0%	0.1%	0%	0.1%
	Bachelors	3.9%	6.3%	0.4%	2.1%	0.3%	1.8%
	Above Bachelors	1.9%	3.1%	0.1%	0.9%	0.1%	0.8%
4	Caste Category	Brahmin	Forward other than Brahmin	OBC	SC	ST	Others
		5.1%	23.3%	40.5%	21.3%	8.3%	1.3%

Note: Data Extract from Indian Human Development Survey-II (IHDS-II), 2011-12

Conclusion

Inter-caste marriages can be one of the significant steps to reduce the caste-prejudices, abolish ‘untouchability’ and spread the values of liberty, equality, fraternity etc in the society. Contrastingly only 5% of marriages are recorded as Inter-caste marriages. However couples involved in the Inter-Caste marriages are educated having high incomes and self-sufficiency including woman. Women in this case are mostly ambition having their own career selection and husband selection. However as the number suggests Inter-Caste Marriages are not acceptable due to social, caste norms and hence social support is lost for the couple involved in the Inter-caste Marriage and a fear factor further prevent the possible Inter-Caste Marriages in the society.

However there are certain ways to encourage the inter-caste marriages:

Women’s empowerment is an important predictor of household outcomes in developing countries (Kumari et al. 2019, Ibarra-Nava et al. 2020). The presence of women role models in the household or community has been shown to impact education attainment positively, especially for girls (Beaman et al. 2012, Joshi 2004). It is evident from the IHDS-II data that woman are less participant in the decision making of business, households, education, child birth, child vaccination, investments etc and on the other hand significantly helpless in the decision making about inter-caste marriages, denial of dowery, career choice, standard of living etc. It is observed that when woman is dependent on husband/relatives, her choices are influenced by the social structure. If women in the society are empowered;skilled to generate their own sources of incomes to take care of their lives; women in the society tend to make progressive decisions and ultimately it will encourage Inter-Caste Marriages also.

Women Education in the society is surprisingly not at the satisfactory level. Uneducated Women cannot distinguish between the right and wrong when it comes to groom selection and often

depends on others' opinion for her own marriage. The inability of decision making doesn't stop here, it is a lifelong cycle. Education leads to realisation of purpose of life, our ability to achieve something, motivation to conquer challenges and be ambitious. Women Education will lead to increase in the number of Inter-caste Marriages. Unfortunately uneducated women unknowingly compromise all these factors and hence reinforcement in this regard is needed.

Law Enforcement. Although prohibited by law under Article 15 of the Indian Constitution, discrimination on the basis of caste is still practised throughout the country. It is clearly evident from the data that minor women are being married, gauna system is still practiced and honour killing are still being reported. It is thus important to enforce law alongwithcounselling at local level to eradicate the discrimination which may lead to encourage inter-caste marriages.

Incentive Schemes to Encourage Inter caste Marriages.Traditionallymarriages in the Hindu Society was a sacrament but after Hindu Marriage Act 1955, it can be treated as a contract. However people are arranging marriages on the traditional grounds of the Caste and the Sub-Caste. Many state/central government scheme by Social Justice and Empower Department are available which provide the financial assistant upto Rs.2.5 lacs to the couple doing inter-caste marriage.The objective of the scheme is to appreciate the socially bold step, of an Inter-caste marriage, taken by the newly married couple and to extend financial incentive to the couple to enable them to settle down in the initial phase of their married life. Mass awareness and deployment of the scheme is needed to encourage inter-caste marriages.

References and Footnotes:

ⁱItalian economist Vilfredo Pareto's 80/20 Rules states that 20% of the effective factors complete the 80% of the target tasks and 80% of the ineffective factors just compete 20% of the targeted tasks. Thus to increase efficiency, identify and focus on the effective 20% of the factors.

ⁱⁱ Choudhary, A., & Singh, A. (2017). Are Daughters Like Mothers: Evidence on Intergenerational Educational Mobility Among Young Females in India. *Social Indicators Research*, 133(2), 601–621.

ⁱⁱⁱ Akerlof, G. (1976). The Economics of Caste and of the Rat Race and Other Woeful Tales. *The Quarterly Journal of Economics*, 90(4), 599.

^{iv} Allendorf, K., & Pandian, R. K. (2016). Marital Change and Continuity in India: The Decline of Arranged Marriage? *Population and Development Review*, 42(3), 435–464.

^v Kannan, C.T., 1963, Inter-caste and inter-community marriages in India, Allied Publishers Private Limited, Bombay.

^{vi} Reddy, S. and Rojanna Ch., 1984, Marriage under Hindu law, Social Welfare, Vol. 31(1)

^{vii} Kapadia, K.M., 1958, Marriage and family in India, Bombay.

^{viii} Saroja, K., 1999, Inter-caste marriage and social Dynamics in India: A critique, The Journal of Social Work, Vol. 60 (2).

^{ix}Prasad, N., 1957, The myth of the caste system, Patna.

^x Banerjee, A.R. and Banerjee S., 1978, Inter-caste marriage pattern among some caste groups of Calcutta, *Man in India*, Vol. 58 (4).

^{xi} Desai, S., & Vanneman, R. (2015). India human development survey-ii (ihds-ii), 2011- 12. ICPSR36151-v2.